

ΑΡΙΑΔΝΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

1985

ΡΕΘΥΜΝΟ 1985

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ :

Ό Καθηγητής ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

ΟΙ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΙ ΚΑΙ Η ΚΡΗΤΗ

Οί διπλωματικές βλέψεις και οί στρατιωτικές ενέργειες τῶν Πτολεμαίων στο Αἰγαῖο εἶναι βέβαια γνωστές στούς σύγχρονους ἐρευνητές τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἀν καί ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν ἀρχαίων πηγῶν δημιουργεῖ συχνά σοβαρές διαφωνίες στήν ἐρμηνεία τῆς φύσης τους καί τῆς χρονικῆς τους διάρκειας¹. Εἶναι ὅμως γενικά παραδεκτό ὅτι οί μονάρχες τῆς δυναστείας τῶν Λαγιδῶν εἶχαν σοβαροῦς λόγους νά ἀναμειχθοῦν στίς διαμάχες γιά τόν ἔλεγχο τῆς ἑλληνικῆς αὐτῆς θάλασσας καί δέν ὑποκινήθησαν ἀπλῶς ἀπό μάταια ἐπεκτατικά ὄνειρα.

Τό Αἰγαῖο ὑπῆρξε πάντα τὸ κέντρο τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου, πού δέν ἔχασε ἀσφαλῶς τήν σπουδαιότητά του στήν περίοδο τῶν Μακεδονικῶν κατακτήσεων², ὅταν τὰ γεωγραφικά καί πολιτιστικά ὄρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπλώθησαν μέχρι τήν κοιλάδα τοῦ Ἰνδοῦ καί τήν ἔρημο τῆς Νουβίας.

1. Ὁ W. Kolbe πιστεύει ὅτι ἡ Πτολεμαϊκή θαλασσοκρατία στο Αἰγαῖο διατηρήθηκε μέχρι τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Πτολεμαίου Γ' (*Göthingische Gelehrte Anzeiger* 178 [1916], 473 κ.ἐξ.). Οἱ W. Fellman (*Antigonos Gonatas* [Munich, 1930], 63 κ.ἐξ.) καί E. Bikerman (*REA* 40 [1938], 369 κ.ἐξ.) συμφωνοῦν μὲ τις ἀπόψεις τοῦ Kolbe. Ἡ θεωρία ὅτι ἡ ναυμαχία τῆς Ἄνδρου στὰ 246 π.Χ. ἐμείωσε τήν Πτολεμαϊκή ναυτική δύναμη στίς Κυκλάδες υἱοθετεῖται ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους ἱστορικούς W. Tarn (*JHS* 17 [1924], 141 κ.ἐξ.) καί M. Cary (*History of the Greek World to 146 B.C.*, Appendix II, 403), πού ἐξετάζει τὸ πρόβλημα. Καί οἱ δύο ἱστορικοὶ δέχονται ἐπίσης ὅτι ἡ Θῆρα παρέμεινε ὑπὸ τόν ἔλεγχο τῶν Πτολεμαίων μετὰ τήν Ἄνδρο. Μιά ἐνδιαφέρουσα μελέτη τῆς Αἰγυπτιακῆς κυριαρχίας τοῦ Αἰγαίου στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου Φιλοπάτορα εἶναι τὸ ἄρθρο τοῦ Costanzi, «Il dominio egiziano nelle Cicladi sotto Tolomeo Filopatore», *Klio* 11 (1911), 277 - 283. Ἡ Πτολεμαϊκή παρουσία στή Θῆρα στὰ χρόνια τοῦ Φιλοπάτορα τεκμηριώνεται σὲ πολλὲς ἐπιγραφές, π.χ. *IG* XII, 3. 327· *OGIS*, 59, 102, 110. Βλ. ἐπίσης *IG* XII, 3.468 καί *OGIS*, 112.

2. Ὁ M. Rostovtzeff πιστεύει ὅτι τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου δέν εἶχαν μεγάλη πολιτική σπουδαιότητα γιά νά γίνουν τὰ κύρια ἀντικείμενα τῶν διαμαχῶν τῶν βασιλείων τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ὁ Ρῶσος ἱστορικός ἀναγνωρίζει ὅμως ὅτι ἡ προσοχή τους στράφηκε πρὸς τήν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καί τις εὐπορες πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πού, ἀν ἐξαιρέσουμε τήν Μαγνησία, βρισκόνταν στίς ἀκτὲς τοῦ Αἰγαίου. Ὁ ὅρος Αἰγαῖο στήν μελέτη αὐτὴ ἀναφέρεται ὄχι μόνο στὰ νησιά ἀλλὰ καί στίς παράκτιες περιοχὲς τῆς ἑλληνικῆς αὐτῆς θάλασσας.

Οἱ Ἕλληνες Μακεδόνες δυνάστες τῆς Ἀνατολῆς, πού κυβερνοῦσαν ἀμέτρητα πλήθη βαρβάρων ὑπηκόων, εἶχαν ζωτικό συμφέρον νά ἐξασφαλίσουν τίς ὑπηρεσίες Ἑλλήνων ἀποίκων, διαχειριστῶν, συμβούλων καί στρατιωτικῶν γιά τήν ἐδραίωση τῆς ἐξουσίας τους καί τήν προώθηση τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στά πέρατα τῆς Ἀσίας καί τῆς Ἀφρικής.

Ἡ τύχη τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων στίς ἀκτῆς τοῦ Αἰγαίου καί στά νησιά ἐνδιέφερε λοιπόν ἄμεσα τοὺς Πτολεμαίους βασιλεῖς καί ἡ ἐγκαθίδρυση βάσεων στήν περιοχή αὐτή ἦταν περισσότερο ἀπό ἐπιθυμητή. Ὁ κυρίαρχος τοῦ Αἰγαίου μποροῦσε νά ἐλέγχει τίς ἐπικοινωνίες μέ τόν ἑλληνικό ἡπειρωτικό κόσμο καί τίς ἐνέργειες τῶν πειρατῶν τοῦ Ταινάρου, τῆς Κρήτης καί τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πού συχνά διεδραμάτιζαν ἀποφασιστικούς ρόλους στήν πορεία τῶν γεγονότων τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου¹. Ὁ γεωγραφικός αὐτός παράγοντας ἀρκεῖ γιά νά ἐξηγήσει τήν ἐπίμονη προσήλωση τῶν Πτολεμαίων στήν πολιτική τῆς κυριαρχίας τοῦ Αἰγαίου καί δικαιώνει τὸ ἐνδιαφέρον πολλῶν σύγχρονων ἐρευνητῶν στήν μελέτη τῶν ἀγῶνων γιά τήν ἡγεμονία τῆς περιοχῆς αὐτῆς στήν Ἑλληνιστική ἐποχή. Εἶναι ὅμως παράδοξο ὅτι ἡ Κρήτη, ὡς δέκτης μιᾶς μακροχρόνιας Πτολεμαϊκῆς ἐπίδρασης, καί ἡ Ἴτανος, τὸ προπύργιο τῆς Αἰγυπτιακῆς ἐπιρροῆς στὸ νησί, δὲν ἔχουν γενικὰ μελετηθεῖ ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἱστορικούς².

Σκόρπιες μαρτυρίες γιά τήν Πτολεμαϊκή παρουσία στήν Κρήτη στά ἔργα τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς μᾶς ἐπιτρέπουν νά σχηματίσουμε μιάν ἀμυδρὴ μόνον εἰκόνα τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ ἱστορικοῦ προβλήματος. Ἡ Πτολεμαϊκή ὅμως διείσδυση στήν Κρήτη ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαῖα ἐπιτεύγματα τῆς Πτολεμαϊκῆς διπλωματίας στὸ Αἰγαῖο, ἀφοῦ κατέστησε προσιτὴ στήν Αἴγυπτο, μεταξὺ ἄλλων, καί τήν χρήση τοῦ ἄφθονου ἀνθρώπινου δυναμικοῦ τοῦ νησιοῦ.

1. Ὁ H. van Effenterre εἶναι ὁ ἐρευνητὴς πού τόνισε ἰδιαίτερα τὴν σπουδαιότητα τῆς Κρήτης ὡς κέντρου ἐλέγχου τῶν συγκοινωνιῶν τῆς κεντρικῆς Μεσογείου (*La Crète et le monde grec de Platon à Polybe* [Paris, 1948]). Εἶναι γνωστὸ π.χ. ὅτι ὁ Νάβις συνεργάσθηκε μέ τοὺς πειρατὲς καί ὅτι ἡ ἐπέμβαση τῶν Ρωμαίων στήν περιοχή αὐτὴ εἶχε ὡς πρόφαση τὴν πάταξη τῆς πειρατείας τῶν Κρητῶν, τῶν Κιλικίων καί ἄλλων. Οἱ σχέσεις τῶν πειρατῶν μέ τὸν Σπαρτιάτη τύραννο συζητοῦνται στὸν Πολύβιο (13.8.1). Γιά τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχαίας πειρατείας γενικὰ βλ. H.A. Ormerod, *Piracy in the Ancient World* (London, 1924). Ἡ Κρητικὴ πειρατεία στήν Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἐξετάζεται στήν πρόσφατη ἀξιόλογη μελέτη τοῦ Pierre Brulé, *La piraterie crétoise hellénistique* (Paris, 1978).

2. Βλ. ὅμως S. Spyridakis, *Ptolemaic Itanos and Hellenistic Crete* (Berkeley, 1970). Ἡ παροῦσα μελέτη ἀντιπροσωπεύει ἐν μέρει μιὰ βιβλιογραφικὰ βελτιωμένη καί ποιοτικὰ ἀναθεωρημένη παρουσίαση μερικῶν ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τοῦ ἔργου αὐτοῦ.

Ἡ ἀρχὴ τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐπίδρασης στὴν Κρήτη μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Πτολεμαίου Β' Φιλαδέλφου¹. Τὸ ψήφισμα τῶν Ἴτανίων πρὸς τιμὴν τοῦ Πατρόκλου ὑποδηλώνει τὸν ἐρχομὸ μιᾶς Αἰγυπτιακῆς στρατιωτικῆς δυνάμεις στὴν Κρήτη στὴν δεκαετία 270 - 260 π.Χ.². Τὸ γεγονός αὐτὸ ἔχει ἐξαιρετικὴ σημασία ὡς ἀφετηρία μιᾶς ἔντονης Πτολεμαϊκῆς διείσδυσης στὸ νησί καὶ πρέπει νὰ ἐξετασθεῖ λεπτομερέστερα. Ἡ ἐξωτερικὴ πίεση ἐναντίον τῆς Ἰτάνου, ὅπως ἀποκαλύπτεται στὸ ψήφισμα, πρέπει νὰ συνδεθεῖ ἄμεσα μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων στὴν Ἀνατολικὴ Κρήτη: ἐσωτερικὲς ἀντιδικίες στὴν Ἐτεοκρητικὴ περιοχὴ, ποὺ πῆγαζαν ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τρεῖς γειτονικὲς ἀλλὰ ἐχθρικὲς πόλεις (δηλ. Ἴτανος, Πραισὸς καὶ Ἱεράπυτνα) διεκδικοῦσαν τὴν τοπικὴ ἡγεμονία, ὀδήγησαν τελικὰ στὴν ἔνοπλη σύρραξη, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀφίξη μιᾶς Πτολεμαϊκῆς στρατιωτικῆς δυνάμεις γιὰ τὴν προστασία τῆς Ἰτάνου. Ὅπως ἔχουμε τονίσει ἀλλοῦ³,

1. *Inscriptiones Creticae* III, ἀρ. 2 καὶ 3, σ. 81 - 82. Εἰς τὸ ἐξῆς τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ συντομογραφεῖται *IC*.

2. Ἡ ἀρχὴ τῆς Πτολεμαϊκῆς κατοχῆς τῆς Ἰτάνου σχετίζεται μὲ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Πατρόκλου στὴν Κρήτη, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Launey στὶς ἀρχές τοῦ Χρεμωνίδειου πολέμου στὰ 266 π.Χ. (*REA* 17 [1915], 36 - 37). Ὁ Dittenberger πιστεύει ὅτι ὁ Πάτροκλος ἐπλευσε πρῶτα στὸ Σαρανικὸ καὶ ἤρθε στὴν Κρήτη ἀργότερα (*OGIS*, 45). Ὁ E. Bevan δέχεται ἐπίσης ὅτι τὸ γεγονός αὐτὸ πραγματοποιήθηκε στὴν διάρκεια τοῦ Χρεμωνίδειου πολέμου ἢ ἀργότερα (*A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty* [London, 1927], 63), ἐνῶ ὁ H. van Effenterre χρονολογεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς Αἰγυπτιακῆς ἐπιρροῆς στὴν Κρήτη στὴν περίοδο μεταξύ 270 καὶ 265 π.Χ. (*É. a.*, 248, σημ. 4). Ὁ G. Cardinali ἔγραψε ὅτι ὁ Πάτροκλος ἤρθε στὴν Κρήτη, μετὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ Πειραιῶς στὸν Ἀντίγονο, γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν ἀφοσίωση τῶν Πτολεμαϊκῶν συμμάχων στὸ νησί (*Riv. Stor. Ant.* 9 [1904], 77), καὶ ἡ M. Guarducci δέχεται τὴν χρονολόγηση τῆς ἀφίξης τοῦ Πατρόκλου στὴν Κρήτη στὶς ἀρχές τοῦ Χρεμωνίδειου πολέμου, ἀφοῦ μιὰ τιμητικὴ ἐπιγραφή τῆς Ὀλοῦντος περιέχει τὸ ὄνομα τοῦ ἄλλου ναύαρχου τοῦ Φιλαδέλφου, τοῦ Σάμιου Καλλικράτη, ποὺ πέθανε λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου αὐτοῦ (βλ. τὰ σχόλια τῆς Guarducci, *IC* III, σ. 81 καὶ Tarn, *JHS* 53 [1933], 67). Ὁ Πάτροκλος ὀνομάζεται ναύαρχος στὸν Πausanias (I, 1.1) καὶ στρατηγὸς στὸν Ἀθήναιο (VIII, 334a, XIV, 621a), ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Dittenberger (*OGIS*, σχόλια στὴν ἐπιγραφή ἀρ. 45). Βλ. ἐπίσης μιὰ ἐπιγραφή τῶν Θηραίων πρὸς τιμὴν τοῦ Πατρόκλου (*IG* XII, 3.320):

κάρυγμα ὅτι

ὁ δᾶμος ὁ Θηραίων στεφάνω ἀπὸ δραχμῶν

δισχιλίων ὕμᾳ καὶ ἀρετᾶς ἕνεκα καὶ εὐ-

νοίας ἅς ἐνδειγνόμενος διατελεῖ.

Γιὰ τὴν γλώσσα τῆς ἐπιγραφῆς τῶν Ἴτανίων πρὸς τιμὴν τοῦ Πατρόκλου βλ. *SGDI*, ἀρ. 5059.

3. Βλ. τὴν συζήτηση τοῦ προβλήματος τῶν τοπικῶν συγκρούσεων καὶ ἀντιδικιῶν στὴν Ἐτεοκρητικὴ περιοχὴ τοῦ νησιοῦ στὸ ἔργο τοῦ συγγραφέα *Ptolemaic Itanos and Hellenistic Crete*.

οί πενιχρές αρχαίες ιστορικές μαρτυρίες δείχνουν ότι ή Πραισός αντιπροσωπεύει τὸ ἐπιθετικὸ στοιχείο στὴν σύγκρουση αὐτή. Εἶναι πιθανὸ μάλιστα ὅτι τὸ αἰώνιο πρόβλημα τοῦ ἐλέγχου καὶ τῆς διαχείρισης τοῦ ναοῦ τοῦ Δικταίου Διὸς καὶ τῆς περιοχῆς του ἔδωσε στοὺς Πραισίους τὴν ἀφορμὴ νὰ κηρύξουν τὸν πόλεμο, ἀφοῦ ὁ Δικταῖος Ζεὺς ἐμφανίζεται ὡς ἀντιπροσωπευτικὸς θεὸς τῆς Ἰτάνου σὲ μιὰ ἐπίσημη ἐπιγραφή τῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ τρίτου αἰώνα, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ παραδοσιακὸ κέντρο λατρείας τῶν Πραισίων καὶ τῶν Ἐτεοκρητῶν γενικά, βρισκόταν στὰ χέρια τῶν Ἰτανίων τὴν ἐποχὴ αὐτή¹.

Παρ' ὅλο ποὺ οἱ Πτολεμαῖοι εἰσήγαγαν μιὰ φρουρὰ στὴν Ἰτανο, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ Αἰγυπτιακὴ αὐτὴ στρατιωτικὴ δύναμη, ποὺ ἀποτελοῦσε ἐγγύηση προστασίας, παρέμεινε στὴν πόλη μὲ τὴν ἀνοχή, ἂν ὄχι τὴν εὐγνωμοσύνη, τῶν Ἰτανίων. Ὁ παραδοσιακὸς ἰδρυτὴς τοῦ Πτολεμαϊκοῦ προτεκτοράτου στὴν Ἰτανο, Πάτροκλος, δὲν ἐμφανίζεται ὡς κατακτητὴς ἀλλὰ ὡς φιλοξενούμενος καὶ εὐεργέτης τῆς πόλης: σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία ἐπιγραφή τῆς Ἰτάνου ὁ Πτολεμαϊκὸς ἀπεσταλμένος θεωρεῖται συνεργὸς καὶ ὄχι κατακτητὴς τῆς πόλης². Ἡ ἐπιγραφή διευκρινίζει ἀκόμη ὅτι ὁ Πάτροκλος ἦρθε στὴν Ἰτανο ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ βασιλέα Πτολεμαίου Β' Φιλαδέλφου κατὰ τὴν διάρκεια μιᾶς Αἰγυπτιακῆς στρατιωτικῆς ἀποστολῆς στὴν Κρήτη: ἀποσταλεῖς ὑπὸ βασιλέως Πτολεμαίου στραταγὸς ἐς Κρήταν. . .³. Πάντως ἡ ἐπιγραφή δὲν ἀποκαλύπτει ἐὰν ὁ κύριος στόχος τοῦ Πατρόκλου ἦταν ἡ προαγωγή τῶν γενικῶν συμφερόντων τῆς Αἰγύπτου στὸ νησί ἢ ἀπλῶς ἡ προστασία τῆς Ἰτάνου. Μιὰ Ἀττικὴ ὁμως ἐπιγραφή δείχνει ὅτι ἀρκετὲς Κρητικὲς πόλεις εἶχαν συμμαχήσει μὲ τοὺς Πτολεμαίους, τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Σπάρτη στὸν Χρεμωνίδειο πόλεμο⁴ καὶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ στρατηγοῦ τοῦ Πτολεμαίου στὴν Κρήτη θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὰ συμφέροντα τοῦ συνασπισμοῦ αὐτοῦ. Ἡ Ἰτανος ἦταν βέβαια μέλος τῆς συμμαχίας, ὅπως ἔχει ὑποστηρίξει ὁ Cardinali, καὶ ὁ Πάτροκλος ἴσως ἀναμείχθηκε στὶς ὑποθέσεις τῆς κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἐπίσκεψής του στὶς συμμαχικὲς πόλεις τοῦ νησιοῦ. Ἡ ἐγγύτητα τῆς Λύκτου, μιᾶς ἀπὸ τίς σπουδαῖες πόλεις-μέλη τοῦ συνασπισμοῦ, μὲ τὴν Ἰτανο καὶ ἡ πιθανὴ ἐπίσκεψη τοῦ Πατρόκλου στὴν γειτονικὴ Ὀλοῦντα, μᾶς ἐνθαρ-

1. IC III, ἀρ. 8, σ. 89, καὶ SIG⁴: θεὸς ἀγαθὸς| τάδε ὤμοσαν τοὶ Ἰτάνιοι πάντες, Δία Δικταῖον.

2. IC III, ἀρ. 3, σ. 82, στ. 9: πολλὰ| συνήργησε τοῖς Ἰτανίοις.

3. Αὐτόθι, στ. 5 κ.ἐξ.

4. SIG⁴, 434 στ. 25 κ.ἐξ.: καὶ Κρητῶν ὅσοι εἰσὶν ἐν τεῖ συμμαχίαι τεῖ Λακεδαιμονίων καὶ Ἀρέως. Ὁ Πτολεμαῖος Φιλάδελφος ἐμφανίζεται στὴν ἴδια Ἀττικὴ ἐπιγραφή ὡς ὑπέρμαχος τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων (στ. 16 κ.ἐξ.): ὁ τε βασιλεὺς Πτολεμαῖος σπουδάζων ὑπὲρ τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας. Βλ. ἐπίσης μιὰ ἐπιγραφή τῆς Ὀλυμπίας στὴν ὁποία ὁ Φιλάδελφος τιμᾷ τὸν Σπαρτιατὴ βασιλέα Ἀρέα (αὐτόθι, 433).

ρύνουν νὰ δεχτοῦμε αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ¹. Ἀφοῦ ἡ Πραισὸς εἶχε ταχθεῖ στὸ πλευρὸ τῶν φιλομακεδονικῶν πόλεων τοῦ νησιοῦ, ἡ ἐπέμβαση τοῦ Πατρόκλου, ποὺ διεφύλαξε τὴν ἐδαφικὴ ἀκεραιότητα τῆς συμμαχου Ἰτάνου ἀπὸ τὴν ἐπιθετικότητα τῶν ἐχθρικῶν Πραισιῶν, ἐναρμονιζόταν μὲ τοὺς στόχους τῆς ἐκστρατείας του στὴν Κρήτη.

Ἡ ἀπουσία τοῦ ὀνόματος τῆς Κρήτης σ' ἓνα ἀπὸ τὰ εἰδύλλια τοῦ Θεοκρίτου, ποὺ θεωρεῖται ἀπὸ πολλοὺς ὡς πηγὴ γιὰ τὰ γεωγραφικὰ ὅρια τῶν κτήσεων τοῦ Φιλαδέλφου στὰ 271 - 270 π.Χ.², δὲν ἀποκλείει πάντως τὴν δυνατότητα τῆς ὑπαρξῆς σχέσεων μεταξὺ τῶν Πτολεμαίων καὶ τῆς Κρήτης πρὶν ἀπὸ τὸν Χρεμωνίδειο πόλεμο. Τὸ γεγονός μόνον τῆς συμμαχίας μερικῶν Κρητικῶν πόλεων μὲ τὴν Αἴγυπτο καὶ τοὺς ἐταίρους της ὑποδηλώνει κάποιες ἐπαφές μὲ τὸ νησί, παρ' ὅλο ποὺ ἡ συνεργασία αὐτὴ ὀφείλεται, σ' ἓνα μεγάλο βαθμὸ, στοὺς πατροπαράδοτους δεσμοὺς τῶν Κρητῶν μὲ τὴν Σπάρτη καί, σὲ μικρότερο βαθμὸ, μὲ τὴν Ἀθήνα³. Ἡ ἔλλειψη ὅμως γνωστῶν σὲ μᾶς ἐπαφῶν τῆς Ἰτάνου μὲ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Σπάρτη δημιουργεῖ τὴν ὑπόψια ὅτι ὁ γεωγραφικὸς τους προσανατολισμὸς καὶ ἡ ἀπειλὴ τῆς Πραισοῦ ἔπεισαν τοὺς Ἰτανίους νὰ ταχθοῦν στὸ πλευρὸ τῆς Αἰγύπτου γιὰ τὴν προστασία τῶν ζωτικῶν τους συμφερόντων. Θὰ πρέπει μάλιστα νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ ἐπεκτατισμὸς τῆς Λύκτου, ἀποικίας τῆς Σπάρτης κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, στὴν Ἐτεοκρητικὴ

1. IC I, ἀρ. 4A, σ. 247 - 248, V στ. 35 κ.ἐξ.: Ἐπὶ δαμιουργοῦ Λεύκου ἔδοξε τοῖς πολίταις προξένος ἡμεν καὶ εὐεργέτας Πάτροκλον| Πάτρονος Μακεδόνα, Καλλικράτη, Περιγένη| Ἀριστόνικον Βοῦσκον Σαμίος. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Πάτροκλος ἔλαβε τὴν προξενία αὐτὴ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἐπίσκεψῆς του στὴν πόλη στὶς ἀρχές τοῦ Χρεμωνίδειου πολέμου, ἀφοῦ ὁ δεῦτερος ναύαρχος τοῦ Φιλαδέλφου Καλλικράτης καὶ ἄλλοι Πτολεμαῖοὶ ἀξιωματοῦχοι, ποὺ ἀσφαλῶς τὸν συνόδευαν στὴν Κρήτη, τιμήθηκαν ἐπίσης ἀπὸ τοὺς Ὀλουντίους. Βλ. σ.7 σημ. 2 καὶ πρβλ. CAH VII, 707, ἀρ. 1. Ἐπίσης H. Bengtson, *Griechische Geschichte* (Munich, 1960), 396, σημ. 5 καὶ τὴν νέα *Kleine Pauly* I, 1161, «Chremonides» (267 - 261).

2. Βλ. Θεοκρίτου, *Βουκολικά* (ἐκδοση Wilamowitz, Oxford) 17, στ. 84 - 92. Γιὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ βλ. van Effenterre, *ἔ.δ.*, 248, σημ. 4. G.T. Griffith, *The Mercenaries of the Hellenistic World* (Cambridge, 1935) 132. P. Jouguet, *Macedonian Imperialism and the Hellenization of the East* (New York, 1928) καὶ R. F. Willetts, *Aristocratic Society in Ancient Crete* (London, 1955), 234.

3. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ συνάγεται ἀβίαστα ἀπὸ τὴν SIG⁴, 434, στ. 21 κ.ἐξ.: ὡσαύτως δὲ καὶ Λακεδαιμόνιοι φίλοι καὶ σύμ|μαχοι ὄντες τοῦ βασιλέως Πτολεμαίου καὶ πρὸς τ|ὸν δῆμον τῶν Ἀθηναίων εἰσὶν ἐψηφισμένοι συμμαχεῖαν μετὰ τε Ἡλείων| καὶ Ἀχαιῶν καὶ Τεγεατῶν καὶ Μαντινείων καὶ Ὀρχομενίων καὶ| Φυαλέων καὶ Καρυνέων καὶ Κρηταέων ὅσοι εἰσὶν ἐν τεῖ συμ|μαχίαι τεῖ Λακεδαιμονίων καὶ Ἀρέως. Ὁ Dittenberger χρονολογεῖ τὴν ἐπιγραφὴ αὐτὴ τὸ 266 - 265 π.Χ.

περιοχή θα μπορούσε να είχε δημιουργήσει ακόμη και κάποια οξύτητα στις σχέσεις τῶν Ἴτανίων μὲ τοὺς Σπαρτιάτες¹.

Ἐπὶ τὸν Πτολεμαϊκὸ κόσμον πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφιξὴ τοῦ Πατρόκλου. Ἀσφαλῶς δὲν εἶναι σύμπτωση τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μόνος γνωστὸς σὲ μᾶς Ἑλληνας μισθοφόρος τοῦ Πτολεμαίου Α' Σωτῆρος στὴν Κύπρο ἦταν Κρητικὸς. Μαρτυρίες γιὰ ἄλλους Κρητικὸς στὴν ὑπηρεσία τοῦ πρώτου Πτολεμαίου δὲν λείπουν². Ἀκόμη, ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς πόλης στὴν Κρήτη ποὺ ἔφερε τὸ ὄνομα τῆς Ἀρσινόης, ἀδελφῆς τοῦ Φιλαδέλφου, θὰ μπορούσε νὰ ἀποκαλύψει πρωιμότερες σχέσεις τῶν Πτολεμαίων μὲ τὴν Κρήτη, ἂν βέβαια δεχτοῦμε ὅτι ἡ πόλις αὐτὴ κτίστηκε στὰ χρόνια τῆς Ἀρσινόης καὶ ὄχι μετὰ τὸν θάνατό της, τὸ 270 π.Χ.³. Μεταξὺ τῶν

1. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 2.7.1: ἀποικοὶ γὰρ οἱ Λύκτιοι τῶν Λακωνίων ἦσαν, κατέλαβον δ' οἱ πρὸς τὴν ἀποικίαν ἐλθόντες τὴν τάξιν τῶν νόμων ὑπάρχουσαν ἐν τοῖς τότε κατοικοῦσιν. Ἐπίσης Πολύβιος, 4.54.6: Αὐτίτος δ' ἡ Λακεδαιμονίων μὲν ἀποικοὶ οὖσα καὶ συγγενής... καὶ Ἐφορος στὸν Στράβωνα, 10.481: ἀποίκους γὰρ ὄντας φυλάττειν τὰ τῆς μητροπόλεως ἔθνη, κ.λ. Ἡ παρουσία τῶν Λυκτίων στὴν περιοχὴ, στὸ δεύτερο τουλάχιστο μιστὸ τοῦ τρίτου π.Χ. αἰῶνα, ἀποκαλύπτεται στὸν ὄγκο τῶν Δηριῶν καὶ σὲ μιὰ συνθήκη τῶν Λυκτίων μὲ τὴν Πραισό. Βλ. *SIG*³, 527 = *IC I*, ἀρ. 1Α, σ. 85, στ. 36 κ.ἐξ. καὶ *IC I*, σ. 181. Ἀκόμη R.C. Bosanquet, *ABSA* 16(1909 - 1910), 284, σημ. 3. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Στράβωνα (10.475) σὲ μιὰ «Μινώα τῶν Λυκτίων», νότια τῆς Ὀλοῦντος, ἴσως ἐπιβεβαιώνει αὐτὸ τὸν ἀνατολικὸ ἐπεκτατισμὸ τῆς Λύκτου, ἂν καὶ ἡ χρονολόγησις τῆς Ἰδρυσῆς της εἶναι ἀβέβαιη. Πρβλ. ἐπίσης Πτολεμαίου, *Γεωγρ.*, 3.14.4 καὶ Στέφανον τὸν Βυζάντιο, «Μινώα». Ἐνας Λύκτιος, ὁ Στασαγόρας Μενοκράτιος, μαρτυρεῖται ἀκόμη στὸ Σαμώνιον ἄκρο τῆς περιοχῆς (*IC III*, ἀρ. 14, σ. 160).

2. Ὁ Κρητικὸς αὐτὸς ἀξιωματικὸς ἦταν ὁ Πραξαγόρας Σωσιάννακτος (*CIG II*, 2613). Βλ. ἐπίσης Griffith (ἔ.ἀ., 133) καὶ M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques*, I (Paris, 1949 - 50), 249 καὶ II, 806. Ὁ Launey ὅμως δέχεται τὴν δυνατότητα ὅτι ὁ Πραξαγόρας δὲν ὑπηρέτησε στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου Α' Σωτῆρος. Γιὰ τοὺς Κρητικὸς μισθοφόρους στὴν ἀρχαιότητα βλ. ἐπίσης τὶς μελέτες τοῦ συγγραφέα, «Cretans and Neocretans», *Classical Journal* 72(1977), 299 κ.ἐξ., καὶ «Cretan Soldiers Overseas: A Prosopography», *Κρητολογία* 12 - 13 (1981), 4 κ.ἐξ.

3. Βλ. van Effenterre (ἔ.ἀ., 248, σημ. 4), ποὺ ἀναφέρεται στὸν Σβορώνο (*Numismatique de la Crète ancienne* [Macon, 1890], 29)· O. Kern (*Die Inschriften von Magnesia*, 21.1.8) καὶ G. Cardinali (*Riv. Stor. Ant.* 9 [1904 - 5], 72, σημ. 4). Ὁ Γάλλος ἐρευνητὴς ὅμως δὲν παραθέτει ἕνα νεώτερο ἔργο τοῦ Σβορώνου ποὺ ἀναιρεῖ τὴν θεωρίαν αὐτὴ, ἀφοῦ χρονολογεῖ τὴν ἴδρυση τῆς Κρητικῆς Ἀρσινόης στὰ χρόνια τοῦ Φιλοπάτορα. Ἡ χρονολόγησις αὐτὴ βασίζεται στὴν ὑπόθεσις ὅτι ἡ πόλις τῆς Λύκτου, ποὺ καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Κνωσσίους (Πολύβιος, 3.4.54), ξανακτίσθηκε ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο Φιλοπάτορα, ὁ ὁποῖος τῆς ἔδωσε τὸ ὄνομα τῆς ἀδελφῆς καὶ συζύγου του Ἀρσινόης. Ὁ Σβορώνος βρῖσκει ἔρεισμα στὸν Στέφανο τὸν Βυζάντιο, ποὺ, στὴν συζήτησή του γιὰ τὶς διάφορες πόλεις ποὺ φέρουν τὸ ὄνομα αὐτό, γράφει («ἐνάντη Λύκτου»). Ὁ Ἑλληνας νομισματολόγος διορθώνει τὸ σχόλιο αὐτὸ σὲ «ἐνάντη Λύκτου» (*Numismatique I*, 29) καὶ ἀνακαλύπτει ἄλλες μαρτυρίες ὑπὲρ τῆς θεωρίας του στὰ Κρητικὰ νομίσματα ποὺ φέρουν τὴν ἐπιγραφή

Πτολεμαϊκῶν ἀξιοματούχων ποὺ ἔλαβαν δικαιώματα προξενίας στὴν Ὀλοῦντα στὶς ἀρχές τοῦ Χρεμωνίδειου πολέμου (καὶ εἶχαν ἀσφαλῶς στρατολογηθεῖ στὰ πρὸ τοῦ πολέμου χρόνια) συγκαταλέγονται καὶ δύο Κρητικοί, ὁ Ἀπτεραῖος Ἀντίοχος καὶ ὁ Ριθύμιος Κλεωναῖος¹. Οἱ μηχανορραφίες τοῦ Πτολεμαίου Σωτήρος καὶ τοῦ φιλόδοξου διαδόχου του Πτολεμαίου Φιλαδέλφου στὸ Αἰγαῖο ἀσφαλῶς ὀδήγησαν στὴν δημιουργία ἐπαφῶν μὲ τὴν Κρήτη, ποὺ κατεῖχε μιὰ μοναδική, ἀπὸ τὴν Αἰγυπτιακή σκοπιά, γεωγραφικὴ θέση στὴν νότια εἴσοδο τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀρχιπέλαγους.

Οἱ παραδοσιακοὶ δεσμοὶ τῆς Ἰτάνου μὲ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἀνατολή ἴσως εἶχαν μεγαλύτερη ἐπίδραση στὴν ἀπόφαση τῶν Ἰτανίων νὰ ζητήσουν τὴν βοήθεια τῶν Πτολεμαίων ἀπ' ὅ,τι ἀποκαλύπτουν οἱ ἱστορικὲς πηγές. Ὅταν λάβουμε ὑπ' ὄψη τὴν ἐχθρότητα τῶν γειτονικῶν πόλεων καὶ τὴν γεωγραφικὴ ἀπομόνωση τῆς Ἰτάνου στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νησιοῦ, μποροῦμε εὐκόλα νὰ κατανοήσουμε τὴν στροφή της πρὸς τὴν Αἴγυπτο γιὰ τὴν παροχὴ προστασίας. Ἐξ ἄλλου εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ εὐκαιρία τῆς ἐγκατάστασης μιᾶς στρατιωτικῆς καὶ ναυτικῆς βάσης στὴν Κρήτη δὲν ἀγνοήθηκε ἀπὸ τοὺς Πτολεμαίους. Παρ' ὅλο ποὺ δὲν γνωρίζουμε ἂν ὁ Πάτροκλος ἦταν προσωπικῶς ὑπεύθυνος γιὰ τὴν κατοχὴ τῆς Ἰτάνου ἢ ἂν ἀπλῶς ἔδρασε κατόπι ἐντολῆς τοῦ Φιλαδέλφου, ποὺ εἶχε γεννηθεῖ στὴν Κῶ καὶ ἀσφαλῶς γνώριζε τὴν γεωγραφικὴ σπουδαιότητα τῆς Κρητικῆς πόλης, εἶναι βέβαιο ὅτι τὸ Αἰγυπτιακὸ προτεκτοράτο στὴν Ἰτανο ἔδωσε στοὺς Πτολεμαίους μιὰ πλεονεκτικὴ θέση στὴν Κρήτη καὶ οἱ μελλοντικὲς ἐπιτυχίες τους στὸ νησί ἦταν μερικὸ τουλάχιστον ἀποτέλεσμα τῆς εὐκολίας δράσης ποὺ τοὺς παρεῖχε ἡ μόνιμη αὐτὴ βάση στὴν Κρήτη.

Τὸ τιμητικὸ ψήφισμα τοῦ Πατρόκλου ἀποκαλύπτει ἐπίσης ὅτι ἡ διευθέτηση τῶν ἐσωτερικῶν προβλημάτων τῆς Ἰτάνου ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς λόγους γιὰ τὴν Αἰγυπτιακὴ ἐπέμβαση στὴν πόλη² καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ

ΑΡΣΙ καὶ ἀπεικονίζουν μιὰ γυναικεία κεφαλὴ πανομοιότυπη μὲ τὴν κεφαλὴ τῆς Ἀρσινόης, τῆς συζύγου τοῦ Φιλοπάτορα, καθὼς καὶ μιὰ κεφαλὴ τῆς Ἀθηνᾶς ὅμοια μὲ τὴν μορφή τῆς θεᾶς αὐτῆς σὲ ἄλλα νομίσματα τοῦ Φιλοπάτορα. Βλ. Ν. Σβορώνου, *Τὰ νομίσματα τοῦ Κράτους τῶν Πτολεμαίων*, I (Ἀθήνα, 1904), 308.

1. Στὰ χρόνια τῆς ἐπίσκεψης τοῦ Πατρόκλου στὸ νησί οἱ Πτολεμαῖοι εἶχαν στὴν ὑπηρεσία τους ἀρκετοὺς Κρητικούς, ὅπως δείχνει ἡ γνωστὴ ἐπιγραφή τῆς Ὀλοῦντος, ποὺ περιλαμβάνει ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν δύο Πτολεμαϊκῶν ναυάρχων καὶ ἄλλων ἀξιοματούχων καὶ τὰ ὀνόματα τῶν Κρητικῶν Ἀντιόχου καὶ Κλεωναίου. Βλ. *IC I*, ἀρ. 4A, σ. 248, στ. 39 - 41 καὶ τὰ σχόλια τοῦ M. Launey, *ἔ.ἀ.*, I, 250.

2. *IC III*, ἀρ. 2, σ. 82 = *OGIS*, 45, στ. 10 κ.έξ.: καὶ πολλὰ/ συνήργησε τοῖς Ἰτανίοις/ ὅπως τὰ τε κατὰ τὰν πόλιν ἀσφαλῶς ἔχημι πολιτευομένων/ τῶν Ἰτανίων κατὰ τοὺς νόμους.

κύρια έπιτεύγματα του Πτολεμαϊκού στρατηγού και ναυάρχου στην Κρήτη. 'Η φύση όμως των έσωτερικών αυτών διενέξεων και άναταραχών δεν μπορεί να προσδιορισθεί με ακρίβεια από τα περιεχόμενα της έπιγραφής. 'Η μόνη ιστορική πηγή που άφορά την κοινωνικοπολιτική κατάσταση στην 'Ιτανο στις πρώτες δεκαετίες του τρίτου αιώνα, δηλαδή την έποχή της άφιξης του Πατρόκλου στην πόλη, είναι ο λεγόμενος 'Όρκος των 'Ιτανίων, που μάς δίνει συμπληρωματικά στοιχεία για την καλύτερη κατανόηση του ψηφίσματος των 'Ιτανίων προς τιμήν του Πατρόκλου¹.

'Από τα «'Απομνημονεύματα» του Ξενοφώντος² πληροφορούμαστε ότι οι πολίτες των αρχαίων έλληνικών πόλεων-κρατών συνήθιζαν να παίρνουν όρκους, που άποσκοπούσαν στην έπιβολή ενός κλίματος όμόνοιας και, κατ' έπέκταση, άφοσίωσης στην πατρίδα τους. Οι αρχαίοι αυτοί όρκοι νομιμοφροσύνης, που επέβαλε ο νόμος «άπανταχού της 'Ελλάδος», συχνά άντικατόπτριζαν τις κοινωνικές και πολιτικές καταστάσεις που έπικρατούσαν στις διάφορες έλληνικές πόλεις-κράτη, άφου οι πολίτες όρκίζονται να απέχουν από όρισμένες έπιβλαβείς έέργειες και ύπόσχονται να ύποστηρίξουν προγράμματα που, φυσικά, άντιπροσώπευαν την θέληση του κυβερνητικού κατεστημένου. 'Ο όρκος των 'Ιτανίων μπορεί βέβαια να άνήκει στην κατηγορία των παραδοσιακών αυτών 'Ελληνικών όρκων νομιμοφροσύνης, χωρίς να άποκλείεται όμως και ή πιθανότητα της έπιβολής του ως έκτακτου μέτρου για την άντιμετώπιση σοβαρών πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών άναταραχών στην πόλη.

'Ο συντηρητισμός των Κρητικών και ή σοβαρότητα του κινδύνου από την πίεση των Πραισίων έξηγοούν το γεγονός ότι ή 'Ιτανος δεν δίστασε να προσκαλέσει έναν ξένο ναύαρχο ως έγγυητή της παραδοσιακής της πολιτείας και έδαφικής άκεραιότητας. Πρβλ. Πλάτωνος, *Νόμοι* (680 c): οὐ γάρ σφόδρα χρώμεθα οἱ Κρήτες τοῖς ξενικοῖς ποιήμασιν. 'Η στρατηγική σπουδαιότητα της τοποθεσίας της 'Ιτάνου άναγνωρίστηκε και από τους 'Ενετούς, που, πριν από έξι αιώνες, έκτισαν ένα μοναστήρι στο άκρωτήρι της πόλης, το Σαμώνιο. Το μοναστήρι αυτό ήταν σχεδιασμένο ως όχυρό και έφοδιάστηκε με κανόνια για την άμυνα του έναντίον των Τούρκων εισβολέων του νησιού. Οι Τούρκοι άργότερα έκάλεσαν το φρούριο αυτό «Τοπλού μοναστήρι», δηλαδή μοναστήρι με κανόνια, ένα όνομα που διατηρήθηκε μέχρι σήμερα.

1. Βλ. *IC* III, άρ. 7, σ. 68 και άρ. 8, σ. 89. 'Επίσης *SIG*⁴, 256 και *SGDI*, 5058 για την διάλεκτο της έπιγραφής (ή γλώσσα δεν είναι καθαρή Κρητική αλλά όμοια με την Δωρική των Σπαρτών με ου, ει, τοι άντι του οι κ.λ., και με όρισμένα 'Ιωνικά χαρακτηριστικά, εο = ευ. 'Εδώ βρίσκουμε μιάν άκόμη ένδειξη των στενών έπαφών της 'Ιτάνου με τα γειτονικά νησιά και τις Μικρασιατικές άκτές). Για την νομική πλευρά του όρκου βλ. την συμβολή του A. Wilhelm, *Πρακτικά της 'Ακαδημίας 'Αθηνών* 17 (1951), 24 κ.έξ.

2. Ξενοφώντος, *Απομνημονεύματα*, 4.4.16: πανταχού έν τη 'Ελλάδι νόμος κείται τους πολίτας όμνύναι όμνοσήσειν, και πανταχού όμνύουσι τον όρκον τουτον. Πρβλ. έπίσης 'Αριστοτέλη, *Πολιτικά Β'*, 1310α 8: νυν μὲν γάρ έν ενίαις όλιγαρχίαις όμνύουσι και τῶ δήμῳ κακόνους έσομαι και βουλευσω ό,τι άν έχω κακόν.

Εἶναι φανερό ἀπὸ τοὺς ὅρους τοῦ ὅρκου ὅτι ἡ πολιτεία τῶν Ἰτανίων ἀντιμετώπιζε σοβαρὰ κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ προβλήματα στὶς ἀρχές τοῦ τρίτου αἰῶνα, πού ὁδήγησαν τελικὰ σὲ μιὰ σοβαρὴ πολιτικὴ κρίση.

Ὡς συνέπεια τῶν λαϊκῶν πιέσεων ἢ ἰθύνουσα κυβερνητικὴ ὀλιγαρχικὴ τάξη ἀναγκάσθηκε ἢ πείσθηκε νὰ λάβει ὀρισμένα μέτρα, πού εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν αὐξήση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πολιτῶν¹. Τὰ συνηθισμένα συνθήματα τῶν μαζῶν τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, «*χρεῶν ἀποκοπή*» καὶ «*γῆς ἀναδασμός*»², εἶχαν βρεῖ ἀπήγγιση στὴν Ἰτανο, καὶ φαίνεται ὅτι μόνο κάποιες παραχωρήσεις στὸν λαὸ ἐπέτρεψαν στὸ παραδοσιακὸ ἀριστοκρατικὸ καθεστῶς νὰ διατηρηθεῖ στὴν ἐξουσία. Ὁ Willetts συμφωνεῖ μὲ τὸν van Effenterre στὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ καθεστῶτος πού ἀντικατοπτρίζει ὁ Ὀρκος ὡς μιᾶς ἡπιας μορφῆς ἀριστοκρατίας, ἀλλὰ ὁ τελευταῖος, πού εἶναι προκατελιημμένος μὲ τὴν ἰδέα τοῦ τελικοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ τῶν Κρητικῶν πολιτειῶν, βλέπει στὸν ὄρκο αὐτὸν τὴν πρώτη φάση τῆς πολιτικῆς ἐξέλιξης πού ὁδήγησε τελικὰ στὴν δημοκρατία³.

Ἡ τεκμηριωμένη ἀναγνώριση ἐκ μέρους τῶν Ἰτανίων τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Πάτροκλος συνεργάσθηκε μαζί τους στὴν ρύθμιση τοῦ παραδοσιακοῦ τους πολιτεύματος⁴ θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ σχετισθεῖ μὲ τὴν πολιτικὴ κρίση πού ἀποκαλύπτει ὁ ὄρκος. Εἶναι μάλιστα δελεαστικὸ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴν ἐπέμβαση τοῦ Πατρόκλου ὡς ἐνέργεια πού ἀποσκοποῦσε στὴν διατήρηση τῶν προνομίων τῆς τοπικῆς ὀλιγαρχίας, πού πάλευε νὰ περιορίσει τίς αὐξανόμενες ἀπαιτήσεις τῶν ἐπαναστατικῶν στοιχείων τῶν μαζῶν τῆς πόλης.

Ἀφοῦ οἱ ἐπιγραφές τῆς Ἰτάνου προσφέρουν μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐπιβίωση μιᾶς ἡπιας μορφῆς τῆς τυπικῆς ἀριστοκρατικῆς κυβέρνησης πού ἀπαντᾷ στὶς Κρητικὲς πόλεις στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ τρίτου αἰῶνα⁵, συγκεκριμένα τὸ ἀξίωμα τῶν κόσμων καὶ τὸ ὀλιγαρχικὸ σῶμα τῆς Βουλῆς παράλληλα μὲ τὴν δημοκρατικὴ Ἐκκλησία, θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Πάτροκλος, πού ὀπισθόδηποτε ἀναμείχθηκε στὶς πολιτικὲς ζυμώσεις τῆς πόλης κατὰ τὴν διάρκειά

1. Willetts, *Aristocratic Society*, 184, καὶ van Effenterre, *ibid.*, 169 κ.έξ.

2. *IC III*, ἀρ. 8, σ. 90, στ. 22 κ.έξ. Βλ. ἐπίσης W. W. Tarn, *CAH VII*, 740 κ.έξ., γιὰ τὴν χρῆση τῶν συνθημάτων αὐτῶν στὴν Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ (οὐδὲ γὰς ἀναδασμὸν οὐδὲ οἰκίαν/ οὐδὲ οἰκοπέδων, οὐδὲ χρεῶν ἀποκοπὴν ποιήσεω).

3. Willetts, *Aristocratic Society*, 128 - 9, 185, καὶ van Effenterre, *ibid.*, 169 κ.έξ. Ἡ θεωρία τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ τῶν Κρητικῶν πολιτειῶν συζητεῖται στὴν σελίδα 161 κ.έξ.

4. Βλ. σ. 11 σημ. 2.

5. Οἱ ἀπόψεις τῶν διαπρεπῶν Κρητολόγων ἐρευνητῶν Willetts καὶ van Effenterre ἀσφαλῶς ἀναθεωροῦν τὴν παλαιότερη ἐρμηνεία τοῦ A. Heuss, πού εἶδε στὸν ὄρκο τῶν Ἰτανίων τὴν ἀντανάκλαση μιᾶς καθαρῆς μορφῆς ὀλιγαρχίας (*Klio* 26[1926], 212 κ.έξ.).

τῆς βραχυχρόνιας ἐπίσκεψῆς του στὴν Κρήτη, ἔπαιξε κάποιον ρόλο στὴν σταθεροποίηση καὶ παγίωσή της.

Ἡ ἐκδοχὴ ὅτι οἱ ὀλιγαρχικοὶ τῆς Ἰτάνου βασίστηκαν στὴν Αἰγυπτιακὴ βοήθεια γιὰ νὰ διατηρηθοῦν στὴν ἐξουσία ἐνισχύεται μάλιστα ἀπὸ τὶς ἐπανειλημμένες ἐκφράσεις εὐγνωμοσύνης τῶν Ἰτανίων στοὺς Πτολεμαίους βασιλεῖς, ποὺ φαίνεται ὅτι ὄχι μόνον ἐπροστάτευσαν τὴν πόλη ἀπὸ ἐχθρικούς γείτονες, ἀλλὰ καὶ διέσωσαν τὸ ὀλιγαρχικὸ κατεστημένο ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικούς ἐχθρούς του. Οἱ Πτολεμαῖοι βέβαια δὲν ἀκολουθοῦσαν μιὰ σταθερὴ πολιτικὴ στὴν ἀντιμετώπιση τῶν Ἑλληνικῶν κοινωνικοπολιτικῶν διενέξεων τοῦ τρίτου αἰώνα, ἀφοῦ εἶχαν ἐπίσης ὑποστηρίξει τὸν Κλεομένη τῆς Σπάρτης καὶ τὸ ἐπαναστατικὸ του πρόγραμμα τὴν ἴδια ἐποχὴ: μοναδικός τους στόχος ἦταν ἡ προώθηση τῶν Αἰγυπτιακῶν συμφερόντων στὸν παλαιὸ ἑλληνικὸ κόσμον τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδας.

Ἡ δημοτικότητα τῆς Αἰγυπτιακῆς παρουσίας στὴν Ἰτανο δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ χωρὶς τὴν θεώρηση αὐτῆ. Πρέπει ὅμως νὰ τονίσουμε ὅτι τὰ ἐπίσημα διαγγέλματα τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ἰτάνου, ποὺ ἐκθειάζουν τοὺς Πτολεμαίους κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Αἰγυπτιακῆς κατοχῆς τῆς πόλης, μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἐκφράζουν τὴν προπαγάνδα τῶν φιλολαγιδῶν περισσότερο ἀπὸ τὴν θέληση τῶν Ἰτανίων. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλες ἱστορικὲς μαρτυρίες ποὺ μᾶς πείθουν ὅτι πραγματικὰ οἱ Ἰτάνιοι ἔτρεφαν φιλικὰ αἰσθήματα πρὸς τοὺς Πτολεμαίους: ἓναν αἰῶνα μετὰ τὴν ἀφίξη τοῦ Πατρόκλου στὴν πόλη τους, οἱ Ἰτάνιοι στράφηκαν πάλι πρὸς τὴν Αἴγυπτον ζητώντας βοήθεια γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἀνανεωμένης ἐχθρικῆς πίεσης τῶν Πραισίων στὰ χρόνια τοῦ Φιλομήτορος.

Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ Πάτροκλος δὲν κατέλαβε προσωπικὰ τὴν ἐξουσία, οὔτε καὶ ἐπέβαλε οὐσιαστικὲς ἀλλαγές στὶς κρατικὲς ὑποθέσεις τῆς Ἰτάνου. Ἡ ἐγκαθίδρυση μάλιστα τοῦ Πτολεμαϊκοῦ προτεκτοράτου στὴν Ἰτανο ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐπεμβάσεώς του δὲν μνημονεύεται στὴν ἐπιγραφή¹, ἀν καὶ οἱ σύγχρονοι ἐρευνητὲς ὁμόφωνα ταυτίζουν τὸν ἐρχομὸ του στὴν Κρήτη μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς Αἰγυπτιακῆς προστασίας στὴν Ἰτανο. Μιὰ ἄλλη ὅμως ἐπιγραφικὴ πηγὴ ἴσως ἀναιρεῖ αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία, ἀφοῦ ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ Πτολεμαῖος Γ', ὁ ἐπικαλούμενος Εὐεργέτης, ἐκληρονόμησε τὴν Ἰτανο ἀπὸ τὸν πατέρα του καὶ τοὺς «προγόνους» του, πράγμα ποὺ σημαίνει βέβαια πὼς ἡ Ἰτανος ἦταν ἤδη ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τοῦ Πτολεμαίου Σωτήρος: *ἐπειδὴ βασιλεὺς Πτολεμαῖος, | παραλαβὼν τὰν τῶν Ἰτανίων πόλιν καὶ πολίτας | παρὰ τῷ πατρὸς βασιλέως Πτολεμαίῳ | καὶ τῶν προγόνων...²*. Ἀντὶ νὰ ἀγνοήσουμε τὴν πλη-

1. IC III, ἀρ. 2, σ. 82 = OGIS, 45, στ. 8-9.

2. IC III, ἀρ. 4, σ. 83 = SIG⁴, 463, στ. 1 κ.εξ.

ροφορία αὐτὴ παντελῶς, μὲ τὴν δικαιολογία ὅτι καμία ἄλλη ἀρχαία πηγὴ δὲν τεκμηριώνει τὴν κατοχὴ τῆς Ἰτάνου ἀπὸ τὸν πρῶτο Πτολεμαῖο, ὅπως κάνει ἡ Guarducci¹, θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ δεχτοῦμε κάποιες ἐπαφές τῆς Αἰγύπτου μὲ τὴν Ἰτανο, καὶ τὴν Κρήτη γενικὰ, στὰ χρόνια τοῦ Σωτῆρος, ὅταν μάλιστα λάβουμε ὑπ' ὄψη ὅτι Κρητικοὶ μισθοφόροι ὑπηρετήσαν τὸν βασιλέα αὐτὸν² καὶ ἀκόμη ὅτι ἡ γεωγραφικὴ θέση καὶ ἡ ἱστορία τῆς Ἰτάνου δικαιολογοῦν τὴν ὑπαρξὴ συνεχῶν δεσμῶν μὲ τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴν Αἴγυπτο.

Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ σημειώσουμε ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητῆ ὁ ἴδιος ἐκεῖνος φόβος τοῦ μεγάλου στρατηγοῦ καὶ τοῦ πατέρα του Ἀντιγόνου πού ἀνάγκασε τοὺς Ῥοδίους νὰ προσεγγίσουν τὸν Πτολεμαῖο Σωτῆρα ἴσως ἐξώθησε καὶ τοὺς Ἰτανίους νὰ ζητήσουν τὴν προστασία τῆς Αἰγύπτου. Ἀσφαλῶς ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὸν στόλο τοῦ Ἀντιγόνου καὶ ἡ μοῖρα τῆς Κύπρου καὶ τῆς Ῥόδου δὲν μπορούσαν νὰ ἀγνοηθοῦν ἀπὸ τοὺς Ἰτανίους καὶ τοὺς Κρητικούς γενικὰ, πού, τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ τετάρτου αἰῶνα, βοήθησαν τοὺς Πτολεμαίους στὴν Ἀσπενδο. Εἶναι φυσικὸ ἐξ ἄλλου ὅτι ὁ Σωτῆρ καὶ ὁ Φιλάδελφος δὲν θὰ παραμελοῦσαν τὴν Κρήτη, ἀφοῦ καὶ οἱ δύο αὐτοὶ μονάρχες ἐργάσθησαν ἐντατικὰ γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς Αἰγυπτιακῆς θαλασσοκρατίας στὸ Αἴγαῖο.

Ὁ αὐτόνομος χαρακτήρας τῆς κυβέρνησης τῆς Ἰτάνου στὴν διάρκεια τοῦ Πτολεμαϊκοῦ προτεκτοράτου εἶναι καταφανής. Οἱ τιμὲς πού δόθηκαν στὸν Πάτροκλο ψηφίσθηκαν ἀπὸ τὴν Βουλὴ καὶ τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Ἰτανίων, γεγονός πού ὑποδηλώνει ὅτι τὰ τοπικὰ κυβερνητικὰ ὄργανα καὶ οἱ διαδικασίες δὲν ἀλλοιώθηκαν μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ Πατρόκλου στὴν πόλιν³. Ἀκόμη, μιὰ ἐπιγραφὴ τῆς Ἰτάνου πού τιμᾷ τὸν Πτολεμαῖο Γ' Εὐεργέτη καὶ τὴν Βερενίκη δείχνει ὅτι ἡ κατάστασις δὲν ἀλλάξε στὰ ἐπόμενα χρόνια⁴. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄφιξιν Αἰγυπτιακῶν δυνάμεων στὴν Κρήτη καὶ στὴν Ἰτανο στὰ χρόνια τοῦ Πατρόκλου, πού ἀποκαλύπτει ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Πτολεμαϊκοῦ στρατηγοῦ, ὑπάρχουν καὶ ἄλλες μαρτυρίες πού ἐπιβεβαιώνουν τὴν παραμονὴ στὴν Ἰτανο

1. *IC* III, σ. 85. Ὁ Reinach ἀπορρίπτει ἐπίσης τὴν δυνατότητα τῆς ὑπαρξὸς σχέσεων μεταξὺ τῆς Ἰτάνου καὶ τοῦ Πτολεμαίου Α' Σωτῆρος. Ὁ Γάλλος λόγιος πιστεύει ὅτι «πρόγονος n' est là qu' une formule de style» (*RÉG* 24 [1911], 395).

2. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πραξαγόρα, τὸν Κρητικὸ ἀξιωματικὸ τοῦ Πτολεμαίου Σωτῆρος στὸ Κίτιο τῆς Κύπρου, καὶ ἄλλοι Κρητικοὶ φαίνεται ὅτι ὑπηρετήσαν τὸν πρῶτο Πτολεμαῖο μονάρχη. Ἐνας πάπυρος τῆς Ὁξυρύγχου, πού χρονολογεῖται τὸ 263 π.Χ., ἀναφέρει τὸ ὄνομα Ἡγε[μῶν];, πού χαρακτηρίζεται ὡς «Κρητῆς τῆς ἐπιγονῆς», πράγμα πού προϋποθέτει ὅτι ὁ πατέρας του [—μος] ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς Κρητῆτες στὴν ὑπηρεσία τοῦ Πτολεμαίου Σωτῆρος. Ἐνας ἄλλος Κρητικὸς, ὁ Νουμένιος, ὑπηρετήσε στὴν φρουρὰ τῆς Ἐλεφαντίνης (*P. Eleph.*, 2). Βλ. ἐπίσης Launey, *é.á.*, I, 249 - 250.

3. *IC* III, ἀρ. 3, σ. 82 = *OGIS*, 45, στ. 2.

4. *IC* III, ἀρ. 4, σ. 83 = *SIG*⁴, 453, στ. 7.

μιᾶς Αἰγυπτιακῆς φρουρᾶς, τῆς ὁποίας σκοπὸς ἦταν, φυσικά, ἡ διαφύλαξη τῶν Αἰγυπτιακῶν συμφερόντων στὴν Κρήτη.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἄμεσης διακυβέρνησης τῆς Ἰτάνου δὲν ἀπασχολοῦσε σοβαρὰ τοὺς Πτολεμαίους, ἀφοῦ ἡ στρατιωτικὴ τους παρουσία στὴν πόλη ἀποτελοῦσε ἕναν σοβαρὸ παράγοντα ἐνίσχυσης τῆς ἐξουσίας τῆς φιλοπτολεμαϊκῆς κυβερνητικῆς ἀριστοκρατίας. Φυσικά, ὡς ἐγγυητὲς τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος τῆς πόλης οἱ Πτολεμαῖοι ἀσφαλῶς ρύθμιζαν τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἰτάνου, παρ' ὅλο πὺ ὁ ρόλος τους αὐτὸς δὲν φανερώ-νεται στὶς πενιχρὲς πηγὲς τῆς ἱστορίας της. Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ἀκόμη ὅτι ἡ πολιτικὴ τοῦ Πτολεμαίου Σωτῆρος, πὺ εἶχε μιμηθεῖ τὸν Ἀντίγονο στὴν διακήρυξη «τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων», ἴσως ἐπηρέασε τὴν Ἰτάνο καὶ τίς μελλοντικὲς της σχέσεις με τὴν Αἴγυπτο.

Ἄν καὶ δὲν μποροῦμε νὰ ἐκτιμήσουμε με ἀκρίβεια τοὺς δεσμοὺς τῆς Πτολεμαϊκῆς φρουρᾶς με τὴν πόλη, εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι μονάρχες ἀκολούθησαν στὴν Ἰτάνο τὴν ἴδια πολιτικὴ πὺ ἐφήρμοσαν στὶς σχέσεις τους με τὰ μέλη τοῦ Κοινοῦ τῶν Νησιωτῶν στὸ Αἰγαῖο: οἱ φιλοπτολεμαϊκοὶ Ἰτάνιοι ὄχι μόνον ἀφέθησαν ἐλεύθεροι στὴν διακυβέρνηση τῆς πόλης τους, ἀλλὰ καὶ ἀπέφυγαν τὴν ὑποχρέωση πληρωμῆς βασιλικῶν φόρων στοὺς Αἰγυπτίους προστάτες τους¹.

Ἄφοῦ ὅμως ἡ παρουσία τῶν Αἰγυπτίων στρατιωτῶν στὴν Ἰτάνο ἀποτελοῦσε ἐγγύηση ἀσφαλείας τῶν κατοίκων της, οἱ Ἰτάνιοι μπορεῖ κάλλιστα νὰ εἶχαν ἀναλάβει τὴν εὐθύνη τῆς παροχῆς κάποιων ὑπηρεσιῶν στὴν Πτολεμαϊκὴ φρουρὰ τῆς πόλης. Δὲν εἶναι ἀπίθανο μάλιστα ὅτι εἶχαν συμφωνήσει νὰ παραχωρήσουν στοὺς Αἰγυπτίους στρατιῶτες οἰκῆματα γιὰ τὴν στέγασή τους καὶ εἶδη διατροφῆς, καθὼς ἐπίσης καὶ ζωοτροφὲς γιὰ τὰ ἄλογά τους, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη καὶ στὴν Θήρα², ἕναν ἄλλο Πτολεμαϊκὸ χῶρο ἐπιρροῆς στὸ Αἰγαῖο, πὺ δὲν ἀνήκε βέβαια στὸ Κοινὸ τῶν Νησιωτῶν. Ἡ ἔλλειψη ὅμως ἐπαρκῶν πηγῶν δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κατανοήσουμε πλήρως τὴν ὀργάνωση τοῦ Πτολεμαϊκοῦ προτεκτοράτου τῆς Ἰτάνου.

Πάντως μερικὰ γενικὰ συμπεράσματα θὰ μποροῦσαν ἴσως νὰ ἐξαχθοῦν ἀπὸ τὴν σύγκρισή του με τὴν Πτολεμαϊκὴ διοίκηση τῆς Θήρας καὶ τῆς Κύπρου, δύο περιοχῶν πὺ διέσωσαν ἀρκετὰ χρήσιμα ἐπιγραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν μελέτη τοῦ προβλήματος αὐτοῦ.

1. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, I (Oxford, 1953), 333, καὶ *P. Cairo Zen.*, 5924. Γιὰ τὴν διακυβέρνηση τῶν Πτολεμαϊκῶν κτήσεων βλ. ἐπίσης καὶ R. S. Bagnall, *The Administration of the Ptolemaic Possessions* (Leiden, 1976).

2. Rostovtzeff, ἔ.ἀ., I, 334.

Ὁ μεγάλος Ρῶσος ἱστορικὸς Rostovtzeff πιστεύει ὅτι στὴν Θήρα ἡ στρατιωτικὴ διοίκηση τοῦ Πτολεμαϊκοῦ προτεκτοράτου ἦταν συνδεδεμένη μὲ τὴν οἰκονομικὴ του διαχείριση. Ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ βασίζεται σὲ μιὰν ἐπιγραφή (IG XIV, 3.327) ποὺ περιέχει μιὰ διαταγὴ τοῦ Πτολεμαίου Φιλομήτορα στὸν «διοικητῆ» τῆς Ἀλεξάνδρειας γιὰ τὴν διανομὴ στοὺς στρατιῶτες τῆς Θήρας τοῦ εἰσοδήματος ἀπὸ τὴν δήμευση ὀρισμένων γαιῶν. Ἡ δήμευση ὅμως αὐτῆ ἐκτελεῖται ἀπὸ τὸν τοπικὸ «οἰκονόμου»¹.

Μιὰ ἄλλη ἐπιγραφή δείχνει ὅτι ὁ «οἰκονόμος» τῆς Θήρας ἦταν ὁ δεῦτερος σὲ ἱεραρχία ἀξιωματοῦχος τοῦ νησιοῦ μετὰ τὸν στρατιωτικὸ διοικητῆ (ὁ τεταγμένος ἐπὶ Θήρας). Πληροφοροῦμαστε ἀκόμη ὅτι ὁ οἰκονόμος ὑπηρετοῦσε ἐπίσης ὡς γραμματεὺς τῆς φρουρᾶς τῆς Θήρας καὶ ὅτι οἱ ἀρμοδιότητές του ἐκτείνονταν στὴν Κρήτη καὶ στὴν Ἀρσινόη τῆς Πελοποννήσου: ὁ γραμματεὺς τῶν κατὰ Κρήτην καὶ Θήραν καὶ Ἀρσινόην τὴν ἐν τῇ Πελοποννήσῳ στρατιωτῶν καὶ μαχιμῶν καὶ οἰκονόμος τῶν αὐτῶν τόπων...². Τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ ντοκουμέντο, λοιπόν, συνδέει τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ-στρατιωτικὴ διαχείριση τοῦ Πτολεμαϊκοῦ προτεκτοράτου τῆς Θήρας μὲ τὴν διοίκηση τῆς Ἀρσινόης στὴν Πελοπόννησο καὶ τῆς Κρήτης, ἰδιαίτερα τῆς Ἰτάνου. Δὲν εἶναι γνωστὸ ὅμως ἂν ἡ διευθέτηση αὐτῆ ἦταν χαρακτηριστικὴ τῆς Πτολεμαϊκῆς διοίκησης τοῦ Αἰγαίου στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου Φιλομήτορος ἢ ἂν ἀντιπροσωπεύει τὴν Αἰγυπτιακὴ ὀργάνωση σὲ ὅλη τὴν διάρκειά τῆς παρουσίας τῶν Λαγιδῶν στὴν περιοχὴ αὐτή.

Ἡ ἐπιγραφή ἐπίσης ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ οἰκονόμος τῆς Θήρας, τῆς Κρήτης καὶ τῆς Πελοποννησιακῆς Ἀρσινόης ἦταν ὑπὸ τὴν δικαιοδοσία τοῦ διοικητῆ τῆς Ἀλεξάνδρειας, γεγονός ποὺ μᾶς ἐνθαρρύνει νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ ἀξιωματοῦχος αὐτὸς εἶχε κάποιαν ἀρμοδιότητα στὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ διακυβέρνηση τοῦ Αἰγαίου, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Ἰτάνου. Ἐτσι ἡ ἐρμηνεία τοῦ Rostovtzeff, ποὺ συνδέει τὴν οἰκονομικὴ μὲ τὴν στρατιωτικὴ διακυβέρνηση τῆς Θήρας, ἀφορᾷ ἐπίσης καὶ τὴν Κρήτη. Δὲν εἶναι ὅμως γνωστὸ ἀπὸ ἄλλες πηγές ἂν οἱ Πτολεμαῖοι εἶχαν ἐμπιστευθεῖ τὴν στρατιωτικὴ διοίκηση τῆς Κρήτης σὲ ἓναν ἀξιωματοῦχο ποὺ εἶχε τὴν ἔδρα του στὴν Ἰτάνο, τὸ κέντρο τῆς δυνάμεώς τους στὸ νησί, ἢ ἂν ἡ Κρήτη εἶχε συνδεθεῖ μὲ τὴν Πτολεμαϊκὴ στρατιωτικὴ διοίκηση τοῦ Αἰγαίου πρὶν ἀπὸ τὸν Φιλομήτορα.

1. Rostovtzeff, *ἔ.δ.*, I, 1398, σημ. 129. Τὰ καθήκοντα τοῦ Πτολεμαϊκοῦ «διοικητοῦ» δὲν μποροῦν νὰ προσδιορισθοῦν μὲ βεβαιότητα. Βλ. P. Collomp, *Recherches sur la chancellerie et la diplomatie des Lagides* (Paris, 1926), 163 κ.εξ.

2. IG XII, 3.466. Ἐνας διοικητῆς τῶν στρατιωτῶν τῆς Θήρας ἀναφέρεται στὴν IG XII, 3.327.

Ὁ Πάτροκλος φαίνεται ὅτι ἀντιπροσωπεύει μιὰ ἔκτακτη ἐξουσία (ἀποσταλείς στραταγός ἐς Κρήταν) στήν διάρκεια τῆς ἐπίσκεψής του στό νησί¹, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιά τήν ὑπαρξή τοῦ ἀξιωματος τοῦ στρατηγοῦ τῶν Πτολεμαϊκῶν δυνάμεων τῆς Κρήτης στά ἐπόμενα χρόνια.

Τὸ ἀξίωμα τοῦ «τεταγμένου (ἐπὶ Θήρας)», πού φέρει ὁ Πτολεμαϊκὸς στρατιωτικὸς διοικητὴς τῆς Θήρας, δὲν ἐμφανίζεται στὶς ἐπιγραφές τῆς Ἰτάνου ἢ σὲ ἄλλες πηγές σὲ ὀλόκληρη τὴν Κρήτη. Ὁ ἀνώτατος, γνωστὸς σὲ μᾶς, στρατιωτικὸς ἀξιωματοῦχος στήν Ἰτανο εἶναι ὁ φρουράρχος, δηλαδή ὁ διοικητὴς τῆς Αἰγυπτιακῆς φρουρᾶς τῆς πόλης. Ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο γνωστοὺς φρουράρχους τῆς Ἰτάνου, ὁ Φιλώτας Γενθίου², φέρει ἐπίσης τὸν στρατιωτικὸ βαθμὸ τοῦ χιλιάρχου³ καὶ τὸν Πτολεμαϊκὸ τίτλο «τῶν πρώτων φίλων». Ὁ τιμητικὸς αὐτὸς τίτλος δὲν ἔχει στρατιωτικὴ σπουδαιότητα, ἀλλὰ ἀποκαλύπτει τὴν ὑψηλὴ θέση τοῦ Φιλώτα στήν Πτολεμαϊκὴ κοινωνία. Ἡ τάξη «τῶν πρώτων φίλων» ἦταν κατώτερη μόνο τῆς τάξης «τῶν συγγενῶν καὶ ὁμοτίμων τοῖς συγγενέσι» καὶ «τῶν φίλων καὶ διαδόχων»⁴ τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας.

Εἶναι φανερὸ λοιπὸν ὅτι ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς Πτολεμαϊκῆς στρατιωτικῆς δυνάμεις στήν Ἰτανο ἦταν ἕνας σχετικὰ ὑψηλὸς βαθμοφόρος, γεγονὸς πού προδίδει βέβαια τὴν σπουδαιότητα πού ἀπέδιδαν οἱ Πτολεμαῖοι στήν διοίκηση τῆς ἀπόμακρης αὐτῆς ἐξάρτησης τῆς αυτοκρατορίας των. Τὸ πρόβλημα τῆς ὑπαγωγῆς του σὲ ἕνα ἀνώτερο Πτολεμαϊκὸ στρατιωτικὸ ἀξιωματοῦχο στήν Κρήτη δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ διαλευκανθεῖ, ἀν καὶ θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε τὴν δυνατότητα ὅτι ὁ στρατιωτικὸς κυβερνήτης τῆς Θήρας εἶχε στρατιωτικὲς δικαιοδοσίες στήν Κρήτη, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ οἰκονόμος τοῦ νησιοῦ αὐτοῦ. Στά χρόνια τοῦ Φιλομήτορος οἱ Πτολεμαῖοι φαίνεται ἀκόμη ὅτι εἶχαν ἀποσπάσει στρατιῶτες στήν νησίδα τῶν Ἰτανίων, τὴν Λεύκη. Εἶναι μάλιστα πιθανὸν ὅτι μιὰ ἄλλη Αἰγυπτιακὴ φρουρὰ εἶχε ἐγκατασταθεῖ ἐκεῖ (εἰς τὴν νῆσον φρουρίου... εἰς τὴν νῆσον πολλάκις στρατιωτῶν γραμμάτων τε ἀποστολαῖς...)⁵. Παρ' ὅλο πού δὲν γνωρίζουμε ἀν ἡ δύναμη αὐτὴ ἦταν ὑπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ φρουράρχου τῆς Ἰτάνου ἢ ὑπὸ ἄλλη διοίκηση, ὁ ρόλος της ἦταν παρόμοιος μὲ τὸν ρόλο τῆς φρουρᾶς τῆς Ἰτάνου. Οἱ Πτολεμαϊκοὶ στρατιῶτες

1. IC III, ἀρ. 2, σ. 82 = OGIS, 45, στ. 5 κ.έξ.

2. IC III, ἀρ. 14, σ. 112 = OGIS, 119.

3. Ὁ βαθμὸς τοῦ χιλιάρχου ἔχει Περσικὴ προέλευση (Διόδωρος, 18.48.4). Γιὰ μιὰ συζήτηση τοῦ στρατιωτικοῦ ἀξιωματος τοῦ χιλιάρχου βλ. P. Meyer, *Das Heerwesen der Ptolemäer und Römer in Aegypten* (Leipzig, 1900), 25 κ.έξ. καὶ W. Tarn, *Alexander the Great*, II (Cambridge, 1948), 167.

4. OGIS, 99 (σχόλια).

5. IC III, ἀρ. 9B, σ. 99, στ. 98 κ.έξ.

εἶχαν ἀποσπασθεῖ στὴν νησίδα αὐτὴ τῶν Ἰτανίων μὲ ἄμεση πρόφαση τὴν ἐπιβολὴ τῆς Αἰγυπτιακῆς «προστασίας» καὶ «φυλακῆς»¹ ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν τῆς πόλης καὶ ἔμμεσα γιὰ τὴν προώθηση τῶν Πτολεμαϊκῶν συμφερόντων στὴν στρατηγικὴ νότια ἀκτὴ τῆς Κρήτης.

Ἐνα παράδοξο γεγονός σχετικὸ μὲ τὴν Αἰγυπτιακὴ φρουρὰ τῆς Ἰτάνου εἶναι ὅτι οἱ δύο φρουράρχοι τῆς, ποὺ συμβαίνει νὰ εἶναι καὶ οἱ μόνοι γνωστοὶ σὲ μᾶς Πτολεμαϊκοὶ στρατιωτικοὶ στὴν πόλη, ἦταν μισθοφόροι. Ὁ Φιλῶτας Γενθίου ἀπὸ τὴν Ἐπίδαμνο ἦταν Ἰλλυρικῆς καταγωγῆς², ὅπως ἀποκαλύπτει τὸ πατρωνυμὸ του, ἐνῶ ὁ Λούκιος Γαῖου ἦταν Ρωμαῖος³. Ἡ ἀποκάλυψη αὐτὴ ἐνισχύει τὴν θεωρίαν τοῦ Griffith, ποὺ, ὕστερα, ἀπὸ προσεκτικὴ μελέτη τοῦ τόπου προέλευσης τῶν Πτολεμαϊκῶν στρατιωτῶν στὴν Κύπρο, συμπέρανε ὅτι οἱ ὑπερπόντιες κτήσεις τῶν Λαγιδῶν ἐφρουροῦνταν ἀπὸ μισθοφόρους⁴. Ὁ διαπρεπὴς Ἀγγλὸς ἐρευνητὴς ξεχνᾷ ὅμως ὅτι ἡ ἐπιγραφή ποὺ ἀναφέρει τὶς δικαιοδοσίαι τοῦ γραμματέως καὶ οἰκονόμου τῆς Πτολεμαϊκῆς φρουρᾶς τῆς Θήρας ἀποκαλύπτει ἐπίσης τὴν ὑπηρεσία ἰθαγενῶν Αἰγυπτίων (μαχιμῶν) ὄχι μόνο στὶς Κυκλάδες ἀλλὰ καὶ στὴν Κρήτη καὶ στὴν Πελοπόννησο. Ὁ Griffith πιστεύει ὅτι οἱ Πτολεμαῖοι μονάρχες δὲν εἶχαν ἐμπιστοσύνη στοὺς ἰθαγενεῖς Αἰγυπτίους στρατιῶτες, πράγμα ποὺ ἐξηγεῖ τὸν ἀσήμαντο ρόλο τους στὴν φρούρηση τῶν ἐξωτερικῶν κτήσεων τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Λαγιδῶν. Πάντως ὁ Ἀγγλὸς ἱστορικὸς ξεχνᾷ πάλι ὅτι οἱ ντόπιοι Αἰγύπτιοι στρατιῶτες θὰ ἦταν ἀσφαλῶς λιγότερο ἐπικίνδυνοι στὸ ἐξωτερικὸ, ὅπου θὰ κατοικοῦσαν ἀνάμεσα σὲ ξένους. Ἀντίθετα, στὴν Αἴγυπτο θὰ μπορούσαν εὐκόλα νὰ ξεσηκώσουν τοὺς συμπατριῶτες τους κατὰ τῶν Πτολεμαίων.

Οἱ ἐπιγραφὲς ὅμως τῆς Ἰτάνου δὲν ἀποκαλύπτουν τὴν ὑπηρεσία ἰθαγενῶν Αἰγυπτίων στὴν φρουρὰ τῆς πόλης καὶ ἰθαγενεῖς στρατιῶτες δὲν ἀναφέρονται οὔτε στὶς ἐπιγραφικὲς πηγὲς ἄλλων περιοχῶν τῆς Κρήτης ποὺ συνδέονται μὲ τοὺς Πτολεμαίους. Ἡ μόνη πιθανὴ ἐξάιρεση ἀπαντᾷ σὲ μιὰ ἐπιγραφή τῆς Γόρτυνας τοῦ τρίτου αἰῶνα π.Χ., ποὺ διασώζει ἕναν κατάλογο

1. *Αὐτόθι*, στ. 97.

2. Γένθιος εἶναι ἐπίσης τὸ ὄνομα τοῦ βασιλέα ποὺ πολέμησε ἐναντίον τῶν Ρωμαίων (Πολύβιος, 28.8 κ.ἐξ.). Βλ. ἀκόμη τὰ σχόλια τοῦ Dittenberger στὴν *OGIS*, 119 καὶ τὸ ἔργο τοῦ J. Lesquier, *Les institutions militaires de l'Égypte sous les Lagides* (Paris, 1914), 332. Ἐνας μεγάλος ἀριθμὸς Ἰλλυριῶν μισθοφόρων ὑπηρετήσε στὴν Πτολεμαϊκὴ Αἴγυπτο. Ὁ πεντακοσίαρχος Μελέαγρος π.χ. ἀναφέρεται σ' ἕναν πάπυρο (*P. Petr.*, III, 4 (2), στ. 19).

3. *IC III*, ἀρ. 18, σ. 115: *Βασιλεῖ Πτολεμαίωι Φιλοπάτορι| καὶ βασιλίσσηι Ἀρσινόηι| τὸ ὕδρευμα καὶ τὸ Νυμφαῖον| Λεύκιος Γαῖου Ῥωμαῖος φρουράρχων*. Τὸ γεγονός αὐτὸ φαίνεται ὅτι πραγματοποιήθηκε στὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Φιλοπάτορα, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξορία τῆς Ἀρσινόης.

4. Griffith, *Mercenaries of the Hellenistic World*, 133.

Αιγυπτιακῶν ὀνομάτων¹. Ὁ Ἴταλὸς ἀρχαιολόγος Halbherr ἦταν ὁ πρῶτος ἐρευνητὴς ποὺ ἀναγνώρισε ἕξι ὀνόματα ἰθαγενῶν Αἰγυπτίων στὴν ἐπιγραφή αὐτή: Παθρίης Ἰναρῶτος, Νέχθης Παῖτου, Ὀνωφρις Ὄρου, Κελέσις Πετοσίριος, Ψενόβασις Ἀθωννώφριος, [Ὀρσε]-νόφιος². Τὰ ἄλλα Αἰγυπτιακὰ ὀνόματα τῆς ἀκρωτηριασμένης ἐπιγραφῆς εἶναι δυστυχῶς δυσανάγνωστα. Ὁ Halbherr θεώρησε τοὺς Αἰγυπτίους αὐτοὺς εἴτε στρατιῶτες ἢ ἀπεσταλμένους τῶν Πτολεμαίων στὴν Κρήτη καὶ ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ εἶναι ὅπως δὴποτε λογικὴ³, ἀφοῦ τὸ ἐπιγραφικὸ ντοκουμέντο ποὺ συζητήθηκε προηγούμενα τεκμηριώνει τὴν παρουσία ἰθαγενῶν μαχίμων ὄχι μόνον στὴν Θήρα ἀλλὰ καὶ στὴν Κρήτη καὶ στὴν Πελοπόννησο.

Εἶναι πιθανὸν λοιπὸν ὅτι Αἰγύπτιοι «μάχιμοι» ὑπηρέτησαν στὴν φρουρὰ τῆς Ἰτάνου καὶ ἡ ἀπουσία τους ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή τῆς πόλης, ποὺ ἔχουν διασώσει μόνον τὰ ὀνόματα δύο φρουράρχων, ἀπλῶς ὑποδηλώνει ὅτι οἱ ἰθαγενεῖς στρατιῶτες δὲν κατελάμβαναν τὸ ὑπεύθυνο αὐτὸ ἀξίωμα τῆς διοίκησης τῆς Πτολεμαϊκῆς στρατιωτικῆς βάσης τῆς Κρήτης. Πάντως, ἡ παρουσία ἑνὸς Ρωμαίου μισθοφόρου τοῦ Πτολεμαίου Φιλοπάτορος στὴν Ἰτανο στὰ χρόνια τῆς εἰσβολῆς τοῦ Ἀνίβα εἶναι αἰνιγματικὴ.

Ὁ Reinach, μὲ θαυμαστὴ τόλμη, ὑπέθεσε ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι εἶχαν προσφέρει ἄσυλο σὲ ἠττημένους καὶ φυγάδες Ρωμαίους στρατιῶτες, στοὺς ὁποίους ὅμως ἀπαγόρευσαν τὴν ἐπιστροφή στὴν Ρώμη, γιὰ νὰ ἀποφύγουν προστριβὲς μὲ τοὺς Καρχηδόνιους. Οἱ Αἰγύπτιοι μονάρχες δὲν δίστασαν πάντως νὰ ἀξιοποιήσουν τοὺς παλαίμαχους αὐτοὺς Ρωμαίους ὡς μισθοφόρους στὴν στρατιωτικὴν τους ὑπηρεσίαν. Ὁ Ρωμαῖος φρούραρχος τῆς Πτολεμαϊκῆς Ἰτάνου, Λούκιος, ἕως ἀνήκει στὴν κατηγορία αὐτὴ τῶν ξένων μισθοφόρων τῶν Λαγιδῶν⁴. Ἐνδιαφέρον εἶναι ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πρῶτος Ρωμαῖος ποὺ συναντοῦμε στὴν Κρήτη, ἂν καὶ σὲ ξένη ὑπηρεσία, σχετίζεται μὲ τὴν ἰδρυση ἑνὸς Νυμφαίου⁵, δηλαδὴ ἑνὸς ὑδραγωγείου, στὴν Ἰτανο. Τὸ σημαν-

1. *IC* IV, ἀρ. 1956, σ. 273, στ. 7 κ.εξ.

2. F. Halbherr, *AJA* 1(1897), 234.

3. Ὁ Reinach ἀπορρίπτει τὴν θεωρία τοῦ Halbherr καὶ πιστεύει ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι αὐτοὶ ἦταν ἱερεῖς ποὺ ἤρθαν στὴν Κρήτη νὰ ὑπηρετήσουν τὴν νεοφερμένη λατρεία τῆς Ἰσιδος (*RÉG* 24 [1911], 413). Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ τοῦ Reinach βασίζεται σὲ μιὰ ἐσφαλμένη χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς. Ἡ Guarducci ἐξ ἄλλου βλέπει τοὺς ἰθαγενεῖς Αἰγυπτίους στὴ Γόρτυνα ὡς στρατιῶτες τοῦ Φιλομήτορος (*IC* IV, σ. 274).

4. Reinach, *αὐτόθι*, 409.

5. Τὸ Νυμφαῖον δὲν εἶναι ναὸς τῶν Νυμφῶν ἀλλὰ ὑδραγωγεῖο, «une chateau d'eau», σύμφωνα μὲ τὸν Reinach (411), ποὺ ἀναφέρεται στὸ ἄρθρο τοῦ G. Monceaux στὸ *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* τῶν Daremberg - Saglio. Ἡ συσχέτιση τοῦ Νυμφαίου μ' ἕνα «ὑδρευμα» στὴν ἐπιγραφή τῆς Ἰτάνου ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐρμηνεία αὐτή.

τικὸ αὐτὸ κοινωφελὲς ἔργο ἦταν ἀφιερωμένο στὸν Πτολεμαῖο Φιλοπάτορα καὶ στὴν Ἀρσινόη.

Ὁ Reinach ἀναγνωρίζει στὴν ἐπιγραφή τοῦ ἄλλου γνωστοῦ σὲ μᾶς Πτολεμαϊκοῦ φρουράρχου τῆς Ἰτάνου, τοῦ Ἐπιδάμιου Φιλώτα, μιὰ ἀκόμη ἔνδειξη τῆς Ρωμαϊκῆς διείσδυσης στὴν Κρήτη, πρὶν ἀπὸ τὴν κατάκτηση τοῦ νησιοῦ:

Φιλώτας
Γενθίου
Ἐπιδάμιος
τῶν πρώτων
5 φίλων καὶ χιλί-
αρχος καὶ φρούραρ-
χος Διὸ Σωτῆρι
καὶ Τύχηι Πρ[ω]το-
γενῆι Αἰενά-
10 ω[ι].

Ἀκολουθώντας τὸν Demargne², ὁ Reinach ταυτίζει τὴν Τύχη Πρωτογένεια μὲ τὴν Λατινικὴ Fortuna Primigenia, ποὺ ἐμφανίστηκε ἀρχικὰ στὴν Πραϊνέστη καὶ ἔφτασε διαδοχικὰ μέχρι τὴν Ρώμη, σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τοῦ Λιβίου καὶ τοῦ Πλουτάρχου³. Δύο λατινικὲς ἐπιγραφὲς ποὺ σχετίζονται τὴ Fortuna μὲ τὸν Jupiter⁴ ἐξηγοῦν τὴν μνεία τοῦ Διὸς Σωτῆρος στὴν ἐπιγραφή τῆς Ἰτάνου. Ὁ Reinach ὑποθέτει ὅτι ἡ Λατινικὴ αὐτὴ λατρεία εἰσήχθηκε στὴν Ἰτανο ἀπὸ κάποιον Ἰταλὸ ἀξιωματικὸ τῆς Πτολεμαϊκῆς φρουρᾶς τῆς πόλης, ποὺ ἴσως ἦταν ἰθαγενὴς τῆς Πραϊνέστης.

Ἡ θεωρία τοῦ Reinach μπορεῖ ὅμως νὰ ἀπορριφθεῖ, ὅταν θεωρήσουμε τὸ γεγονός ὅτι ἡ Αἰγυπτιακὴ θεὰ Ἰσις συνήθως ταυτίζεται μὲ τὴν θεὰ Τύχη, καὶ ἀκόμη ὅτι ἡ Ἰσις Τύχη Πρωτογένεια ἀναφέρεται σὲ δύο τουλάχιστο ἐπιγραφὲς τῆς Δήλου⁵. Ἡ ταύτιση τῆς Ἰσιδος μὲ τὴν Τύχη στὴν Δήλο, ποὺ εἶχε

1. *IC* III, ἀρ. 14, σ. 112 = *OGIS*, 119.

2. Reinach, *REG* 24 (1911), 411 καὶ J. Demargne, *BCH* 24 (1900), 238. Ἡ ἐπιγραφή βρέθηκε ἀπὸ τὸν Demargne τὸ 1899 στὴν Ἰτανο.

3. Πλουτάρχου, *Αἴτια Ῥωμαϊκά*, 107, 289B: *διὰ τὴν Ῥωμαῖοι Τύχην σέβονται Πρωμιγένειαν, ἣν ἂν τις εἴποι Πρωτογένειαν*; Ἡ ταύτιση τῆς Fortuna Primigenia μὲ τὴν Τύχη Πρωτογένεια εἶναι φανερὴ.

4. *CIL*, XIV, 2862 καὶ 2863: *Diouo filea primocenia*, δηλαδὴ *Iovis filia primigenia*.

5. Βλ. F. Cumont, *Les religions orientales* (Paris, 1963), V, 2, καὶ P. Roussel, *Les cultes égyptiens à Délos* (Paris, 1915), 148. Ἀκόμη Launey, *ἔ.δ.*, II, 995 σημ. 3, καὶ *SIG*⁴, 1133.

στενές και σταθερές σχέσεις με την Κρήτη και τους Πτολεμαίους, και το γεγονός ότι η Ίτανος ήταν Αιγυπτιακή εξάρτηση συνηγορούν για την Πτολεμαϊκή μάλλον παρά την Λατινική προέλευση της θεᾶς τῆς Ίτανου¹. Ἡ θεωρία τῆς εἰσαγωγῆς τῆς Fortuna Primigenia στήν Ίτανο πρέπει νά βασισθεῖ στήν ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξῆς ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ Ίταλῶν καὶ Ρωμαίων στρατιωτῶν στήν πόλη, καὶ ἡ τεκμηριωμένη παρουσία μόνο τοῦ Λουκίου δὲν δικαιολογεῖ τὴν υἰοθέτησή της. Ἡ ἐμφάνιση ἑνὸς ἀκόμη Ρωμαίου στρατιωτῆ τῶν Πτολεμαίων στήν Κρήτη, πού χρονολογεῖται πολὺ μεταγενέστερα², δὲν ἀναιρεῖ τὸ συμπέρασμα αὐτό. Θὰ πρέπει νά προσθέσουμε ἐπίσης ὅτι ἡ καταφανὴς ὁμοιότητα τῶν δύο θεοτήτων φαίνεται ὅτι ὠδήγησε στήν τελικὴ συγχώνυσή τους, ὅπως βλέπουμε σὲ ἓνα ἄγαλμα τῆς Ἰσιτύχης στὸν πρόναο τοῦ ἱεροῦ τῆς Πραϊνέστης³. Ἀντὶ νά δεχτοῦμε τὴν ὑπόθεση τοῦ Launey ὅτι ἡ λατρεία τῆς Ἰσιδος στήν Ίτανο διευκόλυνε τὴν εἰσαγωγή τῆς Λατινικῆς θεᾶς στήν πόλη⁴, θὰ μπορούσαμε νά ὑποθέσουμε ὅτι οἱ Ίταλοὶ καὶ οἱ Ρωμαῖοι πού ὑπηρετοῦσαν στήν Ίτανο ἀναγνώρισαν στήν Αἰγυπτιακὴ θεότητα στοιχεῖα τῆς δικῆς τους Ἰταλικῆς λατρείας καὶ τὴν ἀσπάσθηκαν. Ἐτσι, στήν ἐποχὴ τοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἡ κοσμοπολιτικὴ αὐτὴ λατρεία, πού ἐξυπηρετοῦσε τὶς θρησκευτικὲς ἀνάγκες τῶν Ἑλλήνων, τῶν Λατίνων καὶ τῶν Αἰγύπτιων μισθοφόρων καὶ στρατιωτῶν, φαίνεται ὅτι προάχθηκε σὲ προστάτιδα θεότητα τῆς Πτολεμαϊκῆς φρουρᾶς τῆς Ίτανου καὶ σὲ μέσο ἔκφρασης τῆς ἀφοσίωσής της στὸν οἶκο τῶν Λαγιδῶν. Ἡ θρησκευτικὴ αὐτὴ ἐπίδραση καὶ τὸ ὑδραγωγεῖο τοῦ Λουκίου αποτελοῦν τὰ μόνὰ ἀπτὰ κατάλοιπα τῆς Αἰγυπτιακῆς παρουσίας στήν Ίτανο⁵.

1. Ἡ Δῆλος κέρδισε τὴν ἀνεξαρτησία της ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τὸ 315 - 314 π.Χ. Ὁ Rostovtzeff ὁμῶς πιστεύει ὅτι ἡ ἀνεξαρτησία της ἦταν μόνον τυπικὴ καὶ ὅτι οἱ Πτολεμαῖοι προσπαθοῦσαν πάντα νά διατηρήσουν καλὲς σχέσεις μετὰ τὸ νησί (ἔ.ἀ., 231). Ὁ W. W. Tarn ἔγραψε ὅτι ἡ Δῆλος ἦταν μὲν ἀπαραβίαστη ἀλλὰ ὄχι οὐδέτερη (*JHS* 17 [1924], 141 κ.ἐξ.). Γιὰ τὶς σχέσεις τῶν Κρητῶν μετὰ τὴν Δῆλο βλ. *Inscriptions de Délos*, ἀρ. 298, 399, 1442, 2598. Βλ. ἐπίσης τὸ ἄρθρο τοῦ συγγραφέα, «The Itanian Cult. of Tyche Pro-togeneia», *Historia* 18 (1969), 42 κ.ἐξ.

2. *IC* IV, ἀρ. 215 C, σ. 288 καὶ Reinach, ἔ.ἀ., 411, σημ. 3. Ὁ G. Lutatius Crispus ὑπηρετήσε στήν Κρήτη στὰ μέσα τοῦ πρώτου αἰῶνα π.Χ.

3. *CIL* XIV, 2867.

4. Launey, ἔ.ἀ., II, 996.

5. Ἡ ἐξαγωγή ἀγγείων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων στὶς Πτολεμαϊκὲς κτήσεις, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Κρήτης, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν Αἰγυπτιακῶν φρουρῶν εἶναι βέβαια πιθανή (Rostovtzeff, ἔ.ἀ., III, 1406, σημ. 163). Πάντως, δὲν βρέθηκαν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ Πτολεμαϊκῶν ἀγγείων στήν Ίτανο.

Ἄν καὶ ἡ μακροχρόνια κατοχὴ τῆς Ἰτάνου ἦταν ὁ ἀρχικὸς στόχος τῶν Πτολεμαίων¹, ἡ πορεία τῶν ἐσωτερικῶν καὶ τῶν ἐξωτερικῶν ὑποθέσεων τῆς Αἰγύπτου σύντομα ὑπαγόρευσε τὴν ἀποχώρησίν τοὺς ἀπὸ τὴν Κρητικὴ αὐτὴ πόλη. Ἔτσι, στὰ χρόνια τοῦ πολέμου μετὰ τὴν Πραισό, μεταξὺ τοῦ 164/3 καὶ τοῦ 145 π.Χ., οἱ Ἰτάνιοι ζήτησαν πάλι τὴν ἀρωγὴ τῶν Λαγιδῶν, ποὺ τοὺς δόθηκε ἀπὸ τὸν Φιλομήτορα:

...θλιβόμενοι κατὰ τινὰς καιροὺς
 ὑπὸ τῶν παρορόντων Πραισίων ἐπεσπίασαντο χάριν βοηθείας καὶ φυλακῆς
 τῆς τε πόλεως καὶ τῆς χώρας,
 ἔτι δὲ καὶ τῶν νήσων, τὸν Αἰγύπτου βασιλεύσαντα Πτολεμαῖον, ὡς τὰ πα-
 ρατεθέντα ἡμῖν περὶ τού-
 των γράμματα περιεῖχεν καὶ τούτω τῷ τρόπῳ διακατεῖχον τοὺς προειρη-
 μένους τόπους².

Ἡ ἔκκληση τῶν Ἰτανίων ἀποδεικνύει ὅτι ἡ Αἰγυπτιακὴ φρουρὰ δὲν εἶχε βίαια ἐκδιωχθεῖ ἀπὸ τὴν πόλη. Ἀντίθετα, οἱ λόγοι γιὰ τὴν ἐθελοντικὴ ἀποχώρησίν της θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀναζητηθοῦν στὶς διεθνεῖς ἐξελίξεις τῶν προηγούμενων χρόνων.

Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ προκάτοχος τοῦ Φιλομήτορος, Πτολεμαῖος ὁ Ἐπιφανῆς, ἀντιμέτωπος σοβαρῆς δυσκολίας στὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας του. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπαναστάσεις τῶν ἰθαγενῶν Αἰγυπτίων, ὁ Ἐπιφανῆς ἤρθε σὲ ρήξιν μετὰ τοὺς βασιλεῖς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Συρίας, ποὺ, δύο χρόνια μετὰ τὴν ἀνοδὸν τοῦ ἐπὶ τὸν θρόνον τὸ 205 π.Χ., συμφώνησαν νὰ τοῦ ἐπιτεθοῦν καὶ νὰ μοιράσουν μεταξὺ τοὺς τὶς ὑπερπόντιες κτήσεις του. Ὡς ἀποτέλεσμα τῶν πιέσεων αὐτῶν καὶ τῆς Αἰγυπτιακῆς ἡττας τοῦ Πανίου στὰ 200 π.Χ. οἱ Πτολεμαῖοι ἔχασαν ὄχι μόνον τὴν Παλαιστίνη ἀλλὰ καὶ τὶς πλεῖστες ἀπὸ τὶς κτήσεις τοὺς στὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ στὸ Αἰγαῖο. Ὁ σκληρὰ δοκιμασμένος Αἰγύπτιος μονάρχης ἔγινε κύριος τοῦ βασιλείου του μόνον τὸ 184/3 π.Χ., ὅταν ὁ ἐπιστρατηγὸς του Ἴππαλος κατέστειλε τὴν ἐπανάσταση τῆς περιοχῆς τοῦ Δέλτα τοῦ Νείλου, μετὰ τὴν εἰρήνευση τῆς Θηβαΐδας τὸ 187/6 π.Χ.

Εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἐπιφανῆς ἀπέσυρε τὶς στρατιωτικὰς τὸν δυνάμεις ἀπὸ τὴν Ἰτανο στὴν κρίσιμη αὐτὴ περίοδο, ἀφοῦ ἡ χρῆσιν τοὺς στὴν Αἴγυπτον θὰ ἐξυπηρετοῦσε τὸ βασικὸ πρόβλημα τῆς ἐπιβίωσης τῶν Λαγιδῶν. Ἐξ ἄλλου ἡ θέση τῶν ξένων δυνάμεων στὴν Κρήτη εἶχε ἀλλάξει ριζικὰ. Ὁ ἡγετικὸς ρόλος τῆς Μακεδονίας εἶχε βέβαια ὑπονομευθεῖ μετὰ τὴν

1. Ὁ Ormerod πιστεύει ὅτι ἡ συνεχὴς Αἰγυπτιακὴ παρουσία στὴν Κρήτη ἦταν βασικὸ μέλημα τῆς Πτολεμαϊκῆς διπλωματίας καὶ ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἀφορᾶ ἰδιαιτέρα τὴν Ἰτανο (*Piracy in the Ancient World*, 145).

2. IC III, ἀρ. 9A, σ. 96, στ. 39 κ.έξ.

Ρωμαϊκή ἤττα τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε', ὅταν ἡ Πέργαμος¹ καὶ ἡ Ρόδος² διαδέχτηκαν τὴν Μακεδονικὴ ἡγεμονία στὸ νησί. Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐπί-

1. Ἡ γνωστὴ συνθήκη τοῦ Εὐμένους Β' μὲ τριάντα Κρητικὲς πόλεις (SIG⁴, 427) θὰ συζητηθεῖ παρακάτω. Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰῶνα ὁ τοποτηρητὴς τῶν Ρωμαϊκῶν συμφερόντων στὴν Ἀνατολὴ Ἀτταλος Β', ἀδελφὸς τοῦ Εὐμένους, κέρδισε ἐπίσης μερικὸς φίλους στὴν Κρήτη. Οἱ ἐπιτυχίες του ὅμως θὰ πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύουν τὴν συνεχιζόμενὴ ἀνοδο τοῦ Ρωμαϊκοῦ γοήτρου στὸ νησί καὶ ὄχι μιὰ ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τῆς Περγάμου. Βλ. ἓνα τιμητικὸ ψήφισμα τῆς Ἀπτεράς, ποῦ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Haussoulier μεταξὺ 159 καὶ 138 π.Χ. (BCH 3 [1897], 425). Τὴν χρονολόγησιν αὐτὴ ἀκολουθοῦν οἱ Michel, Blass καὶ Scrinzi, ἐνῶ οἱ Dittenberger, Guarducci καὶ van Effenterre χρονολογοῦν τὸ ψήφισμα στὰ 241 - 197 π.Χ., δηλαδὴ στὰ χρόνια τοῦ Ἀττάλου Α' Σωτήρος. Βλ. ἐπίσης Willetts, *Aristocratic Society*, 228, ποῦ παραθέτει καὶ τὶς δύο ἐκδοχάς, χωρὶς ὅμως νὰ ἐκφράζει τὴν προσωπικὴ του γνώμη. Ἡ πρώτη ἐρμηνεία φαίνεται λογικὴ, γιὰτὶ, ἂν τὸ ψήφισμα τῶν Ἀπτεραίων ἀφορᾷ τὸν Ἀττάλο Α' ποῦ «φίλος ὑπάρχων διὰ προγόνων πρόνοιοιαν ποιῆται περὶ τῶ κοινῶ τῶν Κρητῶν», θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε τὴν ὑπαρξὴ σχέσεων τῶν Ἀτταλιδῶν μὲ τὴν Κρήτη στὶς ἀρχές τοῦ τρίτου αἰῶνα, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ὑπάρχουν βέβαια ἱστορικὲς ἐνδείξεις, καὶ μιὰ πρόωμὴ χρονολόγησιν τῆς ἵδρυσης τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν, ποῦ δὲν εἶναι καθόλου πιθανή.

2. Εἶναι δυνατὸν μιὰ ἀντιμακεδονικὴ ομάδα Κρητικῶν πόλεων ὑπὸ τὴν ἡγεσία τῆς Κνωσοῦ νὰ μὴν ἔλαβε μέρος στὸ πόλεμο κατὰ τῶν Ροδίων. Ἡ συμμαχία αὐτὴ εἶχε σχηματισθεῖ μέχρι τὸ 201 - 200 π.Χ. (M. Holleaux, *Klio* 13 [1913], καὶ *Études d'épigraphie et d'histoire grecques*, IV, 189). Ἡ ἐπιτυχία τῆς Ρόδου στὴν Κρήτη μετὰ τὸν πόλεμο ἐκφράζεται δραματικὰ στὴν σύναψη μιᾶς συνθήκης φιλίας μὲ τὴν πρῶν ἂντιπαλὸ τῆς Ἱεράπυτνα (IC III, ἀρ. 3Α, σ. 32 κ.ἐξ. = SIG⁴, 581). Ἡ ἐγγύτητα τῆς Ρόδου μὲ τὴν Κρήτη καὶ οἱ παραδοσιακοὶ φυλετικοὶ δεσμοὶ τῆς μὲ τοὺς Δωριεῖς τοῦ νησιοῦ ἀσφαλῶς συνέβαλαν στὴν ἐξομάλυνση τῶν σχέσεων τῶν δύο λαῶν. Ἡ ἀντιμακεδονικὴ πολιτικὴ τῆς Κνωσοῦ στὸν πόλεμο κατὰ τῶν Ροδίων εἶναι ἐπίσης σημαντικὴ. Πρὶν ἀπὸ ἕναν μῶλις αἰῶνα οἱ Κνώσσιοι ἦταν πάλι σύμμαχοι τῶν Ροδίων στὸν ἀγῶνα τοὺς κατὰ τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητῆ καὶ εἶχαν μάλιστα ἀποστείλει μιὰ δύναμιν 150 ἀνδρῶν γιὰ τὴν ὑπεράσπισιν τῆς Ρόδου. Βλ. Διόδωρος, 20.88.9: κατέπλευσαν τῇ πόλει σύμμαχοι παρὰ μὲν Κνωσίων ἑκατὸν καὶ πενήκοντα (ἢ συμβολὴ 500 Κρητῶν τοξοτῶν στὴν ἄμυνα τῆς Ρόδου κατὰ τῶν Τούρκων εἰσβολῶν τὸ 1522 εἶναι ἀξιοσημείωτη. Βλ. Lord Kinross, *The Ottoman Centuries* [New York, 1977], 177). Θὰ πρέπει ὅμως νὰ προσθέσουμε ὅτι ἄλλοι Κρητῆς πολέμησαν στὸ πλευρὸ τοῦ Δημητρίου, ποῦ ἦταν φίλος τῶν πειρατῶν. Ὁ Δημήτριος ὅμως δὲν ἀντιπροσωπεύει τὴν Μακεδονία τὴν ἐποχὴ αὐτῆ. Τὸ 168 π.Χ. οἱ Ρόδιοι ζήτησαν ἀπὸ τὸ Κοινὸν τῶν Κρητῶν νὰ μεσολαβήσει στὴν διένεξιν τοῦ Περσέα μὲ τὴν Ρώμην καὶ ἡ ἐκκλιση αὐτὴ ἐσήμανε τὸ τέλος τῆς Ροδιακῆς ἐπίδρασης στὴν Κρήτη. Ἡ Ἱεράπυτνα ὅμως δὲν ἦταν ἡ μόνη σύμμαχος τῆς Ρόδου στὴν Ἀνατολικὴ Κρήτη μετὰ τὴν λήξιν τοῦ Κρητικοῦ πολέμου (201 - 200 π.Χ.). Ἡ ἐγκατάστασις μιᾶς Ροδιακῆς φρουρᾶς στὴν Ὀλοῦντα καὶ ἡ σύναψη μιᾶς συνθήκης μὲ τὴν Λατῶ εἶναι ἐπίσης γνωστές. Ἔτσι, οἱ ἀγαθὲς σχέσεις τῶν Ροδίων μὲ τὴν Κνωσοῦ καὶ οἱ διπλωματικὲς ἐπαφές τοὺς μὲ τὴν Ἱεράπυτνα, τὴν Ὀλοῦντα καὶ τὴν Λατῶ ἐξηγοῦν τὴν ἰσχυρὴ θέσιν τῆς Ρόδου στὴν Κρήτη. Βλ. ἐπίσης καὶ Ἀ.Κ. Ὀρλάνδου, «Νέον τεμάχιον τῆς συνθήκης Ὀλουντίων καὶ Ῥοδίων», *Κρητικὰ Χρονικά* 15 - 16 (1961 - 1962), I, 230 - 240, καὶ τὸ ἀρθρο τοῦ συγγραφέα, «Rhodes and Olus», *Panhellenica: Essays in Ancient History and Historiography in Honor of Truesdell S. Brown* (Lawrence, Kansas, 1980), 119 κ.ἐξ.

σης ὅτι ὁ Φίλιππος εἶχε ἐγκαταλείψει τὴν πολιτικὴν φιλίας μὲ τὴν Αἴγυπτο ἐναντίον τῆς Συρίας¹ πρὶν ἀκόμη ἔλθει σὲ σύγκρουση μὲ τοὺς Ρωμαίους. Φυσικά, ἡ ἐνέργεια αὐτὴ θὰ εἶχε ἐπιπτώσεις στὴν Κρήτη καὶ ἀσφαλῶς θὰ ἐπηρέασε τὴν θέσιν τῶν Μακεδόνων στὸ νησί πρὶν ἀπὸ τὸν Δεύτερον Ρωμαιο-Μακεδονικὸ πόλεμον.

Ἄν καὶ ἡ Κρήτη ὑποκινήθηκε ἀπὸ τὸν σύμμαχον τοῦ Ἀντιόχου Γ', Φίλιππο, νὰ πολεμήσῃ κατὰ τῶν φιλοπτολεμαϊκῶν Ροδίων στὰ 204/1 π.Χ., εἶναι πιθανὸν ὅτι ἓνας ἀριθμὸς Κρητικῶν πόλεων ἀντιτάχθηκε στὸν Κρητο-Ροδιακὸν πόλεμον. Μάλιστα μέχρι τὸ 201 π.Χ.² ἓνας ἀντιμακεδονικὸς συνασπισμὸς δυνάμεων δροῦσε ἤδη στὸ νησί. Ἀκόμη, μιὰ ἐπιγραφή τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐπιβεβαιώνει τὸ συμπέρασμα τοῦ Haussoulier ὅτι ἡ Μίλητος, ποὺ εἶχε ἀρχικὰ υἰοθετήσῃ μιὰ πολιτικὴ οὐδετερότητα στὶς διαμάχας γιὰ τὸν ἔλεγχον τοῦ Αἰγαίου, τελικὰ συμμάχησε μὲ τὴν Ρόδο ἐναντίον τοῦ Φίλιππου. Ἡ ἐπιγραφή μᾶς πληροφορεῖ ὅτι, μὲ τὴν μεσολάβησιν τοῦ Μίχα, ἡ Μίλητος διαπραγματεύθηκε μιὰ συνθήκην συμμαχίας ὄχι μόνον μὲ τὴν Ρόδο ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν

1. Οἱ ἐπαφές τῶν Σελευκιδῶν μὲ τὴν Κρήτη τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι σποραδικές. Μιὰ συνθήκη φιλίας καὶ συμμαχίας μεταξὺ τοῦ Ἀντιόχου Α' Σωτῆρος καὶ τῆς Λύκτου ἀνανεώθηκε ἀπὸ τὸν διάδοχόν του Ἀντιόχον Β' τὸ 249 π.Χ. Ἄν καὶ ἡ συνθήκη αὐτὴ δὲν περιλαμβάνει στρατιωτικὰ δεσμεύσεις, εἶναι πιθανὸν ὅτι οἱ Σύριοι βασιλεῖς ἐστρατολόγησαν μισθοφόρους τὴν περίοδον αὐτὴν, ἀφοῦ ἓνας Κρητικὸς ὑπηρετοῦσε στὸ στρατὸ τῶν Σελευκιδῶν τὸ 235 π.Χ. (Πολύβιος, 4.17) καὶ 1500 Κρητῆτες στρατιῶτες ἐπολέμησαν ὑπὸ τὸν Ἀντιόχον Γ' στὴν μάχην τῆς Ραφίας μαζὶ μὲ τοὺς 1000 Νεόκρητες πολεμιστὰς ποὺ ἀναφέρει ὁ Πολύβιος (5.79.10: *Κρητῆς δὲ χιλίους καὶ πεντακοσίους εἶχε τοὺς μετ' Εὐθυλόχου· χιλίους δὲ Νεόκρητας τοὺς ὑπὸ Ζέλων τὸν Γορτύνιον ταττομένους*). Τὸ γεγονός ὅτι Γορτύνιοι μισθοφόροι τάχτηκαν στὸ πλευρὸν τῶν Σελευκιδῶν ἐναντίον τῶν παραδοσιακῶν φίλων τῆς Γόρτυνας, τῶν Πτολεμαίων, δὲν εἶναι καθόλου παράδοξον. Ὅπως μᾶς ἐξηγεῖ ἓνας Κρητικὸς πολεμιστῆς, «*τοξεύομεν γὰρ ἡμεῖς ἐπὶ τὸ κέρδος καὶ πᾶν βέλος ἡμῶν χάριν καὶ ἀργυρίου, νεμόμενοι πᾶσαν χώραν καὶ θάλασσαν*» (Διόδωρος, 37.18). Εἶναι ἀξιοσημείωτον ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀνανέωσις τῆς συνθήκης πραγματοποιήθηκε τὸ 249 π.Χ., δηλαδὴ 3 χρόνια μετὰ τὸν Αἰγυπτιακὸν γάμον τοῦ Ἀντιόχου Β' μὲ τὴν Βερενίκη. Οἱ Λύκτιοι, ὡς σύμμαχοι τῶν Σπαρτιατῶν στὸν Χρεμωνίδειον πόλεμον, ἦσαν ἐπίσης σύμμαχοι τῶν Πτολεμαίων, καὶ ἡ συνθήκη τους μὲ τὸν Ἀντιόχον Β' δὲν θὰ ἦταν βέβαια εὐπρόσδεκτη στὴν Αἴγυπτον, ἂν ἡ ἀπάρνησις τῆς Λαοδικῆς ἀπὸ τὸν Ἀντιόχον δὲν εἶχε προηγηθεῖ. Εἶναι πιθανότερον ὅμως ὅτι ἡ Πτολεμαϊκὴ παρουσία στὴν Ἀνατολικὴν Κρήτην καὶ ἡ κατοχὴ τῆς Ἰτάνου ὀδήγησαν τελικὰ στὴν υἰοθέτησιν μιᾶς ἀντιαιγυπτιακῆς πολιτικῆς στὴν Λύκτον, ποὺ ἴσως εἶχε ἐπεκτατικὰ σχέδια στὴν περιοχὴ αὐτὴ. Βλ. IC I, ἀρ. 8, σ. 186 καὶ Launey, *ἔ.δ.*, I, 253. Ἐπίσης σ. 10 σημ. 1.

2. Μέλη τοῦ συνασπισμοῦ αὐτοῦ ἦταν ἡ Κνωσσός, ἡ Πολυρρηγία, ἡ Κυδωνία καὶ ἡ Ραῦκος. Βλ. Willetts, *Aristocratic Society*, 237 καὶ M. van der Mijsbruggen, *The Cretan Koinon* (New York, 1931), 65.

Κρήτη¹. Έτσι ή εξέλιξη τῶν γεγονότων τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ τρίτου αἰώνα ὀδήγησε στήν παρακμή τῆς Μακεδονικῆς ἐπίδρασης στήν Κρήτη καί στήν τελική της ἔκλειψη στήν πρώτη δεκαετία τοῦ δευτέρου αἰώνα.

Εἶναι φανερό λοιπόν ὅτι ή Μακεδονική ἀπειλή εἶχε παρέλθει καί ὅτι ὁ Ἐπιφανῆς μποροῦσε νά ἀποσύρει τήν Πτολεμαϊκή φρουρά ἀπό τήν Ἴτανο χωρίς νά διακινδυνεύσει σοβαρά τήν θέση του στό νησί. Εἶναι ἐπίσης πιθανόν ὅτι ὁ Πτολεμαῖος μονάρχης εὐνοοῦσε τήν ἐξάπλωση τῆς Ρωμαϊκῆς ἐπίδρασης στήν Κρήτη μέ τήν ἀνάκληση τῶν στρατιωτικῶν του δυνάμεων ἀπό τήν Ἴτανο. Οἱ Πτολεμαῖοι δὲν εἶχαν βέβαια σοβαρές προστριβές μέ τοὺς Ρωμαίους μέχρι τήν ἐποχή αὐτή καί ἴσως ἔβλεπαν μέ συμπάθεια τήν Ρωμαϊκή πλήρωση τοῦ κενοῦ ποῦ ἄφησε ή ἀπουσία τους ἀπό τὸ νησί. Δὲν πρέπει νά ξεχάσουμε ἄλλωστε ὅτι ή Ρώμη ἦταν ή δύναμη ποῦ εἶχε δαμάσει τοὺς μεγάλους ἔχθρους τῆς Αἰγύπτου, τὸν Φίλιππο Ε' τῆς Μακεδονίας καί τὸν Ἀντίοχο Γ' τῆς Συρίας. "Ὅταν μάλιστα λάβουμε ὑπ' ὄψη τοὺς παραδοσιακοὺς δεσμούς τῆς Αἰγύπτου μέ τήν Κρήτη καί τήν Γόρτυνα ιδιαίτερα, ή ἀπελευθέρωση 400 Ρωμαίων αἰχμαλώτων ἀπό τοὺς Γορτυνίους τὸ 189 π.Χ.², ὕστερα ἀπὸ τήν ἀφιξη μιᾶς Πτολεμαϊκῆς πρεσβείας στήν Ρώμη³ τὸν προηγούμενο χρόνο, ἴσως δὲν εἶναι συμπτωματική⁴.

Ἡ Μ. Guarducci ὑποθέτει ὅτι τὸ Πτολεμαϊκὸ προτεκτοράτο στήν Ἴτανο λειτουργοῦσε καί στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου Ε' τοῦ Ἐπιφανοῦς. Ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ βασιζέται στήν χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Φιλώτα στὰ χρόνια τοῦ Ἐπιφανοῦς καί στό γεγονός ὅτι ή Ἐπίδαμνος, ή γενέτειρα πόλη τοῦ Πτολεμαϊκοῦ φρουράρχου, εἶχε δεσμούς μέ τήν Μαγνησία τοῦ Μαιάνδρου στήν τελευταία δεκαετία τοῦ τρίτου αἰώνα. "Ἐνα ἄλλο ἐπιχείρημα τῆς Guar-

1. Βλ. Β. Haussoullier, *Études sur l'histoire de Milet et du Didymeion* (Paris, 1902), 140 - 141, ποῦ παραθέτει τήν ἐπιγραφή. Ὁ Rostovtzeff πιστεύει ὅτι στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ τρίτου αἰώνα ή Μίλητος ἦταν μόνο τυπικά ἐξαρτημένη ἀπὸ τήν Αἴγυπτο. Ἡ Ἴωνική αὐτῆ πόλη μάλιστα διαπραγματεύθηκε σύμφωνα συμμαχίας μέ δύο γειτονικές πόλεις (Τράλλεις καί Μυλάσα) στὰ 212 - 211 καί 209 - 208 π.Χ. ἀντίστοιχα, καί ἤρθε σὲ ρήξη μέ τήν Πριήνη καί τήν Μαγνησία (ἐπὶ Μαιάνδρω) σὲ ἓνα πόλεμο ποῦ τελείωσε τὸ 196 π.Χ. (ἔ.ἀ., II, 666). Κρητικοὶ μισθοφόροι ὑπηρέτησαν τήν Μίλητο στοὺς πολέμους αὐτοὺς καί εἶναι βέβαιο ὅτι ή ἀνάγκη στρατολόγησης Κρητικῶν μισθοφόρων ἐξηγεῖ τὸ ἀνανεωμένο ἐνδιαφέρον τῶν Μιλησίων γιὰ τήν δημιουργία ἀγαθῶν σχέσεων μέ τήν Κρήτη, τώρα ποῦ οἱ φίλοι τους οἱ Ρόδιοι εἶχαν διπλωματικά διεισδύσει στό νησί.

2. Valerius Antias στὸν Λίβιο, 37.60.

3. *Αὐτόθι*, 37.3.

4. Ἡ ἀποψη αὐτῆ εἶναι τοῦ Reinach (*REG* 24 [1911], 410, σημ. 6). Ἡ φίλια τοῦ Φιλομήτορος μέ τοὺς Ρωμαίους τεκμηριώνεται στὸν Πολύβιο, 32.1.3. Βλ. ὅμως καί Πολύβιο, 31.18.6 καί 33.8.6 - 7, γιὰ τήν Ρωμαϊκή ὑποστήριξη τῶν διεκδικήσεων τοῦ ἀδελφοῦ του.

ducci εἶναι περισσότερο πειστικό: ἡ Ἱταλίδα ἐπιγραφολόγος ἐρμηνεύει τὴν ἀπουσία τῆς Ἱτάνου ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν Κρητικῶν πόλεων ποὺ ὑπέγραψαν συμφωνίες μὲ τὸν Εὐμένη Β' τῆς Περγάμου τὸ 183 π.Χ. ὡς ἐνδειξὴ ὅτι ἡ πόλις δὲν ἀνῆκε στὸ Κοινὸ τῶν Κρητῶν. Ὁ λόγος γιὰ τὴν ἀποχὴ αὐτὴ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἱτανος βρισκόταν ὑπὸ τὴν προστασία καὶ τὸν ἔλεγχο τῶν Πτολεμαίων τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ δὲν ἦταν ἐλεύθερη νὰ συμμαχήσῃ μὲ τὸν Εὐμένη¹. Ἡ Guarducci δὲν λαμβάνει ὅμως ὑπ' ὄψιν ὅτι ἀρκετὲς ἄλλες πόλεις, ὅπως ἡ Κυδωνία, ἡ Μίλατος καὶ ἡ Ὀλοῦς, ἀπουσιάζουν ἐπίσης ἀπὸ τὸν κατάλογο αὐτὸν καὶ ὅτι ἡ ἐπιγραφή εἶναι σοβαρὰ ἀκρωτηριασμένη. Εἶναι βέβαια ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ Ἱτανος παρέμεινε ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Ἐπιφανοῦς στὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας του, δηλαδὴ στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ τρίτου αἰώνα. Ὁ Πτολεμαῖος μονάρχης δὲν ἀντιμετώπιζε σοβαρὰ προβλήματα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ἔτσι δὲν ὑπῆρχε κανένας σοβαρὸς λόγος γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς Κρητικῆς του βάσης. Ἀργότερα ὅμως οἱ Αἰγυπτιακὲς ἤττες καὶ οἱ ἐπαναστάσεις τῶν πρώτων χρόνων τοῦ δευτέρου αἰώνα ὑποχρέωσαν τὸν βασιλέα αὐτὸν νὰ ἀποσύρει τὶς δυνάμεις του ἀπὸ τὸ νησί, ἀφοῦ ἡ ἴδια ἡ Αἴγυπτος κινδύνευε καὶ οἱ στρατιῶτες τῆς Πτολεμαϊκῆς φρουρᾶς ἦταν ἀπαραίτητοι γιὰ τὴν σωτηρία της.

Ἐξ ἄλλου ἡ ἀπουσία τῆς Ἱτάνου ἀπὸ τὸν συνασπισμὸ τῶν Κρητικῶν πόλεων ποὺ συμμαχῆσαν μὲ τὸν Εὐμένη δὲν ἔχει μεγάλη σπουδαιότητα, ἀφοῦ εἶναι γενικὰ παραδεκτὸ ὅτι κάθε μέλος τῆς Κρητικῆς ὁμοσπονδίας μποροῦσε νὰ ἀκολουθήσῃ μιὰν ἀνεξάρτητη ἐξωτερικὴ πολιτικὴ². Τὸ γεγονός αὐτὸ μάλιστα ἐξηγεῖ τὴν ἀνάγκη τῆς σύναψης ξεχωριστῶν συνθηκῶν μὲ τὶς διάφορες Κρητικὲς πόλεις τὸ 183 π.Χ. Ἔτσι, ἡ ἀπόρριψη τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ποὺ υἰοθετοῦσε ἡ πλειοψηφία τῶν ὁμόσπονδων Κρητικῶν πόλεων ἔναντι τῆς Περγάμου δὲν ἀποκλείει τὴν δυνατότητα ὅτι ἡ Ἱτανος ἦταν μέλος τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν.

Μετὰ τὴν ἀπώλεια τῆς Πτολεμαϊκῆς προστασίας ἡ θέση τῆς Ἱτάνου στὴν Κρήτη ἦταν πολὺ δύσκολη, καὶ οἱ Ἱτάνιοι ἀσφαλῶς δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ ἀνήκουν σὲ ἕναν συνασπισμὸ ἐχθρικῶν πόλεων, ὅπως ἡ Πραισὸς καὶ ἡ Ἱεράπυτνα, ποὺ εἶχαν συνάψει συμφωνίες μὲ τὸν Εὐμένη. Ἀφοῦ μερικὸς τουλάχιστο σκοπὸς τῶν συνθηκῶν αὐτῶν ἦταν ἡ διευκόλυνση τῆς στρατολόγησης

1. IC III, σ. 113 καὶ 77. Πβλ. Beloch, *Griechische Geschichte*, IV 2, 350. Τὸ ψήφισμα τῆς Ἐπιδάμου ἀφορᾷ τὴν ἀσυλία τῆς Μαγνησίας καὶ τὸν ἑορτασμὸ τῆς Ἀρτέμιδος Λευκοφρυγῆς (*SIG³*, 560). Μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Πτολεμαίου Δ' στοὺς Μαγνησίους γιὰ τὸν ἴδιο ἑορτασμὸ περιλαμβάνεται στὸ ἔργο τοῦ C. Welles, *Royal Correspondence in the Hellenistic Age: a Study in Greek Epigraphy* (New Haven, 1934), ἀρ. 33 καὶ 134.

2. H. van Effenterre, *ibid.*, 141.

Κρητικῶν μισθοφόρων¹, μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ Ἰτανος, ποὺ ὀπωσ-
δήποτε διατηροῦσε κάποιους δεσμούς με τοὺς Πτολεμαίους, δὲν εἶχε διάθεση
νὰ προσφέρει στὸν ἐμπλουτισμὸ τοῦ στρατοῦ τῆς Περγᾶμου. Μποροῦμε νὰ
ὑποθέσουμε ἀκόμη ὅτι οἱ Ἰτάνιοι ἴσως ἐβλεπαν τὴν ἀποχώρηση τῶν Πτολε-
μαϊκῶν δυνάμεων ἀπὸ τὴν πόλη τους ὡς προσωρινὴ καὶ ἀνέμεναν τὴν ἐπι-
στροφή τους στὴν Κρήτη μετὰ τὴν εἰρήνευση τῆς Αἰγύπτου καὶ τὴν ἐπανί-
δρουση τῆς Πτολεμαϊκῆς κηδεμονίας στὸ Αἶγαῖο.

Ὁ Πτολεμαῖος Ε' Ἐπιφανῆς ὅμως πέθανε τὸ 180 π.Χ., λίγο μετὰ τὴν
παλινῶρθωση τῆς ἐξουσίας του στὴν Αἴγυπτο, καὶ ὁ διάδοχός του Πτολεμαῖος
Φιλομήτωρ ἦταν μόλις ἕξι χρονῶν, ὅταν ἀνέβηκε στὸ θρόνο τῶν Λαγιδῶν. Οἱ
ἀναπόφευκτες δυναστικές ἐριδες ποὺ ἀκολούθησαν, οἱ εἰσβολές τοῦ Ἀντιόχου
Δ' καὶ οἱ ἐξεγέρσεις τῶν ἰθαγενῶν τῆς Αἰγύπτου ἐδημιούργησαν σοβαρὰ προ-
βλήματα, ποὺ ἀπορρόφησαν τὴν προσοχὴ τοῦ νέου μονάρχου καὶ τῶν συμβού-
λων του γιὰ πολλὰ χρόνια. Μετὰ τὴν καταστολὴ ὅμως τῶν ἐπαναστατικῶν
κινημάτων στὴν Αἴγυπτο στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς βασιλείας του, ὅταν ἔγινε
συγκυρίαρχος μετὰ τὸν Δημήτριο Β'² τοῦ βασιλείου τῶν Σελευκιδῶν, ὁ Φιλο-
μήτωρ μπόρεσε τελικὰ νὰ στρέψει τὴν προσοχὴ του στὴν Κρήτη. Ἡ ἐκκλήση
τῶν Ἰτανίων εἰσακούσθηκε τότε καὶ οἱ στρατιῶτες τοῦ Αἰγύπτου μονάρχου
ἐγγυήθηκαν ξανά τὴν ἐδαφικὴ ἀκεραιότητα τῆς πόλης.

Εἶναι ὅμως παράδοξο ὅτι οἱ Πτολεμαϊκὲς δυνάμεις ἐγκατέλειψαν τὴν
Ἰτανο μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Φιλομήτορος τὸ 145 π.Χ.³ Ἡ ἀποχώρηση τῶν
Αἰγυπτίων στρατιωτῶν σημαίνει βέβαια ὅτι στόχος τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐπέμβα-
σης στὴν Ἰτανο δὲν ἦταν ἡ κατοχὴ τῆς πόλης ἀλλὰ ἡ προστασία τῶν Ἰτανίων.
Ποιό ἦταν ὅμως τὸ κίνητρο γιὰ τὴν Αἰγυπτιακὴ αὐτὴ στρατιωτικὴ ἐνέργεια;
Ἡ μόνη λογικὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι ὅτι ἡ Ἰτανος εἶχε δια-
τηρήσει ἀγαθὲς σχέσεις μετὰ τὴν Αἴγυπτο καὶ ἴσως μάλιστα εἶχε διαπραγμα-
τευθεῖ μιὰ συνθήκη ἀμοιβαίας βοήθειας⁴ μετὰ τοὺς Πτολεμαίους. Ἐὰν ἡ ὑπό-
θεση αὐτὴ γίνεαι δεκτὴ, οἱ λόγοι γιὰ τὴν ἀπουσία τῆς πόλης ἀπὸ τὸν κατάλογο
τῶν Κρητῶν συμμάχων τοῦ Εὐμένους εἶναι φανεροί. Ἡ πρόθυμη παροχὴ
βοήθειας καὶ ἡ βραχύβια μόνο παραμονὴ τῶν Πτολεμαϊκῶν δυνάμεων στὴν

1. R. B. McShane, *The Foreign Policy of the Attalids of Pergamum* (Ur-
bana, 1964), 174.

2. Βλ. SEG VI, ἀρ. 809 καὶ Κυριακὰ Χρονικὰ 7 (1927), 53 (ὁ Δημήτριος Β'
Νικάτωρ τιμᾷ τὸν Φιλομήτορα τὸ 145 π.Χ.).

3. IC III, ἀρ. 9A, σ. 96, στ. 43 κ.ἑξ.: *τελευτήσαντος δὲ τοῦ Φιλομήτορος βασι-
λέως Πτολεμαίου καὶ τῶν ἀποσταλέντων ὑπ' αὐτοῦ χάριν τοῦ συντη/ρεῖν Ἰτανίους τὴν τε
χώραν καὶ τὰς νήσους ἀπαλλαγέντων...*

4. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ μπορεῖ ἴσως νὰ βασισθεῖ στὴν παραπάνω ἐπιγραφὴ, στ.
44 κ.ἑξ.: *Ἰτάνιοι καὶ τῆ ἀπὸ τῶν φίλων εὐνοία συγχρόμενοι διεφύλασσαν τὰ καθ' ἑαυτοῦς.*

Ἦτανο δὲν μποροῦν νὰ γίνουν νοητὲς χωρὶς αὐτὴ τὴν προϋπόθεση. Φυσικά, μὲ μιὰ τέτοια συμφωνία, οἱ Πτολεμαῖοι δὲν αἰσθάνονταν τὴν ἀνάγκη τῆς ἄμεσης στρατιωτικῆς τούς παρουσίας στὴν Ἦτανο, ἀφοῦ οἱ ἴδιοι οἱ Ἰτάνιοι ἀναγνώριζαν τὴν σπουδαιότητα τῆς Αἰγυπτιακῆς προστασίας γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους. Ἔτσι, οἱ Αἰγύπτιοι μποροῦσαν νὰ ἐπανεέλθουν στὴν πόλη κατὰ βούληση χωρὶς νὰ διατηροῦν στρατιωτικὲς δυνάμεις στὸ νησί.

Ἡ παρακμὴ ὅμως τῆς Αἰγύπτου καὶ ἡ σταδιακὴ ἐγκατάλειψη τῶν ὑπερπόντιων κτήσεών της δὲν σημαίνει ὅτι οἱ Πτολεμαῖοι ἀγνόησαν τὴν Κρήτη στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν τὴν ἀποχώρηση τῶν στρατιωτικῶν τους δυνάμεων ἀπὸ τὸ νησί μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Φιλομήτορος. Μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Γόρτυνα, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 50 π.Χ., θὰ μποροῦσε μάλιστα νὰ μᾶς ἀποκαλύψει τὴν ὑπαρξὴ Πτολεμαϊκῶν δεσμῶν μὲ τὴν Κρήτη στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ νησιοῦ:

*Γ. Λυτ[ο]άτιος Κριῖσπος στρατιώτης Πτο[λεμαϊκός]
Γορτυνίων πρόξενος καὶ πολίτας αὐτὸς καὶ ἔγγονοι¹.*

Μερικοὶ ἐρευνητὲς πιστεύουν ὅτι ὁ Ρωμαῖος αὐτὸς πρόξενος ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες ποὺ ἔφησε στὴν Αἴγυπτο ὁ Aulus Gabinius τὸ 55 π.Χ. γιὰ νὰ ἐπαναφέρουν στὴν ἐξουσία τὸν Πτολεμαῖο Αὐλητῆ². Ἡ θεωρία αὐτή, ποὺ προτάθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν De Sanctis καὶ ἔγινε δεκτὴ καὶ ἀπὸ τὴν Guarducci³, βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Reinach, ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Κριῖσπος θὰ μποροῦσε κάλλιστα νὰ ἀντιπροσωπεύει ἓναν ἀπὸ τοὺς τελευταίους στρατιῶτες τῶν Πτολεμαίων στὴν Ἦτανο⁴.

Εἶναι βέβαια πιθανὸν ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι μονάρχες εἶχαν κατὰ διαστήματα ἀποσπάσει στρατιωτικὲς δυνάμεις στὸ νησί γιὰ τὴν προώθηση τῶν Πτολεμαϊκῶν συμφερόντων ἢ γιὰ τὴν προστασία καὶ ἐνίσχυση συμμάχων, ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ στὰ χρόνια τοῦ Φιλομήτορος. Ὁ Δίων Κάσσιος μᾶς πληροφορεῖ ἐπίσης ὅτι τὸ 36 π.Χ. ὁ Μάρκος Ἀντώνιος ἐδῶρθε στὴν Κλεοπάτρα «Κρητὴς τέτινα καὶ Κυρήνη»⁵. Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ δείχνει καθαρὰ ὅτι ἀκόμη καὶ ἡ τελευταία βασίλισσα τῆς δυναστείας τῶν Λαγιδῶν δὲν εἶχε ξεχάσει τίς παραδοσιακὲς ζῶνες τῆς Αἰγυπτιακῆς ἐπιρροῆς καὶ προσπάθησε νὰ ἐπαναφέρει τίς σπουδαῖες Πτολεμαϊκὲς κτήσεις τῆς Κυρήνης καὶ τῆς Κρήτης στὴν Αἴγυ-

1. Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν De Sanctis, *Mon. Ant.* 24(1908), ἀρ. 30. Βλ. ἐπίσης *IC IV*, ἀρ. 215C, σ. 288.

2. Caesar, *De Bello Civili*, 3.4.4. καὶ 103.5. Βλ. ἀκόμη Valerius Maximus, 4.1.15.

3. *IC IV*, σ. 289.

4. Reinach, *REG* 24 (1911), 411, σημ. 3.

5. Δίων Κάσσιος, 49.32.5.

πτιακή τροχιά. Μεταξύ τῶν Κρητικῶν περιοχῶν ποῦ δόθηκαν στήν Κλεοπάτρα ἀσφαλῶς περιλαμβάνεται καί ἡ Ἴτανος.

Μιά σειρά Αἰγυπτιακῶν νομισμάτων, ποῦ κόπηκαν στήν Κυρήνη ἀλλά κυκλοφόρησαν καί στήν Κρήτη, ἴσως ἀντανακλᾷ τὸ ἱστορικό αὐτὸ γεγονός. Τὰ νομίσματα φέρουν τὴν ἐπιγραφή ΠΤΟΛΕΜΑ[ΙΣ], τὸ ὄνομα τῆς γνωστῆς πόλης τῆς Κυρήνης, καί ἀπεικονίζουν ἕναν κροκόδειλο, τὸ σύμβολο τῆς Αἰγύπτου στήν Ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, καθὼς καί μιὰ δευτέρη ἐπιγραφή ποῦ διαβάζεται CRAS ἢ CRA. Ὁ Σβωρώνος πιστεύει ὅτι ὁ P. Canidius Crassus, ἕνας ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ Μάρκου Ἀντωνίου, εἶχε ἐπαμισθεῖ τὴν εὐθύνη τῆς ἀμυνας τῶν δύο αὐτῶν περιοχῶν καί ἔκοψε τὰ νομίσματα ποῦ φέρουν τὸ ὄνομά του CRAS[SUS]¹. Ἡ ἔνωση τῆς Κρήτης μὲ τὴν Κυρήνη ἴσως ἐπιρεάστηκε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ νικητὴς τοῦ τελευταίου Ρωμαϊκοῦ ἐμφύλιου πολέμου, Αὐγουστος, εἶχε βρεῖ τις δύο ἐπαρχίες ἤδη ἐνωμένες².

1. Σβωρώνος, ἔ.ἀ., 485 - 488. Τὰ νομίσματα φέρουν τοὺς ἀριθμοὺς 1901 - 1904 στὸν πίνακα XLIII, 27, 30 τοῦ Σβωρώνου. Θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι καί ὁ Waddington δέχεται τὴν Κυρηναϊκὴ προέλευση τῶν νομισμάτων αὐτῶν, κατὰ τὸν Σβωρώνο. Βλ. ἐπίσης J. Fenardent, *Cat. de la Coll. G. Demetrio*, II, 3 καί 8 καί «Tetradrachmes frappées par les Lagides à Ascalon», *Rev. Num. Franc.* 15 (1874), 184 - 194.

2. Γιὰ τίς πρώιμες σχέσεις τῆς Κρήτης καί τῆς Ἰτάνου μὲ τὴν Κυρήνη βλ. Ἡρόδοτο, 4.154 κ.ἑξ. J. Boardman, *The Cretan Collection in Oxford* (Oxford, 1961), 152, καί Krapp, «Korobios von Itanos», *Philol.* 48 (1889), 498 κ.ἑξ. Γιὰ τὴν διανομὴ Κυρηναϊκοῦ σίτου σὲ διάφορες Κρητικὲς πόλεις στὸ λιμὸ τοῦ 330 - 326 π.Χ. βλ. M. N. Tod, *Greek Historical Inscriptions*, II (Oxford, 1948), 273. W. W. Tarn, *CAH* VI, 448 κ.ἑξ. καί W. Westermann, *AHR* 35 (1929 - 30), 17. Πρβλ. ἐπίσης [Ἀριστοτ.], *Οἰκονομικά* II, 33a, μὲ τὰ σχόλια τοῦ B.A. van Groningen. Στὴν διάρκεια τῆς Κυρηναϊκῆς ἐκστρατείας τοῦ Θίβρωνος ἕνας Κρητικὸς στρατιωτικός, ὁ Μνασικλῆς, ἐγκατέλειψε τὸν ἀρχηγό του καί ἐκλέχθηκε στρατηγὸς τῶν Κυρηναίων (Διόδωρος, 18.20.1. Ἡ Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographische Grundlage*, II [Munich, 1926], ἀρ. 533 καί Launey, ἔ.ἀ., I, 248). Στὰ μέσα τοῦ τρίτου π.Χ. αἰῶνα ὁ Μάγας τῆς Κυρήνης ἔγινε σύμμαχος τῆς Ὀμοσπονδίας τῶν Ὀρειῶν στήν Δυτικὴ Κρήτη, ὅπως μᾶς ἀποκαλύπτει μιὰ ἐπιγραφή ποῦ περιέχει τοὺς παρακάτω ὄρους (*IC* II, ἀρ. 1, σ. 211, στ. 7 κ.ἑξ.): τὸν αὐτὸν φίλον/ κήχθρον ἐξέν καί εἰ τίς κα ἔ[πι] τὰν Μάγαν ἐπαρχεῖαν ἐπιστρ[α]τεύει βοαθησέν τὸς Ὀρειὸς κ[α]τὰ τὰ αὐτὰ δὲ καί εἰ τίς κα ἐπὶ τ[ὰ]ν Ὀρειῶν ἐπιστρατεύει βοαθ[η]σέμ Μάγαν. Οἱ Γορτύνιοι φαίνεται ὅτι μεσολάβησαν στήν σύναψη τῆς συνθήκης αὐτῆς (στ. 3, κ.ἑξ.). Γιὰ τὴν χρονολόγησι τῆς ἐπιγραφῆς βλ. Geyer, «Magas 2», *R.-E.* 14. Ἡ παρουσία ἐνὸς Κυρηναίου προξένου στήν Ὀλοῦντα διασώθηκε σὲ μιὰν ἄλλη ἐπιγραφή (*IC* I, ἀρ. 4A, σ. 248, στ. 41 κ.ἑξ.). Ἐνας ἀκόμη Κυρηναῖος στήν Κρήτη ἀποκαλύπτεται σὲ μιὰ ἐπιγραφή τῆς Φαιστού, ποῦ χρονολογεῖται γύρω στὸ 200 π.Χ. (*IC* I, ἀρ. 2, σ. 271). Ἐνα ἐπιγράμμα τοῦ δευτέρου αἰῶνα ἀπὸ τὴν Γόρτυνα μνημονεῖ ἐπίσης τὸν θάνατο μιᾶς Λίβυσσας (*IC* IV, ἀρ. 327, σ. 370). Τὰ ὀνόματα δύο προξένων τῶν Κυρηναίων ἔχουν διασωθεῖ ἐξ ἄλλου σὲ ἐπιγραφὲς τῆς Γόρτυνας τοῦ δευτέρου καί τοῦ πρώτου αἰῶνα π.Χ.: Φιλόξενος καί Λάφθας (*IC* IV, ἀρ. 212 καί 211, σ. 278). Μετὰ τὴν Ρωμαϊκὴ κατοχὴ ἕνας Κυρηναῖος μετανάστευσε στήν Κρήτη (*IC* IV, ἀρ. 214, σ. 288) στὸ τελευταῖο μισὸ τοῦ πρώτου αἰῶνα π.Χ. Στὴν

Ἡ πατροπαράδοτη φιλία τῶν Ἰτανίων μὲ τὴν Αἴγυπτο ἴσως διατηρήθηκε ἀκόμη καὶ στὰ χρόνια τῆς Ρωμαϊκῆς κατοχῆς τῆς Κρήτης. Μιὰ Ἀλεξανδρινὴ ὑδρία τουλάχιστον μαρτυρεῖ ὅτι ἕνας Ἰτάνιος, ὁ Φεῖδων Ἀπωνος, πέθανε στὴν Αἴγυπτο τὸν τρίτο αἰῶνα μ.Χ.¹

Ἐνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ Πτολεμαϊκοῦ προτεκτοράτου στὴν Ἰτανο εἶναι ἡ στάση τῶν διαφόρων Κρητικῶν πόλεων-κρατῶν ἀπέναντί του. Οἱ Κρήτες ὑπῆρξαν ἀνεκάθεν ἕνας λαὸς ποὺ λάτρευε τὴν ἐλευθερία. Παρὰ τοὺς ἐνδημικούς ἐμφύλιους πολέμους καὶ διαμάχες τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς οἱ νησιῶτες διακρίνονταν πάντα γιὰ τὴν ἀλληλεγγύη τους σὲ περιπτώσεις ἐξωτερικῶν κινδύνων καὶ γιὰ τὴν συνεργασία τους στὴν ἀντιμετώπιση ξένων ἀπειλῶν². Ὁ Πλούταρχος μάλιστα ἔγραψε ὅτι οἱ ἐξωτερικοὶ κίνδυνοι εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν εἰρήνευση τοῦ νησιοῦ καὶ τὴν ἐνότητα τῶν Κρητῶν, τὸν λεγόμενο συγκρητισμό³. Εἶναι

Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορικὴ περίοδο, ὅταν οἱ δύο περιοχὲς ἐνώθηκαν διοικητικά, οἱ σχέσεις τῶν Κρητῶν μὲ τοὺς Κυρηναίους ἀσφαλῶς ἔγιναν ἀκόμη πῶ στενέες. Βλ. καὶ μιὰ ἐπιγραφή τῆς Ἀπτέρας (IC II, ἀρ. 44, σ. 37, τρίτος αἰῶνας μ.Χ.):

Τριακονταετῆς Συμμέροσα ἐνθάδε
κεῖμαι ξένη γένει δὲ Λίβυσσα.

Πρβλ. Φιλοστράτου, *Βίος Ἀπολλωνίου*, 4. 34: ἔστι δὲ Ἀσκληπιοῦ, καὶ ὡσπερ ἡ Ἀσία ἐς τὸ Πέργαμον, οὕτως ἐς τὸ ἱερόν τοῦτο ξυνεφοῖτα ἡ Κρήτη, πολλοὶ δὲ καὶ τῶν Λιβύων ἐς αὐτὸ περαιοῦνται. Ἡ ἄφιξη Λιβύων προσκυνητῶν στὸ περίφημο Ἀσκληπιεῖον τῆς Λεβήνος στὴν Κρήτη δὲν πρέπει βέβαια νὰ μᾶς ἐκπλήττει, ἀφοῦ ὑπῆρχε μιὰ παράδοση ὅτι τὸ Λεβηναῖο εἶχε ἀμεση σχέση μὲ τὴν Κυρήνη. Βλ. Πausanias, 2.26.9: τὸ δ' ἐν Βαλάγγραις ταῖς Κυρηναίους ἐστὶν Ἀσκληπιὸς καλούμενος ἰατρὸς ἐξ Ἐπιδαύρου καὶ οὗτος· ἐκ δὲ τοῦ παρὰ Κυρηναίους τὸ ἐν Λεβήνῃ τῇ Κρητῶν ἐστὶν Ἀσκληπιεῖον. Γιὰ τὸ Λεβηναῖο Ἀσκληπιεῖον βλ. καὶ E. J. καὶ L. Edelstein, *Asclepius: A Collection and Interpretation of the Testimonies* (Baltimore, 1945). Γιὰ τὴν Ρωμαϊκὴ διοίκηση τῶν δύο περιοχῶν τὸν πρῶτο αἰῶνα μ.Χ. βλ. τὴν ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Martha Welborn Baldwin, *Fasti Cretae et Cyrenarum: Imperial Magistrates of Crete and Cyrenaica during the Julio-Claudian Period* (Πανεπιστήμιο Michigan, 1983).

1. Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ εἶναι τῆς Guarducci, IC III, σ. 77. Βλ. ὅμως καὶ Launey, *ἔ.δ.*, II, 1154 καὶ I, 250, ποὺ χρονολογεῖ τὸ γεγονός αὐτὸ στὰ 260 - 240 π.Χ.

2. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ συνάγεται π.χ. ἀβίαστα ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς Σικανικῆς (Σικελικῆς) ἐκστρατείας τοῦ Μίνωα, ποὺ εἶχε σχεδὸν παγκρήτιο χαρακτήρα, καὶ ἀπὸ τὴν ὁμόφωνη ἀπόφαση τῶν Κρητῶν νὰ ἀγνοήσουν τὴν Ἑλληνικὴ ἐκκλήση γιὰ τὴν παροχὴ βοήθειας στοὺς Περσικοὺς πολέμους.

3. Ὁ M. van der Mijnsbrugge σχετίζει τὴν προέλευση τοῦ Κοινοῦ μὲ τὸν συγκρητισμὸ τῶν ἀρχαίων Κρητῶν (*The Cretan Koinon* [New York, 1931], 67). Βλ. καὶ τὸ γνωστὸ ἀπόσπασμα τοῦ Πλουτάρχου, *Περὶ Φιλαδελφίας* (490), 19β: μιμούμενον αὐτὸ γούν τοῦτο τὸ Κρητῶν, οἱ πολλὰκις στασιάζοντες ἀλλήλοις καὶ πολεμοῦντες, ἐξωθεν ἐπιόντων πολεμίων διελύοντο καὶ συνίσταντο· καὶ τοῦτο ἦν ὁ καλούμενος ὑπ' αὐτῶν συγκρητισμός. Πρβλ. ἐπίσης τὰ σχόλια «συγκρητισμός· συγκρητίσαι λέγουσιν οἱ Κρήτες ὅταν ἐξωθεν αὐτοῖς γένηται πόλεμος», στὸ Μεγάλο Ἑτυμολογικὸ Λεξικό.

ὅμως γνωστό ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὴν κάθοδο τῶν Δωριέων καὶ μέχρι τὴν Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἡ Κρήτη δὲν ἀπειλήθηκε σοβαρὰ ἀπὸ ἐξωτερικούς ἐχθρούς. Οἱ Πέρσες εἶχαν νικηθεῖ καὶ ἐκδιωχθεῖ στὴν Ἀσία ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας, πού, μετὰ τὸν ἐθνοσωτήριο θρίαμβό τους, θυσίασαν τὴν θαυμαστὴ ἐνεργητικότητά τους στὸν ἀδελφοκτόνο Πελοποννησιακὸ πόλεμο καὶ ἄφησαν τοὺς Κρήτες ἀνενόχλητους.

Οἱ διεθνεῖς ὅμως ἐξελίξεις πού ἀκολούθησαν τὸν θάνατο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἔφεραν τοὺς πράκτορες καὶ τοὺς στρατοὺς τῶν Διαδόχων καὶ Ἐπιγόνων τοῦ στὸ Αἰγαῖο καὶ ἡ ἀπειλὴ τῆς κατάλυσης τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ νησιοῦ ἔγινε πραγματικότητα. Ἀκόμη, ἡ ἔνταση τῶν τοπικῶν συγκρούσεων στὴν περίοδο αὐτὴ κατέστησε ἀναγκαία καὶ στὴν Κρήτη τὴν ἴδρυση μιᾶς ὁμοσπονδίας πόλεων-κρατῶν γιὰ τὴν προώθηση τῆς εἰρήνης, τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν συμφερόντων τῶν μελῶν τῆς καὶ τὴν ἀποτελεσματικὴ ἀντιμετώπιση τῶν νέων διεθνῶν καταστάσεων. Ἔτσι, τὸ Κοινὸν τῶν Κρητῶν ἐμφανίστηκε τὸν τρίτο αἰῶνα π.Χ. καὶ ἡ ὑπαρξὴ του ἀποκαλύπτεται σ' ἓναν ἀριθμὸ ἐπιγραφῶν καὶ κειμένων πού διασώθηκαν μέχρι σήμερα καὶ δημοσιεύθηκαν ἀρχικά ἀπὸ τοὺς M. van der Mijnsbrugge καὶ H. van Effenterre¹. Τὸ Κοινὸν τῶν Κρητῶν συνήθως ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τοὺς τύπους «πάντες Κρηταιεῖς» ἢ «τὸ πλῆθος τῶν Κρηταιέων» στὰ ἱστορικὰ κείμενα καὶ «τὸ κοινὸν τῶν Κρηταιέων» στὶς ἐπιγραφές, ἀν καὶ ἡ χρῆση ἄλλων τύπων πού δείχνουν μιὰ κοινὴ δράση τῶν νησιωτῶν δὲν εἶναι σπάνια.

Παρ' ὅλο πὺ ἡ χρονολόγηση τῆς ἴδρυσης τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν εἶναι συζητήσιμη², ὁ χαρακτήρας, οἱ λειτουργίες καὶ οἱ σκοποὶ του εἶναι καταφανεῖς³. Οἱ ἱστορικοὶ ἐρευνητὲς τῆς Ἑλληνιστικῆς Κρήτης γενικὰ συμφωνοῦν

1. Ὁ M. van der Mijnsbrugge παραθέτει ἕνδεκα ἐπιγραφές πού ἀναφέρονται στὸ Κοινὸν τῶν Κρητῶν (ἔ.ἀ., 41 - 51) καὶ ὁ van Effenterre προσθέτει δύο ἀκόμη (ἔ.ἀ., 128 - 129). Βλ. ἐπίσης καὶ Willetts, *Aristocratic Society*, 227 - 228, σημ. 3.

2. Οἱ νεώτεροι ἐρευνητὲς συνδέουν τὴν ἴδρυση τοῦ Κοινοῦ μὲ δύο σημαντικὰ ἱστορικὰ γεγονότα: τὴν ἐνιαία δράση τῆς Γόρτυνας καὶ τῆς Κνωσσοῦ, πού ἐπέβαλε τὴν ἡγεμονία τῶν δύο αὐτῶν πόλεων σὲ ὀλόκληρο τὸ νησί, ἐκτὸς τῆς Λύκτου, τὸ 221 π.Χ. (Πολύβιος, 4. 53.4), καὶ τὴν ἐπιτυχημένη προσπάθεια τοῦ Φιλίππου Ε' τῆς Μακεδονίας νὰ γίνῃ ὁ «προστάτης» τῆς Κρήτης τὸ 216 π.Χ. (Πολύβιος, 7.2.9). Τὸ πρῶτο γεγονός δέχονται, μεταξὺ ἄλλων, οἱ van der Mijnsbrugge (ἔ.ἀ., 58) καὶ τὸ δεύτερο ἡ Guarducci (*Riv. Fil.* 66 [1938], 54, σημ. 4 καὶ *IC* I, σ. 49). Ὁ H. van Effenterre ὅμως, πού λαμβάνει ὑπ' ὄψη τὸ Ἀθηναϊκὸ ψήφισμα πρὸς τιμὴν τοῦ Κυδωνιάτη Εὐμαρίδα (χρονολογούμενο τὸ 229 - 228 ἀπὸ τὸν W. S. Ferguson, *Hellenistic Athens* [London, 1914], 209), συμπεραίνει (ἔ.ἀ., 137): «la fondation du κοινὸν peut en somme être rapportée au troisième quart du IIIe siècle».

3. Οἱ H. van Effenterre καὶ R. F. Willetts δέχονται τὰ πλεῖστα συμπεράσματα τοῦ M. van der Mijnsbrugge. Βλ. van Effenterre, ἔ.ἀ., 132 καὶ Willetts, *Aristocratic Society*, 295.

ὅτι τὸ Κοινὸν ἦταν μιὰ χαλαρὴ ὁμοσπονδιακὴ ὀργάνωση, συνήθως ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Κνωσσοῦ ἢ τῆς Γόρτυνας, τῆς ὁποίας σπουδαιότεροι ἀξιωματοῦχοι ἦταν οἱ «σύνοδρον», ἢ ἀπεσταλμένοι τῶν κρατῶν-μελῶν τῆς. Λειτουργοῦσε ἐπίσης καὶ μιὰ συνέλευση τῶν πολιτῶν τῶν κρατῶν-μελῶν, ἡ ὁποία σὲ συνεργασία μὲ τὸ Συνέδριον ἐξέδιδε ὁμοσπονδιακὰ διατάγματα ἢ ἀποφάσεις. Πάντως δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ὁμοσπονδιακῶν ἀρχόντων, ὁμοσπονδιακῆς πρωτεύουσας, ὁμοσπονδιακοῦ στρατοῦ ἢ ὁμοσπονδιακῆς Κρητικῆς ὑπηκοότητος. Φαίνεται ἀκόμη ὅτι τὰ μέλη εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἀποχωρήσουν ἀπὸ τὸ Κοινόν, τοῦ ὁποίου μοναδικές ἀρμοδιότητες ἦταν ἡ παραχώρηση δικαιοματῶν ἀσυλίας καὶ ἡ ἀπονομὴ τιμῶν σὲ ξένους. Πάντως τὸ Κοινὸν τῶν Κρητῶν ἦταν ἕνας ἐπιτυχῆς θεσμός, ἀφοῦ λειτουργοῦσε σὲ ὅλη τὴν διάρκεια τῆς μακρόχρονης ἀνεξαρτησίας τοῦ νησιοῦ καὶ διατηρήθηκε, κατ' ὄνομα τουλάχιστον, καὶ στὰ χρόνια τῆς Ρωμαϊκῆς κατοχῆς¹. Ἡ ἐντυπωσιακὴ αὐτὴ ἐπιβίωση ἀποδεικνύει βέβαια ὅτι τὸ Κοινὸν ἀντιπροσώπευε τὴν θέληση τῆς πλειοψηφίας τῶν Κρητικῶν πόλεων καὶ ἀποτελοῦσε ἕνα μοναδικὸ βῆμα γιὰ τὴν συζήτηση καὶ πιθανὴ λύση τῶν διαφορῶν ποὺ χῶριζαν τὰ κράτη-μέλη του.

Ποιά ἦταν λοιπὸν ἡ στάση τῆς Κρητικῆς αὐτῆς Ὁμοσπονδίας ἐναντι τῆς Ἰτάνου, μιᾶς πόλης ὑπὸ ξένη κατοχὴ, καὶ ἐναντι τῆς Αἰγύπτου, τῆς μόνης ξένης δυνάμεις ποὺ εἶχε ἐγκαταστήσει μιὰ στρατιωτικὴ βάση στὸ νησί καὶ ἦταν σὲ θέση νὰ ἀπειλήσει τὴν ἀνεξαρτησία καὶ τὴν ἐλευθερία τῶν Κρητικῶν πόλεων καὶ τοῦ νησιοῦ γενικᾶ; Πρὶν ἀπαντήσουμε στὴν ἐρώτηση αὐτή, θὰ πρέπει νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψη τὸν ἰδιάζοντα χαρακτήρα τῆς Αἰγυπτιακῆς διείσδυσης στὸ νησί. Συγκεκριμένα, οἱ Πτολεμαῖοι εἶχαν υἱοθετήσει μιὰ πολιτικὴ δημιουργία ἀγαθῶν σχέσεων καὶ φιλίας μὲ ἀρκετὲς Κρητικὲς πόλεις σὲ ὅλες τὶς περιοχὲς τοῦ νησιοῦ, σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες ξένες δυνάμεις, ποὺ εἶχαν καλλιεργήσει φιλικὲς σχέσεις μὲ ὀρισμένες μόνο Κρητικὲς πόλεις. Ἡ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη στρατολόγησης Κρητικῶν μισθοφόρων², ποὺ ἦταν πάντα αἰσθητὴ

1. Ἐπιγραφὲς καὶ νομίσματα τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν ἀπὸ τὴν Γόρτυνα καὶ τὴν Κνωσσὸ φανερόνουν τὴν ἐπιβίωσή του στὴν Ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Εἶναι φανερό ὅμως ὅτι τὸ «Κοινόν» τῶν νομισμάτων καὶ ἐπιγραφῶν αὐτῶν ἀναφέρεται στὸ Κρητικὸ ἐπαρχιακὸ *concilium provinciae*. Ὅπως μᾶς λέει καὶ ὁ Στράβων (10.4.22): οὐ πολλὰ δὲ διαμένει τούτων τῶν νομίμων ἀλλὰ τοῖς Ρωμαίοις διατάγμασιν τὰ πλεῖστα διοικεῖται, καθ' ἅπερ καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἐπαρχίαις συμβαίνει.

2. Οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἀρχαιότητος δέχονται ὅτι ἕνα μεγάλο ποσοστὸ τῶν μισθοφόρων τῶν Λαγιδῶν ἦταν Κρητικοὶ (π.χ. Ormerod, ἔ.ἀ., 145). Ὁ E. Bevan μάλιστα πιστεύει ὅτι οἱ Κρητικοὶ ἀποτελοῦσαν τὴν μεγαλύτερη ὁμάδα Ἑλλήνων στρατιωτῶν στὴν ὑπηρεσία τῶν Πτολεμαίων (ἔ.ἀ., 167). Δὲν πρέπει νὰ ξεχάσουμε ἐπίσης ὅτι στὴν μάχη τῆς Ραφίας τὸ ἕνα τρίτο τῶν μισθοφόρων τῆς Αἰγύπτου ἦταν Κρητικοί. Ἀπὸ τοὺς 15 γνωστοὺς Πτολεμαϊκοὺς στρατιῶτες στὴν Σάμο, δύο εἶναι Κρήτες: ὁ Χάρμις ὁ Κνώσιος καὶ ὁ Ριθύμιος Σωτάδας. Οἱ Κρητικοὶ μισθοφόροι, ποὺ θεωροῦνται ἀπὸ τὸν κορυφαῖο Ἄγγλο

στην Αίγυπτο, κατέστησε αναγκαία την Πτολεμαϊκή αυτή πολιτική καθώς και την προαγωγή της ιδέας μιᾶς ενωμένης Κρήτης, πού θά μπορούσε νά τεθεῖ ὑπό τὸν ἔλεγχο τῶν Πτολεμαίων ἢ νά ἐξυπηρετήσῃ τὰ συμφέροντά τους, ἀφοῦ οἱ Αἰγύπτιοι αὐτοὶ μονάρχες εἶχαν ιδιαίτερες σχέσεις μετὰ τὴν Γόρτυνα, μιὰν ἀπὸ τὶς πόλεις πού συνήθως διεκδικοῦσε τὴν ἀρχηγία τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπίθανο ὅτι ὁ Πτολεμαῖος Γ' εἶχε ἀσκήσει κάποια θετική ἐπίδραση στὴν ἴδρυση καὶ προώθηση τῆς ιδέας τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν, ὅπως ἔχει ὑποψιασθεῖ καὶ ὁ διαπρεπὴς Γερμανὸς ἱστορικὸς Niese¹.

Ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῶν Κρητῶν, ἡ Πτολεμαϊκή κατοχὴ τῆς Ἰτάνου δὲν ἦταν ιδιαίτερα δυσάρεστη ἢ προκλητική. Ἡ Αἴγυπτος ἀποτελοῦσε τὴν σπουδαιότερη ἐξωτερικὴ ἀγορὰ γιὰ τὸ πιὸ ἀφθονο καὶ προσοδοφόρο προϊὸν τῆς Ἑλληνιστικῆς Κρήτης, τὸν μισθοφόρο στρατιώτη, καὶ ἡ ἐγκαθίδρυση ἐνὸς μόνιμου στρατιωτικοῦ σταθμοῦ στὴν Ἰτάνο ἀσφαλῶς ἐξυπηρετοῦσε τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα τῶν Κρητῶν μετὰ τὶς διευκολύνσεις πού προσέφερε γιὰ τὴν στρατολόγηση τῶν μισθοφόρων στρατιωτῶν τοῦ νησιοῦ². Θὰ πρέπει νά σημειώσουμε ἐπίσης ὅτι ἡ ἀπομονωμένη γεωγραφικὴ θέση τῆς Ἰτάνου στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς Κρήτης ἐμείωνε αἰσθητὰ τὴν ὁρατότητα καὶ τὴν προκλητικότητα τῆς Πτολεμαϊκῆς φρουρᾶς, ἐὰν ἐξαιρέσουμε βέβαια τοὺς ἄμεσους γείτονες τῆς πόλης στὴν Ἑτεοκρητικὴ περιοχὴ. Ἀκόμη, ἡ ἀποδοχὴ τοῦ Πτολεμαϊκοῦ προτεκτοράτου ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἰτανίους καὶ ὁ μὴ καταπιεστικὸς χαρακτῆρας τοῦ ἐξηγοῦν τὴν ἀνοχὴ τῆς ξένης αὐτῆς στρατιωτικῆς παρουσίας στὸ νησί ἀπὸ τοὺς Κρητῆς³. Ἱστορικὲς μαρτυρίες μάλιστα ἐπιβε-

ἱστορικὸ G. T. Griffith ὡς «οἱ πιὸ ἐπιφανεῖς, κατὰ πολὺ, "Ἕλληνες στρατιῶτες" τῆς ἐποχῆς τῶν Διαδόχων τοῦ Ἀλεξάνδρου (ἔ.ἀ., 245), ὑπηρετήσαν ἐπίσης σὲ πολλὰς Πτολεμαϊκὰς φρουρὰς τοῦ ἐξωτερικοῦ. Βλ. π.χ. *SEG* 17, 639 ("Ἀσπενδος) καὶ F. Heichelheim, «Die auswärtige Bevölkerung in Ptolemäerreich», *Klio* 19 (1925), 88 ("Ἀβυδος). Μιὰ πρόσφατη προσωπογραφικὴ μελέτη τοῦ συγγραφέα, πού περιέχει τὰ ὀνόματα καὶ τὴν δράση 140 Κρητικῶν μισθοφόρων σὲ ξένες ὑπηρεσίες, ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ Αἴγυπτος ἦταν πραγματικὰ ὁ κύριος ἐργοδότης τῶν Κρητικῶν μισθοφόρων τῆς ἀρχαιότητος. Βλ. «Cretan Soldiers Overseas: A Prosopography», *Κρητολογία* 12 - 13 (1981), 49 κ.ἑξ.

1. B. Niese, *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea*, II (Gotha, 1893 -), 428.

2. Εἰδικὲς ἀποστολὲς γιὰ τὴν ἐκμίσθωση μισθοφόρων ἔρχονταν συχνὰ στὸ νησί ἀπὸ χῶρες πού δὲν εἶχαν συμμάχους στὴν Κρήτη. Ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Μιθριδάτη Εὐεργέτη Δορύλαος π.χ. ἀφίχθηκε τὸ 121/120 π.Χ. Ἡ ἐξέλιξή του σὲ Κνώσσιο στρατηγὸν στὸν πόλεμο κατὰ τῆς Γόρτυνας εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸν Στράβωνα (10.177). Βλ. ἐπίσης Griffith, ἔ.ἀ., 187.

3. Ἀπὸ τὴν Αἰγυπτιακὴ σκοπιὰ, τὸ κλίμα καὶ ἡ τοποθεσία τῆς Ἰτάνου ἦταν εὐάρεστα. Στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας πόλης ὑπῆρχε (καὶ ὑπάρχει μέχρι σήμερα) τὸ μόνον φοινικόδασος σὲ ὀλόκληρη τὴν Κρήτη. Ὁ Θεόφραστος, *Περὶ φυτῶν ἱστορίας*, 2.6.9, γράφει: "Ἔστι δὲ ὁ φοῖνιξ ὡς μὲν ἀπλῶς εἰπεῖν μοροστέλεχος καὶ μονοφυῆς" ἀὸ μὴν ἀλλὰ γίνονται,

βαιώνουν τὸ γεγονός ὅτι τὰ μέλη τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν εἶχαν ἐγκρίνει τὴν Πτολεμαϊκὴ προστασία τῆς Ἰτάνου στὰ χρόνια τοῦ Φιλομήτορος καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ κατάσταση ἦταν διαφορετικὴ στὰ προηγούμενα χρόνια: [ἔγνωμεν] γὰρ τὴν τοῦ βασιλέως Πτολεμαίου προστασίαν καὶ [κεκρωμέ]νην παρὰ τοῦ κοινοῦ τῶν Κρηταίων...]¹.

Παρ' ὅλο πὺ τὰ ἐπιχειρήματα τῆς Guarducci καὶ τοῦ van Effenterre ἐνάντια στὴν θεωρία τῆς συμμετοχῆς τῆς Ἰτάνου στὸ Κοινὸν τῶν Κρητῶν δὲν εἶναι πειστικά, τὸ συμπέρασμά τους ἐνισχύεται, μερικῶς τουλάχιστον, ἀπὸ ἄλλα ἱστορικὰ δεδομένα. Ἡ ἐπέμβαση τῆς Γόρτυνας² καὶ ἴσως καὶ τοῦ Κοινοῦ³ στὴν διαμάχη τῶν Ἰτανίων με τοὺς Πραισίους γιὰ τὴν νησίδα Λεύκη στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Φιλομήτορος ὑποδηλώνει βέβαια ὅτι ἡ Ἰτάνος εἶχε γίνει μέλος στὴν περίοδο τῆς πρώτης ἀποχώρησης τῆς Πτολεμαϊκῆς φρουρᾶς ἀπὸ τὴν πόλη. Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι σημαντικὸ καὶ ἐνισχύει τὴν προηγούμενη ἀποψή μας ὅτι ἡ ἐπέμβαση τοῦ Φιλομήτορος στὴν Ἰτάνο πραγματοποιήθηκε στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς βασιλείας του. Φυσικά, ἐὰν ὑπῆρχαν Αἰγυπτιακὲς δυνάμεις στὴν Ἰτάνο καὶ στὴν Λεύκη τὴν περίοδο αὐτή, οἱ Ἰτάνιοι δὲν θὰ αἰσθάνονταν τὴν ἀνάγκη νὰ ζητήσουν βοήθεια ἀπὸ τοὺς Γορτυνίους κατὰ τῶν Πραισίων. Ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι μιὰ Πτολεμαϊκὴ φρουρὰ βρισκόταν στὴν Ἰτάνο καὶ στὴν Λεύκη στὰ χρόνια τοῦ Φιλομήτορος καὶ ὅτι οἱ Αἰγυπτιακὲς δυνάμεις παρέμειναν στὴν πόλη μέχρι τὸ θάνατο τοῦ μονάρχου αὐτοῦ τὸ 145 π.Χ., θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ ἀποστολὴ Πτολεμαϊκῶν δυνάμεων στὴν Κρήτη πραγματοποιήθηκε μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς μεσολάβησης τῶν Γορτυνίων, ὅταν ἡ ἀπειλὴ τῶν Πραισίων μποροῦσε νὰ ἀντιμετωπισθεῖ μόνο με τὴν βοήθεια τῶν Πτολεμαίων. Μετὰ τὴν χρονολογικὴ

τινες καὶ διφνεῖς, ὡσπερ ἐν Αἰγύπτῳ καθάπερ δικράαν ἔχοντες... φασὶ δὲ καὶ τοὺς ἐν Κρήτῃ πλείους εἶναι τοὺς διφνεῖς. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ἴδια ποικιλία φοινίκων εὐδοκίμοῦσε στὴν Αἴγυπτο καὶ στὴν Κρήτη, πράγμα πὺ ἐξηγεῖται μόνο ἂν θεωρήσουμε ὅτι τὸ κλίμα καὶ οἱ ἑδαφολογικὲς συνθῆκες στὴν Αἴγυπτο καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Ἰτάνου ἦταν παρόμοιες ἢ ὅτι ἡ Αἰγυπτιακὴ ποικιλία εἰσήχθη στὴν Κρήτη (ἡ δευτέρη ἐκδοχὴ θὰ ἀποτελοῦσε μάλιστα μιὰ ἀκόμη ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξῆς πρώιμων σχέσεων μεταξὺ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης). Πάντως ἡ παρουσία τῶν φοινίκων στὴν Ἰτάνο ἀσφαλῶς θύμιζε στοὺς Αἰγυπτίους ἰθαγενεῖς τῆς φρουρᾶς τῆς Ἰτάνου τὴν γενέτειρά τους, ἀφοῦ οἱ ξένοι μισθοφόροι δὲν εἶχαν βέβαια ψυχικὸς δεσμοὺς με τὴν Αἴγυπτο.

1. IC III, ἀρ. 9, σ. 100, στ. 107 κ.εξ.

2. IC III, σ. 24 - 25 καὶ ἐπιγραφή ἀρ. 199. Ἐπίσης van Effenterre, ἔ.δ., 158.

3. Ἡ μνεία τοῦ «διαγράμματος» στὴν παραπάνω ἐπιγραφή (στ. 108) δικαιώνει τὴν ὑπόψια τῆς ἐπέμβασης τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν στὴν διαμάχη τῶν Ἰτανίων με τοὺς Πραισίους. Τὸ «διάγραμμα» ἦταν «an accepted code of rules, with a prescribed list of fines for private international offences» (Willetts, *Aristocratic Society*, 232). Ἡ σχέση τοῦ Κοινοῦ με τὸ «διάγραμμα» δὲν ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τοὺς πλείστους σύγχρονους ἐρευνητὲς τῆς Κρητικῆς ἱστορίας.

τοποθέτηση τῆς μεσολαβητικῆς προσπάθειας τῶν Πορτυνίων ὕστερα ἀπὸ τὸ 163 π.Χ. εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ δεύτερη, γνωστὴ σὲ μᾶς, Αἴγυπτιακὴ ἐπέμβαση στὴν Ἀνατολικὴ Κρήτη χρονολογεῖται ἀκόμη ἀργότερα. Ἀφοῦ ἡ συμμετοχὴ τους στὸ Κοινὸν δὲν ἐξασφάλιζε τὴν ἀσφάλεια τῶν Ἰτανίων, ποῦ ἔπρεπε νὰ βασισθοῦν στὴν Πτολεμαϊκὴ προστασία γιὰ τὴν ἐδαφικὴ ἀκεραιότητα καὶ ἐπιβίωσή τους, εἶναι φανερό ὅτι ἡ Ἰτανος δὲν θὰ συμμετεῖχε στὴν Κρητικὴ ὁμοσπονδία, ἐφόσον οἱ Αἴγυπτιακὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις παρέμεναν στὴν πόλη.

Μὲ τὴν Ἰτανο ὡς μόνιμη βάση τους, οἱ Πτολεμαῖοι μπόρεσαν σύντομα νὰ ἐδραιώσουν τὴν θέση τους στὸ νησί καὶ νὰ ἀσκήσουν τὴν σπουδαιότερη ἐπίδραση στὴν Ἑλληνιστικὴ Κρήτη ἀπὸ ὅλες τὲς μεγάλες δυνάμεις τῆς ἐποχῆς. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅμως ὅτι οἱ Πτολεμαῖοι εἶχαν διευρύνει τὴν προστασία τους, γιὰ μικρὰ τουλάχιστο χρονικὰ διαστήματα, καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τοῦ νησιοῦ. Στὰ σύνορα τῆς Ἐτεοκρητικῆς περιοχῆς ἡ Ὀλοῦς¹ εἶχε γίνει πιστὸς σύμμαχος ἂν ὄχι ὑποτελὴς τῆς Αἰγύπτου στὰ χρόνια τοῦ Φιλαδέλφου, ποῦ εἶχε προσλάβει γιὰ ὑπηρεσία στὴν Αἴγυπτο καὶ στὶς ὑπερπόντιες κτήσεις του ἀρκετοὺς Κρητικούς². Μεταξὺ αὐτῶν θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε καὶ ἕναν πολίτη τῆς Ραύκου³, τὸν Ἐρμάφιλο Φιλοστράτου, ποῦ πιθανὸν ὑπηρετήσε ὡς Πτολεμαϊκὸς ναύαρχος καὶ στρατηγὸς τῆς Θήρας, τῆς πρωτεύουσας τῶν Κυκλαδικῶν κτήσεων τῆς Αἰγύπτου. Ὁ ἴδιος μονάρχης εἶχε στὴν ὑπηρεσία του τὸν Ἀπτεραῖο Ἀντίοχο καὶ τὸν Ριθύμνιο Κλεωναῖο⁴ καθὼς καὶ ἕναν σημαντικὸ ἀριθμὸ συμμάχων στὴν Κρήτη στὰ χρόνια τοῦ Χρεμωνίδειου πολέμου. Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐπίσης ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὲς φιλικὲς ἢ συμμαχικὲς πόλεις τῶν Πτολεμαίων στὴν Κρήτη βρισκόνταν στὴν βόρεια ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ (π.χ. Ἀπτερα, Ρίθυμνα, Ὀλοῦς, Ἰτανος) καὶ ἀποτελοῦσαν ἰδανικοὺς σταθμοὺς καὶ ἀφετηρίες γιὰ τὴν προώθηση τῆς Αἰγυπτιακῆς θαλασσοκρατίας στὸ Αἴγαῖο.

Ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ Φιλαδέλφου, ποῦ εἶναι γνωστὸς ὡς Πτολεμαῖος Γ' Εὐεργέτης Α', συνέχισε τὴν ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τοῦ πατέρα του

1. Βλ. τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Πατρόκλου καὶ τῶν ἄλλων Πτολεμαϊκῶν ἀπεσταλμένων: *IC I*, ἀρ. 4A, σ. 247, στ. 35 κ.ἐξ. Ἔνας Ὀλούντιος μισθοφόρος ὑπηρετήσε ἀργότερα τοὺς Πτολεμαῖους στὴν Ἀβυδο (*IC I*, σ. 244: Δεῖνις Τιμαγένους).

2. Βλ. π.χ. L. Robert, *Études épigraphiques et philologiques*, 113 κ.ἐξ., στ. 8: Σωτάδας Ῥιθύμνιος (Σάμος): Launey, I, 249 κ.ἐξ., καὶ F. Preisigke, *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Aegypten* (Strassburg, 1914), 1650.

3. Βλ. *IC I*, σ. 291: Launey, I, 254 καὶ Lesquier, *Institutions militaires*, 332: Ἐρμάφιλος Φιλοστράτου ἀποσταλεῖς ὑπὸ βασιλέως Πτολεμαίου ναύαρχος καὶ στραταγὸς τῆς πόλιος. Ὁ Lesquier ὑποθέτει ὅτι ὁ Πτολεμαῖος τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ὁ Φιλάδεμος. Βλ. ὅμως καὶ τὴν χρονολόγηση τοῦ Launey καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ συγγραφέα, «Cretan Soldiers Overseas: A Prosopography», ἀρ. 65.

4. *IC I*, ἀρ. 4A, σ. 247, στ. 35 κ.ἐξ.

καὶ αὐξήσε τίς κτήσεις τῆς Αἰγύπτου μὲ τὴν προσάρτηση τῆς Κυρήνης ὕστερα ἀπὸ τὸ γάμο του μὲ τὴν Βερενίκη Β' τὸ 246 π.Χ. καὶ μιὰ ἐπιτυχημένη ἐκστρατεία. Μετὰ τὴν νίκη του στὸν Τρίτο Συριακὸ πόλεμο (246 - 241 π.Χ.) ὁ Αἰγύπτιος αὐτὸς μονάρχης ἔγινε κυρίαρχος ἀρκετῶν σπουδαίων πόλεων στὴν Συρία καὶ στὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ ἀπέκτησε νέους φίλους στὴν Κρήτη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἴτανο, ἡ Ἐλεύθερα, ἡ Λάππα καὶ ἡ Φαλάσαρνα εἶναι πιθανὸν ὅτι συμμάχησαν ἐπίσης μὲ τὸν Εὐεργέτη, ἀφοῦ ὅλες αὐτὲς οἱ Κρητικὲς πόλεις τοῦ ἀπέδωσαν τιμὲς σὲ ψηφίσματά τους¹.

Οἱ δεσμοὶ τῆς Αἰγύπτου μὲ τὴν Γόρτυνα, ποὺ εἶχε ἠγγηθεῖ τοῦ ἀντιμακεδονικοῦ συνασπισμοῦ τῶν Κρητικῶν πόλεων στὰ χρόνια τοῦ Χρεμωνίδειου πολέμου, ἀνανεώθηκαν τὴν ἐποχὴ τοῦ Εὐεργέτη, ποὺ τιμήθηκε ἀπὸ τοὺς Γορτυνίους σὲ ψήφισμά τους², καὶ ἡ φιλία μεταξὺ τῶν Πτολεμαίων καὶ τῆς Κρητικῆς αὐτῆς πόλης ἔγινε παραδοσιακὴ. Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι σημαντικὸ, ἀφοῦ ἡ Γόρτυνα ἦταν μία ἀπὸ τίς δύο ἰσχυρότερες πόλεις τοῦ νησιοῦ μὲ πολλοὺς συμμάχους, περιοίκους καὶ ὑποτελεῖς, ποὺ ἀκολουθοῦσαν, φυσικά, τὴν φιλοαιγυπτιακὴ πολιτικὴ της.

Οἱ ἐπιτυχίαι τοῦ Εὐεργέτη στὴν Κρήτη ἦταν μερικὸ μόνο ἀποτέλεσμα τῆς δραστηρίας πολιτικῆς του στὸ Αἰγαῖο, ποὺ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ γίνῃ κυρίαρχος ὄχι μόνο τῶν Κυκλάδων καὶ τῆς Σάμου ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ ἀπόμακρου νησιοῦ τῆς Σαμοθράκης, καὶ ἄλλων κτήσεων στὴν Θράκη, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Μαρωνείας καὶ «πορρώτερον ἔτι πόλεων», ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Πολύβιος³. Στὴν Θήρα ἡ καταγραφὴ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς νίκης του

1. *IC* III, ἀρ. 4, σ. 83 (Ἴτανος), *IC* II, ἀρ. 24, σ. 164 (Ἐλεύθερα), *IC* II, ἀρ. 2, σ. 22 (Φαλάσαρνα), *IC* II, ἀρ. 11, σ. 65 (Λάππα). Ἡ χρονολόγηση ὅμως τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς δὲν εἶναι ἀναμφισβήτητη. Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐπίσης ὅτι ἕνας Φαλασάρνιος καὶ ἕνας Ἐλευθερναῖος πέθαναν στὴν Αἴγυπτο στὰ μέσα τοῦ τρίτου αἰώνα: Ἄνδρόμης Ἐπιγένους Φαλασάρνιος Κρής καὶ Σώχορος Ποικιλάδα Κρής Ἐλευθερναῖος. Βλ. Preisigke, ἔ.δ., 1638, *IC* II, σ. 143 καὶ Σ. Σπυριδάκη, «Cretan Soldiers Overseas: A Prosopography», ἀρ. 13 καὶ 111.

2. *Mon. Ant.*, ἀρ. 23 (331) στὸν van Effenterre, ἔ.δ., 210, σημ. 2. Γιὰ τὸ τιμητικὸ ψήφισμα τῶν Ἴτανίων βλ. *SIG*⁴, 463. Ὁ Launey (ἔ.δ., I, 249) μνημονεύει τὰ ὄνόματα ἀρκετῶν Κρητῶν στὴν Αἴγυπτο τὴν περίοδο αὐτή. Βλ. ἐπίσης καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ συγγραφέα, «Cretan Soldiers Overseas: A Prosopography», γιὰ περισσότερες βιβλιογραφικὲς πληροφορίες. Ὁ Σπαρτιάτης βασιλεὺς Ἄρεὺς πολέμησε στὴν Κρήτη ὡς σύμμαχος τῶν Γορτυνίων τὸ 272 π.Χ. (Πλουτάρχου, *Πύρρος*, 27.2).

3. Πολύβιος, 5.34.8. Βλ. ἐπίσης F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, I (Oxford, 1957), 565 καὶ A. Bouché - Leclercq, *Histoire des Lagides*, I (Paris, 1903), 263. Οἱ Πτολεμαῖοι παρέμειναν στὴν Σάμο μέχρι τὸ 192 π.Χ. (Robert, ἔ.δ., 113). Γιὰ τὴν ἀποστολὴ Σαμίων θεωρῶν στὴν Ἀλεξάνδρεια στὰ χρόνια τοῦ Εὐεργέτη βλ. *SEG* I, 366 (τιμητικὸ ψήφισμα τοῦ Βουλαγόρα). Στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ δευτέρου αἰώνα π.Χ. ὁ Γορτύνιος Πτολεμαῖος Ἀμεινίου ἔλαβε προξενικὰ δικαιώματα καὶ ἄλλες τιμὲς στὴν Σαμοθράκη (*IC* XII, 8. 157 κ.ἑξ.).

ἐπὶ τῶν Σελευκιδῶν¹, τὰ λεγόμενα «Πτολεμαϊκὰ Σύρια», τονίζει τὴν Πτολεμαϊκὴν παρουσίαν καὶ ἐπίδρασιν στὸ γεωγραφικὸ κέντρο τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἄν καὶ τὰ ὅρια τῶν Αἰγυπτιακῶν κτήσεων τοῦ Αἰγαίου στὰ χρόνια τῶν πρώτων Λαγιδῶν δὲν μποροῦν νὰ προσδιορισθοῦν μὲ ἀκρίβεια, τὰ σχόλια τοῦ Πολυβίου καὶ οἱ ἐπιγραφικὲς πηγὲς ποὺ διασώθηκαν δείχνουν καθαρὰ ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι αὐτοὶ μονάρχες εἶχαν διαδραματίσει ἕναν ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν πορεία τῶν γεγονότων τῆς περιοχῆς καὶ οἱ ἐπιτυχίες τους ἀσφαλῶς βρῆκαν ἀπήχηση καὶ στὴν Κρήτη.

Οἱ ἐπικρίσεις ὅμως τοῦ Πολυβίου γιὰ τὸν ἐπόμενον μονάρχη τῆς δυναστείας τῶν Πτολεμαίων δὲν εἶναι ἀπόλυτα δίκαιες². Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε βέβαια ὅτι ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ Αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ ποὺ ὀδήγησε στὴν μεγάλη νίκη τῆς Ραφίας κατὰ τοῦ Ἀντιόχου Γ' τῆς Συρίας τὸ 217 π.Χ. πραγματοποιήθηκε στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Πτολεμαίου Δ' Φιλοπάτορος, παρ' ὅλο ποὺ ἡ χρῆσις ἰθαγενῶν Αἰγυπτίων μαχητῶν καὶ ἡ στρατολόγησις ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ Ἑλλήνων μισθοφόρων ἦταν ἐμπνευση τοῦ συμβούλου τοῦ Σωσιβίου καὶ ὄχι τοῦ ἴδιου τοῦ βασιλέα. Τὸ ἕνα τρίτο περίπου τῶν μισθοφόρων τῆς Αἰγύπτου στὴν Ραφία ἦταν Κρήτες, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν μεγαλύτερη ὁμάδα Ἑλλήνων στρατιωτῶν στὴν σημαντικὴ αὐτὴ μάχη³. Ἀκόμη σπουδαιότερο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν ποὺ ἔλαβαν μέρος στὶς σωτήριες γιὰ τοὺς Αἰγυπτίους στρατιωτικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ 218 π.Χ. συγκαταλέγονται διάφορες προσωπικότητες ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἕνας Μάγνης, ἕνας Βοιωτὸς, ἕνας Ἀχαιοῦς, ἕνας Ἀργεῖος, ἕνας Θεσσαλὸς καὶ δύο Κρήτες⁴. Παράλληλα, Κρήτες ὑπηρέτησαν τὸν Φιλοπάτορα καὶ ὑπὸ ἄλλες ιδιότητες. Ὅταν, μετὰ τὴν ἐπανάκτηση τῶν πλείστων Μικρασιατικῶν κτήσεων τῶν Σελευκιδῶν ἀπὸ τοὺς Περγαμηνούς, ὁ στρατηγὸς τοῦ Ἀντιόχου Γ' τῆς Συρίας Ἀχαιοῦς κήρυξε τὴν ἀνεξαρτησία του τὸ 220 π.Χ. καὶ πολιορκήθηκε στὶς Σάρδεις, ἡ Πτολεμαϊκὴ Αὐλὴ ἀπέστειλε ἕναν Κρητικὸ μυστικὸ πρέσβη γιὰ νὰ τὸν φυγαδεύσει. Ὁ Βῶλις ὅμως, ἀντὶ νὰ βοηθήσει τὸν Ἀχαιοῦ, προτίμησε νὰ τὸν παραδώσει στὸν Ἀντίοχο τὸ 214 π.Χ.⁵

Φαίνεται ἀκόμη ὅτι οἱ χίλιοι Κρήτες μισθοφόροι στρατιῶτες στὴν Ἀλεξάνδρεια, μαζὶ μὲ τοὺς τρεῖς χιλιάδες Πελοποννήσιους μαχητὲς ποὺ στάθμευαν

1. Bouché - Leclercq, ἔ.δ., I, 263.

2. Πολύβιος, 5.34 κ.εξ.

3. *Αὐτόθι*, 5.65.7. Ἀπὸ τοὺς 10.000 μισθοφόρους 3.500 ἦταν Κρητικοὶ καὶ 6.000 Θράκες καὶ Γαλάτες.

4. E. Bevan, ἔ.δ., 167.

5. Πολύβιος, 8.15 κ.εξ., 16.4 καὶ 19.5, 17.7, 18.4, 20.3· Bevan, ἔ.δ., 248· van Effenterre, ἔ.δ., 296· Wilcken, *R.-E* III, 675 καὶ Σ. Σπυριδάκη, «Cretan Soldiers Overseas: A Prosopography», ἀρ. 27.

στὴν πόλη, ἀποτελοῦσαν τὴν σπουδαιότερη στρατιωτικὴ δύναμη στὴν Πτολεμαϊκὴ πρωτεύουσα στὰ χρόνια τῆς Αἰγυπτιακῆς ἐπίσκεψης τοῦ Σπαρτιάτη βασιλέα Κλεομένη¹.

Παρὰ τὶς διενέξεις του μὲ τὸν Ἀντίοχο Γ' καὶ τὴν ἐπανάσταση στὴν Θηβαΐδα, ποὺ ἀκολούθησε τὴν στρατολόγηση ἰθαγενῶν Αἰγυπτίων, ὁ Φιλοπάτωρ μπόρεσε νὰ διασώσει τὶς πλεῖστες Πτολεμαϊκὲς φρουρὲς τοῦ Αἰγαίου. Οἱ παράκτιες περιοχὲς τῆς Λυκίας, τῆς Καρίας καὶ τῆς Θράκης, ἡ Ἔφεσος καὶ τὰ νησιά Θήρα, Σάμος καὶ Λέσβος ἔμειναν ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Αἰγύπτιου μονάρχου. Στὴν Κρήτη ὅμως ὁ Φιλοπάτωρ δὲν κατόρθωσε νὰ διατηρήσει τὴν μεγάλη Αἰγυπτιακὴ ἐπιρροή τῶν προηγούμενων χρόνων. Μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ ὄχυροῦ τῆς Ἰτάνου² ἡ Πτολεμαϊκὴ παρουσία στὸ νησί ἦταν ἀσήμαντη.

Ὁ Φίλιππος Ε' τῆς Μακεδονίας ἀναπλήρωσε τώρα τοὺς Αἰγυπτίους ὡς δεσπόζουσα δύναμη στὴν Κρήτη, ἀφοῦ μάλιστα μπόρεσε νὰ ἀνακηρυχθεῖ «προστάτης» τῶν Κρητικῶν τὸ 216 π.Χ. Ἡ Μακεδονικὴ ὅμως διεΐσδυση εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὸ 237/6 π.Χ., ὅταν ὁ Δημήτριος Β' ἤρθε σὲ συμφωνία μὲ τὴν Γόρτυνα³ καὶ τοὺς συμμάχους τῆς, παρ' ὅλο ποὺ ἀντιμετώπιζε σοβαρὰ προβλήματα στὰ σύνορά του. Εἶναι πιθανὸν πάντως ὅτι ἡ Μακεδονικὴ συμμαχία ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς προσέγγισης τῆς Γόρτυνας μὲ τὴν Κνωσσό, ποὺ, τὴν ἐπόμενη δεκαετία, συνδύασαν τὶς δυνάμεις τους καὶ ἔγιναν κυρίαρχοι ὀλόκληρου τοῦ νησιοῦ.

Ἀφοῦ ἡ Λύκτος καὶ οἱ σύμμαχοί τῆς εἶχαν ἀνταχθεῖ στὴν ἐπεκτατικὴ αὐτὴ πολιτικὴ τῆς Κνωσσοῦ καὶ τῆς Γόρτυνας καὶ πολέμησαν ἐναντίον τους στὸν λεγόμενον πόλεμο τῆς Λύκτου (221 - 219 π.Χ.), εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ Γόρτυνα διέκοψε σχέσεις μὲ τὴν μητρόπολη τῆς Λύκτου Σπάρτη καὶ τοὺς Αἰγυπτίους συμμάχους τῆς, ὅταν λάβουμε μάλιστα ὑπ' ὄψη ὅτι ὁ Πτολεμαϊκὸς ἰμπεριαλισμὸς στὴν Κρήτη εἶχε οὐσιαστικὰ τερματισθεῖ στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν τὸν Τρίτο Συριακὸ Πόλεμο (246 - 241 π.Χ.).

Εἶναι ἐνδιαφέρον πάντως τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ Γορτύνιοι ἐμφανίζονται διχασμένοι στὸν πόλεμο αὐτὸν ἀνάμεσα στὸ κόμμα τῶν «πρεσβυτέρων», ποὺ δέχτηκαν τὴν Κνωσσιακὴ συμμαχία καὶ συνεργασία, καὶ στὸ κόμμα τῶν «νεωτέρων», ποὺ τάχτηκαν στὸ πλευρὸ τῶν Λυκτίων καὶ τῶν συμμάχων

1. Πολύβιος, 5.36.4. Ἐπίσης Griffith, *ἔ.δ.*, 127 - 128.

2. *IC* III, ἀρ. 18, σ. 115.

3. *IC* IV, ἀρ. 167, σ. 229. Ἡ ἀφιξη τοῦ Περδίκου, ἀπεσταλμένου τοῦ Φιλίππου Ε' τῆς Μακεδονίας στὴν Κρήτη, παραδόθηκε σὲ ἀρκετὲς ἐπιγραφές: *IC* I, ἀρ. 52, σ. 26, στ. 20 (Ἀρκάδες), *IC* I, ἀρ. 1, σ. 101, στ. 19 (Ἰστρων), *IC* I, ἀρ. 26, 112, στ. 22 καὶ ἀρ. 15, σ. 131, στ. 19 (Λατώ)· Blass, 5170 (Σύβριτα).

τους¹. Ἡ ἐσωτερικὴ αὐτὴ διαμάχη ἀποκαλύπτει, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι μιὰ μερίδα τουλάχιστο τῶν Γορτυνίων ἀκολούθησε φιλοαιγυπτιακὴ πολιτικὴ, ἀκόμη καὶ στὰ χρόνια τῆς Μακεδονικῆς «προστασίας» στὸ νησί. Τὸ φιλοπτολεμαϊκὸ μάλιστα κόμμα τῶν «νεωτέρων» μπόρεσε νὰ καταλάβει τὴν Φαιστό καὶ τὰ δύο λιμάνια τῆς Γόρτυνας στὸ Λιβυκὸ, τὰ Μάταλα καὶ τὴν Λεβήνα, καὶ ἀπὸ τὶς βάσεις αὐτὲς πολέμησε τοὺς «πρεσβυτέρους», ποὺ κατεῖχαν τὴν ἴδια τὴν Γόρτυνα².

Ἀφοῦ οἱ «πρεσβύτεροι» εἶχαν ζητήσει τὴν βοήθεια τοῦ Φιλίππου Ε' τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν Ἀχαιῶν, εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Φιλοπάτωρ βοήθησε ἐπίσης τοὺς Γορτυνίους συμμάχους του μὲ τὴν ἀποστολὴ μιᾶς στρατιωτικῆς δυνάμεις στὴν Κρήτη. Μιὰ εἴδηση στὸν Στράβωνα γιὰ τὴν προσπάθεια τοῦ Φιλοπάτορος νὰ «τειχίσει» τὴν Γόρτυνα³ ἴσως ἀναφέρεται στὸν πόλεμο αὐτόν⁴. Ἀρχικά, οἱ στρατιῶτες τοῦ Αἰγύπτου μονάρχη καὶ οἱ σύμμαχοί του μπόρεσαν νὰ καταλάβουν τὴν πόλη καὶ ἐπεχείρησαν τὴν ἐπισκευὴ τῶν τειχῶν της. Ὁ Στράβων προσθέτει ὅμως ὅτι οἱ ἐργασίες τοῦ τειχισμού διακόπηκαν, πράγμα ποὺ σημαίνει βέβαια ὅτι ἡ θέση τῶν Αἰγυπτίων στὴν Γόρτυνα ἄλλαξε καὶ τὰ ἔργα τῆς ἐπισκευῆς τῶν τειχῶν της ἐγκαταλείφθηκαν. Ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν παρουσία Πτολεμαϊκῶν δυνάμεων στὴν Γόρτυνα στὰ ἐπόμενα χρόνια, ὅταν ἡ θέση τοῦ Φιλίππου Ε' στὸ νησί ἐδραιώθηκε μὲ τὴν νίκη τῶν συμμάχων του, θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Φιλοπάτωρ νικῆθηκε μαζὶ μὲ τοὺς «νεωτέρους» τῆς Γόρτυνας καὶ οἱ στρατιῶτες του διώχτηκαν ἀπὸ τὴν πόλη ἢ ὅτι οἱ πιέσεις ποὺ δέχτηκε στὰ σύνορα τῆς Συρίας καὶ τὸ φιλόδοξο πρόγραμμα τῆς ἀναδιοργάνωσης τῶν Αἰγυπτιακῶν στρατιω-

1. Πολύβιος, 4.53 κ.εξ. (πρβλ. Bouché-Leclercq, *ἔ.ἀ.*, I, 292 καὶ 324). Γιὰ τὸν πόλεμο τῆς Λύκτου βλ. A. Scrinzi, «La guerra di Lyttos», *Atti Ist. Ven.* IX (1897 - 98), 1509 - 1591. Γιὰ τὶς διάφορες ἐρμηνεῖες τοῦ προβλήματος τῶν «πρεσβυτέρων» καὶ τῶν «νεωτέρων» τῆς Γόρτυνας βλ. M. Guarducci, *IC IV*, σ. 223 (σχόλια στὴν ἐπιγραφὴ ἀρ. 162). Βλ. ἐπίσης *IC IV*, ἀρ. 168 (ὁ Κῶος Ἑρμίας, ἱατρός, τιμᾶται ἀπὸ τοὺς Γορτυνίους γιὰ τὴν δράση του στὸν ἐμφύλιο αὐτὸ πόλεμο) καὶ *IC I*, ἀρ. 7, σ. 61, στ. 15, ποὺ ἀναφέρει τὴν μάχη στὴν Φαιστό.

2. Πολύβιος, αὐτόθι.

3. Στράβων, 10.478: ὁ Φιλοπάτωρ Πτολεμαῖος ἀρξάμενος τειχίζειν (sc. τὴν Γόρτυνα) ὅσον ἐπὶ ὀγδοήκοντα σταδίουσ παραῆλθεν μόνον.

4. Ὁ Niese (*ἔ.ἀ.*, II, 206) χρονολογεῖ τὴν ἐνέργεια αὐτὴ στὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Φιλοπάτορα. Πρβλ. Beloch, «Die auswärtigen Besitzungen der Ptolemäern», *Archiv für Papyrusforschung* (1901), 251 - 252. Βλ. ὅμως καὶ Guarducci, *IC IV*, σ. 21 καὶ van Effenterre, *ἔ.ἀ.*, 253, σημ. 2. Ἐνας σημαντικὸς ἀριθμὸς Κρητικῶν μισθοφόρων στὴν ὑπηρεσία τοῦ μονάρχη αὐτοῦ ἀποκαλύπτεται στὸν Πολύβιο, 5.65.7, 5.63.12, 10.65.7. Ὁ Φιλοπάτωρ φαίνεται ὅτι ἦταν ἀγαπητὸς στοὺς στρατιῶτες του. Βλ. π.χ. *SEG 8* (1), ἀρ. 356 καὶ *SEG 18*, ἀρ. 632 - 633.

τικῶν δυνάμεων τὸν ἀνάγκασαν νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Γόρτυνα καὶ νὰ ἀνακαλέσει τοὺς στρατιῶτες του στὴν Αἴγυπτο. Ἔτσι, χωρὶς καμιά ἀντίδραση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Πτολεμαίων καὶ μὲ τὴν ἐνθάρρυνση τοῦ φίλου του Ἀράτου τοῦ Σικυωνίου, ὁ Φίλιππος ἐμεταλλεύτηκε τὴν χαώδη κατάσταση τῶν Κρητικῶν πραγμάτων καὶ αὐτοδιορίστηκε προστάτης τοῦ νησιοῦ τὸ 217/6 π.Χ.¹

Ἡ Μακεδονικὴ ἡγεμονία στὴν Κρήτη κληρονομήθηκε στὴν συνέχεια ἀπὸ τὴν Πέργαμο, τὴν Ρόδο καὶ τὴν Ρώμη στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ δευτέρου αἰώνα. Ἀπὸ τίς ἐπιδράσεις ὅμως τῶν τριῶν αὐτῶν δυνάμεων σπουδαιότερη ἦταν ἡ Ρωμαϊκὴ, ἀφοῦ οἱ διπλωματικὲς ἐπιτυχίες τῆς Ρόδου² καὶ τῆς Περγᾶμου στὸ νησί ἦταν παροδικές. Ἀκόμη καὶ ἡ περίφημη συνθήκη τοῦ Εὐμένη τῆς Περγᾶμου μὲ τίς διάφορες Κρητικὲς πόλεις τὸ 183 π.Χ. δὲν εἶχε σοβαρὲς συνέπειες, ἀφοῦ ἡ Κυδωνία, μιὰ ἀπὸ τίς Κρητικὲς πόλεις ποὺ δὲν εἶχε ὑπογράψει τὴν συνθήκη, ὑποστηρίχτηκε ἀπὸ τὸν Εὐμένη τὴν ἐπόμενη δεκαετία στὴν διαμάχη της μὲ τὴν Γόρτυνα καὶ τοὺς συμμάχους της. Οἱ ἱστορικοὶ Πολύβιος³ καὶ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης⁴ μᾶς πληροφοροῦν ὅτι οἱ Κυδωνιάτες ἔστειλαν ἕναν πρεσβευτὴ στὴ Πέργαμο μὲ σκοπὸ νὰ ζητήσῃ βοήθεια «κατὰ τὴν συμμαχίαν». Στὴν συνέχεια, μιὰ δύναμη 700 Ἀτταλιδῶν στρατιωτῶν ἀποσπάστηκε στὴν Κυδωνία καὶ ὁ διοικητὴς της Λέων ἔλαβε τὰ κλειδιά καὶ τὴν εὐθύνη τῆς ἀμυνας τῆς πόλης.

Εἶναι φανερὸ λοιπὸν ὅτι ἡ συμμαχία τοῦ 183 π.Χ. δὲν ἦταν πιά ἐγκυρη, ἀφοῦ οἱ δυνάμεις τοῦ Εὐμένη ἤρθαν σὲ σύγκρουση μὲ τίς δυνάμεις τῆς Γόρτυνας καὶ ἡ Κυδωνία εἶχε ἀναπληρώσει τὴν Γόρτυνα ὡς σύμμαχος τῶν Περγαμηνῶν στὴν Κρήτη. Ἐπομένως, ἡ ἐρμηνεία τοῦ McShane, ὅτι ὁ «Εὐμένης ἀργότερα ἐφήρμοσε τοὺς ὄρους τῆς συνθήκης τοῦ 183 μὲ τὴν ἀποστολὴ βοήθειας τὸ 171 σὲ μιὰ Κρητικὴ πόλη, τὴν Κυδωνία», δὲν πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὴ⁵.

Ὁ Εὐμένης λοιπὸν εἶχε ἀναθεωρήσει τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ του καὶ ἐγκαταλείπει τίς ἐκτενεῖς Κρητικὲς του συμμαχίες λίγο μετὰ τὴν σύναψή τους. Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ἴσως εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀνανέωσης τῆς Αἰγυπτιακῆς

1. Πολύβιος, 7.2.9. Οἱ ἐπιτυχίες τοῦ Δημητρίου Β' στὴν Κρήτη συνεχίστηκαν στὰ χρόνια τοῦ διαδόχου του Ἀντιγόνου Δώσωνα. Ὁ Μακεδόνας αὐτὸς μονάρχης, ποὺ μὲ τὴν ἐκστρατεία του στὴν Καρία τὸ 227 π.Χ. στράφηκε κατὰ τῶν Πτολεμαϊκῶν συμφερόντων στὴν περιοχὴ αὐτή, ἐκέρδισε νέους συμμάχους καὶ στὴν Κρήτη, τὴν Ἱεράπυτνα καὶ τὴν Ἐλεύθερα. Βλ. IC III, ἀρ. IA, σ. 25 - 26 καὶ IC II, ἀρ. 20, σ. 158.

2. Ἡ Ροδιακὴ ἐπιρροή στὸ νησί τερματίσθηκε τὸ 168 π.Χ., ὅταν οἱ Ρόδιοι ἔκαναν ἐκκλιση σὲ διάφορες Κρητικὲς πόλεις καὶ στοὺς Κρητικὸς γενικὰ νὰ μεσολαβήσουν ὑπὲρ τοῦ Περσέα. Βλ. Πολύβιο, 29.10.6.

3. Πολύβιος, 24. 14 κ.ἐξ.

4. Διόδωρος, 3.13 κ.ἐξ.

5. Mc Shane, *ibid.*, 174.

διείσδυσης στην Κρήτη. Θα πρέπει να τονίσουμε ακόμη ότι και το 183 π.Χ. ή Ίτανος, ή Μίλατος, ή Δρήρος και ή Όλοϋς, στα σύνορα τῆς Ἑτεοκρητικῆς περιοχῆς, δὲν ἐμφανίζονται στὸν κατάλογο τῶν συμμάχων τοῦ Εὐμένη¹. Ἡ ἀποχὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς ἀφοσίωσης ἢ ἀκόμη και τῆς πιθανῆς συμμαχίας τους με τοὺς Πτολεμαίους². Ἡ ἀκύρωση ἢ ἡ de facto ἐγκατάλειψη τῆς συνθήκης τῆς Γόρτυνας με τὴν Πέργαμο θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ με τὸν ἴδιο τρόπο.

Ἡ γνωστὴ διαιτησία τοῦ Φιλομήτορος σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς χρόνιες διενέξεις τῆς Γόρτυνας με τὴν Κνωσσὸ³ πραγματοποιήθηκε τὸ 168 ἢ τὸ 167 π.Χ., ὅταν οἱ σχέσεις τοῦ Αἰγύπτου αὐτοῦ μονάρχη με τὴν Γόρτυνα ἦταν στενές και ἐγκάρδιες, ἀφοῦ ἀκόμη και ὁ συμβιβασμὸς του με τὸν ἀδελφὸ του Πτολεμαῖο Η' Εὐεργέτη φαίνεται ὅτι γιορτάστηκε στὴν Κρητικὴ αὐτὴ πόλη⁴. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐπέμβαση τῶν Αἰγυπτίων στὴν Ἀνατολικὴ Κρήτη και ἡ ἀφιξὴ Πτολεμαϊκῶν δυνάμεων στὴν Ἰτανο στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς βασιλείας του ἀσφαλῶς ἐνίσχυσαν τὴν θέση τῶν Πτολεμαίων στὴν Γόρτυνα.

Ἐνας κατάλογος ἰθαγενῶν Αἰγυπτίων ποὺ διασώθηκε σὲ μιὰ Γορτυνιακὴ ἐπιγραφή θὰ πρέπει νὰ ἀνήκει στὴν χρονικὴ αὐτὴ περίοδο. Ἡ ἐπίσκεψη Αἰγυπτίων στρατιωτῶν, πρεσβευτῶν ἢ ἱερέων στὴν Γόρτυνα κατὰ τὴν διάρκειά τῆς δευτέρας Πτολεμαϊκῆς ἐπέμβασης στὴν Ἰτανο εἶναι βέβαια πιθανή⁵. Θα πρέπει

1. Τὰ ὀνόματα τῶν πόλεων αὐτῶν καθὼς και τῆς Ἰτάνου και τῆς Κυδωνίας δὲν ἐμφανίζονται στὴν συνθήκη τῆς συμμαχίας. Βλ. SIG⁴, 627.

2. Guarducci, *Riv. Fil.* 8 n.s. (1930), 64, σημ. 7. Βλ. ἐπίσης τὶς ἀπόψεις τοῦ M. Holleaux, *Klio* 7 (1913), 145, σημ. 2 και *Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au IIIe siècle avant J. C. (273 - 205)* (Paris, 1921), 165, σημ. 1 και 290, σημ. 1.

3. IC IV, ἀρ. 181, σ. 255. Ὁ van Effenterre (*ἔ.ἀ.*, 216) θεωρεῖ τὴν ἐκκλιση τῶν Κνωσίων ὡς ἐνδειξὴ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Φιλομήτορος στὴν Γόρτυνα. Βλ. ἐπίσης και Guarducci, «L' intromissione di Magnesia al Meandro fra Gortina e Cnossò, e due iscrizioni gortinie», *Historia* 8 (1934), 64 - 78.

4. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ βασίζεται στὴν ἐπιγραφή ἀρ. 244, IC IV, σ. 303 - 4. Βλ. ἐπίσης OGIS, 116.

5. Ἡ M. Guarducci χρονολογεῖ ἐπίσης τὴν ἐπιγραφή τῶν ἰθαγενῶν Αἰγυπτίων μετὰ τὸ γεγονός αὐτὸ (IC IV, ἀρ. 195, σ. 274 κ.ἑξ.). Ἐνα ψήφισμα τῶν Κρητῶν μισθοφόρων στὴν ὑπηρεσία τοῦ Φιλομήτορος θὰ πρέπει νὰ ἀνήκει στὴν περίοδο αὐτὴ. Οἱ στρατιῶτες αὐτοὶ ἴσως ἦταν ἀπεσταλμένοι τοῦ Κοινοῦ στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ὁ Willetts τουλάχιστο πιστεύει ὅτι κάθε πόλη-μέλος τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν ἦταν ὑποχρεωμένη «to send troops in accordance with a treaty between the Koinon and Ptolemy» (*Aristocratic Society*, 227, σημ. 3[2]). Ἡ ἐπιγραφή ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν F. Durrbach, *Choix d' inscriptions de Délos* (Paris, 1921), ἀρ. 1517, 1518. Ὁ Κῶος Ἀγλαὸς τῆς ἐπιγραφῆς ἀνῆκε σὲ μιὰ διάσημη οἰκογένεια τοῦ νησιοῦ του, σύμφωνα με τὸν Holleaux (*REA* 19 [1917], 88 κ.ἑξ.). Ὁ M. van der Mijnsbrugge παραθέτει ἐπίσης τὴν ἐπιγραφή στὸ ἔργο

νὰ σημειώσουμε ἀκόμη ὅτι ἡ νέα αὐτὴ Πτολεμαϊκὴ προσέγγιση μὲ τὴν Ἴτανο καὶ τὴν Γόρτυνα ἔφερε καὶ ἄλλα ἀποτελέσματα: μολονότι οἱ Αἰγύπτιοι ἐγκατέλειψαν τὴν Ἴτανο καὶ δὲν ἄφησαν ἕχνη τῆς διπλωματικῆς ἢ στρατιωτικῆς παρουσίας τους στὴν Γόρτυνα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Φιλομήτορος¹, ἀρκετοὶ Κρητικοὶ ὑπηρέτησαν τὸν διάδοχό του, Πτολεμαῖο Η' Εὐεργέτη². Τὸ γεγονός αὐτὸ μᾶς ἐνθαρρύνει νὰ υποθέσουμε ὅτι οἱ Πτολεμαῖοι εἶχαν ἐντείνει τὶς προσπάθειές τους γιὰ τὴν στρατολόγηση Κρητικῶν τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπέμβασης τοῦ Φιλομήτορος στὸ νησί, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη καὶ στὰ χρόνια τῆς ἀφίξης τοῦ Πατρόκλου στὴν Κρήτη καὶ στὴν Ἴτανο³.

Ὁ γνωστότερος Κρητικὸς στὴν ὑπηρεσία τοῦ Πτολεμαίου Η' Εὐεργέτη εἶναι ὁ Γορτύνιος «ἀρχισωματοφύλαξ» Σωτήριχος, ποὺ κατεῖχε μιὰ σημαντικὴ θέση στὴν Πτολεμαϊκὴ διοίκηση τῆς Αἰγυπτιακῆς ἐπαρχίας. Τὸ 130/129 π.Χ. ὁ Σωτήριχος διορίστηκε ἀπὸ τὸν στρατηγὸ τῆς Θηβαΐδας διαχειριστὴς τῶν λατομείων τῆς περιοχῆς του καὶ ὑπεύθυνος γιὰ τὴν φρούρηση καὶ τὴν προστασία τοῦ μεγάλου ἐμπορικοῦ δρόμου ποὺ ὀδηγοῦσε στὴν ἀκτὴ καὶ ἀποτελοῦσε τὴν κύρια ἀρτηρία μεταφορᾶς εἰσαγόμενων ἐμπορευμάτων, κυρίως λιβανιοῦ, ἀπὸ τὶς Ἰνδίες καὶ τὴν Νότια Ἀραβία στὴν Αἴγυπτο⁴. Θὰ

τοῦ *The Cretan Koinon*, 28 - 29. Βλ. ἐπίσης Jean Pouilloux, *Choix d'inscriptions grecques* (Paris, 1960), ἀρ. 17 καὶ 18 καὶ E. Bevan, *ἔ.ἀ.*, 302. Ἡ συμμαχία τοῦ Φιλομήτορος μὲ τὸ Κοινὸν τῶν Κρητῶν ἀντιπροσωπεύει τὸ ἀποκορύφωμα τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐπιρροῆς στὴν Κρήτη. Ἀρκετοὶ Κρητικοὶ ὑπηρέτησαν τὸν Πτολεμαῖο αὐτὸ μονάρχῃ: στὴν Κύπρο ὁ «ἀρχισωματοφύλαξ» Ἀγίας Δαμαθέτα τιμῆθηκε ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ Κιτίου (OGIS, 113) καὶ ὁ Δίκτυς, «στρατηγὸς» τῶν Κρητῶν μισθοφόρος στὸ νησί, ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Σαλαμίνας (OGIS, 108). Βλ. ἐπίσης τὴν μελέτη τοῦ συγγραφέα, «Cretan Soldiers Overseas: A Prosopography», ἀρ. 2 καὶ 28. Ἡ παρουσία Πτολεμαϊκῶν στρατιωτῶν στὴν Κρήτη συζητήθηκε προηγουμένως. Βλ. IG XII, 3 ἀρ. 466· OGIS, 102· Lesquier, *ἔ.ἀ.*, 349: *Εἰρηναῖος Νικίου Ἀλεξανδρεὺς γραμματεὺς τῶν κατὰ Κρήτην καὶ Θήραν καὶ Ἀρσινόην τὴν ἐν τῇ Πελοποννήσῳ στρατιωτῶν καὶ μαχιμῶν*. Βλ. ἐπίσης IC IV, ἀρ. 208A, σ. 284. Ἐνας Γορτύνιος θεωροῦντο στὴν Κύπρο μνημονεύεται στὸν Plassart, BCH 45 (1921) 4, στ. 1, 5: *Ἀριστοκλῆς Γορτύνιος*.

1. Πβλ. ὅμως IC IV, ἀρ. 215C, σ. 288, ποὺ ἐξετάσθηκε προηγουμένως (Lutatius Crispus, στρατιώτης Πτολεμαϊκός).

2. Ἡ βασιλεία τοῦ Πτολεμαίου Ζ' (Νέου Φιλοπάτορος), υἱοῦ τοῦ Φιλομήτορος καὶ τῆς Κλεοπάτρας Β', ποὺ κυβέρνησε μέχρι τὴν ἐπιστροφή τοῦ Πτολεμαίου Η' Εὐεργέτη Β' στὴν Αἴγυπτο, ἦταν ἐφήμερη καὶ δὲν ἐπηρέασε τὴν Πτολεμαϊκὴ θέση στὴν Κρήτη.

3. Ὁ M. Launey (*ἔ.ἀ.*, I, 249 κ.ἑξ.) πιστεύει ὅτι ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τεκμηρίων γιὰ τὴν ἐνταξὴ Κρητῶν στὴν ὑπηρεσία τῆς Αἰγύπτου στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ τρίτου αἰῶνα ἀποκαλύπτει μιὰ ἐντονη προσπάθεια στρατολόγησης στὸ νησί ἀπὸ τοὺς Πτολεμαίους μεταξὺ 280 - 240 π.Χ.

4. OGIS, 132. Βλ. ἐπίσης Bevan, *ἔ.ἀ.*, 312 καὶ Σ. Σπυριδάκη, «Cretan Soldiers Overseas: A Prosopography», ἀρ. 121.

πρέπει να αναφέρουμε ακόμη ότι ο Πτολεμαϊκός λογχοφόρος Κύδας, που διαδέχτηκε τον Άρίσταρχο της Σαμοθράκης ως βιβλιοθηκάριος στην Άλεξάνδρεια το 131/130 π.Χ., ήταν ίσως Κρητικός¹. Άρκετοι άλλωστε Κρητικοί μισθοφόροι στρατιώτες του Πτολεμαίου Η' Εὐεργέτη Β' είναι γνωστοί από τις ἐπιγραφές², που μᾶς ἀποκαλύπτουν ακόμη και τὴν ὕπαρξη συνδέσμων ἢ συλλόγων Κρητικῶν μισθοφόρων και ἀστυνομικῶν³ στὴν ὕπηρεσία τοῦ ἴδιου αὐτοῦ μονάρχου. Στὴν Κύπρο τὸ «κοινόν» τῶν Κρητῶν στρατιωτῶν εἶχε ἀποδώσει τιμές στὸν Πτολεμαϊκὸ κυβερνήτη τοῦ νησιοῦ, τὸν Σάμιο Σέλευκο⁴, και ἓνα «πολίτευμα» Κρητῶν λειτουργοῦσε στὴν Αἴγυπτο στὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας του⁵.

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν στενῶν δεσμῶν τῆς Κρήτης μετὰ τὴν Αἴγυπτο και τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐπίδρασης στὸ νησί διαφαίνονται καθαρά στὸν θρησκευτικὸ τομέα μετὰ τὴν εἰσαγωγή Αἰγυπτιακῶν τρόπων λατρείας, που πραγματοποιήθηκε κατὰ δύο τρόπους. Πρῶτα, οἱ Αἰγύπτιοι που κατοικοῦσαν ἢ ὑπηρετοῦσαν στὴν Κρήτη ἔφεραν στὸ νησί τις θρησκευτικὲς τους δοξασίες και, δεύτερο, Κρητικοί μισθοφόροι ἢ μέτοικοι στὴν Αἴγυπτο ἀσφαλῶς υἰοθέτησαν Αἰγυπτιακὰ θρησκευτικὰ δόγματα και τὰ εἰσήγαγαν στὴν γενέτειρά τους κατὰ τὸν ἐπαναπατρισμό τους. Ἡ πρώτη περίπτωση μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ ἀπὸ δύο τουλάχιστο ἐπιγραφές: ἡ μία ἀφορᾷ τὴν εἰσαγωγή τῆς λατρείας τῆς Ἴσιδος στὴν Ἀθήνα και ἡ ἄλλη τοῦ Σεράπιδος στὴν Δῆλο. Παράλληλες ἐξελίξεις ἀσφαλῶς χαρακτηρίζουν τὴν ἐξάπλωση τῶν Αἰγυπτιακῶν θεοτήτων και στὴν Κρήτη.

Μιὰ Ἀττικὴ ἐπιγραφή, χρονολογούμενη τὸ 333/2 π.Χ., «ἐπὶ Νικοκράτους ἄρχοντος ἐπὶ τῆς Πανδιονίδος δευτέρας πρωτανείας», περιλαμβάνει ἓνα ψήφισμα που ἐξουσιοδοτεῖ τὴν ἀπονομὴ γῆς στοὺς Κύπριους ἐμπόρους ἀπὸ

1. *P. Oxyrh.*, 1241.11 στ. 16 - 17 και *Launey*, ἔ.ἀ., I, 273.

2. Ὁ Δίκτυς, στρατηγὸς τῶν Κρητῶν μισθοφόρων στὴν Κύπρο στὰ χρόνια τοῦ Φιλοπάτορος, παρέμεινε στὴν ὕπηρεσία τοῦ Πτολεμαίου Η' Εὐεργέτη Β' και τιμήθηκε ξανά ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Σαλαμίνας (*SEG* 13, ἀρ. 551· *OGIS*, 108). Ἡ ἐπιγραφή χρονολογεῖται στὰ 145 - 143 π.Χ. Ἐνας Πολυρρήμιος, ὁ ἀρχισωματοφύλαξ Ἐχέφυλος ὑπηρετήσε ἐπίσης τὸν Εὐεργέτη Β' (*Preisigke*, ἔ.ἀ., 2039· Σ. Σπυριδάκη, «*Cretan Soldiers Overseas: A Prosopography*», ἀρ. 46). Βλ. ἐπίσης *Heichelheim*, ἔ.ἀ., 56, γιὰ ἄλλους Κρητικούς στὴν ὕπηρεσία τοῦ ἴδιου μονάρχου.

3. Βλ. *P. Jouguet*, *Macedonian Imperialism and the Hellenization of the East* (New York, 1928), 332 και 341 - 342· *Lesquier*, ἔ.ἀ., 144.

4. *SEG* 13, ἀρ. 553· *OGIS*, 153· *Launey*, ἔ.ἀ., I, 273. Βλ. ἐπίσης *Griffith*, ἔ.ἀ., 133 κ.έξ.

5. *Pap. Tebt.*, 1. 32· *Launey*, ἔ.ἀ., I, 273. Ὁ Εὐεργέτης Β' εἶχε τὴν ὑποστήριξη τῶν Ρωμαίων στὸν ἀγῶνα του κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Φιλομήτορος και ἔδειξε τὰ φιλορωμαϊκὰ του αἰσθήματα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἀκόμη που ἦταν βασιλεὺς τῆς Κυρηναικῆς τὸ 155 π.Χ. (βλ. *Oliverio*, *REG* 45 [1932], 286 κ.έξ.).

τὸ Κίτιον γιὰ τὴν ἀνέγερση ἑνὸς ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης, *ακαθάπερ καὶ οἱ Αἰγύπτιοι τὸ τῆς Ἰσιδος ἱερὸν ἰδρυνται*)¹. Ἡ ἐπιγραφή τῆς Δήλου χρονολογεῖται γύρω στὸ 200 π.Χ. καὶ διασώζει τὸ ἱστορικὸ τῆς ἱδρυσης τοῦ ναοῦ τοῦ Σεράπιδος στὸ νησί. Πληροφοροῦμαστε λοιπὸν ὅτι ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ αὐτοῦ εἰσήχθη στὴν Δήλο ἀπὸ κάποιον ἱερέα Ἀπολλώνιο, πού, *«ὡν Αἰγύπτιος ἐκ τῶν ἱερῶν τὸν θεὸν ἔχων παρεγένετο ἐξ Αἰγύπτου θεραπεύων τε διετέλει καθὼς πάτριον ἦν...»*². Εἶναι λογικὸ ἐπίσης ὅτι οἱ Πτολεμαῖοι βασιλεῖς, πού εὐνοοῦσαν τὴν λατρεία τοῦ Σεράπιδος γιὰ πολιτικούς λόγους³, ἀσφαλῶς θὰ προωθοῦσαν τὴν ἐξάπλωση τῶν θεοτήτων τῆς Αἰγύπτου στὶς ὑπερπόντιες κτήσεις τους, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Κρήτης. Ἡ λατρεία μάλιστα τῆς Ἰσιδος Τύχης Πρωτογένειας ἀποτελεῖ ἕνα καλὸ παράδειγμα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον ἡ Αἰγυπτιακὴ θεὰ εἰσήχθη στὴν Κρήτη ἀπὸ τοὺς Πτολεμαϊκοὺς στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς τῆς Ἰτάνου.

Ἡ δευτέρη δυνατότητα εἰσαγωγῆς Αἰγυπτιακῶν θεοτήτων στὸ νησί ἀπὸ Κρητικὸς πού ὑπηρέτησαν στὴν Αἴγυπτο τεκμηριώνεται σὲ ἕνα ἐπίγραμμα τοῦ Καλλιμάχου, πού μνημονεῦει τὴν ἀφιέρωση τῶν ὄπλων τοῦ Λύκτιου Μενοίτα: *«τῆ κέρας τοι δίδωμι καὶ φαρέτην Σάραπι»*⁴. Ἡ Guarducci θεωρεῖ τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ ὡς ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξῆς ἑνὸς ναοῦ τοῦ Σεράπιδος στὴν Λύκτο⁶. Ὁ Launey, ἀντίθετα, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Μενόιτας δὲν βρισκόταν στὴν γενέτειρά του, ὅταν ἀφιέρωσε τὰ ὄπλα του στὸ Σεραπεῖο, ἀλλὰ στὴν Ἀλεξάνδρεια⁵. Στὴν περίπτωση πού ἡ ἀφιέρωση γινόταν στὴν Λύκτο, ὁ ποιητὴς δὲν θὰ μᾶς πληροφοροῦσε γιὰ τὸν τόπο τῆς γέννησης τοῦ ἀφιερωτῆ. Ἐξ ἄλλου δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ὁ Καλλιμάχος εἶχε ποτὲ ἐπισκεφθεῖ τὴν Λύκτο, οὔτε καὶ μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι συνέθεσε ἕνα ποίημα πρὸς τιμὴν ἑνὸς ἄγνωστου πολίτη τῆς μακρινῆς Λύκτου, ἐὰν ὁ Μενόιτας δὲν βρισκόταν στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ὁ Κρητικὸς λοιπὸν αὐτός, πού ἀσφαλῶς ὑπηρέτησε στὴν Αἴγυπτο καὶ ἀσπασθῆκε τὴν λατρεία τοῦ Σεράπιδος στὴν Πτολεμαϊκὴ πρωτεύουσα, διατήρησε τὴν νέα πίστη του μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν γενέτειρα. Ἄλλωστε οἱ Κρητικοί, οἱ ὑπερπατριῶτες τῆς ἀρχαιότητος κατὰ τὸν Montesquieu, ἐπέστρεφαν κατὰ κανόνα στὶς πατρικῆς τους ἐστίες καὶ σπάνια ἔμε-

1. SIG⁴, 280 (τέλος τῆς ἐπιγραφῆς).

2. SIG⁴, 663, στ. 1 κ.ἐξ.

3. Bouché - Leclercq, *ξ.ἀ.*, 115, σημ. 1.

4. *Anth. Pal.* 13.7:

ὁ Λύτιος Μενόιτας τὰ τόξα ταῦτ' ἐπειπὼν
ἔθηκε: «τῆ κέρας τοι δίδωμι καὶ φαρέτην
Σάραπι· τοὺς δ' δίστους ἔχουσι» Ἐσπερίται).

5. IC I, σ. 182.

6. Launey, *ξ.ἀ.*, I, 250, σημ. 4.

ναν μόνιμα σὲ ξένες χῶρες¹. Ἔτσι ἡ ὑπαρξὴ ποιμνίου καὶ ἱεροῦ τοῦ Σεράπιδος στὴν Λύκτο δὲν εἶναι ἀπίθανη, ὅταν λάβουμε μάλιστα ὑπ' ὄψη τὸν ἡρωϊκὸ καὶ πολεμικὸ χαρακτήρα τῶν κατοίκων της, ποὺ ἀσφαλῶς ἐξώθησε πολλοὺς στὸ προσοδοφόρο ἐπάγγελμα τοῦ μισθοφόρου στρατιώτη.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν Ἴτανο, ἡ λατρεία Αἰγυπτιακῶν θεοτήτων ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ νησιοῦ. Ἰδιαιτέρα οἱ πόλεις τῆς νότιας ἀκτῆς, ποὺ διατηροῦσαν ἄλλωστε παραδοσιακοὺς θρησκευτικοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν Λιβύη², φαίνεται ὅτι δέχτηκαν τὴν μεγαλύτερη ἐπίδραση τῆς Αἰγυπτιακῆς θρησκευτικῆς εἰσβολῆς στὴν Κρήτη. Τὸ Σεραπεῖον ποὺ λειτουργοῦσε στὸ Ποικιλᾶσιο³ τὴν ἐποχὴ τῶν Ρωμαίων ἀσφαλῶς ἀνάγεται στὰ χρόνια τῶν Πτολεμαίων. Ἐνας ναὸς τοῦ Σεράπιδος εἶχε ἰδρυθεῖ ἐπίσης καὶ στὴν Φοινίκη⁴. Ἀκόμη, Ἱεραπύτνιοι φαίνεται ὅτι λάτρευαν τὴν Ἴσιδα, ὅπως μαρτυρεῖ μιά τοπικὴ σαρκοφάγος⁵. Ἡ Ἴσις εἶχε ἐπίσης λάτρες στὴν Λασαία⁶ καὶ στὴν Φαιστό, καθὼς πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὸν μῦθο τοῦ Ὀφιδος στὸν Ὀβίδιο⁷.

Στὰ ἀνατολικὰ τμήματα τῆς κεντρικῆς Κρήτης, στὴν Ὀλοῦντα⁸, βρίσκουμε ἐπίσης μαρτυρίες γιὰ τὴν λατρεία τῆς Ἴσιδος καὶ τοῦ Σεράπιδος τὸν δεῦτερο αἰῶνα π.Χ. Εἶναι ἀκόμη πιθανὸν ὅτι ἓνα Σεραπεῖο λειτουργοῦσε στὴν Λατῶ⁹ τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἐνῶ ἡ λατρεία τοῦ Σεράπιδος εἶναι τεκμηριωμένη

1. Οἱ σύγχρονοι ἐρευνητὲς γενικὰ δέχονται τὸν τελικὸ ἐπαναπατρισμὸ τῶν Κρητῶν ποὺ ὑπηρετοῦσαν σὲ ξένες ὑπηρεσίες στὴν Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ (βλ. π.χ. τὸ ἔργο τοῦ Lanney). Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἐνδείξεις γιὰ τὴν μόνιμη ἐγκατάσταση Κρητῶν σὲ ξένες χῶρες. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς «Κρητὲς τῆς ἐπιγονῆς» στὴν Αἴγυπτο, μιά «Κρητῶπολις» μνημονεύεται ἐπίσης στὶς ἐπιγραφές (SEG 19, ἀρ. 830, στ. 10). Σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα (Πρωτ. 342c-d), οἱ Κρητὲς ἀπαγόρευαν τὴν μετανάστευση τῶν νέων τῆς ἐποχῆς του ἀπὸ τὸ νησι «ἵνα μὴ ἀπομανθάνωσι ἢ αὐτοὶ διδάσκουσιν».

2. Στὰ χρόνια τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως (πρῶτος αἰῶνας μ.Χ.), οἱ κάτοικοι τῆς Λιβύης συχνὰ ταξίδευαν στὴν Κρητικὴ πόλη Λεβήνα μὲ τὸ περίφημο Ἀσκληπιεῖον της, ὅπως μᾶς λέει ὁ Φιλόστρατος (4.34 κ.ἐξ.): πολλοὶ δὲ καὶ Λιβύων ἐς αὐτὸ περαιοῦνται. Παρ' ὅλο ποὺ ὁ Φιλόστρατος δὲν εἶναι ἀξιόπιστος ὡς ἱστορικὴ πηγή (βλ. W. R. Halliday, *Folklore Studies* [London, 1924], 124), οἱ σχέσεις τῆς Λιβύης μὲ τὸ Λεβηναῖον Ἀσκληπιεῖον δὲν μποροῦν νὰ ἀμφισβητηθοῦν. Βλ. ἐπίσης καὶ σ. 30 σημ. 2 τῆς παρούσας μελέτης.

3. IC II, ἀρ. 1, σ. 230.

4. IC II, ἀρ. 7, σ. 228, στ. 2: *Sarapidi et omnibus diis*.

5. R. Joubin, *Monuments funéraires au Musée Ottoman*, σημ. 41, ὅπως ἀναφέρεται στὸν A. Reinach, *REG* 24 (1911), 414.

6. IC I, ἀρ. 2, σ. 106.

7. *Μεταμορφώσεις*, 9. 666. Ἡ Magna Mater εἶχε ἐπίσης λάτρες καὶ στὴν Φαιστό. Βλ. IC I, ἀρ. 3, σ. 273, στ. 10.

8. IC I, ἀρ. 11, σ. 255.

9. Ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ βασίζεται στὴν ἀνάγνωση τοῦ ...απιων... ὡς Σαρ]απίων[ος στὴν ἐπιγραφή ἀρ. 47, σ. 146, IC I.

στὴν Ἰνατο¹ καὶ στὴν Χερσόνησο². Ἡ Ἱσις ἴσως λατρευόταν καὶ στὴν Πολυρρηγία³, τὴν πόλη τῆς δυτικῆς Κρήτης ποῦ εἶχε προσφέρει στοὺς Πτολεμαίους ἀρκετοὺς μισθοφόρους.⁴

Οἱ γνωστότεροι ὅμως ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῶν Αἰγυπτιακῶν θεοτήτων στὴν Κρήτη βρίσκονται στὴν Γόρτυνα⁴, ὅπου οἱ Ἱταλοὶ ἀρχαιολόγοι ἀνέσκαψαν ἓνα Ἰσαῖο καὶ ἓνα Σεραπεῖο. Οἱ λατρεῖες τῆς Ἱσιδος καὶ τοῦ Σεράπιδος εἶχαν ἐδραιωθεῖ στὴν μεγάλη αὐτὴ Κρητικὴ πόλη ἀπὸ τὸν δεῦτερο τουλάχιστο αἰῶνα π.Χ. καὶ ἐπέζησαν σὲ ὅλη τὴν διάρκεια τῆς Ρωμαϊκῆς κατοχῆς, ὅταν ἡ Γόρτυνα ἔγινε πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ⁵. Ἀνάμεσα στὰ πολλὰ θρησκευτικὰ ἀγάλματα τῆς πόλης οἱ ἀρχαιολόγοι ἔχουν ἀναγνωρίσει τὶς μορφές τῆς Ἱσιδος, τοῦ Σεράπιδος καὶ τοῦ Ἀνούβιδος. Ἡ ἀδιάλειπτη παρουσία τῆς Ἱσιδος καὶ τοῦ Σεράπιδος στὴν Γόρτυνα ἀποκαλύπτεται ἐπίσης σὲ πολλὰ ἐπιγραφὰς ποῦ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν δεῦτερο αἰῶνα π.Χ. μέχρι τὸν δεῦτερο αἰῶνα τῆς Χριστιανικῆς ἐποχῆς⁶. Οἱ ἐπιγραφικὲς αὐτὲς μαρτυρίες ἐνισχύουν τὴν γνώμη τοῦ Reinach, ποῦ, χωρὶς νὰ ἔχει στὴν διάθεσή του τὶς τελευταῖες σημαντικὲς ἀρχαιολογικὲς ἀνακαλύψεις, ἔγραφε παλαιότερα ὅτι ἡ εἰσαγωγὴ Αἰγυπτιακῶν θεοτήτων ἦταν ἴσως τὸ μόνο μακρόβιο κατάλοιπο τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐπιρροῆς στὴν Ἑλληνιστικὴ Κρήτη⁷.

Οἱ θρησκευτικὲς καί, σὲ μικρότερο βαθμὸ, οἱ πολιτιστικὲς ἐπιδράσεις τῆς Αἰγύπτου στὴν Ἑλληνιστικὴ Κρήτη ἀποτυπώνονται ἐπίσης σὲ ἓναν ἀριθμὸ ὀνομάτων Πτολεμαϊκῆς προέλευσης ποῦ ἔγιναν τοῦ συρμοῦ στὸ νησί τὴν περιόδο αὐτή. Τὸ ὄνομα τοῦ ἰδρυτῆ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας τῆς Αἰγύπτου,

1. IC I, ἀρ. 2, σ. 99.

2. IC I, ἀρ. 3, σ. 35.

3. Τὸ 115 - 114 π.Χ. ὁ Πολυρρήγιος «δνειροκρίτης καὶ ἀρεταλόγος» Πτολεμαῖος Διονυσίου προσεύχεται στὴν Ἰσιδα Τύχη Πρωτογένεια τῆς Δήλου (*Inscriptions de Délos*, 2072· *SIG*⁴, 1133).

4. Βλ. τὰ σχόλια τῆς Guarducci, IC IV, σ. 10 καὶ Pernier καὶ Bandi, *Guida degli scavi italiani in Creta* (Rome, 1947), 23 κ.ἐξ. Ἐπίσης τὶς μελέτες τοῦ Oliverio, «Scoperta del santuario delle divinità egizie in Gortina», *Ann. Scuola Atene* I (1914), 376 κ.ἐξ., καὶ «Santuario delle divinità egizie in Gortina», *Ann. Scuola Atene* II (1915), 309 - 311.

5. Γιὰ τὴν Ρωμαϊκὴν Γόρτυνα βλ. καὶ Pernier, «Gortina, capitale della provincia Cretae et Cyrenarum», *Atene e Roma* 18 (1915), 49-68, καὶ Στράβωνα, 10.476, 478.

6. Βλ. IC IV, ἀρ. 243, 244, 245, 246, 247, 249. Τὰ ἐντυπωσιακὰ ἐρεῖπια τῆς Γόρτυνας μὲ τὰ 2000 πεσμένα ἀγάλματα ποῦ μέτρησε τὸ 1415, ὅταν ἦρθε στὴν Κρήτη, ἐνέπνευσαν τὸν Buondelmonti νὰ γράφει: ... *in magnitudine quantum nostra Florentia, sed plenior sine menis cingebat*. Βλ. IC IV, σ. 3 καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ συγγραφέα, «Circus Factions in Sixth - Century Crete», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 8 (1967), 249.

7. Reinach, *REG* 24 (1911), 412.

Πτολεμαίου, εμφανίζεται σὲ διάφορες Κρητικές πόλεις: Πολυρρηγία¹, Γόρτυνα², Ἀπτερα³ καὶ Ἀρκάδες⁴. Στὴν θηλυκὴ του μορφή, Πτολεμαίς, τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ ἐπίσης στὴν τελευταία. Κλεοπάτρα ἦταν τὸ ὄνομα μιᾶς γυναικας τῆς Λύκτου⁵. Σεραπίων, καὶ τὸ θηλυκὸ Σεραπώ, βρέθηκαν ἀκόμη στὴν Χερσόνησο⁶ καὶ στοὺς Ἀρκάδες⁷. Ἀμμώνιος εμφανίζεται σὲ ἓνα ἐπιγράμμα τῆς Ἰτάνου⁸ καὶ μιὰ ἐπιγραφή τῆς Ἀξοῦ⁹. Ἰσίδωρος ἦταν τὸ ὄνομα ἑνὸς πολίτη τῆς Καντάνου¹⁰ στὴν δυτικὴ Κρήτη καὶ τὰ ὀνόματα Φαρίων καὶ Χέρις¹¹ στὴν Φοινίκη καὶ στὴν Ἐλυρο¹² ἀντίστοιχα, πρέπει νὰ εἶναι ἐπίσης Αἴγυπτιακά.

Ἡ Αἴγυπτιακὴ παρουσία ἐπηρέασε ὅπωςδὴποτε τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν πολιτιστικὴ ἐξέλιξη τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ δὲν ἀλλοίωσε οὐσιαστικὰ τὸν ἀδάμαστο καὶ ἀγέρωχο χαρακτήρα τῶν νησιωτῶν. Ἡ συντηρητικὴ Κρήτη παρέμεινε τὸ προπύργιο τοῦ δωρικοῦ Ἑλληνισμοῦ σὲ ὅλη τὴν διάρκεια τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου καὶ διατήρησε ἀκέραια τὰ πατροπαράδοτα ἔθιμα καὶ τὸ πολεμικὸ της σφρίγος μέχρι τὴν ρωμαϊκὴ κατάρκτηση, ἓνα σχεδὸν αἰῶνα μετὰ τὴν ὑποδούλωση τῆς ὑπόλοιπης Ἑλλάδας. Παρὰ τοὺς στενοὺς δεσμοὺς τῆς Ἰτάνου καὶ τῆς Γόρτυνας μὲ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν προσωρινὴ κατοχὴ τῆς Ὀλοῦντος

1. SIG⁴, 1133, IC II, 240 καὶ σημ. 153.

2. Πτολεμαῖος Ἀμεινίου Γορτύνιος (IG XII, 8, 157).

3. IC II, ἀρ. 11A, σ. 28.

4. IC I, ἀρ. 29, σ. 20 καὶ ἀρ. 49, σ. 25.

5. IC I, ἀρ. 117, σ. 215.

6. IC I, ἀρ. 24, σ. 43.

7. IC I, ἀρ. 39, σ. 22.

8. IC III, ἀρ. 38, σ. 123. SEG 3, 774. W. Peek, *Griechische Vers - Inschriften* (Berlin, 1955), 1157.

9. IC II, ἀρ. 39, σ. 77.

10. IC II, ἀρ. 5, σ. 87.

11. IC II, ἀρ. 2, σ. 277. Ὅπως γράφει ἡ Guarducci, «Nomen Φαρίων in titulis Aegyptiis occurrit» (πρὸβλ. F. Preisigke, *Namenbuch, enthaltend alle griechischen, ägyptischen...* [Heidelberg, 1922], s.v. Φαρίων).

12. IC II, ἀρ. 9, σ. 179. Τὸ ὄνομα εμφανίζεται ἐπίσης σὲ μιὰ Αἴγυπτιακὴ ἐπιγραφή (Preisigke, *ἔ.ἀ.*, I, 1069). Λίγα Ἑβραϊκὰ ὀνόματα εμφανίζονται στίς Κρητικὲς ἐπιγραφὰς τῶν πρωτοχριστιανικῶν χρόνων (π.χ. IC I, ἀρ. 17, σ. 12 [Ἀρκάδες] καὶ IC II, ἀρ. 8, σ. 179 [Ἐλυρος]). Ὑπάρχουν πάντως ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς Ἰουδαϊκῆς παροικίας στὴν Γόρτυνα τὸν δεῦτερο αἰῶνα π.Χ. Εἶναι πιθανὸν ἐπίσης ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι τῆς Γόρτυνας ἤρθαν στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ἀφοῦ ἡ Πτολεμαϊκὴ αὐτὴ πρωτεύουσα εἶχε στενὲς σχέσεις μὲ τὴν Κρητικὴ πόλη (βλ. Μακκαβ. 1.115.23 καὶ Heinemann, «Makkabäerbücher», *R.-E.*, 14). Θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ἀκόμη κάποια Πτολεμαϊκὴ ἐπίδραση καὶ στὰ Κρητικὰ νομίσματα μερικῶν πόλεων, ποὺ ἀπεικονίζουν τὴν κεφαλὴ τοῦ Ἀμμωνος Διός. Βλ. π.χ. Σβορώνου, *Numismatique*, 26 κ.ἑξ. (Ἀρκάδες), 65 κ.ἑξ. (Κνωσσός), καὶ 14 κ.ἑξ. (Ἀπτέρα).

ἀπὸ τοὺς Ροδίους, ἡ Κρήτη γενικὰ δὲν γνώρισε ξένους δυνάστες καὶ ξενικοὺς τρόπους ζωῆς πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξή τῶν Ρωμαίων κατακτητῶν της¹. Ὅπως τονίζει ἄλλωστε καὶ ὁ ἱστορικὸς Δίων Κάσσιος²: οἱ Κρηῖτες ἐλεύθεροι πάντα τὸν ἔμπροσθεν χρόνον γενόμενοι καὶ δεσπότην ὄνθειον μηδένα κτησάμενοι κατεδουλώθησαν.

1. Ὁ Στράβων ἐκφράζει τὴν ἀλήθεια αὐτή, ὅταν γράφει (10.4.2): οὐ πολλὰ διαμένει τούτων τῶν νομίμων, ἀλλὰ τοῖς Ρωμαίοις διατάγμασι τὰ πλεῖστα διοικεῖται καθ' ἅπερ καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἐπαρχίαις συμβαίνει.

2. Δίων Κάσσιος, 36.3. Πρβλ. Velleius Paterculus, 2.34.38.

Ι Α Σ Ω Ν Δ Ε Ν Ο Ρ Ε Σ :
ΚΥΠΡΙΟΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΣ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ (c. 1510 - 1590)*

Ὁ Ἰάσων Δενόρες, ἂν λάβουμε ὑπόψη τὴν ἔκταση, τὴν ποιότητα καὶ τὴν ἀπήχηση τοῦ δημοσιευμένου ἔργου του, εἶναι ἴσως ὁ σημαντικότερος Κύπριος λόγιος τοῦ 16ου αἰώνα. Ἀσφαλῶς εἶναι ὁ γνωστότερος. Εἶναι ὁ μόνος Κύπριος ποὺ τὸ ὄνομά του μνημονεύεται σὲ ὅλες τὶς ἱστορίες τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Tiraboschi ὡς σήμερα, καὶ στὶς κυριότερες ἱστορίες τῆς κριτικῆς καὶ τῆς θεωρίας τῆς νεότερης εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας. Οἱ ἀναφορὲς αὐτὲς ἐστιάζονται ἀποκλειστικὰ στὴ φιλολογικὴ διαμάχη του μὲ τὸν ποιητὴ τοῦ «Pastor Fido» Battista Guarini, καὶ οἱ περισσότερες εἶναι περιστασιακὲς καὶ ἐπιπόλαιες, καθὼς δὲν φαίνεται νὰ βασίζονται σὲ σοβαρὴ μελέτη τοῦ ἔργου του. Ἀκραία περίπτωσις ἀποτελεῖ ὁ Ἴταλὸς Giuseppe Toffanin, ποὺ ἀποκαλεῖ τὸν Δενόρες «ἕναν ἀπὸ τοὺς κενότερους ἀνιαροὺς ἀνθρώπους ποὺ πέτυχαν ποτὲ νὰ ἐπιβιβάσουν τὸ ὄνομά τους στὸ πλοῖο τῆς ἱστορίας» (uno dei più vacui seccatori che mai sieno riusciti a imbarcare il loro nome sulla navicella della storia)¹. Ἀπὸ τὴν ἄλλη,

* Ἀνακοίνωσις στὸ Β' Διεθνὲς Κυπριολογικὸ Συνέδριον (1982).

1. Giuseppe Toffanin, *La fine dell'umanesimo*, Τορίνο 1920, σ. 143. Γενικά, ὅσα γράφει ὁ Toffanin γιὰ τὸ τμῆμα τοῦ ἔργου τοῦ Δενόρες ποὺ σχετίζεται μὲ τὸν Guarini (σσ. 142 - 155) χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ ἀσυνήθιστη καὶ ἀνάρμοστη βιαιότητα καὶ συνάμα ἀπὸ μιὰ ἀσυγχώρητη ἐπιπολαιότητα. Γράφει, λόγου χάριν (σσ. 143 - 144), ὅτι ὁ Δενόρες «Padovano di famiglia, egli era stato discepolo e fedel pappagallo dello Speroni: sospetto anzi che sia proprio lui quel Zaco d'un certo dialogo speroniano sulla storia. Perchè bisogna sapere che il nostro Giasone, oltre e prima che De Nores, si chiamava Zaco; ma poi, fedele al gusto del fasto verbale professato nell'«Accademia degli Infiammati», egli aveva lasciato nella penna quel primo nome che sapeva, ahimè! di contado, e, per ragion di compenso, col pretesto della nascita, aveva aggiunto al già sonante De Nores il vaghissimo appellativo di Ciprius». Ὁ Δενόρες δὲν ἦταν, βέβαια, ἀπὸ τὴν Πάδοβα ἀλλὰ ἀπὸ τὴν Κύπρον καὶ εἶναι εὐλογο νὰ αὐτοαποκαλεῖται Κύπριος, οὔτε ὑπῆρξε ποτὲ μαθητὴς τοῦ Sperone Speroni (1500 - 1588), ποὺ ἦταν ἀπλῶς φίλος καὶ συνθιασώτης του στὸν κύκλον τοῦ Τρύφωνα Gabriele. Καί, φυσικά, δὲν ταυτίζεται μὲ τὸν Zaco Denores ποὺ ἐμφανίζεται στὸν διάλογον τοῦ Speroni «Frammenti sopra l'istoria». Ὁ Zaco αὐτὸς εἶναι πιθανότατα ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Ἰάσωνα, τρίτος κόμης τῆς Τρίπολης (βλ. παρακάτω, σ. 5).

ένας από τους όλιγάριθμους σύγχρονους μελετητές που έντράφησαν στα βιβλία του Δενόρες, ό 'Αμερικανός Bernard Weinberg, άφιερώνει στο θεωρητικό και φιλολογικό έργο του Κύπριου λογίου πάνω από πενήντα σελίδες του κλασικού έργου του για τή λογοτεχνική κριτική τής 'Ιταλικής 'Αναγέννησης¹. 'Ο Weinberg περιορίζεται σέ συνοπτική άνάλυση μερικῶν μόνο από τά έργα του Δενόρες, όσων αναφέρονται στη θεωρία τής λογοτεχνίας και τής ρητορικῆς, και δέν κάνει καθόλου λόγο για τή ζωή και τή δράση του, ούτε για τό υπόλοιπο έργο του. "Ός σήμερα δέν έχει γραφτεῖ καμιά μελέτη όπου νά παρουσιάζεται συνολικά ή ζωή και τό έργο του Δενόρες, με μιá μοναδική έξαίρεση, του 'Αμερικανού Francis E. Budd, που πριν από μισόν αιώνα και παραπάνω δημοσίευσε ένα σύντομο άρθρο γι' αυτόν, χωρίς ιδιαίτερες αξιώσεις². Φυσικά, ή κατάσταση στο χώρο τής έλληνικῆς βιβλιογραφίας δέν είναι καλύτερη. "Όσοι άσχολήθηκαν περιστασιακά με τόν Κύπριο λόγιο στηρίζονται σχεδόν αποκλειστικά στο σημείωμα που του άφιερώνει ό Σάθας (που με τή σειρά του στηρίζεται κυρίως στον Νικόλαο Κομνηνό Παπαδόπουλο)³, καθώς και στις περιγραφές τῶν βιβλίων του Δενόρες που περιλαμβάνονται στην «'Ελληνική Βιβλιογραφία» του Legrand⁴. Σκοπός του μελετήματος αυτού είναι μιá πρώτη

1. Bernard Weinberg, *A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance*, The University of Chicago Press, 1961, τ. I, σσ. 26 - 28, 55 - 56, 128 - 129, 204 - 205, 316 - 319, 427 - 429, 621 - 626, τ. II, σσ. 672 - 676, 678 - 679, 786 - 790, 900 - 901, 1051 - 1052, 1075 - 1085, 1088 - 1089, 1094 - 1095 και passim. Βλ. επίσης Girolamo Ghilini, *Teatro d' huomini letterati*, τ. I, Βενετία 1647, σσ. 70 - 71. Jean Pierre Nicéron, *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la République des lettres avec un catalogue raisonné de leurs ouvrages*, τ. XL, Παρίσι 1739, σσ. 255 - 260. Mario Emilio Cosenza, *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Humanists and of the World of Classical Scholarship in Italy, 1300 - 1800*, Βοστώνη 1962, τ. 1, σσ. 2489 - 2490, τ. 5, σσ. 1264 - 1265, και τή νεότερη βιβλιογραφία για τόν Δενόρες ως άριστοτελιστή θεωρητικό: Charles H. Lohr, *Renaissance Latin Aristotle Commentaries: Authors N - Ph*, *Renaissance Quarterly*, τ. XXXII (1979), σ. 541.

2. Francis E. Budd, A Minor Italian Critic of the Sixteenth Century: Jason Denores, *Modern Language Review*, τ. XXII (1927), σσ. 421 - 434.

3. Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφίαί τῶν έν τοῖς γραμμασι διαλαμπάντων 'Ελλήνων, από τής καταλύσεως τής Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας μέχρι τής 'Ελληνικῆς 'Εθνεγερσίας (1453 - 1821)*, έν 'Αθήναις 1868, σσ. 197 - 198.

4. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs aux XVe et XVe siècles*, τ. 4, Παρίσι 1906, σσ. 40 - 41, 171, 190, 211, 215, 241, 267 - 268, 284, 291 - 292, 295, 309 - 310, 321, 344. Βλ. σημειώματα για τόν Δενόρες: 'Ιωάννη 'Α. Γ. Συκουτρῆ, "Εκθεσις τής κριτικῆς επιτροπείας του 'Α' φιλολογικού διαγωνισμού τής Α. Μ. του 'Αρχιεπισκόπου Κύπρου κ.κ. Κυρίλλου Βασιλείου του από Κερυνείας. 'Ιστορία τῶν έλληνικῶν γραμμάτων έν Κύπρω από τής τουρκικῆς κατακτήσεως μέχρι τής άγγλικῆς κατοχῆς (1571 - 1878), έν Λευκωσία 1924,

συγκέντρωση τῶν βιογραφικῶν πληροφοριῶν γιὰ τὸν Δενόρες καὶ μιὰ παρουσίαση, σὲ πολὺ γενικὲς γραμμές, τῶν ἀπόψεών του γιὰ τὴ δραματοποιία τῆς ἐποχῆς του, ἀφοῦ γι' αὐτὲς κυρίως ἔγινε γνωστός.

Ὁ Ἰάσων Δενόρες δὲν ἦταν, βέβαια, οὔτε Ἕλληνας, ὅπως τὸν θεωρεῖ ὁ Σάθας, οὔτε Ἰταλός, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Budd. Ἄν θέλαμε νὰ τοῦ δώσουμε ὅπωςδήποτε κάποια ἐθνικὴ ταυτότητα, θὰ λέγαμε ὅτι ἦταν Κύπριος καθολικὸς «φραγκικῆς» καταγωγῆς, διγλωσσος (ἐλληνόφωνος καὶ ἰταλόφωνος) καὶ πιστὸς ὑπήκοος τῆς Βενετικῆς Δημοκρατίας¹. Ὁ ἴδιος ἔζησε ἓνα πολὺ μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του στὴν Κύπρο, εἶχε συναίσθηση τῆς καταγωγῆς του καὶ ἦταν ιδιαίτερα ὑπερήφανος γι' αὐτήν. Ἡ οἰκογένεια τῶν Δενόρες μαρτυρεῖται στὴν Κύπρο ἀπὸ τὶς ἀρχές κιόλας τοῦ 13ου αἰώνα. Γαλλικῆς καταγωγῆς κατὰ τὸν Lusignan, ἀγγλικῆς κατὰ τὸν Du Cange, σωστότερα ἴσως ἀγγλονορμανδικῆς, οἱ Δενόρες ὑπῆρξαν ἀπὸ τὶς σημαντικότερες καὶ πλουσιότερες ἀριστοκρατικὲς οἰκογένειες τῆς Κύπρου, σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς φραγκοκρατίας καὶ τῆς βενετοκρατίας². Φυσικὰ, εἶναι ἀδύνατο νὰ γίνει

σσ. 100 - 106. Λοῖζου Φιλίππου, *Τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐν Κύπρῳ κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας (1571 - 1878)*, τ. Β', ἐν Λευκοσίᾳ 1930, σσ. 27 - 31. Κωνσταντίνου Π. Κύρρη, *Cypriote Scholars in Venice in the XVI and XVII Centuries with Some Notes on the Cypriote Community in Venice and Other Cypriote Scholars who lived in Rome and the Rest of Italy in the Same Period*, Ὁ Ἕλληνισμὸς εἰς τὸ ἐξωτερικόν. *Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der Neuere Zeit*, herausgegeben von Johannes Irmscher und Marika Mineemi (Berliner Byzantinische Arbeiten, Band 40), Βερολίνο 1968, σσ. 191, 206, 241. Ἀριστείδη Π. Σπεργέλλη, *Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τὸν 17ο καὶ 18ο αἰ.*, Ἀθήνα 1970, σσ. 99 - 100.

1. Ἐνα τουλάχιστο μέλος τῆς οἰκογένειας, ὁ Ἱερώνυμος, μαθητὴς τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης (1582) καὶ ἴσως συγγενὴς τοῦ Ἰάσωνα, χαρακτηρίζεται ὡς «Italogreco» (Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλῆ, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητὲς του (1576 - 1700)* (Ἀνάλεκτα Βλατάδων 32), Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 285 - 286).

2. Βλ. Charles Du Cange, *Les familles d' Outre Mer*, publiées par M. E. - G. Rey, Παρίσι 1869 (ἀνατύπωση 1971), σσ. 492 - 493, 572 - 580. Ἀναφέρεται ὅτι μέλη τῆς οἰκογένειας παρέμειναν στὴν Κύπρο καὶ κατὰ τὴν τουρκοκρατία καὶ οἱ ἀπόγονοί τους ἔχουν σήμερα τὸ ἐπώνυμο Καλημέρης (βλ. C. Du Cange, *δ.π.*, σ. 579. Sir George Hill, *A History of Cyprus*, τ. III, Cambridge 1972, σ. 621 σημ. 4). Εἶναι πράγματι γνωστὸ ὅτι τὸν 17ο αἰώνα ἔγιναν ἐπιγαμίες ἀνάμεσα στὶς οἰκογένειες Καλημέρα καὶ Δενόρες (βλ. π.χ. Κ. Π. Κύρρη, *δ.π.*, σσ. 216, 265, καὶ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, *δ.π.*, σσ. 579 - 584, 625, 725). Ἡ οἰκογένεια Καλημέρα ἦταν γνωστὴ καὶ ὡς Καλημέρα - Κωνσταντζα, ἐξαιτίας τῶν ἐπιγαμιῶν τῆς μετὰ τὴν ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια Costanzo τῆς Κύπρου (βλ. π.χ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, *δ.π.*, σσ. 193, 526, 579 - 584, 584, 625, 725), ποὺ εἶχε συγγενικοὺς δεσμοὺς μετὰ τοὺς Δενόρες ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα (βλ. π.χ. Filippo M. Pontani, *Il greco di Gianfrancesco Mussato peritoso umanista*, *Rivista di Studi Bizantini e Slavi (Miscellanea Agostino Pertusi)*, τ. 1(1981), σ. 149).

ἔδω λόγος γιὰ τὰ πολλὰ μέλη τῆς οἰκογένειας πού ἔπαιξαν ἡγετικό ρόλο ἢ εἶχαν ἐνεργό συμμετοχή στὰ γεγονότα τῆς πολυκύμαντης ἱστορίας τῆς Κύπρου ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκικῆς κατάκτησης. Μιὰ ἀπλὴ ἀναδίφηση τῶν ἔργων τοῦ Στεφάνου Lusignan, τοῦ Louis de Mas-Latrie καὶ τοῦ Sir George Hill ἀρκεῖ γιὰ νὰ δείξει ὅτι ἡ ἱστορία τῆς οἰκογένειας Δενόρες συνδέεται στενὰ μὲ ὅλες τὶς φάσεις τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας τῆς Κύπρου. Θὰ περιοριστοῦμε, μὲ κάθε συντομία, στὸν κλάδο τῆς οἰκογένειας τοῦ Ίάσονα.

Γιὰ τὴν οἰκογένειά του μιᾶ ὁ ἴδιος διεξοδικά, μὲ μεγάλη ὑπερηφάνεια, στὸ ἔργο του «Apologia contra l' auctor del Verrat»¹, πού ἦταν ἡ ἀπάντησή του σὲ ὅσα σχετλιαστικά καὶ πικρότατα ἔγραψε ἐναντίον του ὁ Guarini (στὴν περιβόητη αὐτὴ διαμάχη θὰ ἐπανέλθουμε παρακάτω). «Στὴν Κύπρο», γράφει ὁ Ίάσων, «ὅλες σχεδὸν οἱ οἰκογένειες, καὶ οἱ πῶ ἐυγενεῖς, εἶχαν ἓνα μόνο φέουδο, ἢ δική μου ὅμως εἶχε ἑπτὰ» (essendo in quel Regno quasi in ogni famiglia delle più nobili un sol feudo, nella sua n' erano sette)². Τὰ τρία ἀνῆκαν στὸν παπὸν τοῦ Zaco de Nores, καὶ τὸ πρῶτο ἀπ' αὐτὰ πέρασε στὴν κατοχὴ τοῦ πατέρα τοῦ Ίάσονα Πέτρου. Ἡ σύζυγος τοῦ Zaco, γιὰ τὸν τοῦ Ίάσονα, ἦταν ἀδελφὴ τοῦ Λουδοβίκου Podocataro, τοῦ γνωστοῦ Κύπριου γιατροῦ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Η' καὶ φίλου καὶ γραμματέα τοῦ καρδινάλιου Rodrigo Borgia (μετέπειτα πάπα Ἀλεξάνδρου τοῦ ζ'), πού τὸν ὀνόμασε ἀργότερα (1500) καρδινάλιο. Ὁ Podocataro, πού συνήθως ἀναφέρεται ὡς Ἐλληνας, ἦταν πρόσωπο σημαντικὸ καὶ σεβάσμιο στὴν ἀναγεννησιακὴ Ρώμη τοῦ τέλους τοῦ 15ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰώνα³, «in quel corrotto secolo», ὅπως γράφει ὁ Ίάσων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πέτρο, ὁ Zaco εἶχε κι ἓναν δεῦτερο γιό, τὸν Ἰωάννη, πρόσωπο ἐπίσημο, πού ὀρίστηκε ἀπὸ τὴ Βενετία πρόεδρος (fra loro il principalissimo) τῆς τριμελοῦς ἐπιτροπῆς πού ἀνέλαβε νὰ κωδικοποιήσει καὶ νὰ μεταφράσει στὰ ἰταλικά τὶς Ἀσπίδες καὶ τοὺς ἄλλους νόμους τῆς Κύπρου⁴— «νέον Σόλωνα καὶ Λυκοῦργο»

1. Ἡ «Apologia» πρωτοδημοσιεύθηκε τὸ 1590 (βλ. É. Legrand, ὁ.π., σ. 309) καὶ ἔκτοτε ἀνατυπώθηκε ἀρκετὲς φορὲς μαζί μὲ τὰ ἀντίστοιχα κείμενα τοῦ Guarini. Χρησιμοποιοῦ τὴν ἔκδοση: *La Idropica. Commedia del Cavalier Battista Guarini*, in Verona MDCCXXXIV, per Giovanni Albuto Tunnermani libraio, σσ. 309 - 375, ἰδιαίτερα σσ. 325 - 331.

2. *Apologia*, σ. 327.

3. βλ. π.χ. Michael Mallett, *The Borgias. The Rise and Fall of a Renaissance Dynasty*, Λονδίνο 1972, σσ. 93, 94, 106 - 107.

4. Οἱ ἄλλοι δύο ἦταν ὁ Φραγκίσκος Attar καὶ ὁ Alvisè Corner. Τὸ ἔργο τους τυπώθηκε τὸ 1535 στὴ Βενετία (βλ. Gaetano Cozzi, *La politica del diritto nella Repubblica di Venezia*, στὸν τόμο *Stato, società e giustizia nella Repubblica Veneta (sec. XV - XVIII)*, a cura di Gaetano Cozzi, Ρώμη 1980, σσ. 41 - 42, καὶ C. Du Cange, ὁ.π., σ. 492). Ὁ Ἰωάννης Δενόρες εἶχε ταξιδέψει καὶ τὸ 1521 στὴ Βενετία ὡς ἀπεσταλμένος

τὸν ἀποκαλεῖ ὁ ἀνεψιὸς του. Τὸ ἔργο τέλειωσε τὸ 1531 καὶ ὁ Ἰωάννης στάλθηκε ὡς πρεσβευτῆς τῶν εὐγενῶν τοῦ νησιοῦ στὴ Βενετία, γιὰ νὰ τὸ παρουσιάσει. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἰάσων, τότε τοῦ ἀπονεμήθηκε ὁ τίτλος τοῦ κόμη τῆς Τρίπολης ἀεξαιτίας τῆς ἐξοχῆς εὐγλωττίας, τῆς σύνεσης καὶ τῆς ἀρετῆς του», τὸ πιθανότερο ὅμως εἶναι, ὅπως γράφει ὁ Du Cange, ὅτι ὁ Ἰωάννης ἀγόρασε τὸν τίτλο αὐτόν, ποὺ ἔκτοτε διατηρήθηκε στὴν οἰκογένειά του ἐπὶ τέσσερις τουλάχιστο γενεές¹. Ὁ πρωτότοκος γιὸς τοῦ Ἰωάννη Λουδοβίκος (Alvise), δεῦτερος κόμης τῆς Τρίπολης, διορίστηκε λίγο ἀργότερα ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς ἀρχηγὸς στρατιωτικοῦ σώματος ἑκατὸ εὐγενῶν² καὶ γενικὸς ἀρχηγὸς τῆς πολιτοφυλακῆς τοῦ νησιοῦ (eletto eziamdio in sospetto di guerra per la sua gran fedeltà governator Generale di tutta la milizia)³. Ἀνάλογο ἀξίωμα ἔλαβε καὶ ὁ πρωτότοκος γιὸς τοῦ Λουδοβίκου Ἰάκωβος (Zaco), τρίτος κόμης τῆς Τρίπολης, ποὺ τοῦ ἀνατέθηκε ἀπὸ τὴ Βενετία ἡ ἀρχηγία σώματος ἑβδομήντα ἀνδρῶν στὴν Ἰταλία, καὶ τὶς παραμονές τοῦ μοιραίου γιὰ τὴν Κύπρο βενετοτουρκικοῦ πολέμου ἡ ἀρχηγία τοῦ πυροβολικοῦ στὸ νησί (l' Illustrissima Reppublica di Venezia ultimamente ha conferito una nuova condotta di settanta uomini d' arme in queste parti, e finalmente il generalato dell' artiglieria in quell' Isola)⁴. Ὁ Ἰάσων γράφει γι' αὐτὸν ὅτι ἦταν πρόσωπο μὲ αἴγλη, μεγαλοπρέπεια καὶ κύρος σὲ ὀλόκληρη τὴν Ἰταλία, καὶ ἰδιαίτερα στὴν αὐτὴ τῆς Φερράρας, στὸ περιβάλλον τοῦ καρδινάλιου Ἰππολύτου d' Este (γιοῦ τῆς Λουκρητίας Borgia καὶ δημιουργοῦ τῆς περιφημῆς villa d' Este στὸ Tivoli) καὶ τοῦ Δούκα τῆς Φερράρας (πιθανότατα τοῦ Ἀλφόνσου τοῦ Β' (1559 - 1597), ἀνεψιοῦ τοῦ Ἰππολύτου). Οἱ ὑψηλές αὐτὲς γνωριμίες πιθανότατα σημαίνουν ὅτι ὁ Ἰάκωβος Δενόρες σπούδασε ἢ ἔμεινε γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα στὴ Φερράρα, κι ἐκεῖ ἢ στὴν Πάδοβα θὰ γνωρίστηκε καὶ μὲ τὸν Sperone Speroni, ποὺ τὸν ἀναφέρει σὲ διάλογό του⁵. Οἱ σχέσεις μελῶν τῆς οἰκογένειας Δενόρες

τῶν Κυπρίων (Γεωργίου Σ. Πλουμίδη, *Οἱ βενετοκρατούμενες ἑλληνικὲς χῶρες μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου τουρκοβενετικοῦ πολέμου (1503 - 1537)*, Ἰωάννινα 1974, σ. 50).

1. C. Du Cange, *δ.π.*, σσ. 492 - 493. Ὁ Νικόλαος Κομνηνὸς Παπαδόπουλος (Nicolai Comneni Papadopoli, *Historia Gymnasii Patavini*, τ. I, Βενετία 1726, σ. 332) γράφει ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν Τρίπολη τῆς Συρίας. Θὰ ἦταν ὅμως περιεργὸ ἡ Βενετία νὰ ἀπονέμει τίτλους σὲ ἐδάφη ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπικράτειά της. Πρόκειται ἴσως γιὰ τὸ Τρίκωμον τῆς Καρπασίας, ἀφοῦ ἀναφέρεται ὅτι ἡ κομητεία περιελάμβανε χωριὰ καὶ κτήματα (C. Du Cange, *δ.π.*, σ. 492).

2. C. Du Cange, *δ.π.*, σ. 492.

3. *Apologia*, σσ. 327 - 328.

4. *Apologia*, σ. 328.

5. Βλ. σ. 1, σημ. 1. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι κατευθεῖαν ἀπόγονος τοῦ Ἰακώβου Δενόρες εἶναι ὁ κυπριακῆς καταγωγῆς γνωστότατος Ἰταλὸς ἱστορικὸς Ἑρρίκος Κατερῖνος Davila

μέ τή Φερράρα ἐξηγοῦν ἴσως καί τούς δεσμούς τοῦ Ίάσωνα μέ τή σημαντική αὐτή ἀναγεννησιακή πόλη τῆς Ἰταλίας, καί ἴσως καί τή γνωριμία του μέ τὸ ἔργο τοῦ Φερραρέζου Guarini. Ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ίάκωβος καί οἱ ἀδελφοί του σκοτώθηκαν πολεμώντας τούς Τούρκους στήν ἄλωση τῆς Λευκωσίας (1570) καί ὅτι ἡ σύζυγός του, τὸ γένος Podocataro, πνίγηκε στή θάλασσα καθὼς μεταφερόταν αἰχμάλωτη στήν Κωνσταντινούπολη¹. Ὡστόσο, ὁ Ίάσων, πού μέ ιδιαίτερη ἐπιμέλεια προβάλλει τὰ κατορθώματα τῶν συγγενῶν του, δὲν κάνει καθόλου λόγο γιὰ τὸν ἡρωϊκὸ θάνατο τῶν ἀνεψιῶν του. Πάντως ἕνας τουλάχιστο ἀδελφὸς τοῦ Ίακώβου εἶναι βέβαιο ὅτι ἐπέζησε, ὁ Καῖσαρ Δενόρες, ἀρχιδιάκονος Πάφου καί διδάκτωρ ἀμφοτέρων τῶν δικαίων, πού τὸ 1573 διορίστηκε ἀπὸ τὸν πάπα Γρηγόριο τὸν ΙΓ' ἐπίσκοπος τοῦ Parenzo στήν Ἰστρία², ὅπου παρέμεινε ὡς τὸ θάνατό του (1597). Ὁ ἴδιος πάπας, ἄρα μετὰ τὸ 1572, ἀπένειμε σὲ δυὸ ἀνεψιούς τοῦ Ίακώβου, γιούς ἀδελφοῦ ἢ ἀδελφῶν του, ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα στήν Πάδοβα, στὸν ἕναν τὸ ἀξίωμα τοῦ πριμικηρίου καί στὸν ἄλλο (πού ἦταν πιθανότατα ὁ Λουδοβίκος, τέταρτος κόμης τῆς Τρίπολης) τοῦ κανονικοῦ³. Ζοῦσαν δηλαδὴ καί οἱ δυὸ στήν Πάδοβα τὴν ἐποχὴ πού δίδασκε ἐκεῖ ὁ Ίάσων. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ καθολικὴ οἰκογένεια τῶν Δενόρες, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἴσως τοῦ καρδινάλιου Podocataro, εἶχε ἰσχυροὺς προστάτες στήν Ρώμη, πού κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 16ου αἰώνα εὐνόησαν ὀρισμένα μέλη τῆς με σημαντικὰ καί προσοδοφόρα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα καί προνόμια. Οἱ Δενόρες ὅμως εἶχαν ἰσχυροὺς προστάτες καί στή Βενετία. Ὁ Ίάσων ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὅτι ὁ παπὸς του, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας του, διδάκτωρ (τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας ἴσως)

(1576 - 1631), ὁ συγγραφέας τῆς «Storia delle guerre civili di Francia». Ἡ κόρη τοῦ Ίακώβου Μαργαρίτα εἶχε παντρευτεῖ σὲ δεῦτερο γάμο τὸν ἐπίσης Κύπριο Φραγκίσκο Davila. Μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Κύπρου ὁ γιὸς τους Ἀντώνιος κατέφυγε στήν Ἰσπανία, ἀλλὰ ἐπέστρεψε ὕστερα ἀπὸ λίγο στήν Ἰταλία καί ἐγκαταστάθηκε στήν Πάδοβα, ὅπου γεννήθηκε ὁ γιὸς του Ἑρρίκος Κατερίνος (Luciano Scarabelli (βλ. σ. 15, σημ. 2), σ. XXVII).

1. C. Du Cange, *δ.π.*, σ. 492. Μιὰ ἀπὸ τὶς αἰχμάλωτες ἀνεψιές τοῦ Ίακώβου ἔγινε σύζυγος τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ τοῦ Γ'. Βλ. καί Wipertus H. Rudt de Collenberg, *Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν*, τ. XI (1981-1982), σσ. 52-53, πού ἐτοιμάζει εἰδικὴ μελέτη γιὰ τούς Δενόρες τῆς Κύπρου.

2. *Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi*, volumen tertium, saeculum XVI ab anno 1503 complectens, inchoavit Guilelmus van Gulik, absolvit Conradus Eubel, editio altera, quam curavit Ludovicus Schmitz - Kallenberg, Monasterii MDCCCXXIII, σ. 270. Ὁ Καῖσαρ Δενόρες ὀρίστηκε ἀργότερα ἀπὸ τὸν πάπα visitatore apostolico στήν Κρήτη (προφανῶς ἐπειδὴ γνώριζε ἐλληνικά), οἱ βενετικὲς ὅμως ἀρχὲς ματαίωσαν τὴν ἐπίσκεψή του, γιὰ νὰ μὴν δέξουν τὶς σχέσεις Καθολικῶν καί Ὁρθόδοξων στήν Κρήτη (βλ. Aldo Stella, *Chiesa e stato nelle relazioni dei nunzi pontifici a Venezia. Ricerche sul giurisdizionalismo veneziano dal XVI al XVIII secolo* (Studi e Testi 239), Città del Vaticano 1964, σ. 310).

3. *Apologia*, σ. 328, καί C. Du Cange, *δ.π.*, σ. 493, ὅπου ὅμως ὁ Λουδοβίκος ἐμφανίζεται ὡς ἀπόγονος τοῦ Ίάσωνα.

καὶ ἱππότης Ἰωάννης Strambali, ποὺ ἀπέκτησε ἀπὸ τὸ γάμο του μὲ τὴν κόρη τοῦ Giovanperes Fabrice τὴν ἐπαρχία τῆς Καρπασίας, εἶχε πρωτοστατήσει στὴν ἐκχώρηση τῆς Κύπρου στοὺς Βενετούς (fosse quel che venisse a consecrar tutto quel Reame a nome di quella patria all' Illustrissimo Dominio di Venezia). «Κανείς ἄλλος εὐγενής», γράφει, «σὲ δλόκληρη τὴν Κύπρο δὲν ἔχει περισσότερες καὶ στενότερες συγγένειες μὲ τὴν ἀριστοκρατία τῆς Βενετίας ἀπ' ὅσες ἔχει ὁ Ἰάσων Δενόρες». Ὅπως βεβαιώνει, τέσσερις ἀνεψιές του (quattro sue nepoti, figliuole di sorelle) εἶχαν παντρευτεῖ Βενετούς πατρικίους, ποὺ ἀνῆκαν στὶς οἰκογένειες Da Mosto, Bembo, Memmo καὶ Giustiniano, ἐνῶ ἴδιος, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς γυναίκας του (ποὺ δὲν γνωρίζουμε τὸ ὄνομά της, ἀλλὰ ἦταν, ὅπως φαίνεται, κόρη Βενετοῦ πατρικίου), συγγένευε μὲ τὶς οἰκογένειες Pesaro, Querini, Nani καὶ Canal¹.

Ὁ Ἰάσων Δενόρες γεννήθηκε στὴ Λευκωσία, ἡ χρονολογία ὅμως τῆς γέννησής του εἶναι ἀμφίβολη. Ὁ μόνος ποὺ παραθέτει κάποια συγκεκριμένα στοιχεῖα εἶναι ὁ Νικόλαος Κομνηνὸς Παπαδόπουλος, ποὺ ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἰάσων πέθανε στὴν Πάδοβα σὲ ἡλικία μεγαλύτερη τῶν 80 ἐτῶν (major octogenario)². Παρόλο ποὺ ὁ Παπαδόπουλος εἶναι περιβόητος γιὰ τὴν ἀναξιόπιστία του, στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν πρέπει ἴσως νὰ ἀμφισβητήσουμε τὴν ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν του, ποὺ πιθανότατα προέρχονται ἀπὸ ἔρευνα στὸ ἀρχεῖο τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας καί, τὸ κυριότερο, δὲν ἔρχονται σὲ σύγκρουση μὲ ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Κύπριου λογίου. Συνεπῶς, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Ἰάσων γεννήθηκε τὸ 1510 ἢ λίγο νωρίτερα³. Τὶς σπουδές του, στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας πιθανότατα (ex Oriente Patavium venit causa studiorum, quae feliciter emensus Philosophiae doctor remeavit in patriam, γράφει ὁ Παπαδόπουλος)⁴, θὰ τὶς πραγματοποίησε στὴν περίοδο 1530 - 1535. Ἀπὸ τὸ 1537 καθηγητὴς τῆς δεύτερης ἔδρας τῆς artis notariae στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας ἦταν ὁ μεγαλύτερος, ὅπως φαίνεται, ἀδελφὸς τοῦ Ἰάσονα Calcerando⁵. Στὴ διάρκεια τῶν

1. *Apologia*, σ. 328.

2. N. C. Papadopoli, *δ.π.*, σσ. 332 - 333.

3. Καὶ στὴν *Apologia* (σ. 328), ποὺ τυπώθηκε τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του (1590), χαρακτηρίζει τὰ γραφόμενα τοῦ Guarini «proco convenienti... alla mia età». Ὁ F. E. Budd, *δ.π.*, σ. 421 καὶ ὁ C. H. Lohr, *δ.π.*, σ. 541, τοποθετοῦν τὴ γέννηση τοῦ Δενόρες γύρω στὰ 1530, ἀποψη ἐντελῶς ἀστήριχτη.

4. Δὲν ἔχουν σωθεῖ πληροφορίες γιὰ τὴ φοίτηση ἢ τὴν ἀποφοίτησή του στὶς πράξεις ποὺ δημοσίευσε ἡ Elda Martellozzo Forin, *Acta graduum academicorum ab anno 1500 ad annum 1550*, τ. 1-3, Πάδοβα 1969 - 1971, ἀλλὰ οἱ πράξεις αὐτὲς σώζονται ἀποσπασματικά. Ἀντίθετα, σώζονται πληροφορίες γιὰ τὶς σπουδές τῶν ἀνεψιῶν του Φραγκίσκου (filius comitis Tripolis) (1550) καὶ Καίσαρα (βλ. 6, σημ. 2) (1572) (Γ.Σ. Πλουμίδη, *δ.π.*, σσ. 128 - 129).

5. Jacobi Facciolati, *Fasti Gymnasii Patavini*, Πάδοβα 1757, τ. II, σ. 194.

σπουδῶν του στὴν Πάδοβα πρέπει νὰ γνωρίστηκε μὲ λογίους τοῦ Veneto, ὅπως τὸν Τρύφωνα Gabriele (c. 1470 - 1549) καὶ τὸν γιὸ τοῦ Ἄλδου Παῦλο Μανούτιο (1512 - 1574). Ὁ πρῶτος, πλούσιος εὐπατρίδης καὶ γνωστότατος λόγιος τῆς ἐποχῆς, εἶχε σχηματίσει γύρω του ἕναν κύκλο μαθητῶν καὶ θαυμαστῶν καὶ εἶχε σχέσεις μὲ τοὺς διασημότερους διανοουμένους καὶ λογοτέχνες τῆς ἐποχῆς (Bembo, Ariosto, Aretino κ.ἄ.). Βαθὺς γνώστης τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς λατινικῆς καὶ ἰταλικῆς λογοτεχνίας, ἄσκησε στὴν ἐποχὴ του μιὰ ἐπίδραση πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὅση θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὸ μικρὸ σὲ ἑκτασὴ ἔργο του¹. Ὁ Ίάσων ἐκφράζεται γιὰ τὸν Gabriele μὲ μεγάλο σεβασμὸ καὶ ἀγάπη (cui ego tantum deberem quantum non modo verbis explicarem... illius doctrinam, tanquam sitientes ad fontem, veniebamus, ut optimam et ad percipiendas literas et ad recte vivendum rationem ex illius sermonibus hauriremus... illius consuetudine atque doctrina praeter caeteros fruerer; fuit enim in illo sene, quod in ea aetate rarissimum est, summa suavitas singulari cum gravitate coniuncta)². Ἀναφέρει μάλιστα ὅτι ὁ Gabriele καταδέχτηκε νὰ μείνει στὸ σπίτι του (προφανῶς στὴν Πάδοβα) ἀρκετοὺς μῆνες, τιμὴ, ὅπως γράφει, πολὺ μεγάλη, ποὺ θὰ τὴ ζήλευαν «ἀκόμη καὶ ἡγεμόνες καὶ καρδινάλιοι»³. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ίάσων στὸ πρῶτο βιβλίο του (1553) δημοσίευσε ἐρμηνευτικὲς παρατηρήσεις στὴν «Ars Poetica» τοῦ Ὀρατίου, ποὺ, ὅπως λέει, προέρχονται «ex quotidianis Tryphonis Cabriellii sermonibus», καθὼς καὶ τὸ κοσμολογικὸ ἔργο τοῦ Gabriele «De spherica ratione», ποὺ θὰ τὸ ξανατυπώσει ἀργότερα δυὸ φορές, σὲ ἰταλικὴ μετάφραση, μαζὶ μὲ δικὰ του ἔργα (1582, 1589)⁴. Γράφει ἐπίσης ὅτι ὁ Παῦλος Μανούτιος τὸν ἀναφέρει τιμητικὰ στὰ βιβλία του (mi nomina nelle sue composizioni con ogni onorato testimonio di dottrina, e di bontà)⁵, καὶ πράγματι ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι οἱ σχέσεις τους ἦταν ἄριστες⁶.

1. Βλ. γι' αὐτὸν Emanuele Antonio Cicogna, *Delle iscrizioni veneziane*, τ. 3, Βενετία 1830, σσ. 208 - 223.

2. *In Epistolam Q. Horatii Flacci de Arte Poetica* κ.λ., Βενετία 1553, σ. 2. Βλ. τὸν πλήρη τίτλο στοῦ É. Legrand, *δ.π.*, σσ. 40 - 41, καὶ τὴν ἀνάλυση τοῦ B. Weinberg, *δ.π.*, τ. I, σσ. 55 - 56, 128 - 129, 427 - 429, τ. II, σ. 957. Δυσεξήγητη εἶναι ἡ πληροφορία ποὺ παραθέτει ὁ Ίάσων στὴν «Apologia» (1590)(σ.353), ὅτι οἱ ἐρμηνεῖες τοῦ Ὀρατίου ἀπὸ τὸν Gabriele χρονολογούνται πρὶν ἀπὸ σαράντα χρόνια, δηλαδὴ τὸ 1550 (cosi l' intese... Trifon Gabriele e cosi me lo interpretò già quaranta anni sono). Ὁ Gabriele ὅμως εἶχε πεθάνει στις 20 Ὀκτωβρίου 1549 (E. A. Cicogna, *δ.π.*, σ. 213). Μᾶλλον πρόκειται γιὰ lapsus memoriae.

3. *Apologia*, σ. 329.

4. E. A. Cicogna, *δ.π.*, σ. 215 καὶ É. Legrand, *δ.π.*, σσ. 40 - 41, 241, 295.

5. *Apologia*, σ. 329.

6. Βλ. π.χ. Ester Pastorello, *L' epistolario manuziano. Inventario cronologico - analitico, 1483 - 1597*, Βενετία - Ρώμη 1957, σ. 241.

Ὁ Ἰάσων μετὰ τὶς σπουδές του στὴν Πάδοβα καὶ τὴ μαθητεία του κοντὰ στὸν Gabriele ἐπέστρεψε στὴν Κύπρο, ἄγνωστο ἀκριβῶς πότε. Στὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὴν Κύπρο, πρὶν ἀπὸ τὴ δευτέρη(;) ἐπιστροφή του στὴν Ἰταλία, χρονολογοῦνται χωρὶς ἄλλο τὰ ἀνέκδοτα κείμενά του ποὺ σώζονται στὸ χειρόγραφο Palatinus 260 τῆς Παλατινῆς Βιβλιοθήκης τῆς Πάρμας, ὅπου ἀνάμεσα σὲ ἄλλα περιλαμβάνονται καὶ ἑλληνικά ἐπιγράμματα, τὰ μοναδικὰ κείμενα ποὺ γνωρίζουμε ὅτι ἔγραψε ὁ Δενόρες στὰ ἑλληνικά¹. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ περιλαμβάνει ἐπίσης λατινικά ἐπιγράμματα, ἐκτενέστερα ποιήματα καὶ λόγους τοῦ Ἰάσονα, καθὼς κι ἓναν λόγο πρὸς τιμὴν του (In laudem Jasonis oratio apud Cyprium Archiepiscopum habita), γραμμένον ἀπὸ κάποιον Ἰωάννη Bal (ἴσως Balbi). Τὸ ἐκπληκτικότερο ὅμως εἶναι ὅτι ἀνάμεσα στὰ κείμενα αὐτὰ τοῦ Ἰάσονα, ποὺ ἀργότερα θὰ γίνῃ ὁ σφοδρότερος πολέμιος τοῦ ποιμενικοῦ δράματος, περιλαμβάνεται καὶ μιὰ ποιμενικὴ («ἐκλογή») γραμμένη λατινικά (Egloga prima a me facta, interlocutores Tityrus, Melibeus et Amarilis, Jason Deno(res))². Ἡ μοναδικὴ χρονολογία ποὺ μνημονεύεται στὸ χειρόγραφο εἶναι τὸ ἔτος 1539³, καὶ ἀσφαλῶς τὰ κείμενα ποὺ περιλαμβάνει δὲν πρέπει νὰ ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὴ χρονολογία αὐτή. Ἡ ζωὴ τοῦ ἐπαρχιώτη λογίου, σὲ ἓνα περιβάλλον ποὺ δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐκτιμήσει στὸ ἀκέραιο τὴν κλασικὴ του παιδεία, πρέπει νὰ πιστέψουμε ὅτι δὲν θὰ ἱκανοποιοῦσε καθόλου τὸν Ἰάσονα. Τὸ ταξίδι ὅμως στὴν Ἰταλία ἀπὸ τὴ μακρινὴ Κύπρο ἦταν μιὰ ὀλόκληρη περιπέτεια, καὶ δὲν ξέρομε πόσες φορὲς ὁ Ἰάσων ἀποφάσισε νὰ τὸ ἐπιχειρήσει. Τὸ 1549, ὅταν πέθανε ὁ Gabriele, ὁ Ἰάσων βρισκόταν στὴν Κύπρο⁴. Πότε ἐπέστρεψε στὴν Ἰταλία δὲν εἶναι βέβαιο, πάντως πρὶν ἀπὸ τὸ 1553, ἀφοῦ αὐτὸν τὸ χρόνο τύπωσε τὸ πρῶτο βιβλίον του στὴ Βενετία κι ἐτοιμαζόταν νὰ ἐπιστρέφῃ πάλι στὴν Κύπρο⁵. Τὸ βιβλίον αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐρμηνεῖα τῆς «Ars Poetica» τοῦ Ὀρατίου, σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Gabriele, καὶ τὴν πραγματεία «De spherica ratione» τοῦ Gabriele, περιλαμβάνει καὶ τὸ πρῶτο τυπωμένο ἔργο τοῦ Ἰάσονα, μιὰ συνόψιση (brevis et distincta summa) τῶν κανόνων τῆς ρητορικῆς μὲ βάσιν

1. Paul Oskar Kristeller, *Iter Italicum*, τ. II, Λονδίνο - Λέιντεν 1965, σ. 35, καὶ Egidio Martini, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane*, τ. I, Ρώμη 1967, σσ. 166 - 167. Δὲν κατόρθωσα νὰ ἀποκτήσω μικροφίλμ τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ χειρογράφου, στὸ ὅποιο ἐπιφυλάσσομαι νὰ ἐπανέλθω στὸ μέλλον.

2. P. O. Kristeller, *ἔ.π.*, σ. 35.

3. E. Martini, *ἔ.π.*, σ. 167.

4. *In Epistolam Q. Horatii Flacci*, *ἔ.π.*, σ. 2 (Cum in Cypro insula, hoc est in patria nostra, de Tryphonis Cabriellii, optimi et preaestantis ingenio viri, morte nuncium accepissem, qui me perculerit dolor, qua in solitudine iacuerim). Βλ. καὶ σ. 8, σημ. 1 καὶ 2.

5. E. Pastorello, *ἔ.π.*, σ. 241.

τὸ «De oratore» τοῦ Κικέρωνα¹. Στὸ βιβλίον προτάσσεται μιὰ ἀφιέρωση στὸν ἀδελφὸ του (Calcerando De Nores, fratri amantissimo et loco parentis habendo), γραμμένη μὲ πολλὴ θέρμη, ποὺ ξεπερνᾷ τὶς συμβατικότητες τοῦ τυπικοῦ ρητορικοῦ λόγου καὶ δείχνει πόσο στενὸς ἦταν ὁ δεσμὸς ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἀδελφούς². Στὴν περίοδο αὐτὴ ἐντάσσεται καὶ ἡ συμμετοχὴ τοῦ Ίάσωνα στὴν Ἀκαδημία Pellegrina τῆς Βενετίας³, ὅπως ἴσως καὶ ἡ πρόσκλησή του ἀπὸ τὸ βασιλιά τῆς Πολωνίας (τὸν Σιγισμοῦνδο Β' Αὐγουστο (1548 - 1572) πιθανότατα), ποὺ τὸν κάλεσε νὰ διδάξει στὴν Πολωνία μὲ εὐνοϊκότετους ὅρους (Il Serenissimo Re di Polonia si ha degnato di chiamarmi per sue lettere pubbliche con condizioni onoratissime nello studio, che prepara in quella provincia)⁴. Τὸ 1559 ὁ Ίάσων σχεδίαζε ἕνα νέο ταξίδι στὴν Ἰταλία⁵, ποὺ δὲν ξέρουμε ἂν πραγματοποιήθηκε. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι παρέμεινε στὴν Κύπρο ὡς τὴν τουρκικὴ κατάκτηση ζώντας τὴ ζωὴ τοῦ πλούσιου εὐπατρίδη, βυθισμένος στὴ μελέτη τῶν βιβλίων του, ποὺ ἔμελλε ἀργότερα νὰ ἀποδώσει τόσο πλούσιους καρπούς. Καὶ πρέπει, βέβαια, νὰ ὑπογραμμίσουμε ἐδῶ ὅτι ἄνθρωποι τῆς δικῆς του παιδείας καὶ ποιότητος ἦταν οἱ κυριότεροι φορεῖς τοῦ ἰταλικοῦ πολιτισμοῦ ποὺ ἄφησε τόσο πολλὰ καὶ ἀξιόλογα ἔγγραφα στὴ βενετοκρατούμενη Κύπρο.

Ἡ ἀπόβαση τῶν Τούρκων καὶ ἡ κατάληψη τῆς γενέτειράς του (1570) ἀνάγκασε τὸν Ίάσωνα νὰ καταφύγει στὴ Βενετία, ὅπου, πρόσφυγας καὶ σὲ μεγάλη ἔνδεια, ὑποχρεώθηκε στὴν ἀρχή, γιὰ νὰ συντηρήσει τὴν οἰκογένειά του, νὰ ἐργάζεται ὡς οἰκοδιδάσκαλος σὲ σπίτια Βενετῶν εὐγενῶν. Οἱ ὑψηλὲς γνωριμίες του καὶ οἱ ἐπανειλημμένες ἐκκλήσεις του πρὸς τὶς βενετικὲς ἀρχές

1. É. Legrand, *ὁ.π.*, σσ. 40 - 41.

2. Γιὰ ἕνα δεῦτερο ἀδελφό, τὸν Ἰάκωβο, δὲν γνωρίζουμε σχεδὸν τίποτε, ὅπως καὶ γιὰ τὶς δυὸ ἀδελφές τους, τὴ Melusina καὶ τὴ Μαργαρίτα, παρὰ μόνον ὅτι οἱ κόρες τους ἦταν παντρεμένες μὲ Βενετοὺς πατρικίους (C. Du Cange, *ὁ.π.*, σσ. 492 - 493). Ἐνας τρίτος ἀδελφός, ὁ Λίβιος, ποὺ, κατὰ τὸν Νικόλαο Κομνηνὸ Παπαδόπουλο (*ὁ.π.*, σ. 333), ἦταν ὁ κληρονόμος τοῦ Ίάσωνα, χρημάτισε κανονικὸς στὴν Πάδοβα ἐπὶ 46 χρόνια καὶ πέθανε τὸ 1631 σὲ ἡλικία 77 ἐτῶν, εἶναι μᾶλλον πρόσωπο φανταστικό. Ἡ διαφορά τῆς ἡλικίας του ἀπὸ τὸν Ίάσωνα (44 τουλάχιστο χρόνια) ἀποκλείει νὰ ὑπῆρξαν ἀδελφοί. Ἰσως πρόκειται γιὰ τὸν ἀνεψιὸ τοῦ Ίάσωνα Λουδοβίκο, γιὸ τοῦ Ἰακώβου τοῦ Λουδοβίκου, ποὺ γνωρίζουμε ὅτι τὸ 1586 ἦταν κανονικὸς στὴν Πάδοβα (C. Du Cange, *ὁ.π.*, σ. 493). Ὁ Παπαδόπουλος πιθανότατα παρανέγνωσε στὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή (ex Epigraphe in templo majore posita) τὸ συντομογραφημένο Ludovicus ἢ (A)luisius ὡς Livius.

3. Michele Maylender, *Storia delle Accademie d' Italia*, τ. 4, Βολωνία 1929, σσ. 244 - 248. Βλ. καὶ Paul F. Grendler, *Critics of the Italian World (1530 - 1560)*. Anton Francesco Doni, Nicolò Franco and Ortensio Lando, The University of Wisconsin Press 1969, σσ. 58 - 59.

4. *Apologia*, σ. 329.

5. E. Pastorello, *ὁ.π.*, σ. 241.

(a Senatu suppetias flagitavit¹) δὲν ἄργησαν νὰ φέρουν ἀποτελέσματα. Ἡ βενετική Γερουσία παραχώρησε στὴν οἰκογένειά του μεγάλα κτήματα στὴν Κρήτη. Ὁ ἴδιος παρέμεινε στὴ Βενετία καὶ στὴν Πάδοβα ἀποζώντας ἀπὸ τὶς προσόδους τῶν κτημάτων αὐτῶν καὶ ἀπὸ τὶς ἀπολαβές του ὡς διδασκάλου. Ὁ ἀδελφός του ὅμως, πιθανότατα ὁ Ἰάκωβος, ἀναχώρησε γιὰ τὸν Χάνδακα τῆς Κρήτης, ὅπου ἐγκαταστάθηκε καὶ ἔλαβε τὴ λεγόμενη κρητικὴ εὐγένεια, κατώτερη ἀπὸ τὴ βενετικὴ, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε μὲ σημαντικὴ κοινωνικὴ ἐπιφάνεια (concessaque sunt ejus familiae amplissima praedia in Creta, quo alter ex fratribus navigavit, sedes fixit, familiam propagavit, sua et Cretensi nobilitate conspicuam)². Οἰκογένεια Δενόρες, μὲ τὴν κρητικὴ εὐγένεια, μαρτυρεῖται στὸν Χάνδακα ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς βενετοκρατίας³, ἐξελληνισμένη καὶ πιθανότατα ὀρθόδοξη⁴. Τὸ 1571 ὁ Ἰάσων τύπωσε στὴ Βενετία τὸ δεύτερο βιβλίον του, μιὰ κοσμογραφικὴ πραγματεία (Breve trattato del mondo et delle sue parti, semplici et miste), ποὺ τὴν ἀφιερώνει στὸν Βενετὸ ἀρχιεπίσκοπο Κύπρου Φίλιππο Mocenigo⁵. Δυὸ χρόνια ἀργότερα προσλαμβάνεται ἀπὸ τὴ νεοῖδρυτὴ Ἀκαδημία τῶν Rinascenti τῆς Πάδοβας ὡς καθηγητὴς τῆς ρητορικῆς γιὰ τοὺς νεαροὺς βλαστοὺς τῶν μελῶν τῆς μὲ ἐτήσιο μισθὸ 50 δουκάτων⁶. Στὴν Ἀκαδημία αὐτὴ ἀφιερώνει τὸ τρίτον βιβλίον του, ποὺ τυπώθηκε στὴν Πάδοβα τὸν ἐπόμενο χρόνο, μιὰ σύντομη πραγματεία περὶ ρητορικῆς (Breve trattato del oratore)⁷. Ἡ πραγματεία αὐτὴ ἀπευθύνεται σὲ ὅλους τοὺς νεαροὺς εὐγενεῖς τῆς Βενετίας (alla studiosa et valorosa gioventù de' Nobili della Illustrissima Repu-

1. N. C. Papadopoli, *δ.π.*, σ. 332.

2. N. C. Papadopoli, *δ.π.*, σ. 332.

3. Μανούσου Ἰ. Μανούσακα, Ἡ παρὰ Τριῶν ἀπογραφὴ τῆς Κρήτης (1644) καὶ ὁ δῆθεν κατάλογος τῶν κρητικῶν οἰκῶν Κερκύρας, *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. Γ' (1949), σ. 48.

4. Π.χ. ὁ αἰερεὺς Ἰωάννης ὁ Δενῶρες καὶ κῆρυξ ταπεινὸς τοῦ ἱεροῦ εὐαγγελίου ὑπογράφει πρῶτος τὸ 1653 συστατικὴ ἐπιστολὴ τῶν ὀρθόδοξων ἱερέων τοῦ Χάνδακα (αὐτοῦ τῶν Γραικῶν κλήρου προϊστάμενον) ὑπὲρ τοῦ Φραγκίσκου Zeno, βικαρίου τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης (Παναγιώτῃ Δ. Μαστροδημήτρῃ, Ἐπιγράμματα ἱερέων τοῦ Χάνδακος εἰς ἔπαινον τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης Giovanni Battista Grimani (1636), *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. ΚΕ' (1973), σ. 392 = Τοῦ ἴδιου, *Ἑλληνες λόγιοι (ΙΕ' - ΙΘ' αἰῶνες). Μελέτες καὶ ἄρθρα*, Ἀθήνα 1979, σ. 127). Μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ Χάνδακα, μέλη τῆς οἰκογένειας ἐγκαταστάθηκαν στὴ Ζάκυνθο, ὅπου μαρτυροῦνται καὶ ὡς ὀρθόδοξοι ἱερεῖς (Λεωνίδα Χ. Ζώη, *Λεξικὸν ἱστορικῶν καὶ λαογραφικῶν Ζακύνθου*, τ. Α', Ἀθήναι 1963, σ. 152, καὶ Ντίνου Κονόμου, *Κρητικοὶ στὴ Ζάκυνθο*, Ἀθήνα 1970, σσ. 20 - 21).

5. Βλ. τὸν πλήρη τίτλον στοῦ Ἐ. Legrand, *δ.π.*, σ. 171.

6. F. E. Budd, *δ.π.*, σσ. 423 - 424.

7. Βλ. τὸν πλήρη τίτλον στοῦ Ἐ. Legrand, *δ.π.*, σ. 190. Τὸ κείμενον ἐπανεκδόθηκε ἀπὸ τὸν Bernard Weinberg, *Trattati di poetica e retorica del Cinquecento*, τ. 3, Bari 1972, σσ. 103 - 134, 491 - 492.

blica Vinitiana) και γράφτηκε σὲ ἔνδειξη εὐγνωμοσύνης γιὰ τὶς εὐεργεσίες τῶν Βενετῶν στὸ πρόσωπό του¹. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἐγχειρίδιο ρητορικῆς ποὺ στοχεύει στὴν ὑποβοήθηση τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ πιὸ συγκεκριμένα τῆς ἄσκησης ἀποτελεσματικότερης ἐξουσίας ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς ἀξιωματοῦχους². Ἐνδεικτικὸ τοῦ κύρους καὶ τῆς ἐπιρροῆς του στὴν Κύπρο, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐκτίμησης μὲ τὴν ὁποία τὸν περιέβαλλαν οἱ πρόσφυγες συμπατριῶτες του, εἶναι ὅτι ὀρίστηκε τὸ 1577 ἐκπρόσωπός τους, γιὰ νὰ ἐκθέσει τὰ αἰτήματά τους στὸν νέο δόγη Σεβαστιανὸ Venier, τὸν θριαμβευτὴ τῆς ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου. Ὁ λόγος ποὺ ἐκφώνησε γιὰ τὴν περίσταση αὐτὴ τυπώθηκε τὸν ἐπόμενον χρόνο στὴν Πάδοβα³. Εἶναι ἕνας λόγος παλλόμενος ἀπὸ συγκίνηση, ποὺ τὸν ἀναδημοσιεύουμε ὡς παράρτημα τῆς μελέτης αὐτῆς, γιὰ νὰ δώσουμε ἕνα δεῖγμα τῆς κομψότητος τοῦ ὕφους τοῦ Δενόρες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ παρῶς ἀρκετὸ ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον. Βασικὸ αἶτημα τῶν Κύπριων προσφύγων ἦταν νὰ τοὺς δοθοῦν τὸ δικαίωμα καὶ οἱ δυνατότητες νὰ ἐγκατασταθοῦν σὲ κάποια περιοχὴ τῆς βενετικῆς ἐπικράτειας. Στὴν ἐντύπωση ποὺ θὰ προκάλεσε ἡ εὐγλωττία τῆς ἐκκλήσης αὐτῆς τοῦ Ίάσωνα Δενόρες πρέπει ὡς ἕναν βαθμὸ νὰ ἀποδοθεῖ ἡ ἱκανοποίηση αὐτοῦ τοῦ αἰτήματος: τὸν ἴδιον χρόνο (1578) ἐγκρίνεται ἡ ἐγκατάσταση τῶν Κύπριων προσφύγων στὴν Πόλα τῆς Ἰστρίας, ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθεῖ παλαιότερα καὶ πρόσφυγες ἀπὸ τὸ Ναῦπλιο καὶ τὴ Μονεμβασιά⁴.

Ὁ λόγος αὐτὸς ἐνδέχεται ἐπίσης νὰ ἐπιτάχυνε τὸ διορισμὸ του ὡς καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τὸ 1577 στὴν ἔδρα τῆς Ἡθικῆς Φιλοσοφίας, ποὺ ἔμενε δέκα χρόνια κενὴ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ τελευταίου

1. «... divotamente offerendovi io, nobilissimi giovani, cotal mio dono come a voi grandemente dovuto et appropriato, non vi graverà... di riceverlo con quella benignità, che vi si richiede di dimostrar verso chi procura ad ogni suo potere di giovar in qualche modo a vostri studi, et che essendo vivuto ne' suoi più felici anni tra i Clarissimi vostri padri et fratelli come servidore, desidera di ricoverarsi anchora nelle presenti sue avversità con tutta la sua travagliata et abbattuta famiglia, fra voi nel securissimo porto del vostro gloriosissimo Imperio» (*Breve trattato dell' oratore*, Padova MDLXXIII, σ. 2ν).

2. B. Weinberg, *Trattati*, ὁ.π., σ. 491.

3. Βλ. É. Legrand, ὁ.π., σ. 215.

4. Βλ. Μαργαρίτου Κωνσταντινίδου, Ἡ ἄλλοτε ἐν Πόλα τῆς Ἰστρίας ἐλληνικὴ κοινότης καὶ οἱ ἐν τῇ περιφερείᾳ αὐτῆς ἐλληνικοὶ συνοικισμοί (1540 - 1796), *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος*, τ. 12 (1913), σσ. 508 - 524, καὶ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἀποκατάστασις τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας Κύπρου κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα, *Θεολογία*, τ. 6 (1928), σσ. 5 - 13. Βλ. τὶς ἀρχαιολογικὰ ἐνδείξεις καὶ τὴν ἰταλικὴ βιβλιογραφία ποὺ σημειώνει ὁ Giorgio E. Ferrari, *I manoscritti concernenti Pola in biblioteche veneziane (Da una più generale ricognizione per l' Istria e nel quadro della bibliografia pertinente)*, Τεργέστη 1978, σσ. 34, 218 - 219.

κατόχου της, τοῦ μεγάλου Ἰταλοῦ φιλολόγου Φραγκίσκου Robortello, καὶ ἐπανιδρύθηκε μετ' ἀπόφαση τῆς βενετικῆς Γερουσίας. Τῆ φορὰ αὐτῆ ὁ μισθός του ἦταν ἱκανοποιητικός: 200 φλορίνια τὸ χρόνο, πού τὸ 1589, ἕνα ἔτος πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του, αὐξήθηκαν σὲ 300¹. Μετὰ τὸ 1578, στὸ διάστημα τῶν δέκα τριῶν χρόνων πού ἦταν καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας, χρονολογεῖται ὁ κύριος ὄγκος τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς, ἐντυπωσιακὸς ὁπωσδήποτε, ἀν σκεφτοῦμε ὅτι ὁ Ἰάσων Δενόρες διάνυε τὴν ἔβδομη καὶ τὴν ὄγδοη δεκαετία τῆς ζωῆς του. Ἀπὸ τὸ 1578 ὡς τὸ 1590 τύπωσε συνολικά 13 μικρὰ καὶ μεγάλα βιβλία, ἀφιερωμένα σὲ εὐγενεῖς καὶ ἄλλους ἰσχυροὺς τῆς Πάδοβας καὶ τῆς Βενετίας πού τὸν εἶχαν εὐεργετήσῃ ἢ πού ἤθελε νὰ κερδίσει τὴν εὐνοιά τους. Ἄς τὰ δοῦμε ἕνα ἕνα συνοπτικά. Τὸ 1578, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λόγο στὸν Venier, τύπωσε καὶ ἄλλα δυὸ βιβλία: μιὰ εἰσαγωγὴ στὴ ρητορική, βασισμένη στὴ «Ρητορική» τοῦ Ἀριστοτέλη (Introduttione... sopra i tre libri della Rhetorica di Aristotile), στὴν Πάδοβα², καὶ μιὰ «Breve institutione dell' ottima republica», βασισμένη στὰ πολιτικά καὶ ἠθικά ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη, στὴ Βενετία³. Τὸ 1581 τύπωσε στὴν Πάδοβα ἕνα λατινικὸ ὑπόμνημα γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Κικέρωνα⁴ καὶ τὸ 1582 ἕνα κοσμογραφικὸ ἔργο (Tavole... del mondo et della sphaera) ὡς εἰσαγωγὴ στὰ μετεωρολογικὰ καὶ στὰ φυσιογνωστικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη, μαζί μετ' τὴν ἰταλικὴ μετάφραση τοῦ «De spherica ratione» τοῦ Gabriele⁵. Τὸ 1584 τύπωσε δυὸ ἔργα, στὴν Πάδοβα καὶ στὴ Βενετία: ἕνα λατινικὸ λόγο του στὸ Πανεπιστήμιο μετ' θέμα τὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία (De constitutione partium universae et civilis philosophiae quam Aristoteles sapienter conscripsit)⁶ καὶ τὸ βασικὸ βιβλίον του περὶ ρητορικῆς (Della rhetorica)⁷. Τὸ 1586 τύπωσε στὴν Πάδοβα τὸ «Discorso a que' principii, cause et accrescimenti che la comedia, la tragedia et il poema heroico ricevono dalla philosophia morale et civile»⁸, πού προκάλεσε τὴν ὀργὴν τοῦ Guarini καὶ τὴν ἀνταπάντησιν τοῦ Δενόρες (πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐκτενέστερα

1. Βλ. Ν. C. Papadopoli, *δ.π.*, σ. 332, καὶ κυρίως J. Facciolati, *δ.π.*, τ. II, σ. 315.

2. Βλ. É. Legrand, *δ.π.*, σ. 211, καὶ ἀνάλυση στοῦ B. Weinberg, *History*, *δ.π.*, τ. I, σσ. 204 - 205.

3. Βλ. É. Legrand, *δ.π.*, σ. 211.

4. Βλ. É. Legrand, *δ.π.*, σ. 235. Ἐανατυπώθηκε τὸ 1597 στὸ Amberg (*δ.π.*, σ. 344).

5. Βλ. É. Legrand, *δ.π.*, σ. 241.

6. Βλ. É. Legrand, *δ.π.*, σ. 267.

7. Βλ. É. Legrand, *δ.π.*, σσ. 268 - 269.

8. Βλ. É. Legrand, *δ.π.*, σσ. 284 - 285. Ἐπανέκδοση ἀπὸ τὸν B. Weinberg, *Trattati*, *δ.π.*, σσ. 375 - 419, 517 - 518, καὶ ἀνάλυση ἀπὸ τὸν ἴδιο, *History*, *δ.π.*, τ. I, σσ. 26 - 28, 216 - 219, 621 - 626, τ. II, σσ. 1025, 1074 - 1105.

παρακάτω). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτά, ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του τύπωσε στὴν Πάδοβα ἄλλα τρία βιβλία: ἓνα θεωρητικὸ γιὰ τὴν ποίηση (Poetica) (1588), ὅπου ἀναπτύσσει συστηματικὰ τὶς ἀπόψεις του γιὰ ὅλα τὰ ποιητικὰ εἶδη, στηριγμένους στὴν «Ποιητικὴ» τοῦ Ἀριστοτέλη¹, ἓνα κοσμογραφικὸ (Sphera) μαζὶ μὲ μιὰ πραγματεία του περὶ γεωγραφίας (Discorso . . . intorno alla geographia) καὶ τὴν ἰταλικὴ μετάφραση τοῦ «De spherica ratione» τοῦ Gabriele (1589)², καὶ ἓναν κομψὸ πανηγυρικὸ λόγο εἰς ἔπαινον τῆς Βενετίας (1590), ποὺ θεωρεῖται ἀπὸ τὰ ὑποδείγματα τοῦ εἴδους³. Ὑπάρχουν, τέλος, καὶ ἀνέκδοτα ἔργα του, ποὺ σώζονται σὲ χειρόγραφα⁴. Ἀξίζει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ὅσο ζοῦσε, ἓνα μόνον ἀπὸ τὰ δεκαπέντε βιβλία του ξανατυπώθηκε σὲ δευτέρη ἐκδοση⁵. Τὰ ἔργα ποὺ τὸν ἔκαμαν διάσημο σὲ ὀλόκληρη τὴν Ἰταλία ἦταν τὰ κείμενα τῆς διαμάχης του μὲ τὸν Guarini. Ὁ Ίάσων Δενόρες πέθανε στὴν Πάδοβα τὸ 1590, στὸ ἀποκορύφωμα τῆς διαμάχης. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα ἡ διαμάχη αὐτή, ποὺ ὀξύνθηκε κατὰ τρόπο ἀνοίκειο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Guarini, νὰ ἐπηρέασε ψυχολογικὰ τὸν ὀγδοντάχρονο Δενόρες καὶ νὰ ἐπιτάχυνε τὸ θάνατό του. Ἐνα ἄλλο περιστατικὸ ποὺ θὰ δηλητηρίασε ἀσφαλῶς τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ἦταν, βέβαια, καὶ ἡ περιπέτεια τοῦ μονακριβου γιοῦ του Πέτρου, ποὺ καταδικάστηκε σὲ διηνεκῆ ἔξορία ἀπὸ τὴ βενετικὴ ἐπικράτεια, ἐπειδὴ εἶχε σκοτώσει σὲ συμπλοκὴ ἢ σὲ μονομαχία κάποιον Βενετὸ εὐγενῆ⁶.

Ὁ Ίάσων Δενόρες πεθαίνοντας ἐμπιστεύθηκε τὴν προστασία τῆς συζύγου καὶ τῶν δυὸ παιδιῶν του, τοῦ Πέτρου καὶ τῆς Λάουρας, σὲ ἓναν στενὸ του φίλο, τὸν πλούσιο εὐπατρίδη τῆς Πάδοβας καὶ γνωστότατο βιβλιόφιλο καὶ

1. Βλ. Ἐ. Legrand, *δ.π.*, σσ. 291 - 292. Ἀνάλυση ἀπὸ τὸν B. Weinberg, *History*, *δ.π.*, τ. II, σσ. 786 - 790.

2. Βλ. Ἐ. Legrand, *δ.π.*, σ. 295.

3. Βλ. Ἐ. Legrand, *δ.π.*, σ. 310, καὶ Maria Luisa Doglio, *La letteratura ufficiale e l' oratoria celebrativa, Storia della Cultura Veneta. Il Seicento*, τ. 4/I, Vicenza 1983, σσ. 167 - 168.

4. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ περιεχόμενα στὸ χγφ. Palatinus 260 τῆς Πάρμας, ἄλλα ἔργα τοῦ Ίάσωνα, ποὺ ὀρισμένα τους ταυτίζονται μὲ τυπωμένα, σημειώνει ὁ P. O. Kristeller, *δ.π.*, τ. I, σσ. 288, 309, 311, 314, τ. II, σσ. 33, 530, στὴν Ἀμβροσιανὴ τοῦ Μιλάνου, στὴν Παλατινὴ τῆς Πάρμας καὶ στὴ Μαρκιανὴ τῆς Βενετίας. Βλ. καὶ C. H. Lohr, *δ.π.*, σσ. 541 - 542 (Bourges).

5. Πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο βιβλίον του (1553), ποὺ ξανατυπώθηκε τὸ 1554 στὸ Παρίσι, χωρὶς τὸ περὶ ρητορικῆς τμήμα (J. P. Niceron, *δ.π.*, σ. 267· M. E. Cosenza, *δ.π.*, τ. 1, σ. 2489· F. E. Budd, *δ.π.*, σσ. 423 σημ. 2, 424 σημ. 3).

6. N. C. Papadopoli, *δ.π.*, σσ. 333, καὶ Giusto Fontanini, *Biblioteca dell' eloquenza italiana*, con le annotazioni di Apostolo Zeno, τ. I, Βενετία 1753, σσ. 95 - 96.

λόγιο Ἰωάννη Βικέντιο Pinelli (1535 - 1601)¹. Ὁ Πέτρος² εἶχε καταφύγει γύρω στὸ 1589 στὴν Μάντοβα, ἀπ' ὅπου ἀναχώρησε τὸ 1590 γιὰ τὴ Ρώμη. Ἐκεῖ, μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Pinelli, γνωρίστηκε μὲ τοὺς κύκλους τοῦ Βατικανοῦ, καὶ τὸ 1592 ἦταν ἤδη γραμματέας ἐξ ἀπορορήτων τοῦ πάπα Κλήμεντα τοῦ Η' (1592 - 1604), καὶ ἀργότερα τῶν ἀνεψιῶν του καρδινάλιων Aldo-brandini. Στὴ Ρώμη πέρασε ὀλόκληρη τὴν υπόλοιπη ζωὴ του ὡς γραμματέας στὴν ὑπηρεσία διαφόρων καρδινάλιων, τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητῆ τῆς Ἀγίας Ἐδρας δούκα τοῦ Fiano καί, ὕστερα ἀπὸ μιὰ ὀλιγόχρονη ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸ Βατικανό, τοῦ πάπα Οὐρβανοῦ τοῦ Η' (1623 - 1644) καὶ ἄλλων στενῶν συνεργατῶν του. Ἐξαιτίας τῶν ἐμπιστευτικῶν θέσεων ποὺ κατεῖχε ἐπὶ μισὸν αἰῶνα, ἔλαβε μέρος σὲ διπλωματικὲς ἀποστολὲς καὶ ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὰ παρασκήνια τοῦ Βατικανοῦ, καὶ οἱ ἐμπειρίες του αὐτὲς τοῦ στάθηκαν πολὺτιμες στὴ συγγραφή ἱστορικῶν ἔργων, ὅπου κυρίως ἐπιδόθηκε. Πέθανε στὴ Ρώμη μετὰ τὸ 1645, ἀφήνοντας πίσω του ἓνα τεράστιο συγγραφικὸ ἔργο, ποὺ σώζεται, ἀνέκδοτο κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του, σὲ εἴκοσι ὀγκώδεις τόμους στὴν Παλατινὴ Βιβλιοθήκη τῆς Πάρμας³. Ἀπὸ τὸ ἔργο του αὐτὸ

1. Βλ. γι' αὐτὸν τὴ βιβλιογραφία ποὺ σημειώνει ὁ Giorgio Fedalto, *Massimo Margunio e il suo commento al «De Trinitate» di S. Agostino (1588)*, Brescia 1967, σ. 28 σημ. 61, ὅπου ἄς προστεθοῦν: A. Cappellini, *Un mecenate genovese a Padova: Gianvincenzo Pinelli, Giornale Storico e Letterario della Liguria*, τ. XIII (1937), τεῦχος 2, σσ. 129 - 148, καὶ Marcella Grendler, *A Greek Collection in Padua: the Library of Gian Vincenzo Pinelli (1535 - 1601)*, *Renaissance Quarterly*, τ. 33 (1980), σσ. 386 - 416. Ὁ Pinelli ἦταν φίλος καὶ προστάτης πολλῶν Ἑλλήνων λογίων (Μιχαὴλ Σοφιανοῦ, Θεοδώρου Ρεντίου, Κωνσταντίνου Πατρικίου, Μαξίμου Μαργουνίου, Δανιὴλ Φουρλάνου κ.ἄ.) (βλ. Giorgio Plumidis - Giorgio Fedalto, Emanuele - Massimo Margunio (1549 - 1602) e il *Diálogo* περί ἀθλιότητος ἀνθρωπίνης dedicato a Giovanni Vincenzo Pinelli, *Memorie della Accademia Patavina di Scienze, Lettere ed Arti. Classe di Scienze Morali, Lettere ed Arti*, τ. LXXX (1967 - 1978), σσ. 257 - 271, καὶ Anna Meschini, *Teodoro Rendios*, Πάδοβα 1978, σ. 4). Ὁ Φουρλάνος στέλνει χαιρετισμοὺς στὸν Δενόρες μὲσω τοῦ Pinelli (M. I. Μανούσακα, Δανιὴλ Φουρλάνος (1550ci.-1592), ἓνας λησμονημένος λόγιος τοῦ Ρεθέμνου, *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β', Ἀθήνα 1974, σ. 202).

2. Βλ. γι' αὐτὸν τὴν εἰσαγωγὴ (σσ. IX - XXXIII) ποὺ προτάσσει ὁ Luciano Scarabelli στὴν ἔκδοση ἀπὸ τὸν S. Volpicella τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Πέτρου Δενόρες «*Storia della guerra di Paolo IV sommo Pontefice contro gli Spagnuoli*», ποὺ καταλαμβάνει ὀλόκληρο τὸν δωδέκατο τόμο τοῦ *Archivio Storico Italiano* (Φλωρεντία 1847).

3. Βλ. P. O. Kristeller, *ἔ.π.*, τ. II, 33 (ἀρ. 442 - 461) καὶ τὴν κεφαλαιώδη ἀναγραφὴ τοῦ περιεχομένου τῶν τόμων, ποὺ παραθέτει ὁ L. Scarabelli, *ἔ.π.*, σσ. XXVIII - XXXIII. Στοὺς τόμους αὐτοὺς δὲν περιλαμβάνεται ἡ τρίτομη βιογραφία τοῦ πάπα Παύλου τοῦ Δ', ποὺ, ὅπως φαίνεται, ἔχει χαθεῖ (L. Scarabelli, *ἔ.π.*, σ. XXIV). Δὲν ἐπαληθεύεται ἐπίσης ἡ πληροφορία τοῦ K. Σάθα (*ἔ.π.*, σ. 198) ὅτι ὁ Πέτρος «ἐγκατέλιπε πολλὰ ποιήματα χειρόγραφα». Τὰ λιγοστὰ ποὺ σώζονται στὸν Pal. 459 τῆς Πάρμας δείχνουν ὅτι ἦταν μετριότατος ποιητῆς (L. Scarabelli, *ἔ.π.*, σ. XXXIII). Γιὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Πέτρου Δενόρες βλ. W. H. Rudt de Collenberg, *Addenda à la «Généalogie des Lusignan»*, *Ἐπετηρὶς Κέντρον Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν*, τ. XI (1981 - 1982), σσ. 510 - 511.

αξιζει να επισημάνουμε μιαν ανέκδοτη, και άγνωστη, ιστορία τής Κύπρου (Discorso del Regno di Cipri), που σώζεται σε μιá πρώτη και σε μιá διευρυμένη μορφή¹. Μετά τó θάνατο του πατέρα του ó Πέτρος φρόντισε να παντρέψει τήν αδελφή του Λάουρα στην Πόλα με κάποιον συνεπώνυμο του, αφού ó γιός της, που γεννήθηκε τó 1619, όνομαζόταν Γεώργιος Δενόρες. Ό Πέτρος πήρε κοντά του στη Ρώμη τόν νεαρό άνεψιό του και έδειξε ιδιαίτερη φροντίδα για τή μόρφωσή του. Όρισμένα από τά έργα του, ανάμεσα σ' αυτά και τó «Discorso del Regno di Cipri», τά αφιέρωσε στόν Γεώργιο, θέλοντας να συντελέσει έτσι, όπως γράφει, στην καλύτερη διαπαιδαγώγησή του. Ό Γεώργιος, δεκατετράχρονος, πήρε μέρος στους πολέμους τής Γερμανίας, γιατί, όπως έλεγε, ήθελε να αποκτήσει τήν πολεμική έμπειρία που χρειαζόταν για να πολεμήσει τούς Τούρκους και να απελευθερώσει τή σκλαβωμένη πατρίδα του. Έκτός από τις σπουδές του στη φιλοσοφία, στη γεωγραφία και στην ιστορία, γνώριζε άριστα τήν ιταλική, τή γαλλική, τήν ισπανική και τή λατινική. Πέθανε νεαρότατος στη Ρώμη τó 1638².

Ό διαμάχη με τόν Guarini ξεκίνησε, όπως είπαμε, από τó «Discorso» του Δενόρες (1586). Παρόλο που ó στόχος του ήταν άλλος, στο τελευταίο κεφάλαιο του «Discorso» ó Δενόρες επικρίνει σφοδρότατα δυó νεοφανέρωτα δραματικά είδη, τήν τραγικωμωδία και τó ποιμενικό δράμα, άμφισβητώντας τή φιλολογική και τή φιλοσοφική τους βασιμότητα³. Τά ίδια επιχειρήματα, πιό οργανωμένα και συστηματικά, τά επαναλαμβάνει και στην «Ποιητική», που τυπώθηκε δυό χρόνια αργότερα. Ό «Pastor Fido», τó κορυφαίο ποιμενικό δράμα τής εποχής, που θά επηρεάσει τή δραματουργία όλόκληρης τής Ευρώπης, δέν είχε ακόμη τυπωθεί, ούτε παρασταθεί. Είχε αρχίσει να γράφεται τó 1581 και ως τήν πρώτη του έκδοση (1590) κυκλοφορούσε σε αντίγραφα γραμμένα με τó χέρι⁴. Στο «Discorso» ó Δενόρες περιορίζεται σε θεωρητική συζήτηση του θέματός του, που είναι ή σχέση τής ποίησης με τήν ήθική και τήν πολιτική, και δέν αναφέρει ούτε μιá φορά τόν Guarini ή τόν «Pastor Fido». Υπάρχει ή άποψη ότι αυτό γίνεται σκόπιμα⁵, αλλά ή άποψη

1. L. Scarabelli, *δ.π.*, σσ. XXV, XXXIII (πρόκειται για τούς κώδικες Pal. 460 και 461 τής Πάρις).

2. L. Scarabelli, *δ.π.*, σσ. XXIV - XXV.

3. Βλ. B. Weinberg, *Trattati*, *δ.π.*, σσ. 416 - 418, και παραπάνω, σ. 13, σημ. 8.

4. *Il teatro italiano. II: La tragedia del Cinquecento*, a cura di Marco Ariani, τ. 2, Τορίνο 1977, σσ. 723 - 727.

5. Βλ. B. Weinberg, *History*, *δ.π.*, τ. II, σ. 1075. Δέν υπάρχει όμως λόγος να άμφισβητήσουμε τή δήλωσή του ότι δέν είχε υπόψη του κανένα συγκεκριμένο έργο (*impunitandomi di aver strapazzata e vilipesa quella tal poesia... la qual non avea mai, nè veduta, nè letta, nè sentita a recitare*) (*Apologia*, σ. 311).

αυτή δὲν εἶναι ἐντελῶς πειστική, ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι ἡ κυκλοφορία χειρογράφων τοῦ «Pastor Fido» ἦταν ἀρκετὰ περιορισμένη. Ὁ Guarini, ὡστόσο, πιστεύοντας ὅτι ἡ ἀπρόσωπη πολεμική τοῦ Δενόρες στρέφεται εἰδικὰ ἐναντίον τοῦ ἔργου του (πού θά μπορούσε νὰ χαρακτηριθεῖ καί ποιμενικό δράμα καί τραγικωμωδία), θεώρησε τὸν ἑαυτό του θιγόμενο. Καί τὸ 1588 δημοσίευσε ἀνώνυμα στὴ Φερράρα μιὰ ἐκτενῆ ἀπάντηση στὸ «Discorso» τοῦ Δενόρες, μὲ τὸν τίτλο «Il Verrato, ovvero difesa di quanto ha scritto M. Giason Denores contra le tragicomédie et le pastorali in un suo discorso di Poesia»¹. Verrato ἦταν τὸ ὄνομα ἑνὸς γνωστοῦ ἠθοποιοῦ τῆς Φερράρας, πού ἐμφανίζεται ὡς δῆθεν συγγραφέας τῆς ἀπάντησης στὸν Δενόρες. Στὸ κείμενο αὐτὸ ὁ Guarini ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνασκευάσει, συζητώντας τα στὸ ἴδιο θεωρητικὸ ἐπίπεδο, ἕνα ἕνα τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Δενόρες ἐναντίον τῆς τραγικωμωδίας καί τοῦ ποιμενικοῦ δράματος. Ὡστόσο, τὸ ὕφος του εἶναι δξύτατο, σὲ βαθμὸ πού ὀρισμένες φορὲς νὰ ἀγγίζει τὰ ὅρια τῆς λιβελογραφίας. Ὁ τόνος εἶναι ἐντονα σχετλιαστικός, καί ὅσες φορὲς ἀναφέρεται ὁ Δενόρες ὁ Guarini τὸν ἀποκαλεῖ συγκαταβατικά «Messer Jasone»². Ἡ ἀνταπάντηση τοῦ Δενόρες ἦταν ἄμεση, καί πολὺ νηφαλιότερη³. Χωρὶς καί πάλι νὰ ἀναφέρει τὸν Guarini καί τὸν «Pastor Fido», ἐνῶ ἦταν πιά κοινὸ μυστικὸ ποιὸς κρυβόταν πίσω ἀπὸ τὸ ψευδώνυμο Verrato, συγκεντρώνει νέα πυρὰ ἐναντίον τῆς τραγικωμωδίας καί τοῦ ποιμενικοῦ δράματος καί ἀνασκευάζει μὲ τὴ σειρά του ἕνα ἕνα τὰ ἀντεπιχειρήματα τοῦ Guarini, ἐπιστρατεύοντας μιὰ ἐντυπωσιακὴ σὲ εὖρος φιλολογικὴ καί φιλοσοφικὴ ἐμβρίθεια. Ἡ δευτερολογία αὐτή, μὲ τὸν τίτλο «Apologia contra l'auttor del Verrato», τυπώθηκε στὴν Πάδοβα τὸ 1590, τὸ ἔτος δηλαδὴ τοῦ θανάτου τοῦ Δενόρες⁴. Ἡ «Apologia» διαπνέεται ἀπὸ ἕνα εἶδος ἱερῆς ἀγανάκτησης, πού προκάλεσε στὸν συγγραφέα τῆς ὀ υποτιμητικὸς τόνος τοῦ Verrato - Guarini. Σὲ κάποιον

1. Βλ. Ἐ. Legrand, *δ.π.*, σ. 292, καί τὴν ἀνάλυση τοῦ Β. Weinberg, *δ.π.*, τ. II, σσ. 656 - 662, 1078 - 1083.

2. Καί δηλώνει μάλιστα: «Messer Jasone (non dico per adularvi)» (*Verrato*, σ. 214) (ἡ παραπομπὴ στὴν ἔκδοση πού σημειώνεται στὴ σ. 4, σημ. 1). Ὁπως γράφει ὁ Δενόρες, «si conduce alle riprensioni del mio libro, alle ironie, alle derisioni, alle infamie, vietate dalle leggi, dalla religione e da ogni ben costumata Repubblica» (*Apologia*, σ. 325). «quasi che io avessi ordita qualche congiura di tuorgli la vita e le facultà, quasi che io avessi commesso qualche gran tradimento e scelleraggine contra di lui» (*δ.π.*, σ. 326).

3. «Risponderò con ragioni, e non con villanie; con argomenti, e non con novelle, nè con facezie; con disputazioni, e non con persecuzioni» (*Apologia*, σ. 313).

4. Βλ. Ἐ. Legrand, *δ.π.*, σ. 309, καί τὴν ἀνάλυση τοῦ Β. Weinberg, *δ.π.*, τ. II, σσ. 672 - 676, 900 - 901, 1051 - 1052. Βλ. παραπάνω σ. 4, σημ. 1.

μάλιστα σημείο αναφέρει ότι, αν ήταν εκεί ο άνεψιός του Ίάκωβος Δενόρες, θα ζητούσε ικανοποίηση για το προσβλητικό ύφος που χρησιμοποιεί ο Guarini¹. Ο Ίάσων αμυνόμενος αισθάνεται την ανάγκη να πεί ποιός είναι, και με την ευκαιρία αυτή εξιστορεί τις παλιές δόξες της οικογένειάς του και δίνει αρκετές πληροφορίες για τον έαυτό του, τους συγγενείς και τους φίλους του. Από την άποψη αυτή ή «Apologia» αποτελεί την πλουσιότερη και την εγκυρότερη πηγή πληροφοριών για τον συγγραφέα της. Ο Guarini, άπτόητος, άπάντησε και στην «Apologia» με το έξίσου όξυ έναντίον του Δενόρες βιβλίο του «Il secondo Verato», που τυπώθηκε το 1593 στη Φλωρεντία² με το ψευδώνυμο Attizzato Accademico Ferrarese, έπειδή ο Verrato είχε πεθάνει στο μεταξύ. Συστηματική σύνοψη του περιεχομένου και των δυο αυτών έργων του, άπαλλαγμένη από τις προσωπικές αιχμές έναντίον του Δενόρες, περιέλαβε ο Guarini, τή φορά αυτή έπόνυμα, στο βιβλίο του «Compendio della poesia tragicomica», που τυπώθηκε έπτά χρόνια άργότερα³.

Για το περιεχόμενο των θεωρητικών έργων του Ίάσονα Δενόρες και για τον βαθμό της πρωτοτυπίας των άπόψεών του είναι, φυσικά, άδύνατο να γίνει, έστω και συνοπτικά, λόγος στα στενά πλαίσια της μελέτης αυτής, που έχει ως κύριο στόχο να παρουσιάσει για πρώτη φορά συγκεντρωμένες τις πενιχρές πληροφορίες που μάς έχουν σωθει για τή ζωή και τή δράση του ξεχασμένου αυτού Κύπριου λογίου του 16ου αιώνα. Βασική θέση του Δενόρες (και σ' αυτό προχωρεί πέρα από τον Άριστοτέλη) είναι ότι ή ποίηση συνδέεται άμεσα με την ήθική και την πολιτική και επιβάλλεται να ύπηρετεί σκοπούς άυστηρά παιδευτικούς και έποικοδομητικούς. Οί άνθρωπιστές της Άναγέννησης, θαμπωμένοι από την όμορφιά των κλασικών κειμένων που είχαν άνακαλύψει, δέν είχαν συνειδητοποιήσει άπόλυτα το πρόβλημα της σχέσης άνάμεσα στην τέχνη και στην ήθική. Η λογοτεχνία γραφόταν άποκομμένη από τή ζωή. Με τον έρχομό της Άντιμεταρρύθμισης άναβίωσε ή θωμιστική αντίληψη ότι σέ όλα τά επίγεια πράγματα πρέπει να άναζητηθει κάποιος σκοπός, και οί θεωρητικοί άρχισαν, για πρώτη φορά, να προβληματίζονται για τή σχέση της λογοτεχνίας με την ήθική. Η ύπαρξη της λογοτεχνίας ήταν δεδομένη, έπρεπε όμως να βρεθει κάποια φιλοσοφική βάση που να τή στηρίζει και να τή δικαιώνει. Και πρώτα άπ' όλα ή λογοτεχνία έπρεπε να άποκαθαρθει. Ο Index

1. «Per tutte queste cause dunque il predetto Illustrissimo Signor Jacopo non l' avrebbe mai lasciato proceder meco con si fatti termini, spiacevoli e rincrescevoli» (*Apologia*, σ. 328).

2. Βλ. Ε. Legrand, *ό.π.*, σ. 321.

3. Βλ. τήν πλούσια βιβλιογραφία για τον Guarini που σημειώνεται από τον M. Ariani, *ό.π.*, σσ. 727 - 728.

ἀποτελεῖ μιὰν ἀκραία προσπάθεια πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Ἡ ἐκκλησία, καὶ μαζὶ τῆς ἢ λογοτεχνία, στράφηκαν τώρα ἐμμονότερα πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη, γιὰ νὰ θεμελιώσουν θεωρητικὰ τὶς θέσεις τους, καὶ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα ἢ λογοτεχνικὴ δημιουργία καὶ ὁ τρόπος προσέγγισής τῆς μεταβάλλονται ριζικὰ. Ὁ ἡδονισμὸς τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ αἰώνα δίνει τώρα τὴ θέση του στὸν ἠθικισμὸ τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰώνα, ὅταν εἶχε πιά ἀποκατασταθεῖ τὸ κύρος τῆς ἐκκλησίας καὶ οἱ κίνδυνοι εἶχαν ἀποσοβηθεῖ, ὁ ἀδιάλλακτος αὐτὸς διδασκισμὸς ἀρχίζει νὰ ἀμβλύνεται, καὶ νὰ ξανακερδίζει ἔδαφος ἢ ἀντίληψη ὅτι στόχος τῆς λογοτεχνίας εἶναι, πάνω ἀπ' ὅλα, ἡ ἀπόλαυση ποὺ προσφέρει¹.

Ὁ Δενόρες εἶναι ἀπὸ τοὺς τελευταίους θεωρητικοὺς τῆς ἠθικιστικῆς σχολῆς. Θεμελιακὴ θέση στὴν κριτικὴ του ἔχει ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ ποίηση χρωστᾷ πολλὰ στὴν ἠθικὴ καὶ στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία καὶ λειτουργεῖ μὲ τὴν ἴδια δυναμικὴ, εἶναι μάλιστα ἐκπληκτικὸ πόσο πολὺ ὑποτάσσει τὴν ποιητικὴ τέχνη στὴν ἐξυπηρέτηση χρησιμοθηρικῶν σκοπῶν. Ὅπως γράφει στὸ «Discorso», ἡ ποίηση γεννήθηκε ἀπὸ φυσικὰ αἶτια, ἀλλὰ γρήγορα ἄνθρωποι σοφοὶ τὴν κατεύθυναν στὴν ἐξυπηρέτηση τῶν σκοπῶν τῆς πολιτείας, «γιὰ νὰ δημιουργήσει σωστὰ ἔθη στὰ κράτη τους καὶ νὰ τὰ ὀδηγήσει στὴν εὐτυχία»². Σὲ κάθε πολιτικὴ ἢ διοικητικὴ μορφή ἀντιστοιχεῖ καὶ μιὰ ποιητικὴ μορφή κατάλληλη νὰ διδάξει στοὺς ἀνθρώπους πολιτικούς καὶ ἠθικούς κανόνες χρήσιμους γιὰ νὰ ζήσουν κάτω ἀπὸ μιὰ συγκεκριμένη διακυβέρνηση. Σκοπὸς τοῦ κάθε εἴδους πρέπει νὰ εἶναι νὰ ἀναπαριστᾷ μὲ πιθανοφάνεια καὶ εὐάρεστα πράξεις καὶ χαρακτήρες κατάλληλους νὰ μεταδώσουν τὰ διδάγματα ποὺ ἐπιθυμοῦν οἱ κυβερνήτες. Ἡ πλοκὴ καὶ ὁ μῦθος δημιουργοῦν τὴν κατάλληλη συγκίνηση, ποὺ διαμορφώνει τὸν πολίτη καὶ συμβάλλει ἔτσι στὸ δημόσιο συμφέρον. Ἡ ἀξιοπρέπεια τῶν χαρακτήρων διδάσκει πῶς πρέπει νὰ ζοῦν οἱ ἄνθρωποι καὶ τὶς συνέπειες τῶν πράξεών τους. Τὰ γνωμικὰ διευκολύνουν τὴ σπουδὴ τῆς ρητορικῆς καὶ ὁ λόγος σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ στίχο συνεργοῦν στὴν πειθῶ. Μιὰ ποιητικὴ σύνθεση μπορεῖ νὰ ἀποτιμηθεῖ μόνον σὲ συνάρτηση μὲ τοὺς κοινωνικοὺς σκοποὺς ποὺ ἐξυπηρετεῖ. Τρία ποιητικὰ εἶδη ἔχουν τὶς δυνατότητες αὐτές: ἡ τραγωδία, ἡ κωμωδία καὶ τὸ ἥρωικὸ ποίημα. Μόνον αὐτὰ μποροῦν νὰ ἀπαγγελοῦν δημόσια, μπροστὰ σὲ πλήθη λαοῦ, καὶ νὰ ἐπηρεάσουν τοὺς ἀνθρώπους καὶ πολιτικά, βοηθώντας ἔτσι τὴν καλὴ διακυβέρνηση τοῦ κράτους. Ὁ Δενόρες δὲν διστάζει μάλιστα νὰ προσθέσει στὸν γνωστὸ ὀρισμὸ τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν τραγωδία τὴν ἐξῆς κατακλιεῖδα: «γιὰ νὰ ἀπο-

1. Πρβλ. F. E. Budd, *ὁ.π.*, σσ. 425 - 427.

2. B. Weinberg, *Trattati*, *ὁ.π.*, σ. 375 (per generar buoni costumi nelle loro repubbliche e per inviarle alla felicità).

καθάρει (τούς θεατές), μέσω τῆς εὐχαρίστησης, ἀπὸ τὰ σφοδρότερα πάθη τῆς ψυχῆς καὶ νὰ τοὺς παρωθήσει στὴ σωστὴ ζωὴ, στὴ μίμηση ἐνάρετων ἀνθρώπων καὶ στὴ διατήρηση τῶν καλῶν πολιτειῶν»¹. Ἡ λειτουργία τῆς τραγωδίας εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ λειτουργία τῆς κωμωδίας. Ἡ πρώτη ἀποκαθαίρει ἀπὸ τὰ πάθη μὲ τὸν ἀριστοτελικὸ ἔλεο καὶ φόβο, ἡ δευτέρη ἀνακουφίζει ἀπὸ τὰ βάσανα ποὺ καταστρέφουν τὴν ἡρεμία τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ εἶδη ἔχουν μεγάλη πολιτικὴ σημασία, καὶ ὁ Δενόρες συνιστᾷ ἐκθύμως νὰ χρησιμοποιοῦνται ὡς μέσα πολιτικῆς διαφώτισης καὶ προπαγάνδας, μιὰ ἰδέα ποὺ δὲν εἶναι ἀνεπίκαιρη καὶ στίς μέρες μας καὶ ποὺ ἡ Ἀντιμεταρρύθμιση (καὶ ὄχι μόνο αὐτὴ) δὲν παρέλειψε νὰ τὴν ἐκμεταλλευθεῖ ἀρκετά. Εἶναι, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, ἡ ἰδεολογία τῆς στρατευμένης τέχνης.

Τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ «Discorso» εἶναι ἀφιερωμένο στὴν τραγικωμωδία καὶ στὸ ποιμενικὸ δράμα, ποὺ συνδυάζονται στὸν «Pastor Fido» τοῦ Guarini. Ἡ τραγικωμωδία, καθὼς περιέχει στοιχεῖα τοῦ ἀλληγοροειδοῦς τὴν ἀποτελεσματικότητά της, δὲν ἐξυπηρετεῖ κανέναν συγκεκριμένο σκοπὸ καὶ καταλήγει νὰ μὴν ἔχει καμιά χρησιμότητα, ὅπως πρέπει νὰ ἔχει κάθε λογοτεχνικὸ εἶδος ποὺ ἀπαγγέλλεται δημόσια. Παράλληλα μὲ τὰ φιλοσοφικοπολιτικὰ ἐπιχειρήματα ὁ Δενόρες χρησιμοποιεῖ, βέβαια, καὶ φιλολογικά. Ἄν ἡ ἀνάμειξη τοῦ κωμικοῦ μὲ τὸ τραγικὸ στὸ ποιμενικὸ δράμα καὶ σὲ ἄλλα δραματικὰ εἶδη ἦταν θεμιτὴ, αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἀναγνωρισθεῖ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ἢ τὸν Ἀριστοτέλη. Κατὰ τὸν Δενόρες, ἡ ἀνάμειξη τοῦ κωμικοῦ μὲ τὸ τραγικὸ εἶναι ἀνεπίτρεπτη, γιατί ἀναπόφευκτα ὀδηγεῖ σὲ τερατογένεση. Γιὰ ἐπίρρωση τῶν ἀπόψεών του ἐπικαλεῖται, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν «Πολιτεία» τοῦ Πλάτωνα, καὶ τὴ ρῆση τοῦ Κικέρωνα ὅτι καθετὶ κωμικὸ ἀποτελεῖ μειονέκτημα στὴν τραγωδία, ὅπως καὶ στὴν κωμωδία καθετὶ τραγικὸ (*turpe comicum in tragedia, turpe tragicum in comedia*). Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ ἀνάμειξη τῶν δυὸ ἀσύμβατων αὐτῶν στοιχείων εἶναι ἀνεπίτρεπτη, ἡ τραγικωμωδία ἀναγκαστικὰ πρέπει νὰ ἔχει ὑπόθεση διπλή. Ἔτσι ὅμως ἀντιστρατεύεται μιὰ θεμελιακὴ ἀρχὴ ποὺ διατυπώνει ὁ Ὀράτιος στὴν «Ars Poetica», ὅτι στὴν ποιητικὴ σύνθεση ἡ ὑπόθεση πρέπει νὰ εἶναι μιὰ καὶ ἐνιαία. Ἄλλωστε, οὔτε οἱ βοσκοί, οὔτε οἱ χωρικοὶ εἶναι πρόσωπα κατὰλληλα νὰ παραδειγματίσουν. Ἡ τραγικωμωδία λοιπὸν ὄχι μόνο ἀντιστρατεύεται τοὺς κανόνες τῆς κλασικῆς ποιητικῆς, ἀλλὰ ἀντιβαίνει καὶ στίς ἀρχές τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς καλῆς διακυβέρνησης. Ἀπαράδεκτη, τέλος, εἶναι ἡ ἀνάμειξη τοῦ ὑψηλοῦ ὕφους τῆς τραγωδίας μὲ τὸ ἀπλούστερο καὶ οἰκειότερο ὕφος τῆς κωμωδίας.

1. B. Weinberg, *Trattati*, δ.π., σ. 411 (per purgarli col mezzo del diletto da più importanti affetti dell' animo e per indirizzargli al ben vivere, alla imitazione degli uomini virtuosi et alla conservazione delle buone repubbliche).

Κάθε σύνθεση που αποκαλείται ποιμενική τραγικωμωδία είναι ποιητικά και ήθικα άθέμιτη, και συνεπώς ό «Pastor Fido», που άνήκει σ' αυτή την κατηγορία (άσχετα άν δέν αναφέρεται ρητά), πρέπει να θεωρηθεϊ έκ προοιμίου και έξ όρισμού έργο άποτυχημένο¹. Αυτό σέ πολύ γενικές γραμμές είναι τó περιεχόμενο του «Discorso». Οί ίδιες άπόψεις, άναπτυγμένες διεξοδικότερα, συστηματικότερα και σέ ήρεμότερο τόνο, έπαναλαμβάνονται και στην «Poetica» του Δενόρες. Η «Apologia» είναι άφιερωμένη στην αντίκρουση των άπόψεων του Guarini και περιορίζεται στη συζήτηση του ποιμενικού δράματος, χωρίς να προσθέτει τίποτε τó ουσιαστικό ή τó άξιοσημείωτο. Έννοεϊται ότι και στην «Apologia» τó νέο είδος άπορρίπτεται έξίσου άξιωματικά και κατηγορηματικά². Περιττεύει ίσως να προσθέσουμε ότι ούτε οί άπόψεις του Δενόρες για τó ποιμενικό δράμα είναι ιδιαίτερα έγκυρες και πειστικές³.

Άν θελήσουμε να άποτιμήσουμε γενικά την άξία του Ίάσονα Δενόρες ως κριτικού και θεωρητικού τής λογοτεχνίας, πρέπει να παραδεχθοϋμε ότι δέν ήταν προσωπικότητα πρώτου μεγέθους. Ήταν ύπερβολικά έπηρεασμένος άπό τó ήθικιστικό κλίμα των μέσων του 16ου αιώνα, και επίσης ύπερβολικά έξαρτημένος άπό τις έπιταγές τής κλασικής ποιητικής. Του ήταν άδύνατο να άντικρύσει την ποιητική και τή δραματική τέχνη του καιρού του με την εύαισθησία και τά μέτρα τής δικής του έποχής. Σ' αυτό ίσως να φταίει και ότι ό ίδιος δέν άσχολήθηκε με την ποίηση (άν έξαιρέσουμε τά λατινικά του συνθέματα⁴) και δέν είχε καμιά έμπειρία τής δραματουργικής πράξης. Τείνει λοιπόν να συμφωνήσει κανείς με τόν Budd, ότι ή κριτική του Δενόρες δέν έχει καμιά αισθητική και πολύ μικρή πρακτική άξία⁵. Η σημασία του έργου του έγκειται όχι τόσο στην έγκυρότητα των άπόψεών του, όσο στο ότι ήταν άπό τούς πρώτους που ξανάφεραν, ύστερα άπό πολλούς αιώνες, στο φώς τής συζήτησης την προβληματική τής ποιητικής δημιουργίας σέ όλο τó φάσμα της. Η διαμάχη του με τόν Guarini, άπό τις γνωστότερες και σημαντικότερες φιλολογικές διαμάχες του 16ου αιώνα στην Ίταλία⁶, δέν άφησε έντελώς άνεπηρέαστη και τή δραματουργία τής έποχής του. Κυρίως όμως έπηρέασε τή

1. B. Weinberg, *Trattati*, ό.π., σσ. 415 - 417.

2. «La pastorale... patisce opposizioni e si può dir che sia una certa composizione volontaria, fuor de' principi già statuti e delle regole de' filosofi morali e civili e de' governatori e de' legislatori delle reppubbliche, non apportando alcun beneficio a coloro che vivono nella città ed essendo... senza alcun fine utile» (*Apologia*, σ. 319).

3. Βλ. τις παρατηρήσεις του B. Weinberg, *History*, ό.π., τ. II, σ. 1073.

4. Βλ. παραπάνω, σ. 9.

5. F. E. Budd, ό.π., σ. 433.

6. Βλ. B. Weinberg, *History*, ό.π., τ. II, σσ. 1074 - 1105.

θεωρία τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆ φιλολογικῆ κριτικῆ ὄχι μόνο στὴν Ἰταλία, ἀλλὰ ἀργότερα καὶ στὴ Γαλλία. Καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ ὁ λησμονημένος αὐτὸς ἀριστοτελιστὴς εὐπατρίδης τῆς Κύπρου ἀξίζει τὴν προσοχὴ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον μας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ο ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΙΑΣΩΝΑ ΔΕΝΟΡΕΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΔΟΓΗ ΤΗΣ
ΒΕΝΕΤΙΑΣ ΣΕΒΑΣΤΙΑΝΟ VENIER ΕΚ ΜΕΡΟΥΣ ΤΩΝ ΚΥΠΡΙΩΝ
ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Τὸ κείμενο ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸ ἔντυπο: *ORATIONE DI IASON| Denores al Sereniss. Principe di Venetia Seba|stian Veniero, per nome di quei Gentil' huo|mini del Regno di Cipro, che dopo la perdita della patria si trovarono presenti| nel tempo della sua feliciss. creatione:| Que da parte di tutti breuemente si rallegra con sua Se|renità, dimostra la loro fedeltà, et deuotione uerso la| sua Republica, racconta le mi- serie sostenute per non hauer uoluto condiscender à machiar|la, o diminuirla, et finalmente dimanda qualche aiuto per souueni|mento delle loro calamità.* [Σῆμα] | *IN PADOVA| Per Lorenzo Pasquati 1578.* Τὸ ἔντυπο ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα ὀκτασέλιδα, τοῦ ἀριθμοῦνται κάτω δεξιά (a - d). Ἡ σελιδαρίθμηση 1 - 26 εἶναι δική μας. Ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένες διορθώσεις στὴν κεφαλαιογράφηση καὶ στὴ στίξη, διατηρήσαμε ἀπαράλλακτη τὴν ὀρθογραφία τοῦ κειμένου. Τὰ ἐλάχιστα τυπογραφικὰ σφάλματα διορθώθηκαν σιωπηρά.

Η ΑΦΙΕΡΩΣΗ ΣΤΟΝ ΠΑΥΛΟ ΤΙΕΠΟΛΟ

(1) All' Illustrissimo Signor Paulo Thiepolo, Dignissimo Procurator di San Marco¹, patron et protettor sempre colendissimo.

Riconoscendo io nelle mie piu graui necessità la uita et l'honore dalla somma iustitia et benignità di Vostra Signoria Illustrissima, ne potendo in alcun modo sodisfare a si fatto obbligo, ho meco stesso proposto almeno di consecrarle deuotamente per memoria de' benefici gia riceuuti la presente oratione fatta da me per nome di tutta la nation nostra a quel Principe, il quale, mentre uisse², fu sempre un graue testimonio

1. Ὁ Παῦλος Tiepolo ἔγινε Procuratore τοῦ Ἁγίου Μάρκου τὸ 1576 (Francesco Sansovino, *Venetia città nobilissima et singolare*, con le aggiunte di Giustiniano Martinioni, Βενετία 1968 (ἀνατύπωση τῆς ἔκδοσης τοῦ 1663), σ. 305). Στὸν ἴδιο, ὡς Riformatore τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας, ὁ Δενορές ἀφιέρωσε καὶ τὸ βιβλίο του «In M. Tullii Ciceronis universam philosophiam» (1581).

2. Ὁ Σεβαστιανὸς Venier πέθανε στὶς 3 Μαρτίου 1578, ἔχοντας διατελέσει δόγης λιγότερο ἀπὸ ἓναν χρόνον (Andrea Da Mosto, *I dogi di Venezia nella vita pubblica e privata*, Μιλάνο 1966 (ἀνατύπωση 1977), σ. 292).

della molta osseruanza et prontezza d' animo di noi tutti uerso la Sua Republica. La qual cosa mi son mosso io a fare tanto piu uolentieri, quanto che insieme con gli altri di quello sfortunato Regno, che si sono ricouerati in queste parti, habbiamo ferma speranza che ella sia per succedergli nel prender quasi per mano quella tutela et protettione, che si hauea gia di noi tolto sua Serenità. Onde aggraderà forse a Vostra Signoria Illustrissima di ueder congiunta con questa congratulatione la fedeltà di coloro, che la gloriosa memoria dell' Illustrissimo suo padre ha grandemente stimato et esaltato in miglior fortuna et che essa poi quasi (2) per heredità in cosi loro infelice esilio si hauerà degnato di fauorire. Si contenterà dunque, per sua infinita cortesia, che la presente oration nostra, quale esser si uoglia, si lasci hora uedere sotto il suo honoratissimo nome, riuolgendo alcuna uolta, secondo che le si offerirà la occasione, il suo pietoso sguardo alle humili et giuste supplicationi in essa da noi rappresentate alla sua clementissima Republica. Il che sperare ne fa la somma charità che in ogni tempo et a Roma et in Venetia con chiari effetti ci ha dimostrato Vostra Signoria Illustrissima, a cui Nostro Signor presti lunga et felice uita, et a noi faccia gratia secondo l desiderio nostro di poter goder intieramente i frutti della sua giustitia et benignità.

Di Padoa adi x. Agosto MDLXXVIII.

Di Vostra Signoria Illustrissima

Humilissimo et deuotissimo seruitor

Iason Denores

Ο ΛΟΓΟΣ ΣΤΟΝ ΔΟΓΗ ΣΕΒΑΣΤΙΑΝΟ VENIER

(3) Oratione di Iason Denores al Serenissimo
Principe di Venetia Sebastian Veniero.

Se il fidelissimo uostro Regno di Cipro, Serenissimo Principe, fosse hora in quell' auenturoso stato, nel quale era gia, quando felicemente godea la somma giustitia di questa inclita et eccelsa Republica, come prima hauesse egli fatto per le sue città et castella quei segni d' allegrezza, che maggiormente si conuenissero alla sua antica fedeltà et deuotione, hauerebbe ancho procurato di mandar una parte de' suoi piu honorati gentilhuomini a manifestar et con la pompa de' uestimenti et con il uolto et con le parole quanto si rallegrasse di questo altissimo grado, meritamente da tutti gli ordini con non mai piu usate maniere conferito nella illustrissima persona di Vostra Serenità. Ma poi che

non gli è conceduto per le sue graui disauenture di poter fare un cosi debito ufficio, come hauerebbe sommamente desiderato, resta almeno che noi altri, i quali da tutto quel gran corpo ha fin hora riseruato piu benigna fortuna, non manchiamo di dimostrarle un tal nostro interno et riuerente affetto in questa somma et uniuersal consolatione. Et quantunque, Serenissimo Principe, il no(4)stro comparir dinanzi alla dignissima uostra presenza sia hora senza alcuno splendor di ricchezze, non dimeno siamo certissimi di douer essere tanto piu benignamente abbracciati et fauoriti, quanto che la perdita di tutti questi commodi et ornamenti della fortuna non è stata possente d' impedir la presente demonstratione del nostro deuotissimo animo uerso Vostra Serenità. Et percioche ogni allegrezza di noi commune con tutti gli altri è non meno dell' hauer ella meritato cosi altamente, che dell' hauer conseguito il principato, chi mai fu piu degno di si giusto premio di colui che sotto le sue gloriose insegne et con la sua inuitta destra ha liberato tutta la christianità dalla bocca et da' fieri artigli di una cosi horribile et pauentosa natione, che da quattrocento anni in qua uiue sempre et si nutrisce del nostro sangue e triompha delle nostre spoglie e trophèi? Tutti questi doni et benefici molto piu uiuamente si rappresenterà nella mente et nell' animo chiunque alquanto uorrà con prudente discorso imaginar fra se medesimo che progresso hauerebbe fatto il furore et l' impeto della guerra sotto la potentissima armata de' nemici, se non fosse stato dalla man di Dio risospinto et ritardato per mezzo uostro. Non è castello, non è fortezza, non è città, non è gente, non è natione cosi gagliarda, cosi fiera et cosi animosa, che non si fosse (5) grauemente riscossa et risentita da un tanto incendio et mouimento, che hauerebbe ueduto uenirsi adosso improuisamente. Dalche assai chiaro potrà comprender una gran parte dell' Europa, quanto del suo stato douerà riconoscer dal ualor uostro mosso et guidato dalla diuina benignità. Per Voi, Serenissimo Principe, uide la Italia tutti coloro che la trauagliauano ogni giorno et che gia si diuisauano nell' animo il suo imperio humiliata la lor alterezza dolenti a morte gemere et sospirare. Per Voi la Dalmatia, la Illiria, la Macedonia, il Mar Adriatico lietamente hebbe gratia di riguardare quelle gallere prese e trasinatè dalla uostra possente armata, le quali cosi superbamente per esso la state precedente se n' andauano altiere minacciando ruina per ogni parte. Per Voi finalmente Vinetia puote mirare scornati ne' ceppi et nelle catene coloro che temerariamente disegnauano di ridurla sotto il graue giogo della loro aspra e crudel seruitù. Fu ben dunque ragione che la terra

*in queste contrade mandasse fuori straordinarii segni della sua sora-
bondante allegrezza. Produse l' Ottobre fiori et frutti nouelli. Et l'
autunno contra la sua natura e stagione diuentò primauera. Et l' anno
parea che all' hora uolentieri desiderasse di prender il suo principio,
per attribuir la debita gloria a cosi raro et marauiglioso triumpho.
(6) Ne sostenne anchora il grande Iddio, che questo uniuersal giubilo
stesse lungamente nascosto et rinchiuso in quel luogo, oue egli prima
hebbe il suo felicissimo nascimento, anzi nel medesimo giorno appunto,
non aspettando il solito indugio, ispirò nella mente di questo suo dilet-
tissimo populo che l' annunciasse per tutta la città di Venetia. Una
si fatta uittoria, considerando fra se medesima la gloriosa memoria del
Serenissimo uostro predecessore, quante uolte sospirò et si dolse di
esser principe, ueggendosi priuato della occasione di tante laudi, quante
poi felicemente ha conseguito Vostra Serenità? Hora se il piu legi-
timo principato che sia in tutto il mondo dall' istesso suo Principe è
stato giudicato men desiderabile di una cosi grande prosperità, quanto
piu glorioso si douerà stimar il principato di colui che non ha altramente
piu cagione di chieder questa tal gratia da Iddio et dalla sua propria
uirtù? Et se al presente fossero uiui in questa città tutti gli altri ualoro-
si huomini della Vostra Republica, anchor quegli che sono asceti
al supremo grado et che si douesse attribuir di nouo questo principato,
a chi fosse piu degno de gli altri, qual di loro non cederebbe di uirtù
et di gloria a Vostra Serenità? Et chi uorrebbe mai aguagliar le sue
quantunque importantissime attioni al gran merito della Vostra uit-
toria? Di tutti (7) costoro alcuni sono stati inalzati a cosi eccelso ufficio,
per essere stati grandi oratori; alcuni, per essere stati prudenti Sena-
tori; et alcuni altri, per essere stati eccellenti imperatori, chi di armate
et chi di eserciti, ma non è giamai peruenuto alcuno, che insieme in-
sieme fosse stato et perfettissimo oratore et sapientissimo Senatore et
ualorosissimo imperatore et per terra et per mare, e specialmente di
cosi gloriosa uittoria, che molti et molti anni sono non hebbe mai la
christianità gratia di rimirar la maggiore, la quale certamente non ap-
porta minor authorità et reputatione al principato di quello che a lei
apporta hora il principato. A questo ui fece ascender il discender nelle
grauì opportunità della uostra patria a quei gradi che erano molto in-
feriori alle altre uostre passate esaltationi, ma però sommamente nec-
cessarii alla conseruatione di tutto lo stato. Percioche dall' essere Voi
andato prontissimamente proueditore a Corfu nacque l' essere fatto Ca-*

pitano Generale, et di qui la dignità di Procuratore et indi finalmente per uoce d' Iddio et per applauso di tutta la uostra Republica questo honcratissimo grado, quasi giusto premio delle graui fatiche, de' tra-uagli, de' pericoli, della uita a morte tante uolte messa per la salute comune. Et se poi è giudicata somma laude il conseguirlo dopo molti giorni, con disparità d' openioni, per e(8)lettione solamente di uno o di due piu, quanto maggior gloria si douerà stimar il riceuerlo in poche hore, dal consentimento uniuersale di tutti et senza alcuna contraddittione? Et che uorranno in un tratto significar tutte queste mai per adietro non sentite dimostrationi uerso Vostra Serenità? Per certo non eccesso di estreme ricchezze: perche hauete sempre atteso piu presto ad honoratamente spenderle che accumularle; non maggioranza di nobiltà: perche nol consente la equalità et il temperamento di questa Republica; non lo splendor di due altri ualorosi Principi della uostra nobilissima famiglia: perche molti forse piu dretti heredi non cosi facilmente ue lo concederebbono; ma ben a gloria publica una propria et suprema fortezza sopra ogni altra fortezza, una suprema prudenza sopra ogni altra prudenza et una ueramente indubitata magnanimità et uirtù heroica. Per tanto ragioneuolmente il Maggior Re di tutta l'Europa non ha mai bramato di mirar alcuna altra cosa piu preciosa et con piu ardente affetto nella egregia città di Venetia che Voi, solo principio, mezzo et fine della piu famosa et illustre impresa che habbia mai ueduto il sole sotto l' insegne di Christo nell' ampio pelago de' suoi spatiosi mari. Onde io dubito che quello, che son per dir al presente non sia espresso da me con parole, ne da altri compreso nel modo (9) che io me lo ho disegnato nell' animo. A me certo pare che Vostra Serenità con noue maniere habbia sottomesa la istessa uittoria, hauendo con le sue gloriose armi animosamente rotto et superato coloro che da tanti et tanti secoli in qua non hanno mai fatto altro che uincere et triumphare, col dimostrar ella chiaramente al mondo l' audacia et l' alterezza de' barbari non essere, come si credea, totalmente insuperabile, anzi niuna forza essere tanto potente che non sia grandemente inferiore alla uostra eccelsa uirtù. Se questa santissima Republica, Serenissimo Principe, non fosse hora tanto modesta et rispettosa, quai rostri, quai gallere, quai spoglie de' nemici non s' inalzerebbono per questi palagi, per queste piazze, per questi tempj consecrate al nome uostro et all' eternità? Et a qual altro saranno mai attribuite le palme, i lauri, i triumpho della presente uittoria che a colui

al quale l' infallibile sentenza del sommo Iddio ha riseruato per premio et per corona in miracolosa maniera il principato della sua piu chiara et diletta Republica che fra' mortali habbia egli formata in terra? Taccio hora le sue memorabili attioni in Albania a Margheriti et a Soppoto et qualunque altra, non hauendo esse luogo doue si ragiona di una cosi rara uittoria, alla qual cede non pur la nostra, ma anchora in gran parte la memoria de' passati secoli. Et auenga che sia per se illustre ciascuna di esse per le circostanze che l' accompagnano; tuttauia apparagionate a questa sono a guisa di minute stelle a comparatione della gran luce del sole. Per la qual cosa le gloriose uostre laudi acquistate col fauor diuino et col ualor delle arme uiueranno eternamente non pur nelle nostre, ma nelle penne et nelle lingue di tutte le genti, ne si trouerà alcuna età delle future che non habbia a predicarle et esaltarle. Gia mi par di sentire per le charte et per le historie tumulti de' soldati, strepiti d' arme, suoni di trombe. Gia mi par di affigurar i corpi morti de' nemici et il mar conturbato del loro sangue, et tutta l' armata de' christiani uittoriosa triumphar delle spoglie di quei gran Gonfallonieri di Machometto. Douerà dunque sommamente rallegrarsi Vostra Serenità di un tanto bene che la diuina prouidenza per gli suoi innocentissimi costumi et religione le ha riseruato in questa età. Et ciò farà quantunque uolte riuolgerà seco stesso nell' animo i singularissimi beneficij da lei impiegati con graue pericolo della sua uita a conseruatione di tutto questo dignissimo imperio, di tutta Italia et di tutta la christianità, a gloria di quell' altissimo Iddio, che ha sempre accompagnato le sue fortissime braccia et quelle di tutti suoi ualorosissimi sopracomiti et capitani. Hora se i uostri proprii nemici con ogni sorte di riuerenza et ueneratione (11) personalmente si rallegrarono con Vostra Serenità di quel principato, che ella conquistò con tanto loro sangue sparso et che potrebbe anchora forse in qualche tempo essere a loro mal grado et disauentura; se il loro potentissimo Re diuenuto quasi incorrotto giudice de' uostri meriti ui attribuisce titoli, che non si ha mai inchinato per adietro a dar qualsiuoglia altro Principe di tutta la christianità, con che accoglienze ui abbracceranno? Con che beniuolenza ui raccoglieranno? Con che laudi ui inalzeranno i uostri nobilissimi cittadini, i fidelissimi uostri populi et i deuotissimi uostri sudditi, uedendoui massimamente a lor commodo et ornamento salito a cosi legitimo gouerno, che forse tra mortali si puo dir con giusta ragione che non ue ne sia quasi alcun altro? Ma che dico io de' uostri nemici? De' uostri cittadini? De' uostri populi? Et de' uostri sudditi? I lidi di tutti quei paesi dell' Achaia, della Grecia, che sono stati come spettatori

delle marauigliose uostre prodezze, credo che ardano di desiderio anchor essi di rallegrarsi con Vostra Serenità, riconoscendo in lei l' alto ualore de' loro Themistocli, Agesilai, Alessandri et Epaminondi, de' quali se n' andaua altiera et superba l' antiquità. Questi cieli finalmente, questi cieli, Serenissimo Principe, et quest' aria, che, riuolgendosi improuisamente contra i uostri nemici, si dimostrò tanto fauoreuole alle uostre nauì, alle uostre gallere, alla ualorosa uo(12)stra armata in quel punto, quando era in forse la grandezza, la gloria, la dignità del nome christiano, la medesima hora tutta lieta et ridente per renderui i debiti honori nel primo apparir del uostro felicissimo principato si è totalmente in un subito purificata da ogni pestilente contagione et mortalità. Vengo hora da queste communi alle cause che habbiamo etiandio noi altri rimasti da un tanto Regno di congratularci particolarmente con Vostra Serenità, hauendo ella fatto dopo non molti mesi le giuste uendette delle dispietate offese et tormenti che amaramente habbiamo sentito con ogni sorte di crudeltà. Habbiamo pur mirato con gli occhi proprii et Ali et Sirocho et Caracoza et tanti altri famosi capitani con gli loro figlioli carichi delle nostre ricchezze parte uccisi, parte presi et condotti prigioni, che anchora non ben satii del nostro sangue fieramente ne stracciauano per ogni momento. Et quanti de' nostri piu chari parenti prima per somma benignità de Iddio, et poscia per merito della uostre magnanimità, quasi tornati da morte a uita, hebbero special gratia con le proprie mani di uendicarsi et di riscuotersi dalla seruitù? Et quante delle nostre matrone improuisamente abbracciarono liberi i loro figlioli, che erano in tuttoperate di riuederli? Ben possiamo dunque chiamarla et liberatrice et uendicatrice del nostro sangue, e sperar anchora che ella sia per rinouar et ren(13)der chiara la fedeltà, et deuotione di tutta quella patria uerso questo gloriosissimo stato. Et sa pur ella per esperienza che non ne ha mai chiamati al seruitio publico, mentre con somma giustitia reggeua et custodiua tutta quell' Isola, che non siamo stati d' ogni hora disposti ad ubbidirle, non hauendoci mai imposto alcun carico ne' sospetti di guerra, che sempre non l' habbiamo intieramente sodisfatta. Se ne hauesse ella richiesto di arder uiui i figliuoli proprii con le proprie mani, gli haueressimo sacrificati al nome della sua Republica. Et che cosa era nostra, che sempre non sia stata parimente uostre? Il cuore, il sangue, la uita, l' anima era perpetuamente piu a' commodi di questo illustrissimo dominio che di noi altri, come si è potuto anchora piu apertamente uedere in questa nostra estrema et uniuersal desolatione. Di fuori erauamo circondati da un potentissimo esercito di cento uintimillia persone, esercitatissime in

ogni maniera di guerreggiare, che anchora fino a quel tempo non haueano riceuuto alcuna rotta, ne prouato auuersa fortuna. Di dentro erauamo per breuità di tempo, per lontananza de' paesi, per assenza di nauì, per dipartenza, per morte, per altri uarii auuenimenti con picciol numero de soldati, senza gouernatori che s' intendessero mediocremente almeno dell' arte della militia, in una fortezza posta infra terra, priua d' ogni souuenimento di fuori, anchora (14) non compita, ne incamisciata, ne ben attorniata di fosse et di parapetti; e specialmente in una Isola contigua quasi a' nemici, aggirata d' ogn' intorno da' loro paesi, lontanissima da ogni soccorso del suo principe. Hora in una tanta afflittione et miseria della nostra città, hauendone ancho il nemico dopo molti et molti abbattimenti gia uicino et sicuro della uittoria, prima fatto uedere con gli occhi proprii per le ruine de' belloardi da lui gia mandati a terra, che non manchaua quasi altro che di douer metter il giorno sequente di certezza il tutto a ferro et a fiamma, et inuitandone egli a renderci con larghissime promissioni di saluarne la uita, l' entrate et le facultà, pur non scorgendo noi alcun altro rimedio al nostro scampo habbiamo constantissimamente piu tosto eletto di ueder i nostri piccioli figlioletti separati dalle nostre braccia et fieramente uccisi nella nostra presenza, le mogli et le figliole crudelissimamente stracciate et martoreggiate, che di non star sotto la ubbidienza de' uostri clarissimi rappresentanti et di non osseuar intieramente la fede al nostro Principe. Et che altro poteuano mai fare in tale stato ducento sfortunati gentilhuomini nati et accresciuti in un Regno, oue per molti secoli continui non si è mai ueduto ne guerra, ne corpo di esercito, se ultimamente nella riuiera dell' Africa ad ogni soccorso et aiuto uicinissima tanti soldati Spagnoli et Italiani, fior et (15) reputation della militia christiana, auuezzì sempre a sottometter città, regni et prouincie non hanno potuto difender la piu famosa et antica fortezza che sia mai stata nel mondo almeno per lo spatio di trenta giorni contra l' innumerable stuolo di questa fiera et horribile natione? Non è marauiglia dunque, se le nostre picciole forze non habbiano sostenuto longo tempo la gran potenza di un tanto nemico. È ben marauiglia, che la uostra uirtù habbia potuto non solamente resister alla sua poderosissima armata, ma anchora uincerla et soggiogarla. Et però se a Voi solo non è stato egli formidabile, non è perciò che non sia stato egli spauenteuole a molti altri, ancho poiche Vostra Serenità ha conseguito contra di lui una cosi gloriosa uittoria, non che auanti, quando solamente col terror del suo gran nome facea horrore a tutto il mondo. A noi basta che tanti nembi, tante fortune, tante tempeste, che ne minacciauano adosso una cru-

delissima ruina, uenendo tutte in un tratto, non siano state possenti di estinguer in una minima parte l'ardentissima fiamma della nostra constantissima fede. Onde possiamo dir francamente che la estrema posanza dell'altiero tiranno de gli Ottomani puo darsi uanto di hauer preso et distrutto le mura della nostra patria, ma non gia di hauer sottomesso i nostri animi et la nostra fedeltà. Et che non habbiamo poscia (16) noi ueduto et sofferto per non hauer uoluto con discender a macchiarla o diminuirla? Quai miserie, quai straci, quai crudeltà non habbiamo sostenuto, essendo nella dipartenza delle armate condotti schiaui in questa et in quell'altra prouincia da gl'infideli? Qual contrada dell'Asia, dell'Africa et dell'Europa non è testimonio de' nostri esilii, de' nostri supplici, de' nostri tormenti? Che amaritudine pensa Vostre Serenità che ne sia il mirar i figlioli altre uolte accompagnati con qualche numero di seruidori, et hora non hauer da nutrirgli? Hauergli alleuati con tante delicatezze, et hora non hauer panni almeno di poueramente coprirgli, non che spesa di mantenergli et di amastrarli? Anzi antiueder la futura loro pouertà et miseria, che suole spegner ogni lume di nobiltà? Che animo crede ella che sia il nostro, riguardandoci le figliole a lato et non hauendo ne di che pascerle, ne di che uestirle, ne di che maritarle, ne di che mandarle o per uoluntà o per forza ne' monesterii? Oltra il mirar parte delle gentildonne di quello sfortunato Regno, madri et sorelle et consorti et figliole de' uostri fidelissimi feudatarii, tutte in una picciola casa rinchiuse ad ogni uil seruigio adoperarsi et mendicar infelicemente di hora in hora la uita et attenderla dalla sorte, dalla fortuna et dall'altrui arbitrio et discretione? Lascio di dir di quegli altri figlioli, che lontanissimi (17) da noi si trouano in durissima et asprissima cattiuità senza speranza di liberarsi gia mai. La presenza de' piu chari et propinqui parenti nelle infirmità suole prestar qualche alleuiamento, et a noi non apporta altro che confusione. A gli altri la morte de' figlioli è di un incomportabile et estremo dolore, et a noi sono di maggior tribulatione i figlioli che uiuono di quegli che gia sono stati cosi fieramente uccisi; anzi quegli che uiuono o ne fanno desiderar la lor morte o ne fanno desiderar la morte di noi medesimi, per non uedergli in quello stato in che si trouano, et per non douergli uedere in quelle maggiori calamità, nelle quali dubitiamo che anchora siano per douer incorrer nell'auuenire. Onde se ci accompagniamo con altri che siano in miseria, moltiplichiamo le nostre tribulationi et i nostri infortunii, partecipando parimente delle loro disauenture; se ci abbattiamo in chi si gode in qualche prosperità, maggiormente ci dogliamo, non gia per inuidia, ma perche specchiandoci nell'altrui felicità molto piu riconosciamo le no-

stre disgratie, le quali per ogni momento ne rappresentano et quello che noi hora siamo et quello che siamo stati pur l' altro giorno. Qual giamai de' uostri sudditi ha patito per uoi quanto habbiamo patito noi? Tutte le loro afflittioni sono fauole a comparation delle nostre non simulate tragedie, nelle quali tut(18)tauia siamo ad un certo modo non a caso ma per uolontà, non per fortuna ma per elettione, non per necessità ma per deliberato consiglio. Che dirò io della fortezza di Famagosta? De' disaggi sostenuti in tanti assalti et in così lungo et pericoloso assedio? Della sua infinita pazienza? Della costanza? Della prontezza d' animo dimostrata per conseruarsi sotto le gloriose insegne di questa Repubblica? Altra arte non habbiamo imparato tutti noi che quella della ubbidienza et fedeltà et queste non siamo restati di essercitare fino all' ultimo spirito, come siamo certissimi che molti forse presenti in questa honoratissima raunanza non ne lascieranno desiderar l' altrui credenza per confermarlo. Quando mai è occorsa tra' nobili di quel Regno alcuna sorte di tradimento? Qual mai per ribellioni o per solleuationi o per seditioni nello spatio di cento anni è stato priuato del suo feudo o ritenuto nelle prigioni o condannato a morte o rilegato fuori di quell' Isola? Qui chiamo in testimonio tutti i consiglieri, tutti i logotenenti, tutti i capitani, tutti i proueditori, che alcuna uolta furono in quella prouincia. Chiamo in testimonio finalmente Vostra Serenità, sotto la cui prouidenza et gouerno per lo spatio di molti mesi si trouaua felicemente tutto quel Regno, hanno mai contrafatto alle sue proclame? Non hanno in ogni minima occasione anteposto sempre mai (19) il suo imperio ad ogni loro particolar interesse? Altri ne' bisogni et ne' sospetti di guerra ui hanno appresentato tutti i loro argenti, ori, biade et intrade. Alcuni hanno donato al publico in uarie occorrenze una somma quantità de danari. Molti per apparentarsi nel uostro sangue non hanno dubitato di pregiudicar estremamente tutta la loro posterità. Furono ancho di quegli che hauendo posto in naue auanti ad un tal sospetto se stessi et i loro figlioli con gran facultà, uenuto poscia l' annuncio della guerra sono tornati a discaricar ogni cosa, per non ui dar ombra di non uoler morir con tutto il loro hauere et famiglie ne' uostri seruitii. Ma perche mi distendo io con tante parole a dimostrar la fede et deuotione prestata a Vostra Serenità da tutto quel Regno, se la ha potuto ancho ultimamente comprender da una minima parte uiuuta per sette anni di continuo sotto la ubbidienza de gli altri Eccellentissimi Generali et di Vostra Serenità? Qual gallera di tutte quelle de' suoi sudditi, che siano mai state nell' armata sotto la sua giurisdittione, piu uolentieri et con maggior prontezza le ha seruito della gallera di Cipro? Qua-

le si espose mai a piu graui pericoli et nel lasciarsi condur spesse uolte per mezzo de' nemici ad inuestigar i loro secreti et nell' andar intrepidamente a portar auisi et soccorsi ouunque facea bisogno et nel congionger l' una parte del(20)l' armata con l' altra quasi con certezza o di morte o di seruitù, et finalmente con la uita et col sangue sparso del suo ualorosissimo sopracomito in uostra presenza? Hor proposta dinanzi a gli occhi la nostra fedeltà et tutto quello che habbiamo costantemente tolerato per conseruarla, non ci resta a fare piu altro che raccomandandar deuotamente le nostre afflitte fortune al discretissimo et clementissimo giudicio di quel Prencipe, che si è dimostrato difensor di Christo, liberator di tutta Italia, uendicator del nostro sangue, uittorioso triumphator de' nostri nemici, che ne ha molto ben conosciuti et che piu d' ogn' altro puo essere certo della nostra incomparabile lealtà, prontezza d' animo et deuotione uerso la sua Republica. Ne si conuiene forse hora, essendo Vostra Serenità per diuina prouidenza esaltata a cosi honorato seggio con tanta authorità, che noi altri andando dispersi con le mogli, con gli figlioli, et peregrinando per questa et per quell' altra parte del mondo siamo esempio di ogni misera et iniqua conditione. Non dimandiamo cose ingiuste et che non meritino di essere impetrate da questa clementissima Republica. Dimandiamo che quello che è stato eseguito spesse uolte uerso altri in meno calamitosa fortuna intorno a spettatiue, prouisioni, ufficii, immunità, beneficij sia hora parimente rinouato nelle persone di coloro, i (21)cui padri et fratelli et parenti sono morti per conseruation del uostro stato. Dimandiamo oltreciò di seruirle ciascuno secondo la sua professione et conditione, et di uiuere tra uoi questo rimanente di uita, che ci auanza, et di lasciare le nostre ossa dopo la morte in questa patria, doue habbiamo speranza che ne dobbiate per l' auuenire maggiormente et aiutare et conseruare et difendere. Et in qual altra regione anderemo noi miseri et infinitamente infelici tra genti non conosciute, con le quali per la diuersità de' costumi et de gouerni non possiamo giamai sperare ne di poter uiuere ne di seruire? Qual altro ne aiuterà, se non ne aiuteranno coloro nelle cui famiglie anchor uiue illustre et gloriosa una gran parte del nostro sangue? Et in cui meritamente confidandoci tutti per tanti mari, per centomille perigli siamo conuenuti in questa città, hospitio de' scacciati per l' altrui tirannide dalla lor patria, porto securissimo a quegli che sono trauagliati dalle humane disauenture et refugio di tutta l' afflitta christianità. Se quei di Modone per ricompenso di un minimo segno meritauano tante prouisioni in perpetuo per se et per gli loro successori et discendenti; se le genti di Rhodi, le quali haueano anchora in questa

et in quella parte del mondo molte altre entrate, et che non haueano perdute tutte le facultà, hauendosi reso a patti all' inimico, (22) senza alcun loro merito precedente, sono gia state soccorse, fauorite et inuestite dell' Isola di Malta, perche non dobbiamo noi, che oltra l' essere priuati di tutti i beni di fortuna habbiamo fatto ogni estrema proua di fedeltà, sperar di douer essere racconsolati da quella Republica, che sempre è stata a tutti gli altri principati del mondo uiuo specchio d' ogni charità, a cui ci habbiamo uolontariamente consecrato et deuotamente seruito per lo spatio di cento anni et in cui habbiamo riposte tutte le nostre speranze fondate nella grandezza de' nostri meriti, fondate nelle promesse di questo Illustrissimo Stato, fondate nelle uostre santissime conscientie? Et se sono stati aiutati si cortesemente quegli di Napoli di Romania et di Maluasia con spettatiue, con uffici. et con ogni altra sorte di souuenimento, a che maniera possiamo noi mai pensar di douer essere giudicati a loro inferiori, non essendo inferiori ne di conditione, ne di meriti, ne di fedeltà? Non lasciate, Serenissimo Principe, questa parte fuori delle uostre historie, ne de gli animi di chi nascerà dopo noi per l' auenire; percioche tutti coloro che leggeranno le heroiche imprese di questa Republica, fatte a nostra memoria sotto le christianissime insegne di Vostra Serenità, quantunque saranno sforzati d' inaltar quei triumphi prossimamente con sommo ualor acquistati, de' quali (23) se ne ua altiera la presente età, nondimeno tra tante laudi desidereranno alcuna altra, et quella di grandissima importanza, ogni uolta che non uederanno in esse queste poche miserande reliquie di quel Regno essere state a paro di qualunque altro uostro suddito aiutate, che per non hauer uoluto mancharui di fede, hanno patito sensibilmente con gli occhi proprii, con le proprie persone, con gli proprii corpi tutte quelle disauenture, che senza horrore et terrore sarebbero malageuoli ad esprimere et imaginare. Questo atto ui resta a fornire. In questo consiste il compimento di questa uostra dignissima impresa di non lasciar nello stato, nel quale tuttauia si trouano coloro, per la cui conseruatione et uendetta ui hauete mosso alla guerra et alla battaglia, onde è seguita cosi gloriosa uittoria, che riconosce la sua prima causa et il suo uero principio dalle nostre calamità. Percioche si come non hauete permesso che i nostri nemici senza graui pene lungamente godessero della morte et del sangue de' nostri padri, figlioli et fratelli, cosi non douete comportar che possano gloriarsi di hauer ridotto noi altri uostri fidelissimi sudditi rimasti da una tanta fiamma ne gli occhi uostri et nella uostra presenza andar dispersi et uiuere in tante angustie et necessità. Questa attione, per essere piena di clementia, di misericordia, darà

spirito alle vostre lau(24)di et le rappresenterà tutte chiare et illustri, come sacrificio a quel tribunale, oue non si accetta alcuna oblatione che non sia sempre mescolata et temperata con charità. Et benche habbiate con la uostra uittoriosa armata animosamente rotto et fracassato ne' piu graui bisogni della christianità il maggior inimico della nostra religione, tuttauia con sopportation uostra non resterò di dire, questa santissima operatione, che al presente le proponiamo, douer essere tanto piu grata a sua Diuina Maestà, quanto che quella è successa con qualche affetto d' iracundia, et questa sarebbe con misericordia; quella con furore et con orgoglio, questa con modestia et mansuetudine; quella per necessità, questa per propria elettione, con somma contentezza di cuore et di conscientia, et non senza una totalmente compiuta sodisfattione di animo. Hor si come per Voi i nemici hanno sentito il giusto sdegno della uostra fortezza, cosi noi dobbiamo goder il frutto della uostra misericordia, essendo questo l' ufficio di uero Principe, di dimostrarsi terribile et pauentoso contra i barbari et gl' infideli, et uerso i sudditi clemente et misericordioso. Onde le nostre tenebrose fortune faranno piu uiuamente comparir lo splendore della uostra cortesia et liberalità; et le nostre miserie presteranno occasione di felicità a Voi et a tutta la Vostra Eccellentissima (25) Republica, non essendo ella altro che operata secondo la charità, che tra tutte le uirtù è tanto piu perfetta uirtù, quanto che niuna senza quella può esser uirtù. Ne creda Vostra Serenità che quel Sommo et Immortale Iddio l' habbia liberata da tanti pericolosi accidenti, da tante fiamme, da tante uccisioni, et l' habbia riseruata a cosi gloriosa altezza ad altro fine, che per render piu illustre ancho la sua giustitia nel riconoscer i meriti de' suoi populi et de' suoi sudditi in tempo di pace, si come in tempo di guerra ha fatto scorgere a gli occhi del mondo la sua marauigliosa fortezza et uirtù heroica. La presente protettion nostra deue ella ancho prender tanto piu uolentieri, quanto che pare essere stata ab eterno letta per superna disposition di colui che la ha fatto nascer principe nella sollemnità di quel glorioso et diletto suo apostolo, che generato et prodotto in Cipro hauerà in tutela la dignissima persona, uita et principato di Vostra Serenità, et che forse un giorno le impetrerà gratia di ridurla anchora un' altra uolta sotto le insegne di Christo et di questa religiosissima Republica. Non ha, Serenissimo Principe, la uostra benigna et misericordiosa natura cosa migliore, che il uolere; ne la uostra suprema authorità gratia maggiore, che il poter solleuar gli oppressi, consolar gli afflitti et prestar ogni aiuto a coloro che sono improuisamente condot(26)ti dalla maluagia fortuna senza alcuna loro colpa in simili calamità, come sono le nostre al pre-

sente. Ma giudicando io essere a noi molto piu gioueuole Vostra Serenità con se stessa et con questi santissimi Padri della patria, che alcun altro ragionar hora con esso lei, ricorriamo tutti noi humilmente et deuotamente alle sue misericordiose braccia et raccomandiamo le nostre fortune alla sua infinita bontà et alla clementia di questa sua Serenissima Republica, nelle quali, trouandoci noi hora in cosi pouero stato et calamitoso, habbiamo riposte tutte le nostre speranze, et ogni nostra consolatione. Faccia Iddio che le humili et giuste supplicationi, che le porgiamo in cosi lieta occasione, in un commune applauso et uniuersal triumpho de gli altri sudditi, di tutta Italia et di tutta la christianità, si habbiano a riguardar dal uostro pietoso giudicio in quella maniera, che sia per douer essere a maggior gloria di sua Diuina Maestà, ad esaltatione di questo dignissimo imperio et di Vostra Serenità.

ADDENDA

Εἶχε ἤδη τυπωθεῖ καὶ κυκλοφορήσει σὲ ἀνάτυπα ἡ μελέτη μου, ὅταν ἔλαβα γνώση μιᾶς πρόσφατης μελέτης τοῦ διακεκριμένου Γάλλου ἐρευνητῆ τῆς Λατινοκρατίας στὴν Κύπρο Wipertus H. Rudt de Collenberg (Recherches sur quelques familles chypriotes apparentées au pape Clément VIII Aldobrandini (1590 - 1605). Flatro, Davila, Sozomenoi, Lusignan, Bustron et Nores, Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου, τ. XII (1983), σσ. 5 - 68· γιὰ τοὺς Δενόρες, σσ. 46 - 57 καὶ tableau VII). Στὴ μελέτη αὐτὴ περιλαμβάνονται νέες καὶ ἀγνωστες πληροφορίες γιὰ τὸν Ἰάσωνα Δενόρες καὶ τὴν οἰκογένειά του, ἀντλημένες κυρίως ἀπὸ ἀρχεϊακὰ ἔγγραφα καὶ ἀπὸ χειρόγραφα τοῦ Βατικανοῦ, ποὺ τροποποιοῦν ἢ συμπληρώνουν ὀρισμένα σημεῖα τῆς μελέτης μου. Τίς νέες αὐτὲς πληροφορίες τίς παραθέτω ἐδῶ συνοπτικά, ἐπιφυλασσόμενος νὰ ἐπανέλθω ἐκτενέστερα σ' αὐτὲς καὶ σὲ ἄλλες σχετικὲς μὲ τὸν Ἰάσωνα, ὅταν δημοσιεύσω τὰ ἀνέκδοτα κείμενά του ποὺ σώζονται στὸν κώδικα 260 τῆς Παλατινῆς Βιβλιοθήκης τῆς Πάρμας (βλ. παραπάνω, σ. 58 σημ. 1), μικροφίλμ τοῦ ὁποῦ κατόρθωσα ὕστερα ἀπὸ πολὺχρονας προσπάθειες νὰ ἀποκτήσω.

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει ὁ Rudt de Collenberg, ὁ παπoὺς τοῦ Ἰάσωνα Ἰάκωβος (Zaco), ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πατέρα τοῦ Ἰάσωνα Πέτρο καὶ τὸν Ἰωάννη, πρῶτο κόμη τῆς Τρίπολης, εἶχε κι ἕναν τρίτο γιὸ ὀνομαζόμενον Ἰάσωνα (ἀπ' ὅπου πιθανότατα προέρχεται τὸ βαφτιστικὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα ἀνεψιοῦ του), ἀν καὶ τὰ σχετικὰ μ' αὐτὸν καὶ τοὺς ἐπιγόνους του εἶναι ἀρκετὰ συγκεχυμένα καὶ ἀβέβαια (δ. π., σσ. 47, 54).

Ὁ Ἰωάννης, πού ἦταν μικρότερος ἀπὸ τὸν Πέτρο, ἔγινε κόμης τῆς Τρίπολης τὸ 1529 ἀγοράζοντας τὸν τίτλο αὐτὸν ἀπὸ τὸ βενετικὸ κράτος, καὶ πέθανε πρὶν ἀπὸ τὸ 1542, ὅποτε τὸν διαδέχθηκε ὡς δεῦτερος κόμης τῆς Τρίπολης ὁ πρωτότοκος γιὸς του Λουδοβίκος (Alvise) (δ. π., σ. 47). Ὁ Λουδοβίκος, πού πέθανε τὸ 1565, εἶχε πέντε γιουὺς καὶ ἕξι θυγατέρες, ἐνῶ ὁ ἀδελφός του Καῖσαρ δὲν εἶχε ἀπογόνους. Ἀπὸ τοὺς γιουὺς τοῦ Λουδοβίκου, τὸν Ἰάκωβο, τρίτο κόμη τῆς Τρίπολης, τὸν Ἰωάννη, τὸν Φραγκίσκο Μαρία, τὸν Ὀκταβιανὸ καὶ τὸν Καίσαρα, ἐπίσκοπο τοῦ Parenzo, οἱ τέσσερις πρῶτοι ἔπесαν στὴν πολιορκία τῆς Λευκωσίας ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1570). Παραμένει λοιπὸν ἀνεξήγητο γιὰτὶ ὁ Ἰάσων, πού μὲ τόση περηφάνεια προβάλλει τὰ κατορθώματα τῆς οἰκογένειάς του, δὲν κάνει καθόλου λόγο γιὰ τὸν ἥρωικό θάνατο τῶν τεσσάρων δευτερανεψιῶν του. Θυγατέρα τοῦ Ἰωάννη ἦταν ἡ εὐνοουμένη τοῦ Μωάμεθ τοῦ Γ' (καὶ μητέρα μιᾶς κόρης τοῦ σουλτάνου), ἐνῶ μιὰ δευτέρα θυγατέρα ἔγινε σύζυγος τοῦ Κύπριου ἐξωμότη Φλαγγίνη, εὐνοουμένου τοῦ ἴδιου σουλτάνου καὶ ἀνώτατου ἀξιωματοῦχου τῆς Ὑψηλῆς Πύλης. Δὲν εἶναι βέβαιο ποιὸς ἀπὸ τοὺς τέσσερις ἀδελφούς πού σκοτώθηκαν στὴν πολιορκία τῆς Λευκωσίας ἦταν ὁ πατέρας τῶν δυὸ ἱερωμένων πού σταδιοδρόμησαν ἀργότερα στὴν Πάδοβα (βλ. παραπάνω, σσ. 54, 59 σημ. 2) καὶ ἀναφέρονται ἐπίσης ὡς κόμητες τῆς Τρίπολης. Ὁ πρῶτος, ὁ Λουδοβίκος (Alvise), πού ἔγινε κανονικὸς τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Πάδοβας τὸ 1581 καὶ πριμικήριος τοῦ ἴδιου ναοῦ τὸ 1585, πέθανε τὸ 1592. Ὁ δεῦτερος ἦταν ὁ Λίβιος, πού ἔγινε κανονικὸς καὶ πριμικήριος τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Πάδοβας τὸ 1584 καὶ πέθανε τὸ 1631. Συνεπῶς ὁ Λίβιος ἦταν πρόσωπο ὑπαρκτό, καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀποδώσουμε στὸν Νικόλαο Κομνηνὸ Παπαδόπουλο σφάλμα γιὰ τὸ ὄνομά του, ἀλλὰ μόνο γιὰ τοὺς συγγενικοὺς δεσμούς του (βλ. παραπάνω, σ. 59 σημ. 2).

Ὁ πατέρας τοῦ Ἰάσωνα Πέτρος εἶχε τρεῖς γιουὺς (τὸν Calcerando, τὸν Ἰάκωβο καὶ τὸν Ἰάσωνα) καὶ δυὸ θυγατέρες (τὴ Melusina καὶ τὴ Μαργαρίτα). Ὁ πρωτότοκος Calcerando πέθανε τὸ 1553 καὶ ἀποκλείεται νὰ γεννήθηκε γύρω στὰ 1520, ὅπως ἀναφέρει ὁ Rudt de Collenberg (δ. π., tableau VII), ἀφοῦ ἤδη τὸ 1537 ἦταν καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας (βλ. παραπάνω, σ. 56). Σχετικὰ μὲ τὴ γέννηση τοῦ Ἰάσωνα ὁ Γάλλος ἐρευνητὴς σημειώνει τρεῖς χρονολογίες (1510, 1520, 1530) (δ. π., σ. 51 σημ. 219 καὶ tableau VII), ἀλλὰ, ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ τίς χρονολογίες αὐτὲς μόνο ἡ πρώτη μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ σωστή. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Ἰάσωνα δὲν παραθέτει κανένα νέο στοιχεῖο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς συζύγου του. Ὄνομαζόταν Αἰκατερίνη καὶ ἦταν γόνος τῆς οἰκογένειας τῶν Συγκλητικῶν, γνωστῆς ἑλληνοκαθολικῆς οἰκογένειας εὐγενῶν τῆς Κύπρου, πού, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἰάσων, συγγένευε μὲ τίς εὐγενεῖς βενετικὲς οἰκογένειες Pesaro, Querini, Nani καὶ Canal, ἀν καὶ γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα τὴ συγγένεια μόνο μὲ

τὴν πρώτη (δ. π., σ. 52 σημ. 224). Ἐπαληθεύεται ἐπίσης καὶ τὸ ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Ίάσονα ὅτι τέσσερις ἀνεψιῆς του εἶχαν παντρευτεῖ Βενετοὺς πατρικίους ἀπὸ τὶς οἰκογένειες Da Mosto, Bembo, Memmo καὶ Giustiniano (δ. π., tableau III). Ὁ Rudt de Collenberg ἀναφέρει, καὶ ἀσφαλῶς ἔχει δίκιο, ὅτι ὁ ἱστορικός Piercaterino Davila (1576 - 1631) ἦταν ἐγγονὸς τῆς ἀδελφῆς τοῦ Ίάσονα Μαργαρίτας (δ. π., σσ. 28 - 31, 51 καὶ tableau III) καὶ ὄχι, ὅπως γράφει ὁ L. Scarabelli (βλ. παραπάνω, σ. 54 σημ. 5), δισεγγονὸς τοῦ Ίακώβου Δενόρες, τρίτου κόμη τῆς Τρίπολης, ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἦταν πολὺ μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν φερόμενο ὡς δισεγγονό του. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πέτρο καὶ τὴ Λάουρα, ὁ Ίάσων ἀναφέρεται ὅτι εἶχε καὶ μιὰ δεύτερη κόρη, τὴ Λουκρητία, ποὺ ζοῦσε τὸ 1599 στὴ Ρώμη (δ. π., σ. 52). Ὁ Rudt de Collenberg ἀναφέρει πολλὰ (δ. π., σσ. 52 - 54) γιὰ τὸ γιὸ τοῦ Ίάσονα Πέτρο, γραμματέα, ὅπως εἶδαμε, τοῦ πάπα Κλήμη Η' (ποῦ, ἄς σημειωθεῖ (δ. π., σσ. 7 - 11), ἡ γιαγιά του Λουίζα Flatro ἦταν Κυπρία) καὶ πολυγραφότατο συγγραφέα, ποὺ πέθανε τὸ 1638. Ὁ Γάλλος ἐρευνητὴς ἐντόπισε πληθὺς κειμένων καὶ ἔργων τοῦ Πέτρου στὸ Βατικανό, δὲν μπόρεσε ὅμως νὰ ἐντοπίσει (δ. π., σ. 54 καὶ σημ. 233) τὴν τύχη τοῦ κύριου ὄγκου τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου ποὺ ἀναφέρει ὁ Scarabelli (βλ. παραπάνω, σ. 64 σημ. 3). Τὸ ἔργο αὐτό, ὅπως εἶδαμε, σὴνεται στὴν Παλατινὴ Βιβλιοθήκη τῆς Πάρμας.

SOME REMARKS ON THE «CRETICA»
OF CRISTOFORO BUONDELMONTI

(*Cristoforo Buondelmonti, Descriptio Insule Crete et Liber Insularum, Cap. XI : Creta*, Édition critique par Marie - Anne Van Spitael, Hé-
rakleion (Crète) 1981, pp. (2)+343+XXII pl. +1 map).

The works of Cristoforo Buondelmonti, apart from achieving an enormous success in their own time, are of great interest to every scholar studying the Aegean world in the Late Middle Ages. A new edition of his works or part of them is, therefore, an event that can hardly pass unnoticed; indeed it is very welcome and potentially very useful because Buondelmonti, being the first "modern" traveller to describe the Aegean islands in a more or less systematic way, is considered to be an essential source for everyone interested in the area.

This notice, far from intending to examine the work of Buondelmonti as a whole, has a more limited scope, namely to make some comments on Buondelmonti's work concerning Crete as edited by Mme Van Spitael.

We may recall that Buondelmonti owes his fame to two works: a description of Crete known as *Descriptio Candiae* or *Descriptio Insulae Cretae* (DIC) and a description of the Aegean and Ionian islands as well as Constantinople, known as *Liber Insularum Archipelagi* (LIA), a chapter of which deals again with Crete. The original Mss. of both these works, the first of which was sent to the humanist Niccolò Niccoli and the second to the author's patron cardinal Giordano Orsini, have never been found, despite persistent researches undertaken at various periods in the past. However, we possess a relatively large number of copies, particularly of the LIA which had been a great success, all of which bear a varying degree of textual similarity to each other; and the same applies to the maps which usually accompanied these Mss.

The first edition of the DIC was attempted by the 18th century Venetian scholar Flaminio Cornaro (Corner), who used one Ms.¹; the LIA was first published by L. de Sinner with the help of three Paris Mss. but with many mistakes and misunderstandings²; finally É. Legrand published again the LIA in a Greek version found in a Ms. of the library of the Seraglio in Constantinople and, at the same time, he reprinted Corner's edition with many corrections and with a long and very useful introduction³. A second volume which would have contained the commentary was announced by Legrand but never appeared. The chapter on Crete of the LIA in the Latin and Greek version of Sinner's and Legrand's editions respectively were reprinted by El. Platakis⁴. Recently (1984), a translation of the DIC into Greek by Mrs. Olympia Aposkiti-Alexiou has been published.

These are, briefly, the editions of the works of Buondelmonti, apart from his maps, and one may have expected from Mme Van Spitael more than the eight lines which she dedicated to the history of the previous editions of Buondelmonti's works. There is, indeed, a general lack of references which is apparent and striking, particularly in the second part of the book, i.e. the sections concerning Buondelmonti's activities and his Mss.: one is under the impression that Mme Van Spitael is somehow the first to write about Buondelmonti or to discover his Mss., because she refers to practically no-one else's works⁵.

1. *Creta Sacra*, I, Venetiis 1755, pp. 1 - 18 and 77 - 109.

2. *Christoph. Bondelmontii, Florentini, Librum Insularum Archipelagi*, Lipsiae et Berolini, 1824.

3. *Description des îles de l'Archipel, par Christophe Buondelmonti, Version grecque par un Anonyme, Première partie...*, Paris 1897 (Publications de l'École des Langues Orientales Vivantes, quatrième série, tome XIV).

4. Ξένοι φυσιοδίφαι, γεωγράφοι και περιηγηταί περί Κρήτης κατά τοὺς IB'-IO' αλ., *Amaltheia* 6 (1971), pp. 105 - 112.

5. Special mention must be made of three particularly useful works on Buondelmonti with further bibliography, which Mme Van Spitael does not refer to: R. Almagià, *Planisferi, Carte Nautiche e Affini dal secolo XIV al XVII esistenti nella Biblioteca Apostolica Vaticana*, Città del Vaticano 1944 (Monumenta Cartographica Vaticana, I), pp. 106 ff.; A. Campana, *Da codici del Buondelmonti*, *SBV* 9 (1957), pp. 32 ff. (Silloge Bizantina in onore di S. G. Mercati); R. Weiss, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 15, 1972, pp. 198 - 200, s. v. Cr. Buondelmonti. See also the analysis of Buondelmonti's works in J. P. A. Van Der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople* (Nederl. Hist.- Arch. Inst. Te Istanbul), I, Louvain 1980, pp. 133 - 150 and 227 - 237.

Mme Van Spitael's edition is divided into three parts. In the first she examines briefly the situation of Crete in the beginning of the 15th century, the life and voyages of Buondelmonti as well as his itinerary in Crete and, finally, his language and style of writing. In the second part the editor examines the Mss. of the DIC and the LIA and gives her edition of the texts along with a translation into French. The third part contains the editor's commentary on the texts and her conclusions. The book is completed with the bibliography¹, two indices, twenty-two plates and one map.

Since the edition of the text and the Mss. are particularly interesting, let us consider them first.

The DIC is known by only five Mss. Mme Van Spitael has established the text by collating Cod. Chig. Lat. IV, 74² and the Ms. of Buondelmonti in a private collection in Baden³; variants have been given from Cod. Laur. Plut. 29, 42⁴ and Cod. Ros. 703⁵. The fifth Ms., Cod. Marc. Lat. X, 124⁶, contains an abridged version of the DIC and was collated only in certain passages to help clarify the text of the other Mss.

It must be noted in the first place that Mme Van Spitael has described these Mss. without a single bibliographical reference. Secondly, the description of the Mss. given by her is unsatisfactory and, occasionally, incorrect. For instance, one is never told whether a Ms. containing the DIC (and/or the LIA) contains anything else, too. To take one example, Cod. Chig. Lat. IV, 74 also contains the *Liber de seculo et religione* by Coluccio Salutati⁷, but this she does not mention; in the same Ms. the sequence of the folia is disturbed but again this is not mentioned when the editor enumerates the folia—which results

1. Which is referred to only in the commentary, not in the previous parts of the book.

2. A. Campana, *op. cit.*, p. 34; R. Almagià, *op. cit.*, p. 115.

3. Van Spitael, *op. cit.*, p. 80 - 81; cf. M. Guarducci, *Kret. Chron.* 4 (1950), p. 528 (note).

4. A. M. Bandini, *Catalogus codicum latinorum bibliothecae Mediceae Laurentianae*, I, Florentiae 1774, col. 58 - 59.

5. H. Tietze, *Die illuminierten Handschriften der Rossiana*, 1911, p. 184; cf. R. Almagià, *op. cit.*, p. 116 - 117.

6. G. Valentinelli, *Bibliotheca Manuscripta ad S. Marci Venetiarum*, VI, Venetiis 1873, p. 300 - 301.

7. A. Campana, *op. cit.*, p. 34.

in a confusion—as she does not mention the lacunae¹; the same Ms. contains four drawings in the text of the DIC which are also not mentioned; finally, the date of the Ms. (17th century) is never mentioned by the editor. The Ms. of Baden, which is the least known of all, is also described in a similarly casual manner; so are the Mss. Laur. Plut. 29, 42 and Ros. 703. For the latter the editor mentions that its colophon is “sans aucune mention de date”², but in fact the colophon bears the date 1418 and the beginning of the Ms. gives the date MCCCCX(X)V (1415)³. Concerning the copyist of the Ros. 703, Bartholomeo de Columpnis, Mme Van Spitael wonders if he was a member of the Colonna family and thinks that he lived in the end of the 15th century, unaware of the fact that de Columpnis has been the subject of an article by A. Campana, who dates the copying of the Ros. 703 by him in 1425⁴.

Before we come to the method that Mme Van Spitael has used to edit the text of the DIC, it must be remembered that Buondelmonti wrote not one, but certainly two and possibly three versions of this work, whose copies bear proof of this fact. Indeed, Buondelmonti wrote a longer and a shorter version of the DIC between 1417 and 1422 (not 1420, as the editor thinks), or, according to another view, after the first version had been completed and sent to Niccolò Niccoli in 1417, a second—shorter—version was written containing material absent from the previous one; a third version, which was a revision of the first, was completed in Constantinople in 1422⁵. In other words, there was not one original form of the DIC written by Buondelmonti, but two or three “original” versions, the copies of which are the Mss. we possess now.

Mme Van Spitael accepts that there are two different versions of the DIC but, contrary to everyone else who wrote on Buondelmonti and contrary to all the evidence provided by the Mss. themselves, she considers the shorter version older than the longer one, presenting

1. *Ibid.*

2. Van Spitael, *op. cit.*, p. 82.

3. R. Almagià, *op. cit.*, p. 116.

4. A. Campana, Chi era lo stampatore Bartolomeo de Columnis di Chio, *Studi e ricerche sulla storia della stampa del Quattrocento*, Milano 1942, pp. 1 - 32; cf. idem, *SBN* 9 (1957), p. 52.

5. R. Weiss, *op. cit.*, p. 199.

no argument whatsoever to support this view¹. According to the editor, the Cod. Chigianus and the Ms. of Baden represent the long form of the DIC, whereas the shorter one is represented by the Laurentianus and the Rossianus². We are not told from what version the abridged form of the DIC in the Cod. Marc. Lat. X, 124 derives.

What Mme Van Spitael did in editing the text was to collate all five Mss. indiscriminately, forgetting that she had previously admitted that "Ces quatre manuscrits paraissent provenir de deux versions primitives differentes"³. However, since not all the Mss. go back to a common original, this method of edition is objectionable in principle because it ultimately transforms the text into a form that has never existed. For example, in the description of Cod. Ross. 703 the editor informs us that "ce manuscrit contient des gloses fort nombreuses" one of which is *et signum dat civitati*⁴. If we turn to the text that Mme Van Spitael has edited, we read in lines 579 - 80: *in quo custos Candie vigilat et signum dat civitati*; which means that she has incorporated in the text a gloss that does not exist in any of the other four Mss. In the same manner, one cannot see why in l. 938 *per penam pendentes* of the short version (Laur. Plut. 29, 42) should be preferred against the reading *ab alto pendentes* of the Baden, Chigianus and Rossianus Mss., nor why in the same line *cedunt*, given again by the short version (Ross. and Laur.), should be preferred against *ruunt* given by the Mss. of the long version. On the other hand, the editor's sometimes drastic emendations of the text cannot be always accepted, as e.g. in the cases of *Pseira insula* and *Uisea* to which we will return later.

It is unnecessary to multiply these examples because the point is that we could have had a far clearer picture of what Buondelmonti wrote, if the editor had put side by side instead of mixing up the two different versions. Indeed, an edition of the two versions separately in two parallel columns would offer much better chances both for comparison and for comments on the text, because now the variants given in the apparatus criticus remain virtually without comment. Fortunately,

1. Van Spitael, *op. cit.*, p. 92 - 93.

2. Nevertheless, A. Campana, *op. cit.*, p. 52, maintains that the Ros. 703 is "anche un esemplare della redazione a m p i a della Descriptio Insulae Cretae".

3. Van Spitael, *op. cit.*, p. 84.

4. *Ibid.*, p. 82.

it is true that the differences in the two versions of the DIC are not very serious, as far as the essentials are concerned, and from this point of view though the overall form of the text is not very near to what Buondelmonti actually produced, the important thing remains that the variants of the text are now available.

After the edition of the DIC, an edition of the chapter dedicated to Crete in the LIA becomes somewhat superfluous, as there is practically nothing essential in the latter which is not already mentioned in the former. Seen in this way, the LIA might as well have been ignored altogether. However, since the editor decided to edit its chapter on Crete, she ought to have concentrated on what is more important, namely, not so much the text itself, as the maps which illustrate the Mss. of the LIA, and the collation of the greatest possible number of Mss.

Unfortunately, although the editor has included in her plates four maps of Crete from various Mss. of the LIA, neither the best nor the most important ones have been included, nor did she pay any attention to the maps at all, despite the fact that she accepted, albeit half-heartedly, that Buondelmonti could have been a cartographer as well¹.

In fact Buondelmonti himself wrote at the end of the DIC contained in the Cod. Chig. Lat. F IV, 74: "*Scripsi hunc librum figuram que insule...*" etc., which means that the DIC was originally accompanied by a map of Crete. Today, only one text of the DIC, the one preserved in the Cod. Ross. 703, is accompanied by such a map and a very important one too, about which, incidentally, Mme Van Spitael remains silent, as she does for all the maps of Buondelmonti. Every other map of Crete connected with the work of Buondelmonti that survives today accompanies the LIA.

The map of the Ross. 703 presents the western half of Crete in a folio measuring 19×24 cm; it lacks the eastern half which would have made the original dimensions 19×48 cm². Another map, very similar to this but perhaps closer to the original, is preserved in the Cod. Res. Ge. FF 9351 of the Bibliothèque Nationale. It measures $29,5 \times 59$ cm and lacks only the eastern tip of Crete³. A third one,

1. Van Spitael, *op. cit.*, p. 38 - 39.

2. Cf. R. Almagià, *op. cit.*, p. 116 and plate LVI (upper), where it is reproduced.

3. L. Valée, Notice des documents exposés à la section des cartes de la Bibliothèque Nationale, *Revue des Bibliothèques*, 1912, p. 163, no 165; cf. R. Almagià, *op. cit.*, p. 116.

an excellent and superbly executed map of Crete, covers the whole fol. 134^v of the Cod. Vespas. A XIII (Arundel 93) of the British Museum, which also contains the text of the LIA¹. All these maps, if we may restrict ourselves to these three among the many others that exist, are very detailed: a close scrutiny of their legends reveals that, although the latter two (as all the rest, except the first one) accompanied the LIA where the description of Crete is very short, their indications and legends in fact correspond in detail to the full text of the DIC. This proves that the same map of Crete which was originally produced to illustrate the text of the DIC was also used later to illustrate the short chapter on Crete which is contained in the LIA, despite the fact that this map was far more detailed than the text on Crete in this latter work. In other words, by checking on the better and more detailed maps of Crete existing today in Mss. containing the LIA, we can check in fact on Buondelmonti's narration and itinerary in the DIC.

Mme Van Spitael has failed to realize the importance of these maps, not for the text of the LIA but for that of the DIC, as she failed to realize that, since Buondelmonti first published his DIC followed by a map on which he had depicted his itinerary in some detail, a modern edition of this work should be accompanied by and constantly compared to as many maps related to this work as are available and worth this effort.

Coming now to the Mss. of the LIA, Mme Van Spitael has described, again with no bibliographical references, a total of thirteen Mss.; she has also used two more, Cod. Chig. Lat. F IV, 74 and the Ms. of Baden, which had been used before for the edition of the DIC, and a third, the Ms. of the Seraglio, which is a translation of the text into Greek. The edition of the short version was based on the Chigianus and the Ms. of Baden; for the edition of the longer version there were used the Ms. of Norfolk², two Mss. of Venice³, three of Florence⁴

1. J. Planta, *Catalogue of the manuscripts in the Cottonian Library...*, 1802, p. 435; *Catalogue of the Arundel manuscripts in the British Museum*, London 1834, p. 26. Very detailed description in A. Derolez, *The Library of Raphael de Marcatellis*, Ghent 1971, pp. 90 - 94.

2. W. Roscoe - S. de Ricci, *A handlist of the manuscripts in the library of the Earl of Leicester at Holkham Hall*, London 1932, p. 41; cf. *The Holkham Hall Library, Illumination and Illustrations in the Ms. Library of the Earl of Leicester*, ed. by W. O. Hassal, Oxford 1970.

3. Cod. Marc. Lat. X, 124 - 3177 and Cod. Marc. Lat. XIV, 45 - 4595; see p. 90, note 5 *supra*.

4. For Cod. Laur. Plut. 29, 25 see: A. M. Bandini, *op. cit.*, col. 41 - 42; for Cod. II, II, 312 (Bibl. Naz. Centr.) see: G. Mazzatinti, *Inventari dei manoscritti delle*

and five of Paris¹, but each group of Mss. was considered as one, despite the variations within each group. The Ms. of the Seraglio and the Ms. A 219 inf. of the Ambrosiana were described but not collated².

It is not very clear to me why the editor has restricted herself to these Mss. only, and has not tried, if not to collate, at least to locate and describe as many Mss. of the LIA as possible. As this work had known an enormous success in its time, there exists a great number of copies, many of them with very interesting maps. A brief research of ours has produced the following Mss. containing the LIA in one form or another, and quite possibly many more must exist in various other public or private libraries.

1. Bibl. Ambrosiana, Cod. Y 72 Sup., containing the text of the LIA rendered in "volgare" (Venetian dialect)³.
2. Bibl. Nazionale Centrale di Firenze, Cod. Magliab. XIII, 7⁴.
3. Bibl. Universitaria di Padova, Cod. 1605⁵.
4. Bibl. Classense di Ravenna, Cod. 308⁶.
5. Cod. Marc. Lat. X, 123. The text is incomplete⁷.
6. Cod. Marc. Lat. XIV, 25⁸.
7. Cod. Marc. Ital. VI, 19. The text is in "volgare"⁹.

Biblioteche d'Italia, vol. 9, Forlì 1899, p. 92 - 93; for Cod. 673 (M. I. 25) (Bibl. Riccardiana) see: J. Lamius, *Catalogus codicum manuscriptorum qui in Bibl. Riccardiana Florentiae adservantur*, Liburni 1761, p. 245.

1. For the three Mss. Fds. Lat. 4823, 4824 and 4825 see: *Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Regiae*, pars tertia, tomus quartus, Paris 1744, p. 5; for the Ms. Lat. Nouv. Acq. 2383 see: H. Omont, *Nouvelles acquisitions du Département des Mss. pendant les années 1898 - 1899*, Paris 1900, p. 22; for the Ms. Res. Ge. FF 9351 see p. 93, note 3 *supra*.

2. While the omission of the former is understandable, the exclusion of the latter is not. Moreover, while the Ms. of Milan is said to be "apparenté" to the Ms. of Norfolk (p. 85), in the stemma (p. 92) it is shown as deriving from the Chigianus. For this latter Ms., Cod. A 219 Inf., see: A. Amelli, *Indice dei codici manoscritti della Biblioteca Ambrosiana*, *Revue des Bibliothèques*, 1909, p. 151.

3. *Inventario Ceruti dei manoscritti della Biblioteca Ambrosiana*, vol. 5, 1979, p. 306; cf. P.O. Kristeller, *Iter Italicum*, I, London 1963, p. 344.

4. R. Almagià, *op. cit.*, p. 105, note 3.

5. *Ibid.*, p. 115.

6. G. Mazzatinti, *op. cit.*, vol. IV, Forlì 1894, p. 214.

7. G. Valentinelli, *op. cit.*, p. 297.

8. R. Almagià, *op. cit.*, p. 114, note 3.

9. *Inventari dei Mss. delle Biblioteche d'Italia*, vol. 77, Firenze 1950, p. 6.

8. Cod. Marc. Lat. X, 215¹.
9. Cod. Vat. Ross. 702².
10. Cod. Vat. Ross. 704. The text is in "volgare"³.
11. Cod. Vat. Ross. 705⁴.
12. Cod. Vat. Urb. Lat. 458⁵.
13. Cod. Vat. Urb. Lat. 459⁵.
14. Cod. Vat. Barb. Lat. 270⁶.
15. Cod. Vat. Chig. F V, 110⁷.
16. Cod. Marc. Lat. X, 158⁸.
17. British Museum, Cod. Sloane 3843⁹.
18. British Museum, Cod. Vespas. A XIII (Arundel 93)¹⁰.
19. British Museum, Cod. Titus B VIII, 235. It contains a part of the LIA, not including Crete, translated into English¹¹.

1. See p. 95, note 7 *supra*.

2. H. Tietze, *op. cit.*, p. 101 - 102; R. Almagià, *op. cit.*, p. 107 f.

3. H. Tietze, *op. cit.*, p. 184; R. Almagià, *op. cit.*, p. 113 - 114; A. Campana, *op. cit.*, p. 49 f.

4. H. Tietze, *op. cit.*, p. 182; R. Almagià, *op. cit.*, p. 113; A. Campana, *op. cit.*, p. 49 f.

5. C. Stornaiolo, *Codices Urbinates Latini*, I, Romae 1902, p. 466 - 467; cf. R. Almagià, *op. cit.*, p. 112.

6. R. Almagià, *op. cit.*, p. 109.

7. A. Muñoz, I codici miniati della Biblioteca Chigi, *Revue des Bibliothèques*, 1905, p. 370; cf. R. Almagià, *op. cit.*, p. 110 - 111.

8. G. Valentinelli, *op. cit.*, p. 305.

9. S. Ayscough, *A catalogue of the Mss. preserved in the British Museum... including the collections of Sir H. Sloane...*, vol. I, London 1782, p. 365. According to the copyist of this Ms., Jacob Palmerius (Paulmier) "nobilis Cadomensis" (= Caen), who copied the text of the LIA in 1642, the original Ms. of Buondelmonti existed in the library of the French scholar Auguste de Thou, in Paris. Here is how the title of this Ms. reads (fol. 3^r): *Liber Insularum Archipelagi/Christophori de Bondelmontibus/cuius autographum extat in Bibliotheca Thuana/Lutetiae./Hoc autem exemplar propria manu descripsit/Jacobus Palmerius a Grentemesnil/Nobilis Cadomensis/Anno Domini Dionysiano 1642*. Cf. Sinner, *op. cit.*, p. 11; F. W. Hasluck, Notes on Mss. in the Brit. Museum relating to Levant Geography and Travel, *ABSA* 12 (1905 - 6), p. 198. Indeed the *Catalogus Bibliothecae Thuanae*, Paris 1679, p. 421, edited by Joseph Quesnel, contains a "*Liber Insularum Archipelagi, Christ. de Bondelmont. cum figuris. fol.*". I do not know whether this indication has ever been followed up by those searching for the original Ms. of Buondelmonti.

10. See p. 94, note 1 *supra*.

11. J. Planta, *op. cit.*, p. 435. The date 1320 is obviously a mistake for 1420. Cf. Sinner, *op. cit.*, p. 27; F. W. Hasluck, *op. cit.*, p. 197.

20. National Maritime Museum, London, Cod. 36 - 9918 C/P 13¹.
21. National Maritime Museum, London, Cod. 38 - 9919 C/P 20¹.
22. Ann Arbor University, Michigan, Cod. 162².
23. Gennadeion Library, Athens, Cod. XXII, 3, 71³.
24. Paris, Bibliothèque Nationale, Cod. Lat. Nouv. Acq. 16⁴.
25. Leyden, Cod. Voss. Lat. Q 62⁵.
26. Bodleian Library, Oxford, Cod. Canon. misc. 280⁶.

It is interesting to see that in the edition of the LIA, Cap. XI: Creta, Mme Van Spitael did what it would have been better if it had been done in the edition of the DIC. Here we have again more than one version of the text. According to R. Weiss⁷, there was an original version finished before 1420, which is now lost; a second version was completed in Rhodes in 1420 and was sent to cardinal Orsini, as was the previous one, too. A third version, in shorter form, was written by Buondelmonti in Constantinople in 1422 and again dedicated to Orsini; finally, a fourth version followed around 1430 with various geographical remarks in the first two chapters, two new maps and an abundance of antiquarian, mythological and philosophical excursuses which, along with a lengthy preface, were absent from the previous versions.

Mme Van Spitael mentions only two versions, those of 1420 and 1422, considering again the longer version as preceded by the shorter one. She says nothing about a version produced ca. 1430, but it seems that she does not accept this view because she states that Buondelmonti must have died shortly after 1423⁸. Be that as it may, Mme

1. D. Howse, *An inventory of the navigation and astronomy collections at the National Maritime Museum*, London 1973, pp. 6/9 - 6/10; D. Howse - M. Sanderson, *The Sea Chart*, London 1973, p. 17; *A guide to the Mss. in the National Maritime Museum*, II, 1980, pp. 107 - 108.

2. S. de Ricci - W. J. Wilson, *Census of Mediaeval and Renaissance Mss. in the USA and Canada*, II, New York 1937, p. 1122.

3. Manuscript catalogue of the Gennadeion Library p. 22.

4. H. Omont, *Nouvelles acquisitions du Département des Mss. pendant les années 1921 - 23*, Paris 1924, p. 18; cf. Monique - Cécile Garand, La tradition manuscrite du "Liber Archipelagi Insularum" [sic], *Scriptorium* 29 (1975), p. 69 - 76.

5. K. A. De Meyier, Un manuscrit de "Liber Insularum Archipelagi" de Christophe Buondelmonti à Leyde, *Scriptorium*, 25 (1971), pp. 300 - 303.

6. G. Mitchell, Ex libris Kiriaci Anconitani, *Italia medievale e umanistica* 5 (1962), pp. 283-299.

7. *Op. cit.*, p. 199.

8. Van Spitael, *op. cit.*, p. 39.

Van Spitael edits here separately two versions of the chapter on Crete of the LIA, following this time the correct principle which was not adopted in the edition of the DIC. Once again it would have been much more convenient if these versions were edited in parallel columns so that the texts could be more easily compared to each other.

Let us now consider the commentary which the editor has appended to the text, a task almost equally important as the edition of the text. It is to Mme Van Spitael's credit that her comments are copious and usually very detailed. She has managed to clarify a great number of Buondelmonti's obscure passages and to identify the place-names mentioned by the author, making an extensive use (despite the fact that she ignored Buondelmonti's own maps) of later Venetian maps and later travellers' accounts, as well as archaeological reports combined with her own experience of travelling through Crete. There are, however, some remarks that have to be made.

The comments are, understandably, largely of a geographical and archaeological nature. As far as the latter are concerned Mme Van Spitael, eager to give as much information as possible, often reaches the other extreme: perhaps carried away by her own experience, she does not restrict her comments on what Buondelmonti actually said he saw, but goes on to analyse what he must have seen according to her opinion. To give one example, about his *civitas Camara* Buondelmonti writes this antiquarian remark: *Plura et magna hedificia marmorum dimictunt sotii*¹. Thinking that Buondelmonti was actually looking at the ruins of ancient Praisos, the editor gives a long note on this city and the surrounding area and then concludes: "Il a pu voir (sc. Buondelmonti), comme nous, des ramparts, un sanctuaire de sommet, les soubassements d'un grand édifice public, à la fois maison des hommes (ἄνδρεῖον), prytanée (πρυτανεῖον) et sénat (βουλευτήριο), les citernes, les tombes voûtées, les restes de quelques maisons d'époque hellénistique"². Remember that Buondelmonti only referred to *Plura* (or *rura*) *et magna hedificia marmorum*.

This type of comment is provided nearly every time that Buondelmonti writes, even in the vaguest terms, about seeing ancient ruins. Since Buondelmonti is mostly studied for his remarks on ancient

1. *Ibid.*, p. 165. "*Plura*" is an emendation of the editor for "*rura*" given by all the Mss.

2. *Ibid.*, p. 270 - 271.

sites he visited, this over-enthusiastic commentary by the editor ultimately offers to the reader a greatly over-estimated assessment of Buondelmonti's testimony. In other words the reader is often presented with a false picture about what Buondelmonti actually saw and this constitutes a serious drawback of the editor's work especially when, as we shall see below, there is a near-certainty that Buondelmonti also described places that he had never visited.

On the other hand there are several passages which would have deserved comment but do not receive any. This usually happens with passages of historical or social content, but there are other instances as well. For example, the ruins seen by Buondelmonti during his excursion south of the town of Kisamos are never commented upon¹; nor is Buondelmonti's remark that the church of St. Titus at Gortyna is a small one, while the church at the near-by village of Agioi Deka is as big as the church of St. Trinity in Florence, when it is obviously the contrary that is true²; nor is there any comment about the inhabitants of the western parts of Crete whom Buondelmonti presents so vividly in various passages³, to mention only a few of the passages where comment is lacking.

On the contrary there are sometimes comments on things never mentioned by Buondelmonti at all. For instance, commenting on Buondelmonti's phrase *Massalam post longum iter invenio flumen*⁴, the editor includes the following remark: "Là, les marins peuvent échapper à l'animosité des habitants de Khora (Sfakion), pirates réputés, faire de l'eau douce (elle sourd de la plage en creusant légèrement le sable) et se reposer une journée entière (un dimanche?)"⁵. Now Buondelmonti says or implies nothing of the above except that there he rested for one day. In the same way, when Buondelmonti mentions that in the region of *Castrum Novum* (Castel Nuovo, modern Kastelli Kainourgiou) the inhabitants cultivate flax⁶, the editor remarks: "Il est très douteux que Buondelmonti... ait réelle-

1. *Ibid.*, p. 129.

2. *Ibid.*, p. 174 - 175.

3. E.g. pp. 115 - 116, 123 f., 131 f.

4. *Ibid.*, p. 116.

5. *Ibid.*, p. 232.

6. *Ibid.*, p. 178.

ment assisté au rouissage (du lin)"¹. But he never claimed anything of the sort!

Sometimes the editor fails to cite references supporting her claims; e.g. it would be very interesting to know where she obtained the information that the area around the village of Episkopi (Monofatsiou) was "une région d'ailleurs fortement colonisée par les Arabes entre 827 - 961"²; or what is the source of her information that "c'étaient un monastère et une chapelle dits San Giorgio de la Ponta (ou Punta) ou monasterio di Nazareth, au bord de la mer, à la base du promontoire qui ferme à l'Est le port d'Heracleion"³. And the reader would like very much to know what part of the text the note n° 198, p. 280 refers to.

Coming now to the geographical comments, these are basically linked with Buondelmonti's itinerary dealt with in the first part of the book.

As we have said, the first part of the book consists of three sections. The first of these deals with the situation of Crete in the beginning of the 15th century, being a short exposé of the administrative, social, economic and religious conditions prevailing in Crete at that time. This analysis, however, is somewhat irrelevant as neither Buondelmonti nor Mme Van Spitael make any particular mention of these conditions anywhere in the book, nor is there any discussion of the social, economic etc. background of Crete seen through Buondelmonti's narration. Nevertheless, neither this section nor the third one, dealing with Buondelmonti's art of writing, are as interesting for our discussion as the second section, which concerns the life of Buondelmonti and his voyages in Crete.

Reading Mme Van Spitael's short "Notice biographique" on Buondelmonti one gets the distinct impression that it is less documented and less detailed than it ought to have been, compared with the

1. *Ibid.*, p. 283.

2. *Ibid.*, p. 277. The whole area of Herakleion and the surrounding villages must have been densely populated by the Arabs, although we possess no information other than the coin-finds and the remains of an Arab building at Knossos. Even so, there have been no Arabic coins found at Episkopi, though there have been found in Herakleion and at the villages of Knossos, Agios Ioannis, Archanes, Kounavoi, Finikia and Dafnes; cf. D. Metcalf, *Coinage in south-eastern Europe 820 - 1396*, London 1979, pp. 344 - 345.

3. *Ibid.*, p. 259.

respective article of R. Weiss written more than ten years ago. The same general lack of documentation and the impression that the editor uses imaginative guesswork is given by the note on the conditions of Buondelmonti's travel. However, the most important part of this section is the one dealing with the itinerary followed by Buondelmonti.

The editor starts with the firm conviction that Buondelmonti's narration in the DIC should be taken at face value, i.e. that Buondelmonti actually followed the itinerary exactly as it is narrated in the DIC, which, in turn, is nothing more and nothing less than a true account of this journey exactly as it had happened. It looks as if it never crossed the editor's mind that Buondelmonti may have not followed this itinerary in the same way that it is related or, indeed, that he may not actually have visited some of the places he described, in the same way that he had very possibly not visited all the islands he described in the LIA¹. Despite the fact that the editor herself recognizes that the division of the narration in the DIC into three parts (south coast—north coast—inland route from East to West) was done "pour le commodité des lecteurs"², she nevertheless thinks that this was an "ordre logique" followed in actual fact. Moreover, on the basis of the ex-libris of Buondelmonti and other indications the editor came to the conclusion that the DIC was the product of a more or less continuous exploration of Crete for approximately three months in the year 1415; she then embarked on a rather futile task, supposedly based on the text of the DIC, namely to produce a table of Buondelmonti's day-by-day travel around and through Crete, allegedly undertaken between April and June 1415³.

Let us consider this latter first, i.e. that a detailed table of Buondelmonti's days of journey can be worked out. Mme Van Spitael's assumption is based on the following indications:

- a) A note in the Cod. Chig. Lat. F IV, 74 which reads: *Tres menses preteriere in quibus ego Christoforus indignus presbyter de Buondelmontibus de Florentia hanc perquisivi insulam.*

1. Cf. R. Almagià, *op. cit.*, p. 117 note 4.

2. Van Spitael, *op. cit.*, p. 42.

3. *Ibid.*, pp. 46 - 52.

- b) The ex-libris of Buondelmonti¹. Among the Mss. which he bought in Crete, one was purchased on 5 May 1415 in Castel Belvedere and another in September 1415 on Mt Jouktas.
- c) The fact that Buondelmonti described a feast of St. Constantine in the homonymous village of Rhethymnon, which establishes his presence there on a 20th - 21st of May.

Besides these indications there is the editor's hypothesis that Buondelmonti's travel was continuous and exactly as described in the DIC, while the two dates of May 1415 are used as fixing-points for establishing Buondelmonti's sequence of travel.

About these arguments we could make the following remarks. The note in the Cod. Chigianus that Buondelmonti explored the island during three months is considered very important in determining his itinerary, but a similar note in another Ms. is ignored. Indeed, Cod. Ambros. A 219 Inf. containing the LIA, in the chapter on Crete reads: *Ego autem anno Incarnationis Domini MCCCCXV... Cretam totam diebus XXIII equester perquisivi...* For how long, then, did Buondelmonti explore Crete, three months or twenty-four days?² And if the latter is true, what are we going to do with the editor's detailed table of travel?

Secondly, if the date 5 May 1415 is important in fixing Buondelmonti's sequence of travel, the second date, September 1415, does not fit into the sequence at all: according to the editor's table Buondelmonti visited Mt. Jouktas around the middle of April, not in September which is outside his alleged period of travel. One can, of course, argue that Buondelmonti's visit in September was different from the one in April, but then the same argument could apply to his visit at Castel Belvedere as well, in which case the latter's value as a fixing-point for Buondelmonti's travel is destroyed.

Thirdly, the Cod. Chigianus which contains the note about Buondelmonti's three months stay does not mention the year 1415 at all; on the contrary, its last chapter of the DIC ends with the words *Vale. In Candia MCCCCXVII*, which the editor herself translates

1. *Ibid.*, pp. 34 - 35, where the editor merely repeats the information given by É. Legrand, *op. cit.*, pp. XXIV - XXVI, without citing her source. She is not aware of one more Ms., Cod. Vat. Gr. 338, bought by Buondelmonti in Crete in 1418 and cited by Almagià, *op. cit.*, p. 105 note 4.

2. Or twenty-six according to R. Weiss, *op. cit.*, p. 198.

“Adieu. Fait à Candie 1417”¹. Strictly speaking, the editor would be more justified in thinking that Buondelmonti’s three-months visit took place in 1417, since she also remarks that he wrote up his description of Crete “plusieurs jours ou plusieurs semaines après son trajet”², and not one or two years after his travel.

Last but not least, the text of the DIC itself hardly ever offers any indications, even indirect ones, about Buondelmonti’s daily stations, except in very few cases. To illustrate this point let us take a quite ordinary passage of the DIC, e.g. the part immediately after Cydonia (Chania) as far as Rhethymnon³; this, according to the editor, covered from the sixth until the tenth day, inclusive, of the second part of his travel (north coast). It is immediately obvious to anyone who cares to make the comparison that the text of Buondelmonti offers absolutely no clue for such a division in days of journey, since the narration runs continuously without intervals of any sort. Although we could discuss the details and could remark that one could have hardly had time to do in one day all that supposedly took place in the 7th day, or that had Buondelmonti travelled on horseback⁴, the 8th, 9th and 10th days of his travel would have actually taken only one or one and a half days, the point is that the indications offered are so vague and the conditions of travel so uncertain that we can never be sure of the circumstances, the time or the sequence of Buondelmonti’s journey.

Let us now come to the editor’s view that Buondelmonti followed exactly the described itinerary and that, of course, he visited every place he described. Unfortunately, the reality seems to be somewhat different. There are some passages in the DIC which are so vague or so incorrect that it seems almost certain that the Florentine did not pass through the places in question or that his visit in some places followed a different route from the one described in the narration. This becomes more evident in the last part of his narration concerning the westernmost part of Crete through the inland route.

According to the editor, after leaving Myriokephala Buondelmonti marched westwards passing through the villages of Kallikratis,

1. Van Spitael, p. 196.

2. *Ibid.*, p. 279.

3. *Ibid.*, p. 139 (510) - 143 (560).

4. As the Ms. Ambr. A 219 Inf. clearly says he did, see p. 102 *supra*.

Asfendou, Askyfou, Kaloi Lakkoi, Mouri, Aradena, Agios Ioannis and Samaria, after passing through the homonymous gorge¹. Then, through the plateau of Omalos he crossed the valleys of the torrents Agrilianos, Kalamonitis, Tauronitis, Kolenis and Tyflos, passing through the villages of Sembronas, Palaia Roumata, Kakopetros, Sasalos and Katsamado until he reached the village of Ai Kyr Giannis (modern Tsourouniana)²; from there he probably proceeded to the ruins of ancient Polyrrhenia (Apano Palaiokastros), whence he reached Phalasarna³.

All this itinerary has been conceived on the basis of a text of Buondelmonti which only mentions *Leucos mons*, *Lutro*, *ecclesiam Sancti Chyr Ioannis cum rure maximo*, *Cacoperato flumen*, *Chissamospolimi* and *Pholarna*⁴. There is no other mention of anything else and, to say the very least, it would be astonishing if Buondelmonti had not dedicated even a few words to the magnificent, awe-inspiring and unique gorge of Samaria, had he passed through it or had he seen it. Of the places he mentions, the White Mountains, the village of Loutro and Kisamos were already referred to in the previous parts of the DIC. On the other hand, the only new places he mentions in this passage are all in the region of Kisamos and easily accessible from there. Consequently, it seems that Buondelmonti never followed the inland route west of Myriokephala; on the contrary, it seems much more plausible that he visited the village of Ai Kyr Giannis when he had been at Kisamos, all the more so as he had then described an excursion he had made inland, i.e. towards that region⁵. It is also probable that if he ever visited the ruins of Polyrrhenia⁶, it was during that excursion when, after having marched southwards of Kisamos for some time, he visited a *templum vetustissimum* in which he saw a *musaicum opus* and was told about *multis hedificiis porfireis et marmoreis* and *busta ydolorum*⁷.

1. *Ibid.*, p. 298 note 236.

2. *Ibid.*, p. 299 note 238.

3. *Ibid.*, pp. 300 - 301 notes 240 - 241.

4. *Ibid.*, pp. 193 (1120) - 196 (1148).

5. *Ibid.*, p. 129.

6. Mme Van Spitael is right in supposing that Buondelmonti actually spoke about Polyrrhenia when he thought he reached Phalasarna, *ibid.*, p. 301.

7. *Ibid.*, p. 129.

The view that Buondelmonti did not visit the interior of the west part of Crete is strengthened by the presentation of that region in the maps of Crete which accompany Buondelmonti's works. In all these maps there is absolutely nothing corresponding to the western part of the inland route that Buondelmonti supposedly followed: apart from the indications 'White Mountains' and legends indicating the existence of massive cypress forests, this region is otherwise virtually blank, with no indications or place-names referring to the interior of the western part of Crete; it seems fair to assume, then, that Buondelmonti never passed through that region.

This is not the only instance showing that the Florentine did not follow the itinerary described in his narration. The same applies to the eastern part of the inland route as well, namely from cape Sidero as far as the plateau of Lasithi. Mme Van Spitael works out an elaborate and detailed itinerary of Buondelmonti's for that part, but the simple fact is that the author hardly mentions any modern place-name in all this region, except for the names of the mountains; there are only the names of the ancient cities, the ruins of which he supposedly saw, but in actual fact arbitrarily located on the basis of a map of Ptolemy.

There are only two instances when he mentions a modern place-name in this region. In the first, the text as edited by Mme Van Spitael reads: *Chersonesus nunc Uisea uidetur*¹. The editor comments amply on the village of Visea which, incidently, is first mentioned 150 years after Buondelmonti, but one is somewhat surprised to see that *Uisea* is an emendation by the editor for *villa* given by three out of the four Mss. used, and *iula* which is given by the fourth; a fact that makes the emendation hardly plausible or necessary, and the existence of the word *Uisea* in the text of Buondelmonti extremely doubtful.

In the second instance Buondelmonti writes: *Ad septentrionem Citeum olim a longe in altum montem conspiciamus qui Causi hodie ab accolis nominatur*². According to the editor, Buondelmonti was at that time in the region between the modern villages of Thrypti and Monastiraki in the eparchy of Hierapetra. Assuming that by *Causi* he meant the village of Kavousi as it is commonly thought³,

1. *Ibid.*, p. 166.

2. *Ibid.*, p. 186.

3. I am entirely unconvinced about this identification, all the more so as Kavousi is not, of course, *in altum montem*.

it would have been indeed an extraordinary accomplishment, if from that position Buondelmonti could see the Late Minoan III and Archaic remains scattered all around the area of Kavousi, which have been excavated on various occasions since 1901. If Buondelmonti ever saw anything there, it is much more reasonable to suppose that this could be done while he sailed along the north coast, which he described in the second part of the DIC, as Kavousi is of course not far from the coast and it is more easily accessible from there.

In other words, it is extremely doubtful whether Buondelmonti ever travelled inland from cape Sidero due west as far as the plateau of Lasithi; the latter must have been visited from another route, possibly from Chandax.

In another instance, when in the second part of the DIC Buondelmonti sails along the coast of the gulf of Merabello towards the two islets of Conida and Pseira, the text is edited as follows: *In transtris postea sedimus donec a leva Conidam (et a dextra Psiram) insulam (ante) promuntorium visitamus*¹. The brackets contain the editor's emendations, and the commentary on note 162 explains: "A *dextera promuntorium*: L'expression précédente 'a leva Conida' (c'est-à-dire: à gauche, l'île de Conida) ne peut-être contre-balancée par 'ad sinistram' (à gauche) des manuscrits fautifs (...)"². For one thing, the comment is not quite comprehensible. For another, one is led to understand that Buondelmonti, sailing eastwards, passed south of Conida which he saw to his left, but north of Pseira which he is presented as having seen to his right. This route is, of course, perfectly possible; but the reader does not know what to think when he sees in the editor's own map of Buondelmonti's itinerary that this same route has been shown south of both islands, that is to say, Buondelmonti must have seen both to his left³. Consequently, either the map is not correct on this point or, more likely, the emendation is completely wrong.

The belief that Buondelmonti travelled according to the itinerary of the DIC sometimes leads to awkward or unconvincing assumptions. The third part of the DIC after the settlement of Kastelli (Pediada) as

1. *Ibid.*, p. 162.

2. *Ibid.*, p. 265.

3. *Ibid.*, map facing p. 224.

far as the ruins of Gortyna is a good example of this¹. The narration is full of mistakes and inconsistencies despite the editor's efforts to explain them. Buondelmonti, according to the editor, after Kastelli visited Episkopi (Pediada), then Thrapsano, Castel Belvedere, Castel Bonifacio and finally he reached Gortyna. The only certainty here is that Buondelmonti bought a manuscript at Castel Belvedere on 5 May 1415. For the rest, he states that he saw the bishopric of Arkadia from Episkopi, which is impossible²; that he saw Castel Belvedere to the west of a place specified by the editor as Thrapsano, while it is to its south and in any case invisible from that village; that *in capite huius plani*³, i.e. the plain of Mesara, there is Castel Belvedere, which is not true even if he really meant Castel Bonifacio and got mixed up as the editor supposes. This itinerary, as defined by Mme Van Spitael, is to say the least questionable and it seems more sound to assume that Buondelmonti visited Castel Belvedere under unknown circumstances and/or by a different route, as the possibility of his having followed the itinerary vaguely implied in the DIC seems most unlikely.

To summarize, Buondelmonti's itinerary in the DIC includes the description of places which, almost certainly, the Florentine had not visited; as a result, their description is vague, incorrect and leads to misunderstandings. Consequently, not only should these suspect passages be better defined, but also his overall evidence should always be treated cautiously and not taken for granted.

There are various other details concerning the itinerary of Buondelmonti that could be discussed, as well as certain reservations about the faithfulness of the translation of some passages into French⁴; but there is no need to expand on these. With the reservations that

1. *Ibid.*, pp. 171 - 173.

2. In the commentary, p. 277 note 194, the editor supposes that Buondelmonti saw it from the vicinity of the village of Arkalochori, halfway between Thrapsano and Castel Belvedere, but unfortunately Buondelmonti mentions Arkadia while still in Episkopi.

3. *Ibid.*, p. 175. The editor translates "Au fin fond de cette plain", which is hardly what the author seems to have had in mind.

4. E.g. "*Gortinam urbem atque metropolim inveni*" can hardly be translated "J'ai trouvé la plus vaste des cités de toute l'île, la ville de Gortine ou Mitropolis", *ibid.*, p. 173.

have been expressed, Mme Van Spitael's work is still useful, although it is a pity that it has not been organized and presented in a more scholarly way.

Exeter College
Oxford

Η ΚΑΤΗΧΗΤΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΛΑΤΙΝΟΥ
ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΣΗΤΕΙΑΣ GASPARE VIVIANI
ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΟΡΘΟΔΟΞΟ ΚΛΗΡΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Για τὸν ἑλληνομαθὴ λόγιο ἐπίσκοπο Σητείας Gaspare Viviani (1525 - 1605) γνωρίζουμε πολλὰ καὶ σημαντικὰ στοιχεῖα, χάρις στὶς ἐπιστημονικὲς ἔρευνες τῶν τελευταίων ἐτῶν¹. Γόνος πλούσιας οἰκογένειας τοῦ Urbino ἔλαβε γενναία κλασσικὴ μόρφωση, ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ. Σὲ ἡλικία 25 ἐτῶν ἔγινε μοναχὸς καὶ ὑπηρέτησε τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία μὲ πίστη καὶ φανατισμό. Στὴν Κρήτη ἦλθε τὸ 1553 ὡς κανονικὸς (canonicus) καὶ στὶς 17 Ἰουλίου 1556 προχειρίστηκε ἐπίσκοπος Σητείας (καὶ ἀπὸ τὸν ἐπόμενον χρόνον 1557 Σητείας καὶ Ἱεραπέτρας). Ἡ φανατικὴ προσήλωσή του στὶς ἀρχὲς τοῦ Καθολικισμοῦ καὶ ἡ ἀναμφισβήτητη πνευματικὴ του ὑπεροχὴ ἐναντὶ τῶν ἄλλων λατίνων ἐπισκόπων τῆς Κρήτης τοῦ ἐξασφάλισαν τιμητικὸτάτα ἀξιώματα καὶ προνόμια. Ἀπὸ τὸ 1566 εἶναι τοποτηρητὴς τοῦ λατίνου πατριάρχου τῆς Κωνσταντινούπολης στὴν Κρήτη «in spiritualibus et temporalibus generalis honorumque mensae Patriarchalis generator ac procurator». Ἀπὸ τὸν ἴδιον χρόνον εἶναι ἐπίσης γενικὸς βικάριος τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης στὸ Χάνδακα².

Μὲ ἰδιαίτερον ζῆλον ὑπηρέτησε τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία στὴν Κρήτη. Οἱ ἀναφορὲς του γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κατάστασιν στὸ νησί καὶ γιὰ τὴν ἠθικὴ στάθμην τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου, ἰδιαίτερα τῶν πρωτοπαπάδων καὶ τῶν 130 οὐνιπῶν ἱερέων τοῦ Χάνδακα, ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα³. Μιὰ

1. Βλ. Vittorio Peri, Gaspare Viviani: un vescovo filelleno nella Creta del XVI° secolo, *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ.Β', Ἀθῆναι 1974, σσ. 253 - 265. Τοῦ ἴδιου, *Ricerche sull' editio princeps degli atti greci del Concilio di Firenze*, Città del Vaticano 1975 (= Studi e Testi 275), σσ. 58 - 67, ἔπου καὶ ἄλλοι ἢ σχετικὴ μὲ τὸν Viviani βιβλιογραφία.

2. Βλ. Vittorio Peri, Gaspare Viviani, *δ.π.*, σ. 254.

3. Πρβλ. Ζαχαρία Τσιρπανλῆ, *Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικὸς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439 - 17ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 156 κ.έ. Τὸ κείμενον τῆς ἐκθεσης, σσ. 307 - 312 (ἔγγραφο ΛΔ').

άγνωστη, αλλά αρκετά ενδιαφέρουσα πτυχή τῆς δράσης τοῦ Viviani στὴν Κρήτη ἔφεραν στὸ φῶς οἱ τελευταῖες ἔρευνες τοῦ καθηγητῆ κ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη. Ἀναφέρεται στὴ διείσδυση τῶν ἰδεῶν τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρύθμισης στὴν Κρήτη καὶ στὴν ἀντίδραση τῶν Ἀρχῶν. Ὁ Viviani ἐνεργώντας ὡς βικάριος τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου, ἀλλὰ καὶ με ἐντολὴ τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα τῆς Βενετίας, κινήθηκε με καταπληκτικὴ ταχύτητα, συνέλαβε τρεῖς ἐπιφανεῖς κατοίκους τοῦ Χάνδακα, ποὺ θεωρήθηκαν πρωταίτιοι, καὶ πέτυχε νὰ καταδικαστοῦν σὲ ἐξοντωτικὲς ποινὲς ἀπὸ τὸ τοπικὸ δικαστήριο τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως στὸ Χάνδακα (1568), τοῦ ὁποῖου ἦταν ὁ ἴδιος πρόεδρος¹.

Ἡ φήμη του ὡς λόγιου ἱεράρχη, ρήτορα, ποιητῆ καὶ γνώστη τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς Ἐκκλησίας ἦταν μεγάλη², ἀλλὰ τὸ συγγραφικὸ του ἔργο, ἀπὸ ὅσα τουλάχιστο γνωρίζουμε, εἶναι πενιχρό. Φέρεται νὰ ἔχει συγγράψει μιὰ μικρὴ πραγματεία γιὰ τὸν λατίνου πατριάρχη τῆς Κωνσταντινούπολης, μιὰ ἄλλη γιὰ τὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας καὶ μιὰ κατηχητικὴ διδασκαλία πρὸς τὸν ὀρθόδοξο κλῆρο τῆς Κρήτης³. Τὸ τελευταῖο τοῦτο ἔργο του, γραμμένο στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, εἶναι τὸ θέμα τῆς μικρῆς αὐτῆς μελέτης, ποὺ προσφέρω στὴν «Ἀριάδνη».

Τὸ ἔργο τοῦτο τοῦ Viviani φέρεται στὰ χειρόγραφα μετὰ τὸν τίτλο : «*Διαταγαὶ καὶ συνάθροισις διδασκαλίας χριστιανικῆς, ἣν ὁ εὐλαβέστατος ἐν Χριστῷ πατὴρ κύριος Γάσπαρος Βιβιάνος ἐπίσκοπος Σητείας καὶ τοποτηρητῆς γενικώτατος τοῦ αἰδεσιμωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης προέθηκε καὶ ἐξέδοτο τῷ τῶν Γραικῶν εὐλαβεῖ κλῆρῳ ἐν τῇ ἐπισκέψει τῆς ἀρχιεπισκοπικῆς ἐπαρχίας*». Ἀπὸ ὅσα γνωρίζω, εἶναι τὸ μοναδικὸ θρησκευτικὸ κείμενο, ποὺ γράφτηκε ἀπὸ καθολικὸ ἐπίσκοπο σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἀπευθύνθηκε σὲ ὀρθόδοξους κληρικούς. Πρόκειται γιὰ μιὰ ποιμαντικὴ ἐγκύκλιο, ποὺ συνέταξε ὁ Viviani τὸ 1566, ὅταν ἀνέλαβε τὸ ἀξίωμα τοῦ τοποτηρητῆ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης. Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὴν ἑνδειξὴ τοῦ τίτλου («*ἐν τῇ ἐπισκέψει τῆς ἀρχιεπισκοπικῆς ἐπαρχίας*»), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ

1. Πρβλ. Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, Ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης καὶ τὸ Κρητικὸ Θέατρο, Ἀριάδνη. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, τ. Α', Ρέθυμνο 1983, σσ. 97 - 98. Ὡς πρωταίτιοι καταδικάστηκαν οἱ: Ἰωάννης Κασσιμάτης, γαιατρός, Francesco Gentile, Ἰταλὸς διδάσκαλος στὸ Χάνδακα, καὶ Μανούσος Μαράς, νεαρὸς πτυχιούχος τῆς Ιατρικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάντοβας, γιὰς τοῦ γνωστοῦ νοταρίου τοῦ Χάνδακα Μιχαὴλ Μαρά.

2. Βλ. P. Canart, Les épigammes de Thomas Trivisanos, *Θησαυρίσματα*, 8, 1971, σ. 224· ἐπίσης, Ἡρ. Καλλέργη, Ὁ κρητικὸς λόγιος τοῦ 16ου αἰῶνα Θωμᾶς Τριβιζάνος, διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 1980, σσ. 266, 308.

3. Vittorio Peri, Gaspare Viviani, *δ.π.*, σ. 262.

cod. Brancaccianus I.B. 6 (16ου αἰώνα), πού περιέχει πλῆθος ἐγγράφων, κειμένων καὶ πληροφοριῶν γιὰ τοὺς Ἑλληγες ὀρθοδόξους καὶ γιὰ τὸ ἐλληνικὸ λειτουργικὸ τυπικόν. Στὰ φφ. 74^v - 75^r γίνεται λόγος γιὰ τὶς μακρόχρονης ἀπειρίες τῶν λατίνων ἐπισκόπων τῆς Κρήτης ἀπὸ τὶς ἔδρες τους καὶ ἀναφέρονται τὰ ἀκόλουθα γιὰ τὸν Viviani, πού ἀποτελεῖ μιὰ σπάνια ἐξαίρεση: «*Si come s' intende essere avvenuto a Monsignor Gaspare Viviano, gia Vescovo di Sithia e Gerapetra, che, havendo fatta residenza in quell' isola anni 20, non solo liberamente ha governate et visitate le sue diocesi, ma come Vicario Generale visitò anco l' anno 1566 la diocesi metropolitana et presentò a preti greci c a t h e c h i s m o per istruttione de popoli et diverse altre constitutioni et ordini per l' officio et cura loro, il che tutto fu con ogni riverenza accettato, come si vede per la copia di esso cathechismo et constitutioni lasciate in mano di ciascuno di quelli. Et s' intende che ridusse anco a tanta obediencia il clero greco della città, che non solo conveniva con li Latini a tutte le processioni, ma anco nelle messe pontificali cantando l' epistole et l' evangelio come si osserva in Roma in capella di Sua Santità. Ridusse anco la giurisdittione del tribunale a tal segno che non solo le cause civili et criminali delli preti 130, ma anco delli altri fuori di quello numero erano da lui determinate senza impedimento alcuno, procedendo con tal destrezza che quelli Signori temporalì restorno sempre sodisfatti*».

Σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ κώδικα γίνεται λόγος γιὰ τὸ ζῆλο τοῦ Viviani γιὰ τὴν εὐπρέπεια καὶ τὴ διακόσμηση τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ καὶ τὸν ἐμπλουτισμό του μὲ ἱερὰ λείψανα (φφ. 79^{r-v}): «*La chiesa metropolitana... fu da lui finita con uno choro di cipresso, con tarsie et altri ornamenti et uno reliquario di molta spesa*»¹.

Στὸν ἱερὸ ζῆλο τοῦ Viviani πρέπει νὰ ἐντάξουμε καὶ τὴν κατηχητικὴ διδασκαλία του πρὸς τὸν ὀρθόδοξο κληρὸ τῆς Κρήτης. Τὸ κείμενο μᾶς παραδόθηκε σὲ δύο κώδικες. Ἀρχαιότερος εἶναι ὁ Marc. Gr. XI, 20 (coll. 1475), olim Nanianus CLI(=M), πού γράφτηκε κατὰ διαστήματα μεταξὺ XIV-XVII αἰώνα². Τὸ κείμενο τῆς «Διδασκαλίας» τοῦ Viviani περιέχεται μεταξὺ τῶν φφ. 153^r - 189^v καὶ τὸ τμήμα τοῦτο, γραμμένο ἀπὸ δύο χέρια, χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα, κατὰ τὸν Elpidio Mioni³. Ἴσως μάλιστα νὰ γρά-

1. Τὴν πολύτιμη πληροφορία καὶ τὴν προμήθεια τοῦ κώδικα ὀφείλω στὸν φίλο καθηγητὴ κ. Νικόλαο Μ. Παναγιωτάκη. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή.

2. Βλ. Elpidio Mioni, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti*, vol. III, Roma 1972, σσ. 109 - 110.

3. Ὁ.π., σ. 109.

φτηκε τὸ 1570, γιατί τὸ ἔτος τοῦτο ἀναγράφεται στὸ φ. 153. Τὸ χειρόγραφο ἀνῆκε στὸν γνωστὸ λόγιό ἱερέα Ἰωάννη Τρουλλινό, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα στὸ φ. 1 : «Ἰωάννου ἱερέως Τρουλλινοῦ τοῦ Κρητός»¹.

Ὁ Vittorio Peri, στὴ μελέτη του γιὰ τὸν Gaspare Viviani, γνωρίζει μόνον τὸ παραπάνω χειρόγραφο τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης². Ὑπάρχει ὁμως καὶ δεύτερο χειρόγραφο, τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς (Ἀθήνα) ἀρ. 70 (18ου αἰ.), σσ. 109 - 140(=B)³. Τὸ κείμενο τῆς «Διδασκαλίας» στὸ χειρόγραφο τοῦτο σώζεται μόνον κατὰ τὸ πρῶτο καὶ μεγαλύτερο τμήμα του καὶ διακόπτεται ἀποτόμως στὸ στίχο 441, μὲ τὴ φράση «δι' ἡδονῆς καὶ συγκατα...». Ἡ συμφωνία τῶν δύο χειρογράφων εἶναι πλήρης καὶ οἱ μεταξὺ τους διαφορὲς ἀσήμαντες.

Τὸ κείμενο ἀπαρτίζεται ἀπὸ δύο ἄνισα μέρη: τὸ πρῶτο, ποῦ εἶναι καὶ τὸ μικρότερο, περιλαμβάνει τίς «Διαταγές» τοῦ ἐπισκόπου καὶ τιτλοφορεῖται: «Πόθεν κληρικοί». Στηριζόμενος στὶς μαρτυρίες τῶν Γραφῶν ὁ Viviani ἀναλύει τὸν ὄρο «κληρικός» καὶ παρέχει ἓνα γενικὸ περίγραμμα τῶν καθηκόντων καὶ τῶν ὑποχρεώσεών του. Ἐπιμένει στὴν πιστὴ τήρηση τοῦ τυπικοῦ τῆς λατρείας γιὰ τίς ἀκολουθίες τῆς ἡμέρας καὶ τῆς νύκτας. Κάνει λόγο γιὰ τὴν ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν, ποῦ πρέπει νὰ ἀναγινώσκονται (οὐ ψιθυριστῶς, ἀλλὰ μετ' ἐκφωνήσεως). Γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς θείας λειτουργίας ἐμμελῶς: «Δεῖ δὲ καὶ τὴν λειτουργίαν ἄδειν μετὰ σωφρονοῦσης καὶ καθαρῶς φωνῆς, ὅπως οἱ ἐστῶτες κατανοῶσι τὰ λεγόμενα καὶ παρακινῶνται πρὸς εὐσέβειαν».

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν εὐκοσμη παρουσία τοῦ κληρικοῦ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν καθαριότητα καὶ τὴν εὐταξία τῶν ναῶν: «Ἔτι δὲ βουλόμεθα, ὡς καὶ τὸ δέον ἀπαιτεῖ, τὰ σκεύη, ὅπου τὰ θεῖα ἱεροπρεπῶς ἀποτελοῦνται, δηλονότι τὸ ἅγιον ποτήριον, ἀστερόδισκος καὶ τὰ λοιπά, ἵνα κρατῶσιν αὐτὰ καθαρὰ πάντοτε καὶ ἄνευ ῥύπου τινός. Ὅμοίως καὶ πᾶσαν ἱερατικὴν στολήν πεπλυμένην, ἔτι τε καὶ τοὺς θείους ναοὺς σεσαρωμένους καὶ μηδὲν ἕτερον ἔχειν ἐν αὐτοῖς ἢ ὅσα τὴν ἐκκλησίαν ἐνδέχονται, ἵνα ὧσι τῷ θεῷ μὲν εὐχαρεῖς, τοῖς δὲ πιστοῖς παραμυθία καὶ αὔξησις εὐσεβείας ἀγαθῆς».

Τὸ πῶς σημάντικὸ ὁμως τμήμα τῶν «Διαταγῶν» ἀναφέρεται στὸ ἦθος τῶν ἱερέων, ποῦ πρέπει νὰ εἶναι «παραδείγματα εὐσεβείας καὶ ταπεινώσεως». Ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὴν ὑπερηφάνεια καὶ τὴν κενοδοξία, νὰ ἀπέχουν ἀπὸ τίς ἡδονές καὶ τίς κοσμικὲς ἐπιθυμίες, («ἵνα ἡδονῶν καὶ ἀβροδιαίτης ἀπέχονται»).

1. Γιὰ τὸν λόγιό ἱερέα Ἰωάννη Τρουλλινό, βλ. Π. Μαστροδημήτηρ, Ἐπιγράμματα ἱερέων τοῦ Χάνδακος εἰς ἔπαινον τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης Giovanni-Battista Grimani, *Κρητικά Χρονικά*, ΚΓ', 1971, σ. 378.

2. Vittorio Peri, Gaspare Viviani, *δ.π.*, σ. 254.

3. Βλ. Σπ. Λάμπρου, Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, *Νέος Ἑλληνομνήμων*, Δ', 1907, σσ. 105 - 108, ἰδιαίτερα σ. 106.

Ἀπαγορεύει ἐπίσης τὴν παρουσία τῶν ἱερέων στὶς διασκεδάσεις καὶ στὰ συμπόσια, ἀκόμη καὶ στὰ γαμήλια, ὅπως καὶ στὰ καπηλεῖα: «Καὶ ὅλως τοσαύτη σωφροσύνη ἔστω τῷ κλήρῳ, ὡς μηδὲ ἐπὶ τοῖς ἐπιγαμίοις συμποσίοις, ὅπου ἐρωτικά ἄδονται καὶ ἀηδεῖς σωμάτων κινήσεις γίνονται, παρεῖναι θέμις, οὔτε δ' ἐπὶ καπηλεῖα, εἰ μὴ τις χρεία ξενίας ἔπεισιν αὐτοῖς κατὰ τὴν ὁδόν».

Ἰδιαίτερη σημασία ἔχει ἡ ἀπαγόρευση τῆς συνοίκησης τῶν ἱερέων μὲ γυναικες: «Ἐτι δὲ μὴ εὐρίσκεισθαι ἐν ταῖς τῶν ἱερέων οἰκίαις γυναικας ἀλλοτριὰς καὶ μάλιστα νέας, εἰμὴ μητέρα ἢ ἀδελφὴν ἢ θείαν ἢ μᾶμμην ἢ μητροιάν, καθὼς οἱ θεῖοι κανόνες διατάττονται». Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Viviani ἀναφέρεται πιθανότατα στὸ ἔθος τῶν «συνεισάκτων», τῶν γυναικῶν δηλαδὴ ποὺ διέμεναν στὰ σπίτια τῶν ἱερωμένων καὶ μάλιστα τῶν μοναχῶν, δῆθεν γιὰ προστασία. Τῆ συνήθεια αὐτή, ποὺ ἀνάγεται ἤδη στοὺς πρώτους χριστιανικούς χρόνους καὶ ἐπιβίωσε στὴν Κρήτη ὡς τοὺς προχωρημένους χρόνους τῆς Βενετοκρατίας, καταδίκασαν δριμύτατα καὶ ἄλλοι κληρικοί, ὅπως ὁ Ἰωσήφ Βρυένιος¹ καὶ ὁ Ναθαναὴλ Μπέρτος². Ἐπίσημη, ἐξάλλου, ἐγκύκλιος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ματθαίου Α' (περὶ τὸ 1401) ἀναφέρεται στὴν ἠθικὴ αὐτὴ ἀταξία τοῦ κλήρου τῆς Κρήτης: «Τίς γὰρ κοινωνία μοναχῶ πρὸς μονάζουσας; καὶ ὡσπερ τὸ πῦρ φρυγάνων δραξάμενον μεγάλην ἐξάπτει τὴν φλόγα, οὕτω μοναχὸς γυναικὶ πλησιάζων μεγάλην μὲν τῇ ἑαυτοῦ ψυχῇ τῆς ἐπιθυμίας καὶ τῶν παθῶν ἐξάπτει πυρκαϊάν, καὶ παίγνιον γίνεται τῶν δαιμόνων»³. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Viviani στὸ θέμα τοῦτο εἶναι μιὰ ἔνδειξη ὅτι τὸ ἔθος τῶν συνεισάκτων ἐπιβίωσε στὴν Κρήτη ὡς τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα.

Ἄλλες διαταγὲς τοῦ Viviani ἀναφέρονται στὴν ἀπαγόρευση τῆς ἐμπορίας, τῆς τοκογυφίας καὶ τῆς αἰσχροκέρδειας, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ξένες πρὸς τὴν ιδιότητα τοῦ κληρικοῦ: «Ἐστῶσαν δὲ (οἱ κληρικοί) οὐκ ἐπιθυμητὰ πλούτου ἀλλ' ἔρασταὶ σωτηρίας ψυχῶν, οὐχ ἄλιεῖς χρυσοῦ, ἀλλ' ἀνθρώπων».

Γενικὰ οἱ διαταγὲς τοῦ Viviani ἀναφέρονται στὴ ζωὴ καὶ στὸ ἦθος τῶν κληρικῶν καὶ στηρίζονται στὴν παράδοση καὶ τοὺς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ δεύτερο καὶ ἐκτενέστερο τμήμα τῆς ἐγκυκλίου τοῦ Viviani ἐπιγράφεται: «Συνάθροισις διδασκαλίας χριστιανικῆς» καὶ περιλαμβάνει τὰ

1. Πρβλ. Νικολάου Β. Τωμαδάκη, *Σύλλογος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων*, Ἀθήνα 1961, σσ. 530 - 532, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία· ἐπίσης, τοῦ ἴδιου, *Μελετήματα περὶ Ἰωσήφ Βρυενίου. Α'*. Τὸ ζήτημα τῶν «συνεισάκτων» ἐν Κρήτη καὶ Κύπρῳ (περὶ τὸ 1400), *ΕΕΒΣ* 29, 1959, σσ. 1-33.

2. Πρβλ. Μιχ. Νικολιδάκη, Ὁ κρητικὸς ἱερομόναχος Ναθαναὴλ Μπέρτος καὶ οἱ εἰδήσεις του γιὰ τὴν ἠθικὴ κατάσταση τῆς κρητικῆς κοινωνίας κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, *Κρητολογία* 14 - 15, 1982, σσ. 140 - 141.

3. Πρβλ. Στεφάνου Ξανθοῦδιδου, *Μελετήματα* (ἐπιμέλεια Ν. Μ. Παναγιωτάκη - Θεοφ. Δετοράκη), Ἡράκλειο Κρήτης 1980, σσ. 106 - 108.

βασικότερα στοιχεία τῆς χριστιανικῆς Κατήχησης. Διαιρεῖται σὲ δεκαπέντε μικρότερα κεφάλαια, τὰ ἐξῆς:

1. *Περὶ πίστεως*
2. *Περὶ ἐλπίδος*
3. *Περὶ ἀγάπης*
4. *Περὶ τῶν ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας μυστηρίων* (βάπτισμα, ἅγιον μύρον, εὐχαριστία, μετάνοια, ὑστέρα χρῖσις, ἱερωσύνη, γάμος).
5. *Ἀρχὴ δικαιοσύνης*
6. *Περὶ ἀμαρτημάτων <μη> ἐλαφρῶν*
7. *Περὶ ἀλλοτρίων ἀμαρτημάτων*
8. *Περὶ ἀμαρτιῶν τῶν εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*
9. *Περὶ ἀμαρτιῶν τῶν εἰς οὐρανὸν βοῶντων [sic]*
10. *Περὶ ἀμαρτιῶν ἐλαφρῶν*
11. *Περὶ τοῦ δευτέρου μέρους τῆς χριστιανικῆς δικαιοσύνης*
12. *Περὶ τῶν τῆς ἐλεημοσύνης ἔργων*
13. *Περὶ τῶν γενικωτάτων ἀρετῶν*
14. *Περὶ δώρων καὶ καρπῶν τοῦ Πνεύματος*
15. *Περὶ τῶν ὀκτὼ μακαριοτήτων* (scil. μακαρισμῶν)

Ἡ διδασκαλία τοῦ Viviani στηρίζεται κυρίως στὶς μαρτυρίες τῶν Γραφῶν καὶ στὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Φαίνεται νὰ ἀποφεύγει τὶς ἀναφορές του σὲ πατερικὰ κείμενα, γιὰ πολὺ εὐνόητους λόγους. Μόνο σὲ μιὰ περίπτωση ἐπικαλεῖται ρητὰ τὸν χρυσοστομικὸ ὀρισμὸ τῆς πίστεως: «Πίστις δέ, καθὼς λέγει καὶ ὁ Χρυσόστομος, ἐστὶ φῶς ψυχῆς, ζωῆς θύρα, θεμέλιος αἰωνίου σωτηρίας»¹.

Ἀπὸ τοὺς δυτικούς Πατέρες γνωρίζει καὶ χρησιμοποιεῖ σιωπηρὰ τὸν ἱερὸ Αὐγουστίνου. Ἡ θεωρία του γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τῆς βαρύτητας τῶν ἀμαρτημάτων καὶ τὴν ὑπαγωγή τους σὲ ἐνόητες, μᾶς ὑπενθυμίζει τὴ διδασκαλία τοῦ Αὐγουστίνου, ποὺ χωρίζει τὰ ἀμαρτήματα σὲ *graviora* καὶ *leviora*². Ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία δὲν φαίνεται νὰ υἱοθετεῖ τέτοιες διακρίσεις³.

Ὅρισμένοι ὄροι ἐπίσης, ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Viviani, ἀποδίδονται μὲ βάση τὴν παράδοση τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Τὸ μυστήριο τοῦ εὐχελαίου π.χ. τὸ ὀνομάζει «*ὑστέρα χρῖσις*», μεταφράζοντας τὸ «*estrema unzione*»

1. PG 51, 17 καὶ 56, 271.

2. Ἰδιαίτερα στὸ ἔργο «*De peccatorum meritis et remissione*» (γιὰ τὶς συνέπειες καὶ τὴν ἄφεση τῶν ἀμαρτιῶν), PL 44.

3. Βλ. προχειρῶς *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. 2, 1963, 247 - 249 (ἄρθρο τοῦ Μελόης Αἰμιλιανοῦ: «Ἀμαρτήματα θανάσιμα»).

τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας. Τὸν ὄρο ἐπίσης «μακαρισμοὶ» ἀποδίδει μὲ τὸν ὄρο «μακαριότητες», μεταφράζοντας προφανῶς τὸ «beatitudines» τῆς λατινικῆς Vulgata.

Ἐνα ἐρώτημα ποῦ τίθεται ἀμέσως εἶναι: ἐπιχειρεῖ ὁ Viviani μὲ τὴ διδασκαλία του αὐτὴ νὰ κάνει προπαγάνδα ὑπὲρ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας; Ἡ μελέτη τοῦ κειμένου δὲν θὰ μποροῦσε νὰ δικαιολογήσει θετικὴ ἀπάντηση. Βέβαια, ἓνα κατηχητικὸ κείμενο ποῦ προέρχεται ἀπὸ φανατικὸ καθολικὸ ἐπίσκοπο καὶ ἀπευθύνεται σὲ ὀρθόδοξους κληρικούς καὶ μάλιστα ἐκεῖνη τὴν κρίσιμη ἐποχὴ (1566), δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ οὐδέτερο καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς γενικότερης πολιτικῆς τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ὅπως αὐτὴ ἢ πολιτικὴ διαμορφώθηκε μετὰ τὴ Σύνοδο τοῦ Trento (1545 - 1563)¹. Ὁ μακρινὸς στόχος τοῦ Viviani εἶναι ἀσφαλῶς ἡ προβολὴ τῶν δυνάμεων τοῦ Καθολικισμοῦ.

Πρέπει, ὥστόσο, νὰ ὁμολογηθεῖ ὅτι χειρίστηκε τὸ θέμα του μὲ ἀξιοθαύμαστη ἐπιμέλεια καὶ διπλωματικότητά. Γνωρίζει τὶς τοπικὰς συνθῆκες, τὴν ψυχολογία καὶ τὶς πεποιθήσεις τῶν ἀνθρώπων στοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται καὶ ἀποφεύγει μὲ πολλὴ προσοχὴ κάθε εἶδους ἀναφορὰ σὲ θέματα ποῦ χωρίζουν τὶς δύο Ἐκκλησίες. Θὰ λέγαμε ὅτι ἐπιχειρεῖ νὰ προβάλει τὴν ἐνότητα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἐπιλέγοντας θέματα κοινῆς ἀποδοχῆς καὶ ὑποχωρώντας ἀκόμη καὶ σὲ δογματικὰ ζητήματα, γιὰ νὰ ἀποφύγει τὶς παρεξηγήσεις. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι παραθέτει ὁλόκληρο τὸ κείμενο τοῦ «Συμβόλου τῆς Πίστεως» κατὰ τὸν ὀρθόδοξο τύπο του, ἀποφεύγοντας τὸν ἐπίμαχο ὄρο «filioque». Ἔτσι τὸ κείμενό του μένει ἓνα οὐδέτερο κείμενο χριστιανικῆς οἰκοδομῆς, χρήσιμο στοὺς ἀμαθεῖς κληρικούς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης. Εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ τὸ προσυπέγραφε καὶ ὁποιοσδήποτε ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος.

Ἄξιζε νὰ προσθέσουμε ἐδῶ λίγες ἀκόμη παρατηρήσεις γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὴν ἑλληνομάθεια τοῦ Viviani. Γενικά, χρησιμοποιοῦ τὴ λόγια ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα τῶν Ἑλλήνων μὲ ἄνεση, ποῦ προϋποθέτει μακρόχρονη ἀναστροφή καὶ γνώση σὲ βάθος. Κυριολεκτεῖ πάντοτε καὶ ἔχει χαρακτηριστικὴ διαύγεια καὶ σαφήνεια. Πολλὰς φορές ὀλισθαίνει, ἠθελήμενα ἴσως, σὲ ἀπλούστερους γλωσσικούς τύπους καὶ ἐκφράσεις ἰδιωματικές, κάτι ποῦ προσδίδει στὸ ὕφος του ἀξιοπρόσεκτη ἀπλότητα: «ἔστιν ὅτε συγχύζει τὴν ἁρμονίαν καὶ τάξιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τρέχουν ἅπαντες εἰς ἀπώλειαν»· «Διὰ τοῦτο ἔστωσαν ἀπὸ τὰς τοιαύτας πράξεις καὶ πόρρω καὶ μακρὰν»· «Ἐπειτα ἀγαπᾷν τὸν πλησίον διὰ τὸν θεόν, ἤγουν πᾶσαν πιστὸν ἄνθρωπον» κλπ.

Ἐλάχιστα εἶναι τὰ γραμματικὰ ὀλισθήματα, ποῦ ὀφείλονται ἴσως σὲ ὑπερβολικὸ ἑλληνικὸ ζῆλο, ἂν δὲν εἶναι σφάλματα τῶν ἀντιγραφῶν. Τὸ πιὸ

1. Βλ. γενικὰ γιὰ τὸ θέμα: Pio Paschini, *Cinquecento romano e riforma cattolica*, Romae MCMLVIII (= Lateranum. Nova series An. XXIV, 1 - 4).

χαρακτηριστικό είναι ή πληθωρική και άδικαιολόγητη χρήση του εύφωνικού -ν στο τέλος των ρηματικών καταλήξεων και τής πληθυντικής δοτικής των τριτοκλίτων, καθώς και του -ς στο δεικτικό επίρρημα οὕτω(ς).

Περισσότερο σημαντικά είναι τὰ συντακτικά όλισθήματα. Σημειώνουμε τή χρήση του τοίνυν ως έναρκτηκού πρότασης: «Τοίνυν... δεῖ είναι αὐτούς τοιούτους...». Κάποια άταξία παρουσιάζεται επίσης στη χρήση τής εὐκτικῆς και τής ύποτακτικῆς: μὴ ἀπόλλυσι (άντί: ἀπολλύη), ἵνα εἶεν (ᾧσι), ἵνα γένουτο (γένηται) κλπ.

Τὸ λεξιλόγιο είναι πλούσιο. Μερικὲς λέξεις είναι σπάνιες ή έντελῶς νέες, ὅπως: ἱεροτελής (ἐπίθ.), καθημερούσιος (ἐπίθ.), ἀστερόδισκος (οὐσ.), μώμημα, τὸ (οὐσ.), μακαριότης, ή (οὐσ.), ψιθυριστῶς (ἐπίρρ.).

Ἐπὸ τὸ ἔλλιπές χειρόγραφο τῆς Βουλῆς (άρ. 70) ἐξέδωσε τὸ κείμενο τῆς Διδασκαλίας του Viviani τὸ 1932 και ὁ Μιχαήλ Καταπότης¹. Ἡ ἔκδοση είναι πρόχειρη, με πολλές παραναγνώσεις και σφάλματα, ἀλλὰ και ἔλλιπής, ἀφοῦ τὸ χειρόγραφο τῆς Βουλῆς περιέχει μέρος μόνο του κειμένου.

Στῆ συνέχεια ἐκδίδεται πλήρες τὸ κείμενο του Viviani με βάση τὰ δύο σωζόμενα γνωστά χειρόγραφα. Στὸ κριτικό ὑπόμνημα δηλώνονται οἱ διαφορὲς των γραφῶν και οἱ ἔλάχιστες ἐπεμβάσεις του ἐκδότη. Ἡ ὀρθογραφία και ή στίξη ἀποκαταστάθηκε σιωπηρά. Πλούσια testimonia πιστοποιοῦν τὲς βιβλικὲς ἀναφορὲς του κειμένου.

1. [Μιχ. Καταπότη], Χειρόγραφον βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς ἀρ. 70, *Μύσων*, τ. Α', 1932, σσ. 132-143.

M f. 154^r Διαταγαὶ καὶ συνάθροισις διδασκαλίας χριστιανικῆς, ἣν ὁ ἐδλαβέστα-
 B p. 109 τος ἐν Χριστῷ πατὴρ κύριος Γάσπαρος Βιβιάνος, ἐπίσκοπος Σητείας καὶ
 τοποτηρητῆς γενικώτατος τοῦ αἰδεσιμωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης, προ-
 ἔθηκ(ε) καὶ ἐξέδοτο τῷ τῶν Γραικῶν ἐδλαβεῖ κλήρω ἐν τῇ ἐπισκέψει τῆς
 5 ἀρχιεπισκοπικῆς ἐπαρχίας.

I. Πόθεν κληρικοὶ

Κληρικοὶ δὲ λέγονται ἢ ὅτι ἐκ κλήρου Κυρίου εἰσὶν ἢ αὐτὸς ὁ Κύριος
 ἐκκληρώσατο αὐτούς, ἢ γον κληρονομία αὐτοῦ εἰσὶν. Τοίνυν ἢ κληρονομία
 Κυρίου εἰσὶν ἢ μερίδα Κυρίου ἔχουσι, δεῖ εἶναι αὐτοὺς τοιούτους, ἵνα καὶ
 10 αὐτοὶ περικνκλώσι Κύριον καὶ ἐμπερικνκλώνται ὑπὸ Κυρίου, ὅπως δύνων-
 ται λέγειν σὺν τῷ προφήτῃ· «Κύριος μερὶς τῆς κληρονομίας μου». Δεῖ
 τοίνυν τὸν κληρικὸν προσέχειν τὴν αὐτοῦ ἐργασίαν. Καὶ γὰρ εἰ ὁ κληρικὸς
 ἔργον ποιεῖ λαϊκοῦ ἢ ὁ λαϊκὸς ἐφαρπάζει τὰ τοῦ κλήρου, ἐστὶν ὅτε συγχύζει
 M f. 154^v τὴν ἀρμονίαν / καὶ τάξιν τῆς Ἐκκλησίας / καὶ τρέχουν ἅπαντες εἰς ἀπώ-
 B p. 110 λειαν. Διὸ καὶ Παῦλος Τιμοθέῳ ἔλεγε· «Νῆφε ἐν πάσιν, κακοπάθησον,
 ἔργον ποιήσον εὐαγγελιστοῦ, τὴν διακονίαν σου πληροφόρησον».

Ἐργασία τοίνυν καὶ ὑπηρεσία κληρικοῦ ἐστὶ διπλῆ. Πρῶτον μὲν
 βιάζεσθαι Θεὸν ἐξευμενίζειν καὶ ἐξιλεοῦν διὰ τὸ δεδομένον αὐτῷ ποίμνιον.
 Τοῦτο δὲ τελεῖται οὐ μόνον λειτουργίαις, ἀλλὰ καὶ εὐχαῖς, αἵτινες ἀπ’
 20 ἐδλαβοῦς καρδίας προπέμπονται. Μάρτυς δὲ τούτου Ἰάκωβος, ὅστις παρο-
 τρύνων ἡμᾶς προσεύχεσθαι λέγει· «Ἐὔχεσθε ὑπὲρ ἀλλήλων, ὅπως ἰαθῆτε·
 πολὺ ἰσχύει δέησις δικαίου ἐνεργουμένη».

Ἐφείλουσιν οἱ ἱερεῖς λοιπόν, καθὼς καὶ Μωυσῆς, ἔχειν πάντοτε αἰρο-
 μένας τὰς ἔνδοθεν τῆς ψυχῆς χεῖρας πρὸς οὐρανὸν καὶ θεῷ προσεύχεσθαι,
 25 ἵνα ἡ ὀργὴ αὐτοῦ στρέφηται καὶ μὴ ἀπόλλωσι τὸν λαὸν αὐτοῦ. Ἐπειτα
 ἀναπέμπειν θυσίαν ὑπὲρ ἁμαρτιῶν. Γέγραπται γάρ· «Ἅγιοι ἔσονται τῷ
 M f. 155^r ἑαυτῶν θεῷ καὶ οὐ βεβηλώσουσι τὸ ὄνομα / τοῦ θεοῦ αὐτῶν». Τὰς / γὰρ
 B p. 111 θυσίας Κυρίου δῶρα τοῦ θεοῦ αὐτῶν αὐτοὶ προσφέρουσι καὶ ἔσονται ἅγιοι».

Ἐτερον δέ, ἵνα γένωνται τῆς εὐσεβείας διδάσκαλοι, διὰ τοῦτο ὀφεί-
 30 λουσι νυκτὸς καὶ ἡμέρας μελετᾶν τὸν νόμον Κυρίου καὶ τὰς θείας γραφὰς
 ἐρευνᾶν οὐκ ἀθαδῶς ἢ νῶ ἀνθρωπίνῳ, ἀλλ’ ὅτι ἂν χορηγήσῃ καὶ φωτίσῃ

11 Ps 15(16),5 15 2 Tim. 4,5 21 Jac. 5,16 26 Le.21,6

2 Βιβιάκιος Β 17 διπλῆ ἐστὶν Β 23 αἰρουμένας Μ ἔνδον χ. τῆς ψ. Β 31 ὅτι Β

τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἃ καὶ ἀπέκρουσεν ἀπὸ σοφῶν καὶ συνετῶν καὶ ἀπεκάλυψε αὐτὰ νηπίοις, ὡς προοιχεύεται. Χεῖλη ἱερέως φυλάττουσι γινῶσιν καὶ νόμον ἐκζητήσουσιν ἐκ στόματος αὐτοῦ, ὅτι ἄγγελος Κυρίου παντο-
35 κράτορός ἐστιν.

Δεῖ οὖν πάντοτε ἔχειν ἀνὰ χεῖρας τὰ τοιαῦτα βιβλία, φημί δὴ τὴν παλαιὰν καὶ νέαν διαθήκην, τὰς Παύλου ἐπιστολὰς καὶ τὰς καθολικὰς καὶ λοιπῶν ἁγίων πατέρων συγγράμματα, ἃ καὶ ἀναγινώσκωσιν καὶ ψάλλωσιν, ἵνα μάθωσιν κατανοεῖν αὐτά.

M f. 155^v / Ὁφείλουσι τοίνυν οἱ ἐνοριῖται καὶ ἐπίλοιποι ἱερεῖς τὰς ὠρισμένας
B p. 112 ἡμερινὰς τε καὶ νυκτερινὰς εὐχὰς ἐν ταῖς διατεταγμέναις / ὥραις καὶ
καθ' ἡμέραν ἀναγινώσκωσιν, καθὼς οἱ θεῖοι πατέρες ὠρίσαντο καὶ πρὶν τῆς
εὐχῆς ἄρξασθαι προσημαίνειν τὸ σήμαντρον, ἵνα κράξωσι καὶ τὸν ἐπίλοιπον
λαὸν πρὸς αὐτὰς καὶ λέγειν αὐτὰς οὐ ψιθυριστῶς, ἀλλὰ μετ' ἐκφωνήσεως,
45 ὡς οἱ θεῖοι νόμοι διατάττουσιν.

Ἔτι δεῖ αὐτοῖς τοῖς ἱερεῦσιν ἀνάγειν τὸν αὐτῶν νοῦν πρὸς μόνον θεὸν
καὶ οὕτως τελειοῦν τὴν αὐτῶν ἀκολουθίαν, οὕτως ἡμερινῆν, ὥσπερ καὶ
νυκτερινῆν. Γέγραπται γάρ· («Ἐπικατάρατος πᾶς ὃς θεῖον ἔργον ἀμελῶς
ποιεῖ»). Καὶ γὰρ ὅστις ἐκ συνηθείας καὶ οὐκ ἐκ συνειδήσεως εὐχεται, οὗτος
50 ἐν τοῖς ὑποκριταῖς λογισθήσεται καὶ κατ' αὐτοῦ λεχθήσεται· «Ὁὗτος ὁ
M f. 156^r λαὸς τοῖς μὲν χεῖλεσί με τιμᾷ / τῇ δὲ καρδίᾳ πόρρω ἀπέχει ἀπ' ἐμοῦ».
Οὔτινες λοιπὸν ἐξευμενίσαι τὸν θεὸν βούλονται ἐν ταῖς αὐτῶν εὐχαῖς κατὰ
τὴν Παύλου ἀπόφασιν, χρεῖ πάντοτε αἴρειν τὰ ἔνδον τῆς ψυχῆς ὄμματα ἐν
B p. 113 οὐρανῷ καὶ οὕτως / προσεύξονται μὲν τῷ πνεύματι, προσεύξονται δὲ καὶ
55 τῷ νοῖ, ψαλλῶσι τῷ πνεύματι, ψαλλῶσι καὶ τῷ νοῖ. Τέως δὲ σπουδαστέον,
ἵνα σὺν καρδίᾳ συντετριμμένῃ καὶ ψυχῇ τεταπεινωμένῃ εὐχὰς τῷ θεῷ
λέγειν καὶ ψάλλωσιν καὶ εἶναι τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ τοῦ ἱερέως πόρρω ἀπὸ
παντὸς πράγματος ματαίου καὶ μάλιστα ἐν τῷ θεῷ καὶ ἱεροτελεῖ τῆς
θείας λειτουργίας ἀγωνί, ἐν ᾧ τὸ μυστήριον τοῦ σώματος καὶ αἵματος
60 τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ διατηρεῖται. Εἰς δὲ θεῖον ἔργον πρὶν καὶ
ἀφασθαι, καθὼς καὶ Παῦλος φησί, δοκιμαζέτω ἑαυτὸν καὶ μὴ τολμάτω
M f. 156^v εἰσεῖναι ὑπόνοιαν τινὸς ἁμαρτήματος, κρίνειν ἑαυτὸν, ὅτι κρῖμα ἑαυτῷ / ἐ-
σθίει καὶ πίνει καὶ δεῖ διακρίνειν τις ἑαυτὸν, ἵνα μὴ κατακριθῇ εἰς ψυχικὴν
ἀπώλειαν. Δεῖ δὲ καὶ τὴν λειτουργίαν ἄδειν μετὰ σωφρονοῦσης καὶ καθαρᾶς

33 - 34 Lu.10.21 48 - 49 Ie.31(48),10 50-51 Is. 29.13 54-55 1 Co.14.15 62 1 Co.11.29

42 ἀναγινώσκουσιν B 50 καὶ κατ' αὐτοῦ λεχθήσεται om. M 55 σπουδαζέτω M 56 καὶ
ψυχὴν τεταπεινωμένην B 57 αὐτοῦ om. B 58 ἱερωτέρῳ M 62 ἕθεν ὑπόνοιαν τινὸς ἁμ. M

65 φωνῆς, ὅπως οἱ ἐστῶτες κατανοῶσι τὰ λεγόμενα καὶ παρακινῶνται πρὸς εὐσέβειαν.

B p. 114 Ἐπειδὴ πᾶς πιστὸς χριστιανὸς ὀφείλει | ἀκούειν λειτουργίαν κατὰ
πᾶσας τὰς ἑορτασίμους ἡμέρας, ὀφείλουσιν οἱ τῶν ἐπιτοριῶν ἱερεῖς καθ’
ἐκάστην Κυριακὴν λειτουργεῖν, ἔτι δὲ καὶ κατὰ πᾶσας τὰς ἑορτασίμους
70 ἡμέρας καὶ δεσποτικὰς ἑορτάς, τῆς τε ἐνδόξου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας
καὶ ἐπιλοίπων ἁγίων, οὗς ἡ ἁγία Ἐκκλησία ἑορτάζει. Κατὰ δὲ τὰς καθη-
μερουσίας λειτουργῶσιν ἄν, καθὼς ἡ αὐτοῦ προαίρεσις καὶ τὰ εὐσεβῆ τῶν
κεκοιμημένων ψυχικὰ ἢ τῶν ζώντων χριστιανῶν ἐλεημοσύνη ἀπαιτοῦσιν.

M f. 157^r Ἐτι, ἐπειδὴ εἰσι χρεῶσται οἱ ἱερεῖς φυλάττειν τὸν | θεῖον ἄμνον ἐν
75 τῇ ἐκκλησίᾳ διὰ τὴν τῶν ἀσθενῶν κοινωσίαν, σπουδασάτω οὖν ἔχειν πᾶς
τις ἱερεὺς φυλακτήριον ἐξεπίτηδες πεποιημένον, φημί δὲ κεχρυσωμένον ἢ
ἐν ἑτέρᾳ τινὶ εὐσεβεῖ ζωγραφίᾳ κεκοσμημένον, ὅπερ ἐπιτιθέσθω ἐπάνω τῆς
ἁγίας τραπέζης, ἐν ᾧ φυλάττειν τὸν θεῖον ἄμνον καὶ ἄπτειν ἔμπροσθεν
αὐτοῦ κανδήλαν εἰς τιμὴν καὶ δόξαν τοῦ αὐτοῦ βασιλέως τῆς δόξης Ἰησοῦ
80 Χριστοῦ σωτῆρος ἡμῶν.

B p. 115 Ἐτι δὲ βουλόμεθα, ὡς καὶ τὸ θεῖον ἀπαιτεῖ, | τὰ σκεύη, ὅπου τὰ θεῖα
ἱεροσπερεπῶς ἀποτελοῦνται, δηλονότι τὸ ἅγιον ποτήριον, ἀστερόδισκος καὶ
τὰ λοιπά, ἵνα κρατῶσιν αὐτὰ καθαρὰ πάντοτε καὶ ἄνευ ὀύπου τινός. Ὁμοίως
καὶ πᾶσαν ἱερατικὴν στολὴν πεπλυμένην, ἔτι τε καὶ τοὺς θεῖους ναοὺς εἶναι

M f. 157^v σεσαρωμένους καὶ μηδὲν ἕτερον ἔχειν ἐν αὐτοῖς ἢ ὅσα τὴν ἐκκλησίαν |
ἐνδέχονται, ἵνα ᾧσιν τῷ Θεῷ μὲν εὐχαρεῖς, τοῖς δὲ πιστοῖς παραμυθία καὶ
αὔξησις εὐσεβείας ἀγαθῆς.

Ἐπειτα, ὀφείλοντος τοῦ ἱερέως εἶναι διδασκάλον τοῖς πιστοῖς τῆς
ἐνορίας αὐτοῦ, πρέπει καὶ αὐτὸν εἶναι τε βίου καὶ ἠθῶν κοσμίον, ἵνα μὴ
90 παρέχη τινὶ σκάνδαλον, ἀλλὰ μάλλον παράδειγμα εὐσεβείας καὶ ταπεινώ-
σεως, καθὼς ὀρίζει καὶ ὁ ἀπόστολος λέγων· ἀποτιθέναί χρητὸς τοὺς ἱερεῖς
πᾶσαν ὀργὴν, θυμὸν, κακίαν, βλασφημίαν καὶ ἀποδύεσθαι τὸν παλαιὸν
ἄνθρωπον σὺν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ καὶ ἐνδύεσθαι τὸν νέον, ἵνα εἶεν ὡς ἅγιοι

B p. 116 θεοῦ ἐκλεκτοί. Ὑπὲρ δὲ ταῦτα πάντα | ἀγάπην πρὸς πάντας ἔχειν καὶ ὅτι
95 ἂν πράττωσιν ἐν ὀνόματι τοῦ Θεοῦ ἡμῶν πράττωσι, λόγος δὲ ἀργός οὐ μὴ
ἐξέλθῃ ἐκ τοῦ στόματος αὐτῶν, ἀλλὰ μόνον χρηστὸς εἰς ἐπίκτησιν καὶ

M f. 158^r ἀνόρθωσιν πίστεως, ἵνα παρέχωσι καὶ δίδωσι χάριν τοῖς ἀκροωμένοις. |
Κυρίως δὲ (μὴ) εἶναι αὐτὸν ὑπερήφανον, κενόδοξον. Καὶ γὰρ βουλόμενος
ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἐκβαλεῖν πᾶσαν ἀλαζονίαν καὶ τύφον ἀπὸ

92 In marg. M: Κολοσ. Γ' (= Eph. 4. 22 et Col. 3.9)

76 καθ' ἡμερουσίας M 90 μόνον M

- 100 καρδίας τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, στὰς ἐν μέσῳ αὐτῶν εἶπεν · «ὁς ἐὰν ἐθέλῃ ἐν ὑμῖν εἶναι πρῶτος ἔστω πάντων διάκονος καὶ ὁς ἐὰν ἐθέλῃ ἐν ὑμῖν εἶναι μέγας ἔστω δοῦλος». Διὸ χρῆ τοῖς ἱερεῦσι κατανοεῖν μᾶλλον τὸ αὐτῶν ἔργον ἢ τὴν αὐτῶν ἀξίαν. Οὐ γάρ εἰσι κεκλημένοι ἐπ' ἐξουσίαν, ἀλλ' ἐπ' ἐργασίαν καὶ πόνον, ἵνα καὶ ἡδονῶν καὶ ἀβροδιαίτης ἀπέχωνται. Ἔστωσαν
- 105 ἔστερημένοι ἀπὸ παντὸς συμποσίου καὶ διαίτης ἀμέτρου. Δεδομένον γάρ ἐστι τοῖς ἱερεῦσιν ἐκ τοῦ θυσιαστηρίου τρέφεσθαι, ἀλλ' οὐκ ἀσώτως. Λέγει δὲ Σολομών· «ἀσωτία οἶνος, θόρυβος δὲ μέθη». Ὅστις δὲ κατὰ ἀμ-
- B p. 117 φότερα ἐπιτρέπεται, οὐκ ἔσεται φρόνιμος. | Καὶ ὅλως τοσαύτη σωφροσύνη ἔστω ἐν τῷ κλήρῳ, ὡς μηδὲ ἐπὶ τοῖς ἐπιγαμίοις συμποσίοις, ὅπου ἐρωτικά
- M f. 158^r ἄδονται | καὶ ἀηδεῖς σωμάτων κινήσεις γίνονται, παρεῖναι θέμις, οὔτε δ' ἐπὶ καπηλείᾳ, εἰ μὴ τις χρεῖα ξενίας ἔπεισιν αὐτοῖς κατὰ τὴν ὁδόν. Ἐχέ-
- τωσαν δὲ καὶ ἱμάτια οἱ ἱερεῖς τοιαῦτα, ὡς ἀγιότητος σχῆμα καὶ μαρτυρίαν εὐσεβείας ἐπιδεικνύωσιν. Ἐπειδὴ δὲ καὶ τὸ εἶναι τοὺς ἱερεῖς κατὰ τὰ χωρία
- κουράτορας ἔστι μεγάλη ἀτιμία τοῦ κλήρου, ὅτι ἐκεῖνοι οἵτινες ὀφείλουσιν
- 115 εἶναι ἡγούμενοι τῆς τοῦ Κυρίου ποιμνῆς, αὐτοὶ καταπτῶσιν εἰς τὰ ἔσχατα καὶ διέρχονται καὶ εἰς πράξεις ἀνοσίους. Διὰ τοῦτο ἔστωσαν ἀπὸ τὰς τοιαύτας πράξεις καὶ πόρρω καὶ μακρὰν.
- Ἔτι δὲ μὴ εὐρίσκεισθαι ἐν ταῖς τῶν ἱερέων οἰκίαις γυναικας ἀλλοτριᾶς καὶ μάλιστα νέας, εἰμὴ μητέρα ἢ ἀδελφὴν ἢ θείαν ἢ μᾶμνην ἢ μητροιάν,
- 120 καθὼς οἱ θεῖοι κανόνες διατάττονται. Βδελυρὸν δὲ [... . . .] διὸ ἢ
- B p. 118 φιλαργυρία. Διὰ γάρ | τὴν φιλαργυρίαν ἀπολείται | ὁ νόμος ἐξ ἱερέως καὶ
- M f. 159^r ὄρασις ἐκ προφήτου. Οὐδεὶς γὰρ θεῶν δύναται δουλέυειν καὶ μαμωνᾶ· ἢ τὸν ἕνα μισήσει καὶ τὸν ἕτερον ἀγαπήσει ἢ τοῦ ἐνὸς ἀνθέξεται καὶ τοῦ ἑτέρου καταφρονήσει. Ὅσοις δὲ οὐκ ἀρκεῖ εἰς τὴν τῶν ἀναγκαίων χρεῖαν ἢ
- 125 αὐτῶν ἱεροπραξία ποιήτωσάν τι εὐχειρον, πρέπον αὐτοῖς, μιμούμενοι Παύλῳ, μὴ ποιοῦντες ἐμπορίαν, τόκους ἢ ἄλλην τινα αἰσχροκέρδειαν.
- Ἔτι τε προσέχειν μὴ ἕτερα μὲν ποιεῖν, ἕτερα δὲ διδάσκειν· πλείους γὰρ ἔργῳ ἀφανίσουσιν ἢ λόγῳ κερδήσουσιν. Διὰ τοῦτο δεῖ αὐτοὺς κατὰ πάντα εἶναι παράδειγμα ἔργων ἀγαθῶν, λέγω δὲ εἰς σοφίας κυριότητα,
- 130 εἰς λόγον ἀγαθὸν καὶ ἀκαταφρόνητον, οὕτως ὡς τὸ φῶς τὸ ἐπὶ λύχρον τιθέμενον καὶ φαίνει πᾶσι τοῖς ἐν τῇ οἰκίᾳ, ἡγουν τῇ Χριστοῦ ἐκκλησίᾳ. Ἔστω-

100 In marg. MB Ματθ. ιη' (= Mat. 20.27) 107 Pr. 20.1 128 in marg. B Συνοδ. Νικαίας 121 - 122 in marg. Ἰεζεκιήλ ρ' (= Ez. 2.26) 122 - 124 Mat. 6.26' = Lu. 16.13) 125 Co.4.12

107 μόνον M 120 post δὲ lacunam indicavi 113 δὲ om. B 119 ἢ θείαν om. B 124 ὅστις pro ὅσις M 129 εἰς σοφίαν, εἰς κυριότητα

σαν δὲ οὐκ ἐπιθυμηταὶ πλοῦτου, ἀλλ' ἐρασταὶ σωτηρίας ψυχῶν, οὐχ ἀλιεῖς χρυσίου, ἀλλ' ἀνθρώπων / καὶ ἐκφεύγειν ἅπαντα, ἅτινα τὴν τοῦ ποιμαίνεν ἐξουσίαν ἀφανίζουσιν.

B p. 119 II. Ἐπειδὴ δὲ χρεωστοῦσιν οἱ ἐνορῶνται βόσκειν τοὺς πιστοὺς τῆς ἐνορίας αὐτῶν ἐν ἄρτῳ πνευματικῶ, οὕτω δὴ ἐν λόγῳ διδαχῆς, ὡσπερ καὶ τῷ μυστηρίῳ τοῦ ἀληθινοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου, σπουδαζέτω πᾶς τις ἐνορίτης διδάσκειν τὸν λαὸν αὐτοῦ τοιοῦτοτρόπως :

Συ ν ἄ θ ρ ο ι σ ι ς δ ι δ α σ κ α λ ί α ς χ ρ ι σ τ ι α ν ι κ ῆ ς

140 Συναθροισις διδασκαλίας χριστιανικῆς ἐστὶν εἰδέναι καὶ φυλάττειν ἃ μὲν εἰς σοφίαν, ἃ δὲ εἰς δικαιοσύνην ἐνδέχονται.

Σοφία μὲν χριστιανικὴ διαμένει κατὰ τε τὰς θεολογικὰς ἀρετάς, ἤγγουν πίστιν, ἐλπίδα, ἀγάπην.

Δικαιοσύνη δὲ διατελεῖται ἐν δυσὶ μέρεσιν· ἐκκλίνει ἀπὸ κακοῦ καὶ 145 ποιῆσαι ἀγαθόν.

1. Π ε ρ ἰ π ἰ σ τ ε ω ς

M f. 160^r Πίστις ἐστὶ θύρα τῆς ἡμῶν σωτηρίας, χωρὶς δὲ / ταύτης οὐδεὶς θεὸν εὐρεῖν ἢ θεῶ δουλεύειν ἢ καλεῖν ἢ ἀρέσκειν ἐν ταύτῃ τῇ ζωῇ δύναται. Πίστις

B p. 120 δέ, καθὼς λέγει καὶ ὁ Χρυσόστομος, ἐστὶ φῶς ψυχῆς, ζωῆς θύρα, / θεμέ- 150 λιος αἰωνίου σωτηρίας. Καὶ ἄρθρα τῆς πίστεως εἰσὶν δώδεκα, καθὼς ἐν τῇ τοῦ ἁγίου συμβόλου ἀναγνώσει οἱ θεϊστάτοι ἀπόστολοι ἐδίδαξαν καὶ ἐκήρυξαν, μετ' αὐτοὺς δὲ οἱ ἅγιοι πατέρες ἀνέπτυξαν :

α'. Πιστεύω εἰς ἓνα θεόν, πατέρα παντοκράτορα, ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ὁρατῶν τε πάντων καὶ ἀοράτων.

155 β'. Καὶ εἰς ἓνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ τὸν μονογενῆ, τὸν ἐν πατρὶ γεννηθέντα, οὐ ποιηθέντα, πρὸ πάντων τῶν αἰώνων.

M f. 160^v Φῶς ἐκ φωτός, θεὸν ἀληθινὸν ἐκ θεοῦ ἀληθινοῦ / γεννηθέντα, οὐ ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ πατρί, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο.

γ'. Τὸν δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν κατελή- 160 θόντα ἐκ τῶν οὐρανῶν καὶ σαρκωθέντα ἐκ πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς παρθένου καὶ ἐνανθρωπήσαντα.

δ'. Σταυρωθέντα τε ὑπὲρ ἡμῶν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου καὶ παθόντα καὶ ταφέντα

ε'. καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ κατὰ τὰς Γραφάς.

- M f. 161^r ζ'. Καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ καθεζόμενον/ἐκ δεξιῶν τοῦ πατρὸς
 ζ'. καὶ πάλιν ἐρχόμενον μετὰ δόξης κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς, οὗ τῆς
 βασιλείας οὐκ ἔστι τέλος..
 η'. Καὶ εἰς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ κύριον, τὸ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς
 ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν πατρὶ καὶ υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδο-
 170 ξαζόμενον, τὸ λαλήσαν διὰ τῶν προφητῶν.
 θ'. Εἰς μίαν ἁγίαν καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν ἐκκλησίαν.
 ι'. Ὁμολογῶ ἐν βάπτισμα εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν.
 ια'. Προσδοκῶ ἀνάστασιν νεκρῶν
 ιβ'. καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος· ἀμήν.
 175 Καὶ διατὶ νῦν πιστεύομεν καὶ στόματι ὁμολογοῦμεν Κύριον καὶ Θεόν,
 οὗτινος οὐδὲν μείζον ἢ σοφώτερον ἢ ἀγαθότερον ἐννοεῖν δυνάμεθα; Τὸν
 M f. 161^v αὐτὸν ἕνα μὲν/τῆ οὐσία καὶ φύσει θεία, τρισυπόστατον δὲ τοῖς προσώποις,
 οἷον πατέρα, υἱὸν καὶ ἅγιον πνεῦμα, οὕτως δὲ ὡσεὶ τρεῖς εἰς ἓστιν ἄληθινός,
 αἰώνιος, ἀμέτρητος, ἀκατάληπτος θεός.

B p. 122 2. Π ε ρ ἰ ἔ λ π ἰ δ ο ς

- Ἐλπίς ἐστι χάρις ἐκ θεοῦ ἐκχεομένη, δι' ἧς μετὰ θάρσους βεβαίον
 τῆς ἡμετέρας σωτηρίας καὶ αἰωνίου ζωῆς τὰ ἀγαθὰ ἐκδεχόμεθα καὶ τὰ
 ὀρθῶς ποθούμενα ἐν τούτῳ τῷ βίῳ αἰτεῖν τῷ θεῷ τολμῶμεν, καθ' ὃν
 τρόπον διδάσκει καὶ ἡ κυριακὴ εὐχὴ, ἡγουν τὸ «Πάτερ ἡμῶν», ἥτις μερ-
 185 ζεται εἰς ζητήματα ἑπτὰ. Καὶ ἐν μὲν τοῖς πρώτοις τρισὶν αἰτοῦνται τὰ
 αἰώνια ἀγαθὰ, ἐν δὲ τοῖς λοιποῖς τέτταρσιν τὰ βιοτικά, ἅτινα εἰσὶν ἀναγ-
 καῖα διὰ τὸ ἐντυγχάνειν τῶν αἰωνίων.
 Εὐχὴ κυριακὴ :
 Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς,
 190 α' ἁγιασθήτω τὸ ὄνομά σου,
 β' ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου,
 M f. 162^r γ' γενηθήτω τὸ θέλημά σου ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς.
 δ' Τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δός ἡμῖν σήμερον.
 B p. 123 ε' Καὶ ἄφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν, ὡς | καὶ ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς ὀφει-
 195 λέταις ἡμῶν.
 ζ' Καὶ μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμόν,
 ζ' ἀλλὰ ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ.
 Μετὰ δὲ ταύτας τὰς εὐλαβεστάτας εὐχάς, ἃς ἐν τῇ κυριακῇ συζητήσει
 τῷ θεῷ ἀναπεπόμφαμεν, μεμνήμεθα τῆς διὰ Χριστὸν λαβούσης χάρις καὶ

200 οὐ μόνον τὴν τοῦ θεοῦ μητέρα αἰνοῦμεν, ἀλλὰ σὺν αὐτῇ τῇ παρθένῳ καὶ θεοτόκῳ καὶ τὸν θεὸν πατέρα καὶ σὺν ἀγγέλοις χαίρομεν λέγοντες· «Χαῖρε κεχαριτωμένη Μαρία, ὁ Κύριος μετὰ σοῦ· εὐλογημένη σὺ ἐν γυναιξὶ καὶ εὐλογημένος ὁ καρπὸς τῆς κοιλίας σου· ὅτι σωτήρα ἔτεκες τῶν ψυχῶν ἡμῶν».

3. Π ε ρ ἰ ἀ γ ά π η ς

M f. 162^v | Ἐργάπη ἐστὶν ἀπλή φιλωσις, ἐν ἣ θεὸς δι' ἑαυτὸν ἀγαπᾶται καὶ ὁ πλησίον διὰ τὸν θεόν. Ἐργαπητέος ἐστὶν ὁ θεὸς κυρίως ἐν ἅπασιν καὶ ὑπὲρ
B p. 124 πάντα δι' ἑαυτόν, ὅτι ἐστὶν ἡ αἰώνιος αὐτοαγαθότης, ἣτις μόνη ἐστὶ πλη-
σμονῇ τῶν ψυχῶν ἡμῶν· οὕτως ἀγάπην καὶ τιμὴν δεῖ εἶναι ἀρχὴν καὶ
τέλος τῆς ἡμετέρας πράξεώς τε καὶ θελήσεως. Ἐπειτα ἀγαπᾶν τὸν πλησίον
210 διὰ τὸν θεόν, ἣγουν πᾶσαν πιστὸν ἄνθρωπον. Καὶ γὰρ πλησίον ἐσμὲν ἀλ-
λήλοις, οὐ μόνον ὅτι ἐσμὲν τῆς αὐτῆς φύσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν τῆς θείας
χάριτος κοινωνίαν.

Καὶ ἀγάπη κεφαλαιωδῶς εἰσὶν δύο ἐντολαί· πρώτη· «ἀγαπήσεις Κύριον
τὸν θεόν σου ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου καὶ ἐξ ὅλης

215 τῆς διανοίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου καὶ τὸν πλησίον σου ὡς σεαυ-
M f. 163^r τόν. Ἐν ταύταις | ταῖς δυσὶν ἐντολαῖς ὁλος ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται κρέ-
μανται», λέγει ἡ αὐτοαλήθεια. Καὶ πάλιν ὁ Ἀπόστολος· «ἀγάπη ἐστὶ πλή-
ρωμα νόμου». Ὅστις ἀγαπᾶ τὸν θεὸν τὰς ἐντολάς αὐτοῦ τηρεῖ. Ἐπι τε
B p. 125 λέγει Κύριος· «εἰ ἐμὲ ἀγαπᾶτε, τὰς ἐμὰς ἐντολάς φυλάξετε». Διὰ τοῦτο
220 ὀφείλει ἕκαστος πιστὸς εἰδέναι καὶ φυλάττειν τὰς ἐντολάς, αἱ ἐν δεκαλόγῳ
συναριθμοῦνται :

Ἐγὼ εἰμι Κύριος ὁ Θεὸς σου, οὐχ ἕξεις θεοὺς ἑτέρους ἔμπροσθεν
ἐμοῦ.

Ὅδὸ ποιήσεις οὐδὲν γλυπτὸν τοῦ λατρεύειν αὐτῷ.

225 Ὅδὸ λήψει τὸ ὄνομα Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου ἐπὶ ματαίῳ.

Μνήσθητι ἀγιάζειν τὴν ἡμέραν τοῦ σαββάτου, ἣγουν πάσας τὰς ἐορ-
τασίμους ἡμέρας.

M f. 163^v Τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα σου, ἵνα ἦς | μακροχρόνιος ἐπὶ
γῆς, ἣν Κύριος ὁ Θεὸς σου δώσει σοι.

230 Μὴ φονεύσης.

Μὴ μοιχεύσης.

213 - 217 Mat. 22.37 - 40 217 In marg. Ρωμ. ις' (= Ro. 13.10) 219 in marg.
Ἰωάν. α'. ε' (= Jno. 14.15).

Μὴ κλέψῃς.

Μὴ ψευδομαρτυρήσῃς κατὰ τοῦ πλησίον σου.

Μὴ ἐπιθυμήσῃς τὴν γυναῖκα τοῦ πλησίον σου.

235 Μὴ ἐπιθυμήσῃς τὸν οἶκον, μὴ τὸν ἀγρόν, μὴ τὸν δοῦλον, μὴ τὴν δού-
B p. 126 λην, | μὴ τὰς βοῦς, μὴ τὴν ὄνον καὶ πάντα τὰ αὐτοῦ.

Φυλακτέα τοίνυν ταῦτα πάντα· λόγοι γὰρ Κυρίου εἰσὶν. Καὶ εἰ θέ-
λεις πρὸς ζωὴν εἰσελθεῖν, φύλαττε τὰς ἐντολάς. Τοῦτο ποιήσον καὶ ζήσει.

Ἔπειτα, μετὰ τὰς ἐντολάς τοῦ δεκαλόγου, ὀφείλουσιν οἱ χριστιανοὶ
240 φυλάττειν καὶ πάσας τὰς τῶν ἁγίων ἀποστόλων διαταγὰς, ὡς ἡμῖν ἡ Ἐκ-
M f. 164^r κκλησία παραδίδωσι. Καὶ σπουδασάτωσαν πάντες οἱ πιστοὶ ποιεῖν | καὶ
γνωσκέτωσαν ὅτι αὐτὸ τὸ τῆς ἀληθείας πνεῦμα, ὃ τὰς τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς
ἐντολάς παρέδωκεν, ἔτι καὶ τὰς τῆς μητρὸς Ἐκκλησίας ἐντολάς συνεστή-
σατο, τοιοῦτοις ῥήμασι λέγον· «ἀκουε, υἱέ μου, παιδείαν πατρὸς σου καὶ

245 μὴ ἀπόσῃ θεσμοὺς μητρὸς σου». Ὁ δὲ νομοδότης καὶ ἡμέτερος Χριστὸς
τὴν ὑποταγὴν τῶν ἀποστολικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν διακελεύων ἡμῖν
B p. 127 λέγει· | «καθὼς ἀπέσταλκέ με ὁ πατήρ, καὶ γὰρ πέμπω ὑμᾶς»· «ὅστις ὑμῶν
ἀκούει, ἐμοῦ ἀκούει καὶ ὁ ἀθετῶν ὑμᾶς, ἐμὲ ἀθετεῖ». Καὶ ἐν ἄλλῳ τόπῳ·
«ἐὰν οὐκ εἰσακούσῃ τῇ ἐκκλησίᾳ, ἔστω σοι ὡς ὁ τελώνης καὶ ἐθνικός».

250 Ὅφείλουσι λοιπὸν ἅπαντες οἱ χριστιανοὶ βεβαίως καὶ ὀλοφύχως φυ-
λάττειν πάσας τὰς ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις ἢ ἐγγράφους ἢ ἀγράφους
ἢ ἐν χρῆσει κεκρατημένας παρὰ τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ἐκκλησία γάρ, ὡς ὁ
M f. 164^v Παῦλος φησί, στῦλος καὶ ἑδραῖωμα | τῆς ἀληθείας ἐστίν. Καὶ Ἐκκλησίας
διαταγαὶ κυρίως πέντε συναριθμοῦνται :

255 α'. Φυλάττειν τὰς παραδεδομένας τῇ Ἐκκλησίᾳ ἑορτασίμους ἡμέρας.

β'. Ἀκούειν ἐν ταῖς αὐταῖς ἑορτασίμοις ἡμέραις ἁγίαν λειτουργίαν.

γ'. Φυλάττειν τὰς τεσσαρακοστὰς καὶ ἡμέρας νηστησίμους τῆς ἑβδομάδος.

δ'. Ἐξομολογεῖσθαι τὰς ἰδίας ἁμαρτίας ἐν ἐκάστῳ ἐνιαυτῷ τῷ ἰδίῳ ἱερεῖ.

B p. 128 ε'. Τὴν ἁγίαν εὐχαριστίαν ἐν ἐκάστῳ ἐνιαυτῷ | λαμβάνειν, κὰν ἅπαξ τοῦ

260 ἐνιαυτοῦ· αὕτη δὲ ἔστω ἐν τῷ μεταξὺ τοῦ Πάσχα.

4. Περὶ τῶν ἐπτὰ τῆς Ἐκκλησίας μυστηρίων

Πρέπει δὲ καὶ ἔτι τοῖς χριστιανοῖς εἶναι δεδιδαγμένοι περὶ τῶν ἐπτὰ
M f. 165^r τῆς Ἐκκλησίας μυστηρίων ἢ γὰρ τούτου γνώσις | ποιεῖ, ἵνα οἱ χριστιανοὶ

238 in marg. M Λουκ. ι' (= Lu.10.28) 244 - 245 in marg. M Παροιμ. α' (= Pr. 1.8)
247 Jno. 20.21 248 Lu. 10.16 249 Mat. 18.17 253 1 Ti. 3.15

λαβόντες τὴν χάριν ἐκ τῶν τοῦ Χριστοῦ ἀξιωμάτων, ἥτις δι' αὐτῶν τῶν
 265 μυστηρίων ἐνδίδονται, νομίμως γυμνάζονται καὶ φυλάττωνται καὶ προ-
 βαίνωσιν εἰς τὴν θείαν λατρείαν.

Λατρεία δὲ θεία λέγεται πρώτη τε καὶ τελειωτάτη ὑπηρεσία, ἣν τινα
 πᾶς τις ὀφείλει τῷ θεῷ καὶ δημιουργῷ καὶ σωτῆρι αὐτοῦ. Ἡ δὲ αὕτη λα-
 τρεία ἐστὶ διπλῆ, ἐσωτέρα καὶ ἐξωτέρα. Καὶ ἐσωτέρα μὲν δι' ἧς νῶ καὶ
 270 διαθέσει θεῷ συμμιγνύμεθα, διὰ πίστεως φημι καὶ ἐλπίδος καὶ ἀγάπης,
 ἐξωτέρα δὲ ἡ ἐπιφάνεια τῆς ἐνδοθεν λατρείας, ἣν τινα ἐξ ὄρωμένων τινῶν
 ἐξωθεν σημείων καὶ ἡθῶν ἐνδεικνύμεθα. Ὁ γὰρ παντοδύναμος θεός, ὥσπερ
 B p. 129 ὠρίσατο τὸν ὅλον ἄνθρωπον / ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος συνίστασθαι, οὕτως
 τὸν αὐτὸν ὅλον ἀπαιτεῖ τοῦ καθαρῶς τιμᾶσθαι, δηλονότι τὴν μὲν ψυχὴν /
 275 εἰς τὴν ἐσωθεν λατρείαν, τὸ δὲ σῶμα εἰς τὴν ἐξωθεν. Τοῦτο δὲ μάλιστα
 κυρίως καὶ ὑγιῶς τελεῖται ἐν τῇ τῶν ἁγίων μυστηρίων χρήσει.

Τί ἐστι μυστήριον

Μυστήριόν ἐστι θείας καὶ ἀοράτου χάριτος ὁρατὸν σημεῖον τῆ ἐξωθεν
 280 ὕλη παραδεδομένον, ἵνα πᾶς τις λαμβάνῃ τὴν τοῦ θεοῦ χάριν καὶ ἁγιασμόν
 δι' αὐτοῦ.

Μυστήρια τοίνυν εἰσὶν ἑπτὰ, ἅτινα ἐκ τοῦ Χριστοῦ διὰ τῶν ἀποστόλων
 ἔλαβε καὶ πιστῶς ἐμερίσατο καὶ μερίζει ἡ νύμφη τοῦ Χριστοῦ καὶ στύλος
 ἀληθείας Ἐκκλησία. Εἰσὶ δὲ ταῦτα·

285 α' τὸ βάπτισμα

β' τὸ ἅγιον μύρον

γ' ἡ εὐχαριστία

δ' ἡ μετάνοια

ε' ἡ ὑστέρα χρῆσις

290 ς' ἡ ἱερωσύνη

ζ' καὶ ὁ γάμος

B p. 130 Ἐν τῇ τῶν / τοιούτων / μυστηρίων χρήσει οἱ τῆς Ἐκκλησίας υἱοὶ
 M f. 166^r ἀλλήλοις γνωρίζονται δι' ὁμοιοίας, διὰ ταπεινώσεως καὶ δι' ὑποταγῆς,
 οὕτως δὲ ἀλλήλοις συνιστάμενοι ἐν μιᾷ καρδίᾳ τε καὶ εὐσεβείᾳ θεὸν συνδο-
 295 ξάζουσι. Ἄνευ γὰρ μυστηρίων οὐδεμία εὐσεβεία οὔτε ἴσταται οὔτε γνω-
 ρίζεται.

Περὶ βαπτίσματος

Τὸ βάπτισμά ἐστι τῆς καινῆς διαθήκης πρῶτόν τε καὶ λίαν ἀναγκαῖον
 μυστήριον συνιστάμενον κατὰ τὴν τοῦ Χριστοῦ ἐντολὴν λουτρῷ ἐξωτέρῳ
 300 τοῦ σώματος καὶ νομίμῳ προφορᾷ τῶν ῥημάτων. Τοῦτο δὲ οὐ μόνον ἐστὶν

ἀναγκαῖον ἐφήβοις, ἀλλὰ καὶ νηπίοις καὶ ἔστιν ἐνεργητικὸν πρὸς τὴν αἰώ-
 νιον σωτηρίαν. Καὶ γὰρ ὁ Κύριος γενικῶς ὠρίσατο οὕτως εἰπὼν· «ἐὰν μὴ τις
 γεννηθῆ ἔξ ὕδατος καὶ πνεύματος οὐ δύναται εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν
 M f. 166^v τῶν οὐρανῶν». Ὅντος τοιγαροῦν τοῦ βαπτίσματος ἐνὸς / τοῦτο λαβόμενος
 ἐπάπαξ οὐ θέμις ἐκ δευτέρου λαβεῖν. Καὶ γὰρ διὰ τοῦτο αἱ ἁμαρτίαι ἀφείον-
 B p. 131 ται, πνεῦμα ἅγιον ἐπιδίδοται καὶ ὁ παλαιὸς ἄνθρωπος / ἐξαλείφεται, ἵνα
 καινὴ ἐν Χριστῷ γένοιτο ἡ κτίσις. Οὕτως τοίνυν ὁ βαπτιζόμενος ἀνανεοῦται
 ὡς ἀληθῶς ἄμωμος, δίκαιος, ἅγιος καὶ ἄξιός τῆς οὐρανίου δόξης γίνεται.
 Διὰ τοῦτο καὶ Παῦλος δικαίως λέγει πᾶσι τοῖς βεβαπτισμένοις· «ἀπελού-
 σασθε, ἡγιασθητε, ἐδικαιώθητε ἐν τῷ ὀνόματι Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν
 310 τῷ πνεύματι τοῦ θεοῦ ἡμῶν».

Περὶ τοῦ ἁγίου μύρου

Τὸ ἅγιον μῦρον ἐστὶ μυστήριον τοῖς βαπτιζομένοις διδόμενον διὰ τῆς
 ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τοῦ ἱερέως καὶ τῆς τοῦ αὐτοῦ μύρου χρίσεως. Γράφει
 γὰρ ὁ Λουκᾶς περὶ τῶν ἀποστόλων, ὅτι ἐπετίθουν τὰς χεῖρας ἐπὶ τοῖς
 315 βαπτιζομένοις. Τοῦτο σημεῖον τὸ ὁρώμενον ἐχρῶντο, δι' οὗ τοῖς βαπτιζο-
 M f. 167^v μένοις / καινὴν καὶ ἀπλουστέραν χάριν τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐνεδίδοσαν.
 Λέγει λοιπὸν· «ὅταν ἐπετίθουν αὐτοῖς τὰς χεῖρας ἐλάμβανον πνεῦμα ἅγιον»,
 δηλονότι μετὰ πληρώματος καὶ τινος ἐκχύσεως χάριτος πνευματικῆς. Χρίε-
 B p. 132 ται γὰρ ἡ σὰρξ τοῦ / χριστιανοῦ, ἵνα ἡ ψυχὴ ἁγιασθῆ καὶ χαράσσεται ἡ
 320 σὰρξ, ἵνα ἡ ψυχὴ στερεωθῆ καὶ ἐξ ἁγίου πνεύματος φωτισθῆ. Ἐν μὲν γὰρ
 τῷ βαπτίσματι ἀναγεννώμεθα πρὸς ζωὴν, ἐν δὲ τῇ τοῦ ἁγίου μύρου χρίσει
 ἰσχύομεθα πρὸς τὸν πόλεμον. Καὶ γὰρ τοῖς ἐν Χριστῷ βαπτιζομένοις καὶ
 χριστομένοις παρίστησι φύλακα καὶ ἐπίτροπον τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον.

Περὶ τῆς ἁγίας εὐχαριστίας

325 Εὐχαριστία ἐστὶ μέγα τε καὶ θαυμαστὸν μυστήριον, τούτου δὲ οὐδὲν
 ἀξιώτερον οὔτε ἐνεργητικώτερον οὔτε ὑγιέστερον εἰπεῖν τις δύναται, ὅτι
 τὸ κυριώτατον καὶ μέγιστον τοῦ θεοῦ δῶρον καὶ αὐτὴν τὴν πηγὴν πάσης
 M f. 167^v χάριτος κρατεῖ καὶ συνέχει. Οὗτός ἐστιν ὁ ἄρτος ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς
 καὶ ζωὴν τῷ κόσμῳ δίδωσι. Οὕτως οὐκ ἐδυνάμεθα μειζοτέραν εὐεργεσίαν
 330 ἐπιθυμῆσαι ἢ ἢν ὁ Χριστὸς ὁ Κύριος ἡμῶν ὁ ἐκ παρθένου γεννηθείς, ὁ σταυ-
 ρωθείς τε καὶ ἀναληφθείς οὕτως ἑαυτὸν ὅλον ἡμῖν ἐχαρίσατο, ὡς καὶ νῦν
 B p. 133 τὸ σῶμα καὶ αἷμα αὐτοῦ ἀληθῶς κατατρυνφᾶν, δι' ὧν / πάντως αὐτῷ συγ-

301 in marg. M Ἰωάν. γ' (= Jno 3.5) 317 in marg. MB Πράξ. ις' (= Act. 8.17)
 328 - 329 Jno. 6.58

- γιγνόμεθα. Ἐν ταύτῃ τῇ ἀγίᾳ τραπέζῃ ὁ Χριστὸς λαμβάνεται, τὸ πάθος αὐτοῦ ἀναμιμνήσκεται, ὁ νοῦς πληροῦται χάριτος καὶ ἀρραβῶν τῆς μελ-
 335 λούσης δόξης ἡμῶν ἐπιδίδεται. Τοῦτό ἐστι τὸ ἐφόδιον τῆς ἡμετέρας ἐπι-
 δημίας, ὅπερ τοῖς ἐν τῇ ἐρήμῳ τὴν τοιαύτην ζωὴν διάγουσι καὶ πρὸς τὴν
 οὐράνιον Ἱερουσαλήμ ὀδεύουσιν, οἷονεὶ μάννα ποτὲ τοῖς πατράσιν ἐνδίδεται
 παραμυθίαν, δύναμιν καὶ χάριν ἐνεργητικωτάτην. Οὐκοῦν δοκιμαζέτω ἄν-
 θρωπος ἑαυτὸν καὶ οὕτως ἐκ τοῦ ἄρτου ἐσθιέτω καὶ ἐκ τοῦ ποτηρίου πινέτω.
 M f. 168^r Ἐν γὰρ τῷ τοῦ Χριστοῦ / σώματι ἡ ζωὴ ἡμῶν συνίσταται. Λοιπὸν ἀλλα-
 ξάτω ζωὴν ὅστις ζωὴν λαβεῖν βούλεται. Ἐπεὶ ὅστις ἀναξίως λαμβάνει τὴν
 ἀγίαν κοινωνίαν οὐδὲ ζωὴν, ἀλλὰ κολίμα ἑαυτῷ ἐσθίει καὶ πίνει καὶ ἔνοχος ἔσται
 τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου.

Περὶ μετανοίας

- 345 Μετανοία ἐστὶ μυστήριον, ἐν ᾗ καταδυσωπεῖται ἄφρεσις ἱερατικῆ τῶν
 B p. 134 ἁμαρτιῶν, / ἄστινας πᾶς τις χριστιανὸς πρῶτον ἐμίσησεν, ὀρθῶς τε ἐξω-
 μολογήσατο οἷς τὴν ἐξουσίαν τοῦ λύειν καὶ δεσμεῖν ὁ Χριστὸς ἐδώρησατο,
 ὅταν τοῖς αὐτοῦ ἀποστόλοις καὶ ἱερεῦσιν ἐφήσατο: «Λάβετε πνεῦμα ἅγιον.
 Ἐάν τινων ἀφῆτε τὰς ἁμαρτίας ἀφίενται αὐτοῖς, ἂν τινων κρατῆτε κεκοι-
 350 τηρηται». Τοῦτο τὸ μυστήριον ἀναφιλίωσιν ποιεῖ πρὸς θεόν. Ὅταν γὰρ
 M f. 168^v πέσῃ τε ὁ ἄνθρωπος μετὰ τὸ βάπτισμα / καὶ γένηται ἐχθρὸς τοῦ θεοῦ, λα-
 βόμενος διὰ ταύτης τὴν ἄφρεσιν τῶν ἁμαρτιῶν ἀνίσταται καὶ ζωοποιεῖται
 πρὸς ζωὴν πνευματικὴν. Ὅστις δὲ τὴν ἄφρεσιν τῶν ἁμαρτιῶν ἰκετεύει καὶ
 θέλει, τρεῖς τρόπους ἔχειν ὀφείλει :
- 355 Πρῶτον, συντριβήν.
 Δεύτερον, ἐξομολόγησιν.
 Τρίτον, ἔργων ἀπόδοσιν.
 Συντριβὴ ἐστὶ ψυχῆς λύπη καὶ μίσος ἁμαρτίας πεπονημένης μετὰ προ-
 θύμον ἀλλαγῆς βίου ἐπὶ τὸ κρεῖττον.
- B p. 135 Ἐξομολόγησις ἐστὶν ἡ ἐξωτέρα καὶ εἰλικρι/νῆς τῶν ἁμαρτημάτων
 φανέρωσις, ἅτινα μετὰ τὴν ἀκριβῆ ἐξέτασιν τῆς συνειδήσεως εἰς μνήμην
 τοῦ ἀνθρώπου ἤλθον. Αὕτη δὲ ἡ φανέρωσις γίνεται πρὸς τὸν ἱερέα ὡς κρι-
 τὴν καὶ ἰατρὸν αὐτοῦ, ἵνα δυνήσῃται ἰδεῖν καταλεπτῶς τί τέ ἐστιν ἄξιον
 δεσμοῦ καὶ τί λύσεως.
- M f. 169^r | Ἐργων ἀπόδοσις ἐστὶ δι' ἧς ἐν σάκκῳ καὶ σποδῷ, ἐν κλαυθμῷ καὶ
 νηστείαις καὶ ἐλεημοσύναις τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν οἱ ἁμαρτωλοὶ λυτρῶσαι
 σπουδάζουσι. Καὶ ἐπειδὴ οὐδεμία ἡμέρα παρέρχεται ἄνευ ἁμαρτίας, οὕτως
 οὐδεμία ἡμέρα δεῖ παρελθεῖν ἄνευ βοήθειας καὶ ἔργων ἀποδόσεως.

339 1 Cor. 11. 28 342 - 343 1 Cor. 11.27 348 - 350 Jno. 20.22

335 τῆς ἡμετέρας bis B

Περὶ τῆς ὑστέρως χρίσεως

- 370 Ὑστέρως χρίσεώς ἐστι μυστήριον σημεῖον ἱερὸν ἐν ἐλαίῳ ἡγιασμένῳ, διδόμενον ὅπου γε δίδεται ἢ οὐρανία χάρις αὐτοῦ. Μάρτυς δὲ τούτου Ἰάκωβος ὁ ἀπόστολος, λέγων· «Ἀσθενεῖ τις ἐν ἡμῖν; προσκαλεσάσθω τοὺς πρεσβυτέρους τῆς ἐκκλησίας καὶ προσευξάσθωσαν ἐπ' αὐτὸν ἀλείφοντες αὐτὸν ἐλαίῳ ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου καὶ ἡ ευχή τῆς πίστεως σώσει τὸν κάμνοντα». Τοῦτο γεγραμμένον ἐστὶ γνωστόν διὰ τῶν ἀποστόλων ἡλείφον γὰρ ἐλαίῳ πολλοὺς ἀσθενεῖς καὶ ἐθεραπεύοντο. Καὶ πρῶτον συμφέρει τοῦτο τὸ μυστήριον εἰς ἄφρασην ἁμαρτιῶν, ἔπειτα εἰς σωματικὴν ἀσθένειαν εἴτε ἀποδιῶξαι ὅλως ἢ καὶ ἐλαφρύναι, καθὼς ἐστὶ συμφέρον τῷ ἀσθενεῖ. Τελευταῖον δὲ δίδεται εἰς παραμυθίαν θαρρητικὴν, ἢ ἀναγκαιοτάτη ἐστὶν ἐν ἐκείνῳ τῷ τελευταίῳ ἀγῶνι καὶ ὑστέρῳ ἐξόδῳ τῆς ψυχῆς, ὅταν ὀφείλῃ τὸ θνητὸν συμπαλαῖσαι μετ' ἐκείνων τῶν πονηρῶν δαιμόνων. Φησὶ γὰρ ὁ ἀπόστολος· «ἡ εὐχή τῆς πίστεως σώσει τὸν κάμνοντα, κἂν ἁμαρτίας ἢ πεποιηκῶς ἀφεθήσεται αὐτῷ».

Περὶ ἱεροσύνης

- 385 Ἱεροσύνης μυστήριόν ἐστι, σὺν ᾧ χάρις ἐνική καὶ ἐξουσία πνευματικὴ τις ἐπιδίδεται, ἵνα τὸ θεῖον ἔργον ἰδίως πράττωσιν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ. Διὰ τούτου τοῦ μυστηρίου εἰσέρχονται, ὡς διὰ τινος θύρας / οἱ νόμοι οἰκο-
B p. 137 νόμοι τῶν μυστηρίων καὶ τῶν λόγων τοῦ θεοῦ, φημὶ δὴ ἄγιοι ἐπίσκοποι, πρεσβύτεροι, διάκονοι. Οὐδεὶς γάρ, καθὼς λέγει ἡ Γραφή, ἐαντῷ λαμβανέτω τιμὴν, ἀλλ' ὁ καλούμενος ὑπὸ τοῦ θεοῦ, καθάπερ καὶ ὁ Ἄαρων. Ἱερεὺς δὲ κυρίως λέγεται, ὅστις ἐξουσία ἐστὶ δεδομένη ἀγιάζειν τε καὶ προθέτειν τὴν ἁγίαν εὐχαριστίαν, ἔτι τε ἁμαρτίας λύειν καὶ δεσμεῖν. Ἡ ἱεροσύνη τε ὑπερβαίνει πᾶσαν τιμὴν ἀνθρωπίνην διό, ἐάν τις ἀτιμάξῃ ἱερέα, θεὸν ἀτιμάζει καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν πρωτότοκον πάσης κτίσεως, ὃς φύσει μόνος ἀρχιερεὺς θεοῦ.
395

Περὶ τοῦ μυστηρίου τοῦ γάμου

- Γάμος ἐστὶ νόμιμος σύζευξις ἀνδρός τε καὶ γυναικός, φυλάττων δια-
M f. 170^v τριβὴν ἀχώριστον τοῦ βίου. Μυστήριόν ἐστὶ καθ' ὅσον ἡ στενὴ μεῖξις ἐκείνη τοῦ ἀνδρός καὶ τῆς γυναικός ἐστι σημεῖον ἱερὸν παρὰ θεοῦ δεδο-
B p. 138 μένον, δι' οὗ τοῦ νυμφίου Χριστοῦ / μετὰ τῆς ἀγιωτάτης νόμφης ἐκκλησίας ἡ ἀγιωτάτη καὶ βεβαιωτάτη μεῖξις σημειοῦται. Ὅταν λοιπὸν οἱ Χριστιανοὶ ὀρθῶς τοῦ γάμου ἄρχωνται, συμφέρει αὐτοῖς λαβεῖν τοῦ θεοῦ τὴν χάριν, ἵνα οἱ δύο ἕσωνται καὶ ἐμμένωσιν εἰς σάρκα μίαν κατὰ τὴν αὐτῶν κλήσιν καὶ γίνεται αὐτοῖς ὁ γάμος τίμιος καὶ ἡ κοίτη ἀμίαντος. Τοῦτο τὸ μυστήριον,

405 ὡς ὁ Παῦλος φησί, μέγα ἐστὶν εἰς Χριστὸν καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Διὰ
 τοῦτο, ἐν αὐτῷ τούτῳ ὁ αὐτὸς διακελεύεται λέγων τό· «Οἱ ἄνδρες ἀγαπᾶτε
 τὰς ἑαυτῶν γυναῖκας, ὡσπερ ὁ Χριστὸς ἠγάπησε τὴν ἐκκλησίαν». Ἔτι τε
 ὁ Κύριος φάσκει («Ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν καὶ οὐκ εἰσὶ δύο, ἀλλὰ
 M f. 171^r σὰρξ μία»). Ὅμοίως δὲ εἶπεν («Ὅστις τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα / ἀπολύσῃ καὶ
 410 ἑτέραν λάβῃ, μοιχᾶται») καὶ «ὅστις τὴν ἀπολυμένην ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς λάβῃ,
 μοιχᾶται ἐπ' αὐτήν»). Καὶ ἄλλω τόπῳ· «Οὗς ὁ θεὸς συνέξευξεν, ἄνθρωπος
 μὴ χωριζέτω»). Παῦλος δὲ καὶ ἔτι ῥήμασι καθαρωτέροις ταύτην τὴν ἐκ
 B p. 139 θεοῦ ἐντολὴν / ἐλάμπρυνε λέγων· «Τοῖς δὲ γεγαμηκόσι παραγγέλλω / οὐκ
 ἐγώ, ἀλλ' ὁ Κύριος, γυναῖκα ἀπὸ ἀνδρὸς μὴ χωρισθῆναι· ἐὰν δέ, μενέτω
 415 ἀγαμος ἢ τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς καταλλαγήτω· καὶ ἄνδρα γυναῖκα μὴ ἀφείναι»).
 Καὶ μετ' ὀλίγον· «Γυνὴ δέδετα νόμῳ ἐφ' ὅσον χρόνον ζῆ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς».
 Ὁ γάμος τοίνυν ἀξάνει τὸν λαὸν τοῦ Κυρίου καὶ τὴν ἀνθρωπίνην προδιορ-
 θοῖ ἀκρᾶσιαν.

Ταῦτα τοίνυν εἰσὶν ἐπτὰ θεϊκὰ βοηθήματα καὶ ἀντίδοτα, ἃ ὁ Σαμα-
 420 ρεΐτης ἐκεῖνος ὁ γέμων ἐλαίου διέταξε καὶ ἐπιστεύσατο τοῖς προστάταις
 τῆς ἐκκλησίας προσδαπανᾶν καὶ θεραπεύειν τοὺς ἀσθενεῖς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ,
 ἤγουν τοὺς ἁμαρτωλοὺς, ἵνα τὴν ἀληθῆ τε καὶ τελειωτάτην ὑγίειαν, εἰ θέ-
 λωσιν, ἀναδέχωνται. Καὶ ταῦτα εἰσὶν ἀρκετά, ὅσον πρὸς τὴν χριστιανικὴν
 σοφίαν.

425 5. Ἄ ρ χ ἡ δ ι κ α ι ο σ ύ ν η ς

M f. 172^r | Δείπεται δὲ ἵνα ὁ ἐνορίτης διδάσκῃ τοὺς αὐτῷ παραδεδομένους πιστοὺς
 τὴν χριστιανικὴν δικαιοσύνην.
 B p. 140 Πρὸς τὴν χριστιανικὴν δικαιοσύνην, ὡς κε/φαλαιωδῶς εἶπεῖν, δύο
 διήκουσιν, ἅτινα τοιοῦτοῖσι ῥήμασι κατέχονται· «ἔκκλινον ἀπὸ κακοῦ καὶ
 430 ποίησον ἀγαθόν». Οὕτω καὶ ὁ προφήτης Ἡσαΐας διδάσκει· «Πάσασθε
 ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν καὶ μάθετε καλὸν ποιεῖν». Οὐκοῦν τὸ ἐκκλίνειν
 ἀπὸ τοῦ κακοῦ ἐστὶ τοιοῦτο, τὸ ἀφείναι τὴν ἁμαρτίαν. Ἐμαρτία δὲ ἐστὶ
 παράβασις θείου νόμου καὶ παρακοή τῶν οὐρανίων ἐνταλμάτων. Τὸ γὰρ
 τῆς ἁμαρτίας τέλος θάνατος. Μάρτυς ὁ ἀπόστολος. Λέγει δὲ καὶ διὰ τοῦ
 435 προφήτου ὁ Κύριος· «ψυχὴ εἰ ἁμαρτη ἀποθάνειται». Ἔτι τε γέγραπται·
 («Ἄνθρωπος διὰ κακίαν τιτρώσκει ψυχὴν αὐτοῦ»). Ἡ ἁμαρτία λοιπὸν οὐ
 M f. 172^v μόνον ἀπὸ τοῦ θεοῦ τῆς χάριτος καὶ δόξης ἡμᾶς / ἐξωθεῖ, ἀλλὰ καὶ ἐν ἐξου-

σία δαιμόνων ἡμᾶς παραδίδωσιν, ἵνα σὺν αὐτοῖς βασανιζώμεθα καὶ κατακρινώμεθα ἐν τῇ γενεῇ τοῦ πυρὸς τοῦ ἀσβέστου.

440 Διὰ τριῶν τοίνυν βαθμῶν κυρίως εἰς τὴν ἁμαρτίαν ὁ ἄνθρωπος εἰσέρχεται, ἤγουν διὰ προσβολῆς, δι' ἡδονῆς καὶ διὰ συγκαταθέσεως.

Διὰ προσβολῆς, ὅπταν ὑποβάλληται κακὸς τις λογισμὸς ἢ ἀπὸ τοῦ κόσμου ἢ ἀπὸ τῆς σαρκὸς ἢ ἀπὸ τοῦ σατανᾶ.

445 Δι' ἡδονῆς, ὅταν ὑπεραρέσκη τῇ ψυχῇ ἢ τῇ σαρκὶ ἡμῶν ἢ ἡ κακῇ προσβολῇ ὑπέβαλε.

Διὰ συγκαταθέσεως, ὅπταν εἰς τὴν αὐτὴν ἁμαρτίαν ἡ ἡμετέρα θέλησις ἀγομένη αὐτοτελῶς ὑποκλίνῃ. Καὶ δι' αὐτῆς ἤδη τῆς συγκαταθέσεως M f. 173^r ἡ ἁμαρτία ἤδη τελειοῦται καὶ ἔμπροσθεν τοῦ θεοῦ ἔνοχον τῆς γενεῆς ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον.

450 Προσεχέτωσαν τοίνυν οἱ χριστιανοὶ ὡς ἐκ προσβολῆς φύεται ὁ λογισμὸς, ἐκ λογισμοῦ ὁ πόθος, ἐκ πόθου ἡ ἡδονή, ἐξ ἡδονῆς ἡ συγκατάθεσις, ἐκ συγκαταθέσεως ἡ ἐργασία, ἐξ ἐργασίας ἡ συνήθεια, ἐκ συνηθείας ἡ ἀπέλιπσις, ἐξ ἀπελίψεως ὁ τῆς ἁμαρτίας ἔπαινος, ἐξ ἐπαινοῦ τῆς ἁμαρτίας ἡ καύχησις, ἐκ καυχήσεως ἡ κατάκρισις, καὶ αὕτη ἐστὶν ἐκείνη ἡ μακρὰ τε καὶ

455 φρικώδης τῶν ἁμαρτιῶν ἄλυσος, σὺν ἢ δεδεμένον ὁ σατανᾶς ἔλκει τὸν ἄνθρωπον καὶ οὐ μόνον εἰς πᾶν γένος κακίας ἐμβαίνει, ἀλλ' ἔτι καταρρίπτει αὐτὸν καὶ εἰς τὸν τάρταρον τῆς ἀβύσσου.

Μεγά λοιπὸν ὄφελός ἐστι τοῖς χριστιανοῖς, εἰ ταύτην τὴν κλίμακα τῶν ἁμαρτιῶν πολλάκις ὁ ἐνορίτης καταγγέλλει καὶ σαφηνίζει, ἵνα ἐκ ταύ- M f. 173^vτης φυλάττωνται καὶ | προσέχωσιν, ἵνα μὴ ἀπατηθῶσικα τὰ μικρὸν ἐκ τοῦ ἐχθροῦ τῆς σωτηρίας ἡμῶν καὶ κινδυνεύσωσιν.

6. Περὶ ἁμαρτημάτων <μῆ> ἐλαφρῶν

Ἐν τοῖς ἁμαρτήμασιν ἐκεῖνα κυρίως φυλακτέα, ἃ θανάσιμα καὶ κεφαλαῖα λέγονται, ὅτι ὡς πηγαὶ καὶ κεφαλαὶ τῶν ἄλλων εἰσὶν καὶ ὡσπερ 465 ἐκ ῥίζης σαρκᾶς λοιμώδη καρπὸν προσφέρονται. Καὶ εἰσιν ἑπτὰ :

α' Ὑπερηφάνεια

β' Φιλαργυρία

γ' Πορνεία

δ' Φθόνος

470 ε' Γαστριμαργία

ς' Θυμὸς

ζ' Ἀκηδία,

ἅτινα πᾶς πιστὸς χριστιανὸς ὀφείλει μεγάλως μισεῖν καὶ ἀποφεύγειν καὶ M f. 174^r ταῖς ἐναντίας τούτων ἐπὶ ἀρεταῖς μετὰ πάσης σπουδῆς καὶ ἀγάπης 475 ἐπακολουθεῖν, αἵτινές εἰσιν αὗται :

Τῇ ὑπερηφανείᾳ ἐναντία ἐστὶν ἡ ταπεινῶσις, τῇ φιλαργυρίᾳ ἡ ἐλευθερία, τῇ πορνείᾳ ἡ σωφροσύνη, τῷ φθόνῳ ἡ ἀγάπη, τῇ γαστρίμαργίᾳ ἡ ἐγκράτεια, τῷ θυμῷ ἡ ὑπακοή, τῇ ἀκηδία ἡ μέριμνα καὶ ἀκριβῆς εὐσέβεια.

7. Περὶ ἀλλοτρίων ἀμαρτημάτων

- 480 Ἔτι φυλάττεσθαι δεῖ τοῖς χριστιανοῖς ἀπὸ ἀλλοτρίων ἀμαρτημάτων, φάσκοντος τοῦ ἀποστόλου· «μὴ συγκοινωνεῖτε ἀμαρτίαις ἑτέρων».
Ἔτι τε τοῦ προφήτου· «ἀπὸ τῶν κρυφίων μου καθάρισόν με καὶ ἀπὸ ἀλλοτρίων φεῖσαι τοῦ δούλου σου». Ἄ δὴ ἀμαρτήματα, εἰ καὶ δι' ἀλλοτρίων χειρῶν καὶ πράξεων τελειοῦνται, ὁμως δικαίως ἐφ' ἡμᾶς κατηγοροῦνται
- M f. 174^v καὶ τὰς ἡμετέρας ψυχὰς ἐνώπιον τοῦ θεοῦ καταδικάζουσιν. | Καὶ γίνονται ταῦτα κατὰ τρόπους ἐννέα : βουλῆ, κελεύσει, συγκαταθέσει, παροργισμῷ, ἐπαίνῳ, σιωπῆσει, συγχωρήσει, μετοχῆ, αἰσχρῶ σινηγορήσει.
- α' Βουλῆ μὲν, ὅταν ἡμεῖς τοῦ κακοῦ βουλευματος, οὐπὲρ τινος ἀκολουθοῦσιν ἔσμεν εὑρεταὶ καὶ συνεργοί. Ἔστω δὲ Καϊάφας παράδειγμα, ὅστις
- 490 βουλῆ ἰδίᾳ συνεβουλεύσατο καὶ παρώτρυνε τὴν συναγωγὴν τῶν Ἰουδαίων εἰς τὸν τοῦ Χριστοῦ θάνατον.
- β' Κελεύσει, ὅταν δι' ἡμετέρας κελεύσεως καὶ ἐντολῆς τῷ πλησίον ὕβρις τις γένηται ἢ κακόν. Τοῦτο καὶ Δαυὶδ ὁ βασιλεὺς ἐξεργάσατο, ὃς τὸν ἀναμάρτητον Οὐρίαν οὐ χειρὶν ἰδίαις, ἀλλὰ διὰ γραμμάτων κελεύσας, ἵνα
- 495 ἐν τῷ πολέμῳ ἀποθανῆται.
- γ' Συγκαταθέσει, ὅταν ἐξ ἑτέρων τι κακῶς καὶ αἰσχρῶς πράττηται, ταῦτα
- M f. 175^r δὲ ἐξ ἡμῶν κατάδηλα ἢ σιωπηλῶς συνευδοκῆται. Οὕτως γὰρ Σαῦλος ἤμαρτεν, ὅστις ἐν τῷ τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου θανάτῳ συνευδόκει.
- δ' Παροργισμῷ, ὅταν ἰδιοτελῶς παροτρύνωμεν τοὺς ἄλλους εἰς ὀργὴν καὶ
- 500 ἐκδίκησιν ἢ βλασφημίαν ἢ ἀπανθρωπίαν τινὰ ἢ ἔργῳ ἢ λόγῳ. Ἐκ γὰρ τούτου τοῦ ἀμαρτήματος οὐκ ἦν ξένη ἡ τοῦ Ἰακώβ γυνή, ἣτις ὅσον κατὰ τὸ ἑαυτῆς μετ' ἀναιδείας παρεκίνησε τὸν ὑπομονητικώτατον αὐτῆς ἄνδρα βλασφημεῖν καὶ ἔτι τὸν θεόν.
- ε' Ἐπαίνῳ ἦτοι κολακείᾳ, ὅταν τι τῶν αἰσχρῶς γινομένων ἐπαινώμεν,
- 505 οἷον τὴν μισανθρωπίαν διὰ φιλανθρωπίαν. Τούτους Ἡσαΐας τοιοῦτοις ῥήμασι σημειοῖ λέγων· «Λαός μου, οἱ μακαρίζοντες ὑμᾶς πλανῶσιν ὑμᾶς καὶ τὴν τρίβον τῶν ποδῶν ὑμῶν ἐκταράσσουσιν».
- ς' Σιωπῆσει, ὅταν ἡ ἡμετέρα σιωπὴ πρὸς βλάβην ἐστὶ ἢ τοῖς ὑπηκόοις

- M f. 175^v ἢ ἐτέροις τισί, καθὼς / ὁ Κύριος διὰ Ἰεζεκιήλ μαρτυρεῖ λέγων· «ἐν τῷ
 510 λέγειν με τῷ ἀνόμῳ θανάτῳ θανατωθήσῃ, καὶ οὐ διεστειλω αὐτῷ οὐδὲ
 ἐλάλησας τοῦ διαστειλάσθαι τῷ ἀνόμῳ ἀποστρέψαι ἀπὸ τῶν ὁδῶν αὐτοῦ
 τοῦ ζῆσαι αὐτόν, ὁ ἄνομος ἐκεῖνος τῇ ἀδικίᾳ αὐτοῦ ἀποθανεῖται, καὶ τὸ
 αἷμα αὐτοῦ ἐκ χειρὸς σου ἐκζητήσω». Διὰ τοῦτο Παῦλος Τιμοθέῳ ἔλεγε·
 «Τὸν ἀμαρτάνοντα ἐνώπιον παντὸς ἔλεγγε, ἵνα καὶ οἱ λοιποὶ φόβον
 515 ἔχωσι).
 ζ' Συγχωρήσει, ὅταν δυνώμεθα ἀμαρτήματι ἐπιδιορθῶσαι ἢ παιδεῦσαι
 δυνάμει ἢ ἐξουσίᾳ ἡμετέρᾳ, ὅπερ καὶ χρεωστοῦμεν, ἡμεῖς δὲ ἀφιέμεθα αὐτὸ
 ἀδιόρθωτον καὶ ἐπὶ τὸ χεῖρον προκόπτον. Οὕτω γὰρ ἀμαρτάνουσιν οἱ δι-
 κασταί, ὅταν τὴν μάχαιραν εἰκῆ φορῶσιν καὶ οὐκ εἰσὶν καθὼς λέγονται
 520 θεοῦ διάκονοι καὶ ἐκδικηταὶ εἰς ὄργην τῷ τὸ κακὸν πράσσοντι.
 M f. 176^r ἡ' / Μετοχῆ, ὅταν ἐν μοίρᾳ μετὰ ληστῶν καὶ κλεπτῶν συγκοινωνοῦμεν, ἔτι
 δὲ καὶ ὅταν τὰ ἀδίκως συνειλεγμένα γνωρίμως κρατῶμεν. Τοῦτο τὸ ἀμάρ-
 τημα καὶ Ἡσαΐας τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ κατηγορεῖ λέγων· «Οἱ ἄρχοντες σου
 ἀπειθοῦσι κοινωνοὶ κλεπτῶν».
 525 θ' Συνηγορήσει, ὅταν τοῖς κακοποιοῖς συνηγορῶμεν ἢ τινα διδασκαλίαν
 ἀσεβῆ καὶ γνώμην κακὴν ἐτέρον ἡμεῖς τρέφωμεν. Τοῦτο καὶ ὁ θεῖος βοᾷ
 χρησμὸς διὰ Ἡσαΐου λέγων· «Οὐαί, οἱ λέγοντες τὸ κακὸν καλὸν καὶ τὸ
 σκότος εἰς φῶς βάλλοντες καὶ τὸ φῶς εἰς σκότος, βάλλοντες δὲ καὶ τὸ
 πικρὸν εἰς γλυκὺ, τὸ δὲ γλυκὺ εἰς πικρὸν». Καὶ πάλιν· «Οὐαί, οἱ δικαιούντες
 530 τὸν ἀσεβῆ ἔνεκεν δώρων καὶ τὸ δίκαιον τοῦ δικαίου αἴροντες».

8. Περὶ ἀμαρτιῶν τῶν εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον

- M f. 176^v Ἀμαρτία ἢ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐστὶν ἀποδίωξις ἐξ ἰδίας κακίας
 τῆς παρεχομένης τοῦ θεοῦ φιλανθρωπίας καὶ χάριτος, ἣτις τῷ ἁγίῳ Πνεύ-
 ματι ἐνδίδοται ὡς πηγὴ τῶν ἀγαθῶν. Αὕτη γάρ ἐστὶν ἀσυμπάθητος κατὰ
 535 τὸν τοῦ Χριστοῦ λόγον καὶ οὐκ ἀφεθήσεται οὔτε ἐν τῷ νῦν αἰῶνι οὔτε ἐν
 τῷ μέλλοντι. Τιοιουτοτρόπως γὰρ ὁ Θεὸς σὺν ἡμῖν φέρεται, ὡς οὔτε χάριν
 ἐπὶ τῆς γῆς οὔτε δόξαν ἐν τῷ οὐρανῷ παρέχει, εἰ μὴ οἷς ἐγνωσμένου τοῦ
 ἀμαρτήματος μισοῦσιν αὐτὸ καὶ ταχέως τὸ ἀγαθὸν διώκουσιν καὶ ὀρθὸν
 βίον ἑαυτοῖς ἐκλέγουσι. Τούτου δὲ εἶδη συναριθμοῦνται ἕξ:
 540 α' Αὐθάδεια ἐλεημοσύνης θεοῦ καὶ ἀνοχῆς, δι' ἧς τὸν θεῖον ἔλεον τοῦ θεοῦ

509 - 513 Ez. 3.18 514 - 515 1 Ti. 5.20 523 - 524 Is. 1.23 529 - 530 Is. 5.23

509 Ἐζεκιίας cod. 529 γλυκὺν cod.

- καταφρονοῦμεν. Κατὰ δὲ τούτου τοῦ ἁμαρτήματος ὁ Ἐκκλησιαστής βοᾷ λέγων· «Τοῦ ἀνεχομένου ἁμαρτήματος μὴ ἦς ἄνευ φόβου μηδὲ ἐπιβάλης κρῖμα κρῖματι». Ἔτι καὶ Παῦλος· «ἢ τοῦ πλούτου τῆς χρηστότητος αὐτοῦ καὶ τῆς ἀνοχῆς καὶ τῆς μακροθυμίας καταφρονεῖς, ἀγνοῶν ὅτι τὸ χρηστὸν τοῦ θεοῦ εἰς μετάνοιάν σε ἄγει;»
- 545 β' Ἀπέλπισις τῆς χάριτος τοῦ θεοῦ καὶ σωτηρίας ἐστὶ κακία, ἐναντία ὅλως τῆς ἄνωθεν αὐθαδείας. Οὕτως γὰρ ἀπελπισμένως ἡμαρτε Κάιν, ὡς ἡ ἰδία αὐτοῦ φωνὴ μαρτυρεῖ λέγουσα· «Μεῖζων ἢ αἰτία μου τοῦ ἀφρηθῆναι με». Ἡμαρτεν ὁμοίως καὶ Ἰούδας ὁ τοῦ Χριστοῦ προδότης, ὅταν ὁ ἄθλιος τὴν
- 550 ζωὴν αὐτοῦ ἀρχόνῃ ἐχρήσατο.
- γ' Ἀποδιώξις τῆς ἐγνωσμένης ἀληθείας. Τοῦτο δὲ τὸ ἁμάρτημα γίνεται, ὅταν περὶ πίστεως καὶ εὐσεβείας λέγωμεν τὸ ψεῦδος δι' ἀλήθειαν οὐκ ἐξ ἀγνοσίας, ἀλλ' ἐκ κακίας, σπουδαίως ἐναντιούμενοι. Τοῦτο καὶ Φαρισαῖοι
- M f. 177^v περιβεβλημένοι ἦσαν, οἷς ἔργον ἦν ἐκκλησίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ βλα-
555 σφημεῖν, τῆς εὐαγγελικῆς διδασκαλίας καταφρονεῖν, τῶν ἀποστόλων τὴν μαρτυρίαν καταβάλλειν καὶ τοῦτο κατὰ τῆς ἐαυτῶν ἰδίας συνειδήσεως.
- δ' Φθόνος ἀγάπης ἀδελφικῆς, ὅταν λυπώμεθα βαρέως περὶ τῶν εὖ πραττόντων ἢ καὶ ἐναρέτων ἀδελφῶν. Αὕτη ἡ κακία οὐ μόνον ἐστὶν ἰδία ἀνθρώποις, ἀλλὰ καὶ σατανᾶ, ὅστις οὐδόλως ὑποφέρει τὴν τοῦ θεοῦ χάριν ἐν τῷ
- 560 ἀνθρώπῳ οὔτε ἀξάνεσθαι οὔτε φυλάττεσθαι.
- ε' Διαβεβαίωσις, ὅταν βεβαίως καὶ γνωρίμως ἐν τῷ κρῖματι μένωμεν καὶ ὑπ' οὐδενὸς λόγου ἐνδιδώμεθα τὸ ἐπιστραφῆναι ἐκ τοῦ τῆς πονηρίας ἔργου. Τοῦ τοιοῦτον ἁμαρτήματος παράδειγμά ἐστι βασιλεὺς Φαραώ, ὃς πολλάκις
- M f. 178^r πάλαι τρωθεὶς ὑπὸ Μωσέως / ἔπειτα πληγεὶς ταῖς μᾶστιξι ταῖς δειωτάταις
565 τοῦ θεοῦ, ὅμως μένων ἐν τῷσαύτῃ σκληρότητι τυραννικῇ ἀπόλετο σκληρονόμος.
- ς' Ἀκατανόησις, ὅταν μηδένα σκοπὸν μετανοίας ἔχωμεν οὔτε τοῦ αἰσχροῦ βίου τέλος ἐπιδιδόαμεν. Τῶν τοιούτων οἴτινες ἁμαρτωλοὶ εἰσι καὶ ἐν ἁμαρτίαις μένειν θέλωσιν ὁ θάνατος αἰσχρὸς ἐστὶ. Σκληρὰν γὰρ καρδίαν
- 570 ἔξει ἐν τῷ τέλει.

9. Περὶ ἁμαρτιῶν τῶν εἰς οὐρανὸν βοώντων

Ταῦτα τὰ ἁμαρτήματα ὑπὲρ πάσας τὰς βδελυρίας καὶ ἀνομίας σεσημειωμένην καὶ φανεράν κακίαν δείκνυσι καὶ ὀργὴν καὶ ἐκδίκησιν παρὰ τοῦ θεοῦ προκαλοῦσι κατὰ τῶν ποιούντων αὐτά. Εἰσὶ δὲ ταῦτα :

543 - 545 Ro. 2.4 548 Ge. 4.13

553 λέγων cod.

- 575 α' Φόνος ἐκούσιος
 M f. 178^v / β' Ἀρσενοκοιτία
 γ' Θλίψις πτωχῶν, ἦτον συστολή
 δ' Μισθοῦ ἀπιστέρησις.
- Κατὰ τῶν ἐκουσίως φονευόντων ἀναγινώσκομεν ὅτι ὁ θεὸς δεινῶς
 580 κατηγορεῖ Κάν τοιοῦτοις ῥήμασι· «Τί ἐποίησας; φωνή αἵματος τοῦ ἀδελ-
 φοῦ σου βοᾷ πρὸς με ἀπὸ τῆς γῆς. Νῦν γοῦν ἐπικατάρατος ἔσει ἐπὶ τῆς
 γῆς».
- Κατὰ τῶν ἀρσενοκοιτούντων μαρτυρεῖ ἡ θεία Γραφή λέγουσα· «Κραν-
 γῆ Σοδόμων καὶ Γομόρρας πεπλήθυνται πρὸς με καὶ αἱ ἁμαρτίαι αὐτῶν
 585 μεγάλαι σφόδρα). Διὰ τοῦτο ἔβρεξεν ὁ θεὸς ἐπὶ Σόδομα καὶ Γόμορρα θείον
 καὶ πῦρ ἐξ οὐρανοῦ καὶ κατέστρεψεν αὐτὰ καὶ ὅλην τὴν κύκλῳ χώραν.
- M f. 179^r / Κατὰ τῶν συστελλόντων καὶ θλιβόντων τοὺς πτωχοὺς ἀναγινώσκομεν
 τό· «Χήραν καὶ ὄρφανὸν μὴ βλάβητε. Κεκράζονται πρὸς με καὶ εἰσα-
 κούσομαι τῆς φωνῆς αὐτῶν καὶ ἐκθυμωθῆ ἡ ὀργή μου· διχοτομήσω δὲ ὑμᾶς
 590 μαχαίρᾳ καὶ ἔσονται αἱ γυναῖκες ὑμῶν χῆραι καὶ τὰ τέκνα ὑμῶν ὄρφανά».
- Κατὰ τῶν ἀπιστερούντων τὸν τῶν ἐργατῶν μισθὸν ὁ Ἰάκωβος κατη-
 γορῶν τὴν τῶν πλησίον φειδωλίαν λέγει· «Ἴδου ὁ μισθὸς τῶν ἐργατῶν τῶν
 ἀμησάντων τὰς χώρας ὑμῶν· ὁ ἀπεστερημένος ἀφ' ἡμῶν κραῖζει καὶ αἱ
 595 ὀβοαὶ τῶν θερισάντων εἰς τὰ ὄτα Κυρίου Σαβαὼθ εἰσεληλύθασιν». Ἔτι τε
 ὁ Ἐκκλησιαστής λέγει· «Ὁ ἄρτος τῶν πτωχῶν ζωὴ τῶν πενήτων ἐστίν».
- Καὶ περὶ μὲν τῶν ἁμαρτημάτων ἄλλις· τοῦτο γὰρ πρῶτον μέρος τῆς
 χριστιανικῆς διδασκαλίας ἐστί.
- M f. 179^v / Πρὶν δὲ τὸν ἐνορίτην εἰσελθεῖν εἰς τὸ δεύτερον μέρος, ὀφείλει διδά-
 σκειν τὸν λαὸν αὐτοῦ κατὰ πόσους τρόπους ἢ ἄφεςις τῶν ἁμαρτιῶν γίνεται.
 600 Καὶ γὰρ ὡσπερ ἐν ποικίλοις ἀρρωστήμασι ποικίλα καὶ τὰ φάρμακα δίδον-
 ται, οὕτως πολλοὺς δὴ τρόπους, δι' ὧν τε τὰ ἁμαρτήματα λύονται τοῖς
 αὐτοῖς ἢ μήτηρ Ἐκκλησία προτίθησιν, ἐν οἷς τὰ πρωτεῖα κρατεῖ τὸ τῆς
 μετανοίας μυστήριον. Εἰ γὰρ ταύτης ἀμελήσωμεν ματαίως περὶ τῶν ἐπι-
 605 ψυχῶν ἰατρὸς Χριστὸς ἀναγκαιότατον τοῦτο φάρμακον ἐτάξατο, ὅταν εἶπε
 πρὸς τοὺς ἱερεῖς· «Ἄν τινων ἀφήτε τὰς ἁμαρτίας ἀφίενται αὐτοῖς».
- Δεύτερον ἐλεημοσύνη, δι' ἣν γέγραπται· «Ἐλεημοσύνη ἐκ τοῦ θανά-
 του ῥύεται καὶ οὐκ ἐᾷ εἰσελθεῖν εἰς σκότος».

580 - 582 Ge. 4.10 583 - 585 Ge. 18.20 588 - 590 Ex. 22. 22 - 24 592 - 594 Ja. 5.4
 595 Si. 31(34).21 606 Jno. 20.23

592 πλησίον cod. 607 ἐλεημοσύνης δι' ἧς cod.

M f. 180^r / Τρίτον συγχώρησις, ἣν λαμβάνομεν ὅταν καὶ ἡμεῖς ἀφίωμεν τὸ παρά-
 610 πτωμα τοῦ ἀδελφοῦ, λέγοντος τοῦ Κυρίου· «ἐὰν ἀφῆτε τοῖς ἀνθρώποις τὰ παραπτώματα αὐτῶν, ἀφήσει καὶ ὑμῖν ὁ πατήρ ὁ οὐράνιος τὰ παραπτώματα ὑμῶν».

Τέταρτον διάλυσις ἁμαρτιῶν, ἃς διαλύομεν ὅταν τὸν ἁμαρτάνοντα ἀδελφὸν κερδήσωμεν. Γέγραπται γάρ· «Ὁ ἐπιστρέψας ἁμαρτωλὸν ἐκ πλά-
 615 νης ὁδοῦ αὐτοῦ σώσει ψυχὴν ἐκ θανάτου καὶ καλύψει πλῆθος ἁμαρτιῶν».

Πέμπτον, πλῆθος καθαρᾶς ἀγάπης, δι' ἣν φάσκει ὁ Κύριος περὶ τῆς πόρνης· «ἀφένονται αἱ ἁμαρτίαι αὐτῆς αἱ πολλαί, ὅτι ἠγάπησε πολύ». Καὶ ἄλλαχοῦ· «ἀγάπη καλύπτει πλῆθος ἁμαρτιῶν».

Ἐκτον, συντριβὴ καρδίας, ἣ συγχώρησιν ἡμῖν παρὰ θεῷ ἰκετεύει.
 M f. 180^v Γέγραπται γάρ· «Καρδίαν συντετριμμένην καὶ τετα/πεινωμένην ὁ θεὸς οὐκ ἐξουδενώσει». Καὶ ἄλλαχοῦ, περὶ Νινευιτῶν· «Καὶ εἶδεν ὁ θεὸς τὰ ἔργα αὐτῶν, ὅτι ἀπέστρεψαν ἀπὸ τῶν ὁδῶν αὐτῶν τῶν πονηρῶν καὶ μετενόησεν ὁ θεὸς ἐπὶ τῇ κακίᾳ, ἣ ἐλάλησε τοῦ ποιῆσαι αὐτοῖς, καὶ οὐκ ἐποίησεν».

Ἐν τούτοις τοίνυν καὶ τοῖς ὁμοίοις τρόποις τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας
 625 συγχώρησιν τῶν ἡμετέρων ἁμαρτιῶν παρὰ τῷ θεῷ λαμβάνομεν διὰ Χριστοῦ σωτήρος ἡμῶν.

10. Περὶ ἁμαρτιῶν ἐλαφρῶν

Οὐ δεῖ ἀφεῖναι τὸν ἐνορίτην τὰ ἐλαφρὰ ἁμαρτήματα μὴ τοῖς αὐτοῦ ἐνορίταις δεικνύειν, ἵνα αὐτὰ φεύγῃσι. Γέγραπται γάρ· «Ὅστις τῶν μικρῶν
 630 καταφρονεῖ, κατὰ μικρὸν πεσεῖται». Εἰσὶ δὲ ταῦτα· νοῦ πλάνη, λόγου ἀργία, γέλωτος ἀκράτεια καὶ τὰ ὅμοια, ἃν ἄνευ ἢ ζωῆ αὐτῆ οὐ διάγεται.

M f. 181^r Εἰς πολλὰ καὶ γὰρ βλέπτομεν / τοὺς πάντας. Καὶ οὐκ εἰσὶ θανάσιμα, ἀλλ' ὁμῶς προσεκτέα. Καὶ γὰρ θεὸν βλέπτουσι, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον λυποῦσι, τὴν ψυχὴν σκοτίζουσι, τῆς ἀγάπης τὴν ζέσιν σμικραίνουσι, τὴν ἀξίωσιν
 635 τῶν ἀρετῶν βραδύνουσι καὶ πρὸς τὰ βαρύτερα πολλάκις ἔλκουσι καὶ χρῆ φεύγειν, ὅτι μωμῆματα τῇ ψυχῇ ὑπάρχουσιν. Ἀναγινώσκομεν γὰρ ὅτι οὐ μὴ εἰσέλθῃ εἰς τὴν οὐράνιον Ἱερουσαλήμ πᾶν κοινωνοῦν καὶ ποιοῦν βδέλυγμα καὶ ψεῦδος.

11. Περὶ τοῦ δευτέρου μέρους τῆς χριστιανικῆς 640 δικαιοσύνης

Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ χριστιανικὴ δικαιοσύνη ἐστίν, ὡς προείπομεν, τὸ ἐκκλίνει ἀπὸ κακοῦ καὶ ποιῆσαι ἀγαθόν, οὐκ ἀρκεῖ λοιπὸν τῷ δικαίῳ ἐκ-

κλίνει μόνον ἀπὸ κακοῦ, εἰ μὴ ποιήσῃ καὶ ὅπερ ἀγαθόν ἐστι. Μικρὸν γὰρ
 ἐστὶ μηδένα βλάψαι, εἰ μὴ σπουδάσῃ πολλοὺς ὠφελῆσαι. Διὸ δὴ, ἐπεὶ τε-
 645 τελειώται τὸ πρῶτον μέρος τῆς δικαιοσύνης, εἶτα κατὰ ἀποδιώκειν ἀκό-
 M f. 181^v λουθὸν ἐστίν, ἵνα καὶ περὶ τοῦ | ἐτέρου εἰπεῖν, ὅπου ἡ ἀκολούθησις τῶν
 καλῶν καὶ ἔρρυνα.

Δικαιοσύνη λοιπὸν χριστιανικὴ τοσοῦτόν ἐστι πλατεῖα καὶ εὐρύχωρος,
 ὡς πάντα τὰ ἀγαθὰ, ἃ τίμια, δίκαια, εὐσεβῆ, περιέχει ἐν ἑαυτῇ καὶ ταῦτα
 650 πάντα ἐπιθυμεῖν καὶ ἀκολουθεῖν ἡμῖν προτίθησιν. Διὰ γὰρ τοῦτο ἐκαθά-
 ρισεν ἡμᾶς ὁ Χριστὸς (ἀπὸ) πάσης ἀνομίας, ἵνα καθάρσιον ἑαυτῷ λαὸν
 περιούσιον, ζηλωτὴν καλῶν ἔργων. Αὐτοῦ γὰρ ἐστὶ ποιήματα κτισθέν τε ἐν
 Χριστῷ Ἰησοῦ ἐπ' ἔργοις ἀγαθοῖς, οἷς ἠτοίμασεν ὁ θεός, ἵνα ἐν αὐτοῖς
 περιπατήσωμεν. Λέγει λοιπὸν ὁ Ἰωάννης: «ὁ ποιῶν τὴν δικαιοσύνην δι-
 655 καιὸς ἐστίν, ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν ἐκ τοῦ διαβόλου ἐστίν». Ἐκ τῶν ἔργων
 δικαιούται ἄνθρωπος καὶ οὐκ ἐκ πίστεως μόνης. Ὡσπερ γὰρ τὸ σῶμα χωρὶς
 πνεύματος νεκρὸν ἐστίν, οὕτω καὶ ἡ πίστις χωρὶς τῶν ἔργων νεκρά ἐστίν.

M f. 182^r | Τρία τοίνυν ἐστὶ τὰ γένη τῶν ἀγαθῶν, ἐν οἷς ἡ χριστιανικὴ δικαιο-
 σύνη θεωρεῖται καὶ γυμνάζεται, ἧγουν νηστεία, προσευχὴ καὶ ἐλεημοσύνη.
 660 Τὰ γὰρ ἄλλα πάντα ἀγαθὰ ἐν τούτοις τοῖς τρισὶν ὡσπερ πηγὰς ἀποβλέ-
 πουσι καὶ αὐτὰ ταῦτά εἰσι, ἐν οἷς ὁ Χριστὸς, ἵνα καλῶς καὶ μακαρίως
 ζήσωμεν, ζητεῖ περισσεύειν τὴν δικαιοσύνην ἡμῶν καὶ οὕτως λάμπειν
 ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ἵνα ἴδωσι τὰ καλὰ ἔργα ἡμῶν καὶ δοξάσωσι
 τὸν πατέρα.

665 α' Νηστεία, ὡς γενικῶς εἰπεῖν, ἀπέχεσθαι, ὡς καὶ ὁ ἀσθενής, ἀπὸ ἀπρε-
 πείας ἡδονῶν καὶ ἀδικίας τοῦ νόμου. Ἡ δὲ ἐκκλησιαστικὴ νηστεία ἐστὶ κατὰ
 τὸ ἴδιον καὶ ὀρισμένον τῆς Ἐκκλησίας ἔθος, ἐν τισιν ἡμέραις ἀποστερεῖσθαι
 κρεῶν καὶ οἴνου ἢ καὶ ἐλαίου καὶ ἀρκοῦμενοι μιᾶς ἐστιάσεως μετρίως καὶ

M f. 182^v σωφρόνως τὴν ἡμέραν διάγομεν καὶ οὕτως δαμάζοντες | τὴν σάρκα τῷ
 670 πνεύματι ὑποτάσσομεν πρὸς τὸ φέρειν καρποὺς ἀξίους τῆς μετανοίας καὶ
 τὴν ὑπακοὴν σχολάζειν καὶ τέλος πάντων τῆς τοῦ θεοῦ χάριτος ἐντυγχάνειν.
 Ὁ γὰρ Παῦλος τοιούτως πρὸς τοὺς πιστοὺς βοᾷ: «συνιστῶντες ἑαυτοὺς
 ὡς θεοῦ διάκονοι ἐν πολλῇ ὑπομονῇ, ἐν ἀγρυπνίαις, ἐν νηστείαις, ἐν ἀγνό-
 τητι», «οἷτινες τοῦ Χριστοῦ εἰσι τὴν σάρκα ἐσταύρωσαν σὺν τοῖς παθή-
 675 μασι καὶ ταῖς ἐπιθυμίαις».

β' Προσευχὴ ἐστὶν εὐσεβῆς διάθεσις τοῦ ἡμετέρου νοῦ πρὸς θεόν, δι' ἧς

650 - 652 Tit. 2.14 654-655 1 Jno. 2.29 663 - 665 Mat. 5.16 672 - 675 2 Cor. 6.5-6

649 ἀτίμια cod. 651 ἑαυτὸν cod.

ζητοῦμεν πιστῶς ἅπαντα, ἃ εἰσιν ἡμῖν καὶ ἑτέροις ὑγιῆ. Ἔτι τέ ἐστιν ἰδία καὶ ἀναγκαῖα διατριβὴ πίστεως, λέγοντος τοῦ Κυρίου· «Πάντα ὅσα ἂν προσευχόμενοι αἰτῆσθε, πιστεύετε ὅτι λαμβάνετε καὶ ἔσται ὑμῖν». Καὶ πάλιν
 680 «Ἐγὼ λέγω ὑμῖν· αἰτεῖτε καὶ δοθήσεται ὑμῖν, ζητεῖτε καὶ εὐρήσετε, κρούετε καὶ ἀνοιγήσεται ὑμῖν». Ἔτι τε· «Εἰ οὖν ὑμεῖς πονηροὶ ὄντες οἴδατε /
 M f. 183^r δόματα ἀγαθὰ διδοῖναι τοῖς τέκνοις ὑμῶν, πόσω μᾶλλον ὁ πατὴρ ἡμῶν ὁ ἐν
 τοῖς οὐρανοῖς μὴ δώσει ἀγαθὰ τοῖς αἰτοῦσιν αὐτόν». Λέγει δὲ καὶ ὁ Ἐκ-
 κλησιαστής· «Ἡ προσευχὴ τοῦ ταπεινοῦντος ἑαυτὸν τὰς νεφέλας ὑπερβή-
 685 σεται».

γ' Ἐλεημοσύνη ἐστὶν εὐεργεσία, δι' ἧς τὴν τοῦ ἑτέρου στενοχωρίαν βοη-
 θοῦμεν ἐξ ἡμετέρας εὐσπλαγγχνου καὶ φιλανθρώπου διαθέσεως. Ἡ ἐλεη-
 μοσύνη διακελεύεται ἐν πολλοῖς καὶ διαδήλοις προστάγμασιν. Λέγει γάρ·
 «τὰ ἐνόητα δότε ἐλεημοσύνην καὶ ἰδοὺ πάντα καθαρὰ ὑμῖν. Ποιήσατε ὑμῖν
 690 βαλάντια μὴ παλαιούμενα θησαυρὸν ἀνέκκλητον ἐν οὐρανοῖς». Καὶ τό-
 «Δότε καὶ δοθήσεται ὑμῖν». Ἀγγέλου ἔτι φωνὴ ἦν· «Ἐλεημοσύνη ἀπὸ
 θανάτου ῥύεται». Αὕτη ἐστὶν ἡ ἀποπλύνει τὰ ἁμαρτήματα καὶ ποιεῖ εὐρί-
 σκειν ἔλεος καὶ ζωὴν αἰώνιον.

M f. 183^v 12. | Π ε ρ ἰ τ ῶ ν τ ῆ ς ἔ λ ε η μ ο σ ύ ν η ς ἔ ρ γ ω ν

695 Προσεχέτω τοῖνυν πᾶς τις χριστιανὸς τὰ τῆς ἐλεημοσύνης ἔργα κατὰ
 δύναμιν ἀναπληροῦν μετὰ συμπασχούσης διαθέσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν
 πλησίον καὶ ἀπὸ τοῦ ἰδίου χαριζόμενος. Καὶ γὰρ αὕτη ἐστὶν ἡ τοὺς δι-
 καίους δοκιμάζουσα καὶ ἁγίους ἰσχύουσα καὶ τοὺς τοῦ θεοῦ γεωργοὺς ἐπι-
 δεικνύουσα. Ἔργα τοῖνυν ἐλεημοσύνης ἕτερα μὲν εἰσιν σωματικά, ἕτερα δὲ
 700 πνευματικά. Καὶ τὰ μὲν σωματικά γίνονται πρὸς ἀνακούφισιν τῆς σωμα-
 τικῆς θλίψεως τοῦ πλησίον, τὰ δὲ πνευματικά εἰσι σὺν οἷς τὴν πνευματικὴν
 σωτηρίαν τοῦ πλησίον ὀρθῶς συμβουλευόμεν καὶ περιεργαζόμεθα. Καὶ
 εἰσὶν ἑπτὰ κατὰ ἀμφοτέρα :

Ἔργα ἐλεημοσύνης εἰσὶν σωματικά : πεινῶντας τρέφειν, διψῶντας
 M f. 184^r ποτίζειν γυμνοὺς περιβάλλειν, αἰχμαλώτους λυτροῦσθαι, ἀσθενεῖς ἐπισκέ-
 πτεσθαι, ξένους συναγάγειν, νεκροὺς θάπτειν. Ταῦτα τὰ τῶν πιστῶν ἔργα,
 δι' ὧν ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἐκείνῃ κρίσει ὁ Χριστὸς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν
 ἐπιψηφίζεται καὶ τοῖς ἐλεήμοσι τὸν τῆς δικαιοσύνης στέφανον ἀποδίδωσιν.
 Ἔργα πνευματικά ἐλεημοσύνης εἰσὶν : ἁμαρτωλοὺς ἐπιδιορθοῦν, ἀμαθεῖς
 710 διδάσκειν, ἀμφιβόλους ὀρθῶς συμβουλεύειν, θεῶ προσεύχεσθαι ὑπὲρ τῆς
 τοῦ πλησίον σωτηρίας, λυπομένους παραμυθεῖσθαι, ὕβρεις ὑποφέρειν,

ἀδικίας καὶ ὀφειλήματα ἀφιέναι. Ταῦτα δὴ πάντα τὰ ἔργα τῆς ἀδελφικῆς ἐλεημοσύνης Παῦλος ἐνὶ ῥήματι συλλέγων φάσκει· «Ἀλλήλων τὰ βάρη βαστάζετε καὶ οὕτως ἀναπληρώσετε τὸν νόμον τοῦ Χριστοῦ».

715 13. Περὶ τῶν γενικωτάτων ἀρετῶν

Εἰσὶν ἔτι τε ἀρεταί τινες τοῖς πιστοῖς χριστιανοῖς λίαν πρόπουσαι,
M f. 184^v αἱ διὰ τοῦτο λέγονται γενικωτάται, ὅτι πᾶς λόγος ζωῆς κοσμίας ἐν αὐταῖς ἐμμένει. Καὶ αὗται ἀριθμοῦνται τέσσαρες : φρόνησις, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, ἀνδρεία.

720 α' Φρόνησις ἐστὶν ἀρετὴ, ἣ κατὰ τὸν τοῦ πρόποντος λόγον διορίζει τί μὲν ἐπιθυμητέον ἐστὶ τῷ ἀνθρώπῳ, τί δὲ ἀποδιωκτέον. Ταύτην ἢ πάσης φρονήσεως πηγὴ Χριστὸς ἡμῖν συνίστησι λέγων· «Γίνεσθε φρόνιμοι ὡς οἱ ὄφεις καὶ ἀκέραιοι ὡς αἱ περιστρεφαί». Καὶ ἵνα τὴν τελείαν ἀπιδώμεν φρόνησιν, ζητεῖ συζευγνύμενα ἀμφοτέρω, δηλονότι περιστρεφᾶς ἀκεραιότητα,

725 ἢ ἀμώμους καὶ πραεῖς ἡμᾶς ἀποκαθίστησιν, ἔτι τε καὶ τὴν ὀφειδῆ φρόνησιν, ἢ προορατικούς καὶ προσεχεῖς ἡμᾶς ἀποδείκνυσιν, ἵνα μὴ ἀπατώμεθα οὔτε ἀπατώμεθα.

β' Δικαιοσύνη ἐστὶν ἀρετὴ, ἣ ἐκάστῳ τὰ ἴδια ἀπονέμει. Ταύτην Παῦλος
M f. 185^r διδάσκει λέγων· «Ἀπόδοτε οὖν πᾶσι τὰς ὀφειλάς, τῷ τὸν φόρον τὸν φόρον,

730 <τῷ τῷ> τέλος τὸ τέλος, τῷ τὸν φόρον τὸν φόρον, τῷ τὴν τιμὴν τὴν τιμὴν».
γ' Σωφροσύνη ἐστὶν ἀρετὴ, ἣ τὰς τῆς σαρκὸς ἐπιθυμίας σωφρονεῖ. Ταύτην ὁ Παῦλος Τιμοθέῳ διακελεύεται λέγων· «Μέτριος ἔσο, οἴνω ὀλίγῳ χρωῶ». Καὶ ἀλλαχοῦ· «Μὴ μεθύσκεσθε οἴνω, ἐν ᾧ ἐστὶν ἀσωτία». Καὶ ἀλλαχοῦ φησὶν ἢ Γραφή· «μὴ ἦς γαστροίμαργος εἰς πᾶσαν τράπεζαν καὶ μὴ ἐπιχέης

735 ἐαυτὸν ἐπὶ πᾶσαν τροφήν· ἐν γὰρ πολλοῖς βρώμασιν ἔσται ἀσθένεια, ὅστις δὲ ἐγκρατεύεται μακροχρόνιος ἔσται».

δ' Ἀνδρεία ἐστὶν ἀρετὴ, ἣτις πόνους καὶ κινδύνους θανάτου ὑπομένει ἀνδρείως. Εἰς ταύτην παροτρύνων ἡμᾶς ὁ ἀνίκητος Παῦλος βοᾷ· «Ἀδελφοί μου ἀγαπητοί, ἑδραῖοι γίνεσθε, ἀμετακίνητοι, περισσεύοντες

740 ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Κυρίου πάντοτε, εἰδότες ὅτι ὁ κόπος ὑμῶν οὐκ ἔστι κενός ἐν Κυρίῳ».
M f. 185^v Καὶ ἀλλαχοῦ· | «Ἀδελφοί μου, ἐνδυναμοῦσθε ἐν Κυρίῳ καὶ ἐν τῷ κράτει τῆς ἰσχύος αὐτοῦ, ἐνδύσασθε τὴν πανοπλίαν τοῦ θεοῦ πρὸς τὸ δύνασθαι ὑποστῆναι τὰς μεθοδίας τοῦ διαβόλου καὶ ἀντέχειν ἐν ἡμέρᾳ πονηρᾶ καὶ ἐν πᾶσι τέλειοι εἶναι». Ἔτι δὲ καὶ ὁ προφήτης· «ἐν τῷ

713 - 714 Ga. 6.2 722 Mat. 10.16 729 - 730 Ro. 13.7 732 1 Ti. 5.23 733 Eph. 5.18 739 - 741 1 Co. 15.58 741 - 744 Eph. 6.11 - 13

745 θεῶ ποιήσωμεν δύναμιν καὶ αὐτὸς ἐξουθενώσῃ τοὺς θλίβοντας ὑμᾶς».

14. Περὶ δώρων καὶ καρπῶν τοῦ πνεύματος

Ἔτι δὲ πρέπει, ἵνα οἱ πιστοὶ μετὰ ταπεινῆς καρδίας πάντοτε παρακολουθῶσιν, ὡς εἶεν πεφωτισμένοι τοῖς δώροις τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἅτῳ ἐπτά ἐν τῷ Ἑσαία συναριθμοῦνται : πνεῦμα φρονήσεως, γνώσεως,

750 βουλῆς, ἰσχύος, σοφίας, εὐσεβείας, πνεῦμα φόβου θεοῦ. Ἐκ γὰρ τούτων γεννῶνται καρποὶ δώδεκα :

α' Ἀγάπη, ῥίζα πάντων τῶν ἀγαθῶν.

β' Εὐφροσύνη, ἐν ἣ ὁ ἄνθρωπος πνευματικῶς παραμυθούμενος περιχαρῶς δουλεύει αὐτῷ.

M f. 186^r γ' / Εἰρήνη, ἣ ἐν ταῖς τοῦ κόσμου τούτου τρικυμίαις τὴν τῆς ψυχῆς γαλήνην φυλάττει.

δ' Ὑπομονή, ἐν ἣ τὰ ἐναντία καὶ σκληρὰ γενναίως ὑποφέρομεν.

ε' Μακροθυμία, ἣ τὴν ἡμετέραν ψυχὴν ἀνδρείαν ποιεῖ πρὸς τὰ ἐπιζόμενα ἀγαθά.

760 ς' Ἀγαθοσύνη, ἣ μηδένα βλάπτει, ἀλλὰ τοῖς πᾶσιν ἐπιθυμεῖ καλὰ καὶ θεῖα.

ζ' Καλοκαγαθία, ἣ ἡμᾶς οἰκείους πρὸς πάντας ποιεῖ καὶ ἡδεῖς ἐν τοῖς λόγοις καὶ μετρίους ἐν τοῖς ἥθεσι.

η' Πραότης, ἣ τις πάσας τὰς τοῦ θυμοῦ κινήσεις ἀναπαύει καὶ καταπραίνει.

θ' Πίστις πρὸς τὸν πλησίον, ἣ τις τὰς συνθέσεις καὶ ὑποσχέσεις ἀκριβῶς

765 φυλάττει.

ι' Μετριοτής, ἣ πάντα τύφον καὶ τόλμαν ἀποδιώκει.

ια' Ἐγκράτεια, οὐ μόνον ἀπὸ βρωμάτων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πάσης ἡδονῆς ἀπέχεσθαι.

M f. 186^v / ιβ' Σωφροσύνη, ἣ τις τὴν διάνοιαν σώφρονα καὶ αἰδέσιμον ποιεῖ, ἐν στό-

770 ματι σώφρονα καὶ αἰδεσίμω φυλάττει. Ἡ γὰρ δύναμις καὶ ἡ χρῆσις τούτων τῶν δώρων τῶν πνευματικῶν ποιεῖ ἵνα οἱ ἄνθρωποι ἀγαλλόμενοι ὡς ἡγεμόνι τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ ἐν παντὶ ἔψονται καὶ ὀδηγούμενοι καὶ βεβαιούμενοι ἐξ ἐκείνου ἐν τῇ ὁδῷ τῶν ἐντολῶν τοῦ θεοῦ ἀπονητὶ προπορεύσονται.

Καὶ μάρτυς ὁ ἀπόστολος λέγων· «Ὅσοι πνεύματι θεοῦ ἄγονται, οὗτοι υἱοὶ

775 θεοῦ εἰσιν».

15. Περὶ τῶν ὀκτῶ μακαριότητων

Μετὰ ταῦτα ἀφείλει ὁ ἐνοριτὴς μετ' ἐπιμελείας διδάσκειν τοῖς πιστοῖς

774 - 775 Ro. 8.14

752 πασῶν τῶν ἀγαθῶν cod. 769 αἰδεσίμην cod. 770 σωφρόνων cod.

τῆς ἐνορίας αὐτοῦ, ὅτι οὐ δίδεται ὁ στέφανος τῆς δικαιοσύνης ἢ ὁ μισθὸς ὁ αἰώνιος ἄνευ πόνου. Τοῦτο γὰρ φανερῶς φαίνεται ἐν τῇ διδασκαλίᾳ, ἣν
 780 Χριστὸς ὁ θεὸς καὶ σωτὴρ ἡμῶν τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ ἐν τῷ ὄρει ἔδωκεν,
 M f. 187^r ἥτις τὰς ὀκτῶ εὐαγγελικὰς μακαριότητας | ἐνδείκνυσι καὶ ἔστιν ἡ πρώτη
 αὕτη :

α' Μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι, ὅτι αὐτῶν ἔστιν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν.

785 β' Μακάριοι οἱ πραεῖς, ὅτι αὐτοὶ κληρονομήσουσι τὴν γῆν.

γ' Μακάριοι οἱ πενθοῦντες ὅτι αὐτοὶ παρακληθήσονται.

δ' Μακάριοι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην, ὅτι αὐτοὶ χορτασθήσονται.

ε' Μακάριοι οἱ ἐλεήμονες, ὅτι αὐτοὶ ἐλεηθήσονται.

790 ς' Μακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, ὅτι αὐτοὶ τὸν θεὸν ὄψονται.

ζ' Μακάριοι οἱ εἰρηνοποιοί, ὅτι αὐτοὶ υἱοὶ θεοῦ κληθήσονται.

η' Μακάριοι οἱ δεδιωγμένοι ἕνεκεν δικαιοσύνης, ὅτι αὐτῶν ἔστιν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν.

Ἐνταῦθα πᾶς τις χριστιανὸς ὀφείλει στοχάζεσθαι ὡς ἐν μιᾷ ἐκάστη
 M f. 187^v ἄνωθεν μακαριοτήτων δύο προτίθενται, τὸ ἕτερον μὲν αὐτῶν ἔργον ἀρετῆς
 κόπω ἐνδεχόμενον, τὸ δὲ ἕτερον τῆς αἰωνίου ζωῆς μισθὸς τῇ αὐτῇ ἀρετῇ
 ἐμπρέπων. Καὶ ὡσπερ τὸ πρῶτον μέρος δυσκολίαν προσφέρει τοῖς πιστεύου-
 ουσιν, οὕτω τὸ δεύτερον μέρος μεγάλην τοῦ προτιθεμένου ἐνδίδωσιν καὶ
 ἀπονίπτει τοὺς ἰδρώτας καὶ ἐλαφρύνει τοὺς κόπους καὶ ἀγῶνας, οὓς ἐν τῇ
 800 χριστιανικῇ στρατηγίᾳ χρεὶ τοὺς πάντας ὑποφέρειν, ὅτι, καθὼς καὶ Παῦλος
 Τιμοθέῳ λέγει «οὐδεὶς στεφανοῦται, ἐὰν μὴ νομίμως ἀθλήσῃ» καὶ ἀλλαχοῦ
 «ἐκαστος τὸν ἴδιον μισθὸν λήψεται κατὰ τὸν ἴδιον κόπον». Καὶ διὰ τοῦτο
 ὁ Κύριος ὁ θέλων τὴν πάντων ἀνθρώπων σωτηρίαν, πρὶν τοῦ ἐλθεῖν καὶ ἐν
 τῷ κόσμῳ φανερωθῆναι κριτῆς δικαιοτάτος καὶ φοβερώτατος, παροτρύνει
 805 πάντας ἡμᾶς εἰς τὴν προσδοκίαν τῆς ἐλεύσεως αὐτοῦ τοιοῦτοιςι ρήμασιν.
 M f. 188^r «Ἰδοὺ ἔρχομαι ταχὺ καὶ ὁ μισθός μου μετ' ἐμοῦ, ἀποδοῦναι ἐκάστῳ ὡς
 τὸ ἔργον αὐτοῦ ἔσται. Ὁ νικῶν δώσω αὐτῷ καθίσαι μετ' ἐμοῦ ἐν τῷ θρόνῳ
 μου», ὅπερ ἔστιν ἡ ἀληθινή καὶ αἰώνιος καὶ τελεωτάτη μακαριότης.

16. Περὶ τῶν τεσσάρων τοῦ ἀνθρώπου τελῶν

810 Συμφέρει δὲ λίαν τοῖς χριστιανοῖς, ἵνα συχνάκις τῶν τελῶν μιμη-
 σκωνται, ὡς εὐκόλως ἀπὸ τοῦ ἁμαρτάνειν ἀπέχωνται καὶ κατὰ πάσης κα-
 κῶν λύμης ἐνοπλιζόμενοι ἐν τῇ σχολῇ καὶ σπουδῇ τοῦ ἴσου καὶ τοῦ καλοῦ

κατέχονται. Γέγραπται γάρ· «ἐν πᾶσι τοῖς ἔργοις σου μέμνησο τὰ ἔσχατά σου καὶ εἰς αἰῶνα οὐχ ἁμαρτήσῃ». Καὶ εἰσι ταῦτα· ὁ θάνατος, ἡ κρίσις, 815 ἡ κόλασις καὶ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Τῶν γὰρ τοιούτων ἡ ἐνθύμησις ἔτι καὶ τοῖς ἀγιωτάτοις ἀνδράσι πέφυκεν εἶναι οἰκεία. Καὶ γὰρ ἀπὸ κενῶν ἐν-
 M f. 188^v θυμήσεων καὶ γηίνων ἐννοιῶν τὸν ἄνθρωπον ἐξέλκουσι καὶ πρὸς τὴν ἑαυτῶν γνῶσιν ἐπανάγουσι καὶ πρὸς τὸν σωτήριον τοῦ θεοῦ φόβον ὠθοῦσιν. Οἵτινες γὰρ ἀληθῶς φοβοῦνται τὸν θεόν, ἐτοιμάσωσι τὰς καρδίας αὐτῶν καὶ ἐνώ-
 820 πιον αὐτοῦ ἀγιάσωσι τὰς ψυχὰς αὐτῶν, φυλάξωσι δὲ τὰ ἐντάλματα αὐτοῦ καὶ ὑπομονὴν ἔξωσι ἕως θεωρίας καὶ προβλέψεως τῆς οὐρανίου καὶ αἰωνίου δόξης αὐτοῦ· ἀμήν.

Ἰησοῦ Χριστοῦ τῷ ἐσταυρωμένῳ, ὅστις ἀρχὴ καὶ τέλος ἐστὶν τῆς ἡμῶν σοφίας τε καὶ δικαιοσύνης, δόξα αἰωνία.

DOUBLES IN MEDIEVAL LITERATURE

The origins of the mysterious figure of the *Doppelgänger*, the second self or double, are lost far back in time merging with the primitive theories of the soul and the ancient belief that heroes possess both a mortal and a divine nature. Yet it was not until after Jean Paul (1763 - 1825) introduced the term into the nineteenth century that it acquired an independent existence by being accepted into the literary terminology¹. Since then the interest in the world of the double has moved side by side with the growing awareness of the complexities of a post-Freudian universe. The German Romantics, Dostoyevsky, Hawthorn, Melville, Poe and Oscar Wilde are some of the most frequently cited names in connection with the double. From the older literature, Classical Mythology, Greek and Roman drama, and Shakespeare are also fruitful sources. The area most neglected by criticism is Medieval literature. With the exception of *Tristan*, which is too obvious a case, practically no attention has been paid to the manifestations of this figure in other Medieval works. This is rather surprising considering that allegory and myth, both prominent features of Medieval literature, are closely related to the process of literary decomposition and, hence, doubling.

There is, in fact, a wide spectrum of Medieval doubles that can be sorted out and classified with the help of the critical vocabulary that the present century has contributed to the study of the second self as a literary phenomenon.² For example, in the first part of the tale

1. The figure started appearing with great frequency in the works of the German Romantics up until Heine. The term also shows up in the title of E. T. A. Hoffman's story "Die Doppelgänger" (1821), as the apocryphal title of Heine's poem beginning "Still ist die Nacht" ("Der Doppelgänger", 1823), in Th. Storm's "Ein Doppelgänger" (1887), and in Dostoyevsky's *The Double* (1846).

2. Such works are: Frederick Goldin, *The Mirror of Narcissus* (New York, 1967). Albert J. Guerard, *Stories of the Double* (New York, 1967). C. F. Keppler, *The Literature of the Second Self* (Tucson, Ariz., 1972). Wilhelmine Krauss, *Das Doppelgänger Motiv in der Romantik. Studien zum Romantischen Idealismus*, Ger-

of "Pwyll" in the *Mabinogion* there is a good example of a kind of *higher*, or *immortal second self*; in Marie de France's *Launfal* and *Yonec* the double emerges as *projection* of the character's innermost dreams and desires; and in Chretien's works it comes to life in various guises: as *mirror of the courtly ideal* in *Erec and Enide*, as *secret sharer* in *Yvain*, and as *allegorical double* in *Lancelot*. This paper explores the function of these doubles in the context of the individual stories, and attempts to define their meaning as a whole in order to provide some basis for a further investigation of the significance of this figure in Medieval narrative¹.

The critics of the double concerned with the definition of its meaning and function in literature offer a variety of viewpoints². However, as Keppler notes, behind the widely different approaches and attitudes of these works underlies a common theory: "The figure of the second self is created by its author, either consciously or unconsciously, to express in fictional form the division of his own psyche, whether caused by personal problems or by the wider problems of his culture or by both" (p. 189). There is also general agreement on the principles of the application of the double as a literary device. With slightly different terminologies most critics admit that literary decomposition is a process of doubling by which the author separates the components of a psychic entity and infuses it in various other

manische Studien, Heft 99 (Berlin, 1930); Otto Rank, *Der Doppelgänger, Psychoanalytische Studie* (Leipzig, Wien, Zürich, 1925) and "The Double as Immortal Self", *Beyond Psychology* (New York, 1958); Robert Rogers, *The Double in Literature* (Detroit, 1970); Claire Rosenfield, "The Shadow Within: The Conscious and Unconscious Use of the Double", *Daedalus*, 92 (Spring, 1963), 329 - 344; Ralph Tymms, *Doubles in Literary Psychology* (Cambridge, Mass., 1949). For a more complete bibliography of works on the double see Keppler, pp. 182 - 190.

1. I have used the following editions: *The Mabinogion*, trans. Gwyn Jones and Thomas Jones (New York, 1975); Marie de France, *The Lais of Marie de France*, trans. Robert Hanning and Joan Ferrante (New York, 1978); Chretien de Troyes, *Arthurian Romances*, trans. W. W. Comfort (New York, 1977).

2. Keppler (pp. 182 - 190) gives a useful summary of the various critical approaches and perspectives: Krauss, for example, sees the double as a product of the writers of the German Romantic movement, signifying their "yearning after the infinite"; Rank's final position reflects "the Jungian view, which sees it as the desire for rebirth"; Rogers regards it from a clearly Freudian viewpoint; Rosenfield explains it as the result of a conflict between the conscious and the unconscious life of the writer, or his fear of the loss of identity; and Tymms surveys the phenomenon historically.

characters, and that there is a panorama of doubles that can be named according to function¹. As for the term "double" inquiry has shown that it can be misleading for two reasons: it sometimes refers to a multiplicity instead of a duality as implied by the word; and it is easily taken as suggesting identical figures when most often it refers to antithetical ones. In dealing with the double one faces "the mystery of a contradiction, of simultaneous distinction and identity of an inescapable two that is at the same time an indisputable one" (Keppler, p. 1).

Such mystery shades the exchange of forms that takes place between Pwyll, the king of Dyfed, and Arawn, the king of Annwn (the Celtic Hades), in "Pwyll" of the *Mabinogion*. According to the story this exchange is a kind of punishment that the otherworld king imposes on Pwyll for having gravely offended him during a hunt. Thus, Pwyll in Arawn's guise undertakes to make amends by defeating the enemies of the otherworld kingdom, while Arawn as Pwyll rules successfully the latter's land; with this accomplished Pwyll is able to take his proper form and semblance. Arawn's function in the story expresses the split between a *lower* and a *higher kind of self* within Pwyll. He embodies Pwyll's idea of moral perfection, his super ego imposing restrictions on his faulty behavior and demanding expiation. The sense of guilt and shame that arises from Pwyll's confrontation with this higher kind of "I" is indicative of the split that divides him between what he perceives to be and what he thinks he should be. The exchange of forms that follows symbolizes the initiation of a process aiming at the re-integration of the divided parts of the hero's self.

At the end of the story the redeemed Pwyll not only develops a harmonious relationship with Arawn but their two personalities merge into one: "Pwyll, prince of Dyfed, fell into disuse and he was called Pwyll, prince of Annwn, from that time forth" (p. 9). The identification of Pwyll and Arawn as two aspects of an indisputable entity also alludes to the fusion of two separate selves—a mortal and an immortal one—in the primitive hero: according to Rank, in "The Double as Immortal Self", this concept evolved originally from the traditions built around the primitive man's belief in an immortal

1. *Mirror image, secret sharer, opposing self, fair maid, femme fatale* in Rogers; *twin brother, pursuer, tempter, vision of horror, savior, beloved*, in Keppler.

second self. In the light of the folktale material of the *Mabinogion* it is tempting to view Arawn as the ageless part of Pwyll's self, his immortal soul, in conflict with his finite and earthbound counterpart. Out of the hero's encounter with this superior kind of second self—viewed either as an expression of immortality or as ideal self—emerges a new order that resolves all tensions and re-establishes harmony in his relationship with himself and the world.

A different kind of conflict underlies the creation of doubles in two of Marie de France's stories, *Launfal* and *Yonec*. These doubles are products of a tension between the characters' secret needs or desires and external reality. Marie's narrative art, often viewed as a kind of subjective realism, works with special results in the two stories mentioned: the inner conflicts of the characters are magically transformed into concrete forms projected into the visible world. The figures emerging are *wish fulfillment projections*, and they act as the characters' doubles assuming the role of the beloved. This kind of doubling strongly suggests a withdrawal into the realm of dreams and fantasy, and thus contrasts Pwyll's experience with his double which actually leads him into a fresh and positive accommodation within the world of objective reality.

In Marie's stories the protagonist, as a rule, meets true love, which eventually fulfills his innermost dreams. In *Launfal* the beloved appears for the first time, while the hero suffers emotionally from undeserved neglect and humiliation at court; she immediately bestows on him riches, honor, and love, acting as an important safeguard for his wounded ego. Something similar happens in *Yonec*: A lonely lady's lament for the lack of true love in her life is instantly answered with the appearance of a handsome knight magically transformed into a falcon. Here fantasy conjures up reality: the figure of the beloved is called to life from the darkest regions of the character's soul to fulfill deep psychic needs and desires. At the end of the first story Launfal runs away to happiness with his love, while the falcon-knight enriches his lady's life with a valiant offspring who avenges his untimely death. An aura of the demonic and the pagan mingled with the divine and the Christian envelops these apparitions in both stories. Just like Arawn in "Pwyll", they are other-world figures, and their ambiguous reality further suggests the mystery of their origins in the first self.

It is difficult to trace the developments in thought that led to the view of the otherworld as a source of doubles — they should be sought in Celtic folklore and mythology, especially in related beliefs about a separate soul which is a visible counterpart of the human. It is easy, however, to see in the context of the above stories why the otherworld is a suitable birthplace for doubles: since the order of experience falls short of the character's plea the otherworld easily becomes the place of fulfillment and of the ideal. All three otherworld figures examined so far are concrete embodiments of the character's aspirations. Arawn is the perfected self, and the beloved in Marie's stories, the actualization of desires denied by objective reality. It is worth noticing that whenever reality meets with the otherworld disaster is at hand: a serious conflict arises after Pwyll meets his ideal counterpart, and the intrusion of actuality into the otherworld bliss costs Launfal his love and the falcon-lover his life. It is actually the conflict between this and the otherworld, denial and fulfillment or reality and the ideal that creates these doubles.

We find another dimension of the role of the beloved as double in Chretien's *Erec and Enide*. Erec's relationship with his double, Enide, indicates that the latter functions as the knight's *mirror of the courtly ideal*. Although Chretien is generally sceptical towards courtly love in *Erec* he capitalizes on the idea of the ennobling power of love that inspires the lover to pursue the ideal for his lady's approval. In describing this aspect of courtly love, Goldin explains that since it was impossible to achieve the perfection of the courtly ideal the knight could at least hope to win its approval if that perfection appeared in the figure of the beloved:

He embodies the word in the lady, and she becomes crucial to his identity. He can nevermore be sufficient to himself; he requires another to contemplate him... The aspiring lady, the lady who is the custodian of his ideal and the love that binds them together, are now one single being. As he is a courtly man he must make the world visible to the lady; he must be bound to a mirror of himself, reflecting his perfected image and judging his present condition, informing all his experiences and revealing the stages of his progress. The lady is the agent of his consciousness. (p. 239).

The metaphor of the mirror image is apt for Enide's function in the story: "In sooth she was made to be looked at; for in her one could

see himself as in a mirror" (p. 6). Enide is a reflector for Erec's self-esteem that spurns him towards knightly perfection. A case in point is his duel with Yder: "While he sat and looked at her, great strength was recruited within him. Her love and beauty inspired him with great boldness" (p. 12). One easily recognizes how conventional all these are in the context of idealized love, but Chretien puts an unusual emphasis on the fact that Enide is a vital extension of Erec's self. Their "oneness", in the writer's words, is manifested in mutuality of sentiments, and in likeness of quality, manner, and customs (p. 20).

This harmony is upset when Erec can no longer have Enide's approval — his mirror image has been clouded by the rumors about his "uxoriousness". Erec's controversial mistreatment of Enide during the difficult period he is trying to regain his reputation, makes some sense if seen as a result of the loss of his self-esteem. For their relationship becomes harmonious once again only after Erec is able to restore his ideal image in Enide's eyes. Chretien illustrated the same point in an antithetical way in the incident of the knight and his lady in the enchanted garden: this lady's role is opposite to Enide's for she has actually forced her knight into a long state of "uxoriousness". In this minor pair of lovers, which could be seen as Erec and Enide's foils, Chretien has depicted the negative possibilities latent in his protagonists' relationship.

The *secret sharer* is another kind of double. He is a character with a more or less autonomous existence on the narrative level, but at the same time he is also a fragment of one mind at the psychological level of meaning (see Rogers, p. 1). Gawain and Lunete, in Chretien's *Yvain*, function along these lines. An interesting situation is created here from the inter-relationships of four people: Yvain, Laudine, and their secret sharers Gawain and Lunete. Gawain's independence as a character in the story, which he earns on his own right, is undercut by a feeling that his existence is somehow inseparable from Yvain's. The ties that link Gawain to Yvain become visible in the similarity of their disposition and the deep friendship that binds the two as a single psychological entity. Gawain's involvement in Yvain's life is mysteriously connected with the latter's progress towards a state of self knowledge and maturity. Throughout the story Yvain struggles to straighten out problems created from his inability to use time correctly or keep promises, his loss of control—he goes mad—and his inexperience in handling matters of

chivalry and love in a balanced way. To a certain extent Gawain is very much alike; however, the mere juxtaposition of his life to Yvain's, works as a catalyst in forcing Yvain to face decisively his own weakness. The final adventure in which the two friends, without recognizing each other, fight in single combat, is significant for that. No man wins in the battle, and the reconciliation that follows the discovery of each other's identity marks Yvain's initiation into a new phase of wholeness and cognition.

Similar principles underly the relationship between Laudine and her confidante Lunete. Without underestimating the lively figure that Lunete—more so than her lady—cuts in the story, she also represents an extension of Lunete's personality. The easiness, for example, with which she persuades the recently widowed Laudine to accept Yvain as a husband, or to forgive him for his abandoning her later on, shows that her arguments are nothing less than the vocalization of her lady's own wishes. In addition, the overall design of Laudine's love story is clearly echoed in Lunete's case: at the beginning there is a hint that Gawain develops an affair with her while Laudine and Yvain's love is flourishing; later on both men leave their ladies behind and eventually forget their promises—Yvain does not return at the fixed time and Gawain is far away when Lunete is in mortal danger (pp. 211 - 212). Thus, Lunete not only shares her lady's experiences in a most intimate way but their two lives merge into one, drawn by the unexplainable power that binds the first to the second self.

Chretien takes us to an entirely different area of the double in *Lancelot*: the figures resulting from the allegorical decomposition of the hero. Whereas the doubles encountered so far were products of the subconscious imaginatively projected into the objective world, the *allegorical double* is a product of the conscious mind, expressing ethical ideas as they exist in conflict in one person's mind, according to Tymm's distinction (p. 121). In these terms Meleagant and Gawain, both Lancelot's doubles in the story, are not so much fragments of the hero's psyche as they are abstractions of the good and evil potential in him. The method is still that of decomposition but the mode shifts from the psychological to the allegorical now. The conflict between good and evil inside Lancelot is taken out in the open and dramatized at a considerable distance from the hero. As a result the figures of the double in *Lancelot* are presented with greater autonomy

than in *Erec* or *Yvain*, for no psychic interaction takes place between them and the hero.

Criticism has long recognized that Lancelot's repeated subjection to the indignity of numerous incongruous situations questions Chretien's seriousness in depicting him as a hero and a courtly lover. The events leave no doubt that Lancelot is not the perfect hero—although he has the potential—for he is hampered by a monolithic self-interest in an adulterous affair with the queen that actually discredits him. In this highly ironic context, Meleagant, the demoniac force in Lancelot's soul, is presented as a treacherous and ferocious tyrant who lusts after Quinevere. Gawain, representing the potential for perfection, undertakes the same quest as Lancelot—the rescuing of the queen from Meleagant's hands—but his motivation has nothing of the lover's selfish interest in it. One almost expects the conventional ending of medieval allegory: a clash between the two figures resulting in the triumph of good over evil. It nearly turns out this way after Gawain offers to fight Meleagant in Lancelot's place at the final crucial episode; but Lancelot does not accept and slays the giant himself.

How are we to interpret this event? Ideally speaking, the killing of Meleagant should signify Lancelot's victory over the evil side of himself; yet, one can not accept this very easily. Even if this actually was what Chretien had in mind—which no one can claim, since the last part was written by Godefroi de Leigni—the events themselves flatly reject such an interpretation. For there is nothing that indicates any betterment in Lancelot so far, he remains unchanged throughout the story. Thus, the pull of irony is felt strongly at the last comment on Meleagant's death: "Nevermore will this man trouble him: it is all over with him as he falls dead" (p. 359). But is it really "all over"? The work as a whole questions Lancelot's ethos and demolishes all illusions of idealization in courtly love by exposing with relentless realism its dark sides¹.

With the exception of Meleagant, who is an allegorical representation of evil by definition, all the other doubles discussed so far are

1. Gottfried's *Tristan* suggests something similar—it has already received enough attention in connection with the double to need more than some notice here. In my opinion the story indicates that extreme idealism leads into the fragmentation of the object of idealization, forced by the gap that separates the actual from the ideal: the three Isoldes signify Tristan's inability to bridge this gap.

benevolent figures in spite of differences in face or function. Because of that, the modern estimation of the double, mainly as a representation of the "darker sides" of the self, appears contradictory. Keppler notes that this figure embodies the author's shortcomings—the empirical I, the narcissistic I, the mortal I, the finite I, the rejected primitive irrational, the restricting earth-bound rational, the homosexual father-hating mother-desiring I, the I that reflects the impossible complexity and contradiction of his age:

Embodies the self that he really is as against the self that he would like to be, or at least would like to be thought to be: "pure", outgoing, ageless, immortal, infinite, enlightenedly rational, transcendently irrational, wholesome, and whole. As a result, though occasionally the roles of the hero and his *Doppelgänger* may be reversed, in which case the latter becomes the *Schützgeist* or Voice of Conscience or some wish fulfillment character, predominantly the second self is a figure of menace and loathing who arouses shame, fear, and often murderous hatred in his counterpart, the first self, with whom the author tends to identify himself (pp. 189 - 190).

It is significant that our Medieval doubles are the exceptions to the rule—the role of the hero and his *Doppelgänger* is here "reversed".

To recapitulate, Arawn, from the legendary material of the *Mabinogion*, comes closest to the original view of the second self as immortal soul, and represents the hero's higher self acting simultaneously as voice of conscience and as redeemer. The otherworld lady and the falcon-lover in Marie's stories are artful expressions of the self's escape from the threats and deprivations of objective reality into the blissful realm of fantasy and wish fulfillment. With the charming Enide Cretien emphasized the narcissistic aspect in the relationship between the two selves, capitalizing on the psychological implications of the courtly view of the beloved as a secularized reflector of the knight's image of self perfection. And the friendly presences of Gawain and Lunete, sharers in the secret lives of the protagonists in *Yvain*, both

Each Isolde may be taken to signify one aspect of the decomposed entity "woman" in the hero's mind—mother, virgin, object of passion or *femme fatale*, as variously suggested. Only at Tristan's deathbed—in Thomas' part—the maternal Isolde image merges with her daughter's as the healer of the hero; at the end, the virginal Isolde turns into a fatal presence that causes the lover's death.

witness and affect positively the latter's struggle with the complications arising from the demands of love and chivalry. These doubles are far from being embodiments of the undesirable or hated aspects of the self rejected outwardly, as the modern definition of the double wants it. They are rather benevolent, sympathetic figures, expressing the character's aspirations for self perfection, or personal fulfillment through the ideals of chivalry or love.

Such function links these doubles and what they have come to mean to a central belief in the Medieval worldview — the notion that the ideal permeates and gives meaning to the chaotic world of experience and appearances. To begin with, these Medieval figures are an understatement of the division between the two worlds: they suggest inner tensions created from the contrast between an aspired condition of the self and what really is. So far there is nothing unique about this; the same formula explains the way all doubles originate in their creator's mind. What sets these doubles apart as a group, however, is the part of the self that is finally projected through them. As already mentioned, there is a contrast with the host of negative doubles appearing in the literature of the last two hundred years: the Medieval doubles examined here are embodiments of that part of the self longing for the order and harmony implicit in the ideal, and for the self's restoration to its original wholeness¹. The reconciliation between the warring elements of the self is shown to take place in the fictional reality of the stories in various degrees and ways.

The example of *Lancelot* seems to contradict all others, but only if it is not set into the right perspective. Any doubts that we may have about Lancelot as an exemplary knight, or the fact that Meleagant's death is far from persuading us that the hero ever achieves harmony within himself, should remind us that we are actually dealing with an ironically inverted situation aiming at presenting courtly love as a pseudo-ideal. Chretien is here criticizing a particular system of love with moral and socio-political implications; Lancelot's shortcomings, therefore, can not be taken as the writer's wider rejection of the ideals

1. It is interesting to compare with Krauss' thesis: the double, a product of the subjective idealism of the German Romantics, originates from the conflict between the self's "yearning for the infinite," and opposing reality. But the situation is entirely reversed: it is always the hero that fights at the side of the Ideal while his double embodies some form of opposition of the Real.

of chivalry or love as sources of self realization and fulfillment. Besides other things, the function of the double in his "straight" works provides ample proof for that. In all then the examples but *Lancelot*—for good reasons—the events point towards a harmonious integration of the self as the result of its adventurous encounter with the second self. This "happy" outcome is an imaginative resolution of the underlying conflict between the ideal and the real within the self, and also what gives these Medieval doubles their special meaning.

In his famous essay "The Double as Immortal Self", Otto Rank concludes that the modern man's rejection of the irrational and instinctual life forces is mainly responsible for turning the double from a symbol of hope—expressing originally the primitive man's aspirations for an immortal existence—into an ominous figure of death and horror. The suggestion is that differences of meaning in the history of the double reflect profound differences in cultural perspective. For although all doubles commonly originate from some kind of conflict within the writer, their meaning is shaped in each case by the writer's mental attitude towards the realities of his life and times. This fact can not be ignored in any serious attempt to define comprehensively the meaning of the Medieval double and the relation it stands to its counterparts of later or earlier periods in literature. This paper has not covered enough ground to allow for more than a tentative conclusion; the need remains to look into more examples from the whole area of Medieval literature, and to settle many ambiguities before a case can be made about the general principles governing the appearance and the meaning of the second self in this period. There is one thing, however, that has become clear from the discoveries of this paper and which can be a lead to further investigations: apart from differences due to the idiosyncracies of individual writers, the doubling in "Pwyll", and in Marie's and Chretien's stories suggests a context in which contradictions within the self are resolved by being absorbed into a larger vision of ideal order. The Medieval writers' ability to sustain such a vision accounts for both the benevolent nature of their doubles and for the gap that separates them from the malignant figures that people the shattered worlds of later fictions.

ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (1598-1609)

Ο ΚΩΔΙΚΑΣ 20 ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ ΤΗΝΟΥ

Όταν στα 1940 ο καθηγητής Διονύσιος Ζακυθηνός πέρασε από την Τήνο, στα πλαίσια της γενικής καταγραφής των κυκλαδικών αρχείων, σημείωσε ότι στον φάκελο Α' του 'Αρχείου της Καθολικής 'Αρχιεπισκοπής φυλάσσονταν τα "Processi-Sentenze della Cancelleria Archiepiscopale di Candia dal 1598 al 1609"¹. Στην ουσία δεν έκαμε τίποτε άλλο (όπως κι ο ίδιος το όμολογεί στη μικρή εισαγωγή του) από το να αντιγράψει ένα γενικό τίτλο που είχε κολλήσει πάνω σ' ένα φάκελο από γαλλική εφημερίδα του 1864 ο τότε επίσκοπος Τήνου 'Ιωάννης Μαραγκός (1865 - 1874), όταν τακτοποίησε το 'Αρχείο της Καθολικής 'Επισκοπής Τήνου. Στη νέα αρίθμηση που είχε δώσει ο επίσκοπος αυτός στους φακέλους του 'Αρχείου, το περιεχόμενο αυτού του φακέλου κατείχε τη θέση : A-c-I.

Ο τίτλος που είχε δοθεί από τον επίσκοπο Μαραγκό δεν ήταν μακριά από την αλήθεια, αλλά δεν ήταν ακριβής. Αυτό το διαπίστωσα όταν άρχισα μια νέα και ριζική τακτοποίηση του 'Αρχείου Καθολικών της Τήνου (ΑΚΤ), εντάσσοντας δίπλα στο καθεαυτό επισκοπικό 'Αρχείο και τα 'Αρχεία 20 περίπου καθολικών ένοριών του νησιού. Μέσα στον ίδιο φάκελο από εφημερίδα ο επίσκοπος Μαραγκός είχε εντάξει και "un foglio-sentenza sopra un legato 1613 Febr. 21 della stessa Cancelleria. A-c-II", που όμως προερχόταν από τον νοτάριο Νικόλαο de Portu και είχε έκδοθεί όχι στην Κρήτη αλλά στη Χίο. Ο κώδικας στον οποίο αναφερόμαστε δεν ήταν το πρωτόκολλο της αρχιεπισκοπικής Γραμματείας της Κρήτης, αλλά ο κώδικας στον οποίο καταγράφονταν οι αποφάσεις του εκκλησιαστικού δικαστηρίου της Λατινικής 'Αρχιεπισκοπής Κρήτης. Στη νέα τακτοποίηση του ΑΚΤ που ανέλαβα πριν από μερικά χρόνια, ο κώδικας αυτός πήρε τον αριθμό 20, στο τέλος της σειράς των άλλων κωδίκων του επισκοπικού 'Αρχείου της Τήνου. 'Από

1. Διονυσίου Ζακυθηνού, Παλαιογραφικά έρευναί εις τας Κυκλάδας νήσους, 'Επετηρίς 'Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών 5 (1965 - 66) σ. 713 - 736, ιδιαίτερα σ. 728.

πληροφορίες που έχω¹, ο κώδικας αυτός είναι το μοναδικό σωζόμενο λείψανο από το 'Αρχείο της Λατινικής 'Αρχιεπισκοπής Κρήτης και για το λόγο αυτόν, αλλά και για το περιεχόμενό του, άξιζε τον κόπο να γίνει μια γενική παρουσίασή του.

1. 'Ο κώδικας στη σημερινή του κατάσταση έχει διαστάσεις 308 × 208 χιλιοστών και αποτελείται από 72 φύλλα, από τα όποια τα 68 πρώτα περιέχουν τις αποφάσεις, ενώ τα 4 τελευταία φφ. τον *Index Sententiar(um) Actor(um)q(ue) omnium quae hoc libro continentur*. 'Αρχικά ο κώδικας αποτελούνταν από 86 φφ. κειμένου και 10 φφ. με τον *Index*. 'Εχουν εκπέσει όμως τα 18 πρώτα και τα 6 τελευταία, ώστε σήμερα να αποτελείται από 72 φφ., σε 4 τετράδια διάφορου αριθμού φύλλων το καθένα. 'Η πρώτη απόφαση φέρει για χρονολογία κάποια ήμερομηνία του 'Ιουλίου 1598, ενώ η τελευταία χρονολογείται στις 5 του Δεκέμβρη 1609.

'Η γλώσσα που χρησιμοποιείται στις αποφάσεις του δικαστηρίου είναι ή λατινική και μόνο σε λιγότερες πράξεις του αρχιεπισκόπου και σε μερικά συμπληρωματικά έγγραφα ή ιταλική. 'Υπάρχει και ένα κείμενο στα ελληνικά, με λατινικούς χαρακτήρες, επειδή καταχωρίσθηκε ως συμπληρωματικό έγγραφο στην απόφαση του δικαστηρίου (βλ. απόφαση αρ. 19).

'Ενα ερώτημα που τίθεται : πώς και γιατί ο κώδικας αυτός έφτασε στην Τήνο; 'Η απάντηση είναι δύσκολη και πρέπει να αναζητηθεί μέσα στις περιεχόμενες αποφάσεις. Μια πρώτη υπόθεση που μπορούμε να κάνουμε, αν και δεν φαίνεται ικανοποιητική, έχει σχέση με τους δυο επισκόπους Δομήνικο Mudazzo (έπίσκοπο Χερρονήσου στην Κρήτη 1605 - 1617, που καταγόταν από την Τήνο και την επισκεπτόταν συχνά)² και Γεώργιο Περπινιάνη (έπίσκοπο Τήνου 1594 - 1619, που μετατέθηκε στην κρητική επισκοπή 'Αγιάς—Agiensis—1619 - 1621), που ίσως να εργάστηκαν στην Κρήτη ως vicarii Archiepiscopi in spiritualibus και πρόεδροι του εκκλησιαστικού δικαστηρίου Κρήτης³. 'Υπάρχει ή περίπτωση να πήραν μαζί τους στην

1. Τήν πληροφορία αυτή την όφειλω στον κ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, καθηγητή του Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων, τον όποιο και εύχαριστώ θερμά για το ενδιαφέρον του να δημοσιευτεί αυτή ή εργασία στην «'Αριάδνη».

2. Για τον έπίσκοπο Χερρονήσου Δομήνικο Mudazzo βλ. Giorgio Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, vol. II. *Hierarchia latina Orientis*, Verona 1976, σ. 79. 'Από πληροφορίες του ΑΚΤ γνωρίζω πώς καταγόταν από την Τήνο. Πάντως εργάστηκε στην Κρήτη ως ιερέας "decanus ecclesiae metropolitanae", όπως μάς πληροφορεί ή απόφαση αρ. 42 του κώδικα 20.

3. Για τον έπίσκοπο Τήνου και μετέπειτα 'Αγιάς στην Κρήτη Γεώργιο Περπινιάνη, βλ. Δρόσου Δρόσου, *'Ιστορία της νήσου Τήνου από της πέμπτης σταυροφορίας μέχρι της ενετικής κυριαρχίας και εκείθεν μέχρι του 1821*, 'Αθήνα 1870, σ. 2 - 17 και G. Fedalto, *La chiesa*, σ. 32 και 229. Για τον έπίσκοπο αυτό, γνωστό στην τμηιακή ιστοριογραφία,

Τῆνο, σὲ κάποιο ταξίδι τους, τὸν κώδικα καὶ νὰ τὸν ἄφησαν ἐκεῖ. Ἡ δευτέρα περίπτωση, ποὺ μοῦ φαίνεται περισσότερο λογικὴ, εἶναι οἱ ὑποθέσεις τῶν «κανονικῶν» τῆς Κρήτης ποὺ ἐκδικάζονται σ' αὐτὸν τὸ κώδικα (βλ. τὶς ἀποφάσεις 2, 11, 38, 42, 74, 76, 92). Πράγματι, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλες ἀνέκδοτες πηγές τοῦ ΑΚΤ, τὴν ἴδια ἐποχὴ πέρασαν στὴν ἐπισκοπὴ καὶ στὸν καθεδρικό ναὸ τῆς Τήνου πολλὰ κανονικάτα τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Κρήτης¹. Γιὰ νὰ ἀποδειχθεῖ ὅμως αὐτὴ ἡ ὑπόθεση, χρειάζεται νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ περίπτωση τῶν κανονικῶν τῆς Κρήτης, κάτι ποὺ δὲν ἔχει γίνει ἀκόμα οὔτε γιὰ τὴν ἐντόπισή τους, οὔτε γιὰ τὴν ἐξακριβωσὴ τῶν προσόδων τους. Σὲ μιὰ τέτοια ἐρευνα θὰ βοηθήσουν τόσο τὰ στοιχεῖα τοῦ κώδικα 20 ὅσο καὶ ἄλλα ἔγγραφα τῆς ἴδιας περιόδου ποὺ σώζονται στὸ ΑΚΤ.

2. Εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ κάθε ἐπίσκοπος εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ συγκροτεῖ ἐκκλησιαστικὸ δικαστήριον, ὑπὸ τὴν προεδρία του ἢ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ βικαρίου του (*vicarius in spiritualibus*), γιὰ νὰ ἐκδικάζει ὑποθέσεις ἐκκλησιαστικῆς φύσης, τόσο πολιτικῆς (*civili*) ὅσο καὶ ποινικῆς (*criminali*), ἀλλὰ καὶ ὑποθέσεις ποὺ ἄπτονταν τῆς ἐπισκοπικῆς δικαιοδοσίας (κανονικάτα, ὀνομασίες καὶ χορηγήσεις ὀφικίων κ.ἄ.). Οἱ πολιτικῆς καὶ ποινικῆς ὑποθέσεις ἀφοροῦσαν, συνήθως, περιπτώσεις ποὺ ἀναφέρονταν στὴ χορήγηση τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας καὶ πρὸ συγκεκριμένα περιπτώσεις σχετικῆς μὲ τὸ μυστήριον τοῦ γάμου. Ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὸν κώδικα 20, τὴ δικαστικὴ αὐτὴ ἐξουσία, στὴν Κρήτη, τὴν ἀσκοῦσε ὁ ἀρχιεπίσκοπος, συνήθως ἐξουσιοδοτώντας τὸν βικαρίο του.

Ἄν καὶ οἱ γενικῆς ἀρχῆς τοῦ δικαίου τῆς ἐποχῆς καθόριζαν ἐπακριβῶς τὰ ὅρια δικαιοδοσίας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου, οἱ ἀποφάσεις τοῦ ὁποίου εἶχαν ἰσχύ καὶ ἀπέναντι στὴν πολιτεία, στὰ 1323 - 1324, ὕστερα ἀπὸ

ἔχω ἐτοιμάσει εἰδικὴ μονογραφία, μὲ βάση 250 ἔγγραφα ἀπὸ τὸ ΑΚΤ καὶ τὸ Archivio di Stato di Venezia (ἀκόμα ἀνέκδοτη). Ἀπὸ τὸν κώδ. 20 τοῦ ΑΚΤ μαθαίνουμε πὼς τακτικὸς δικαστὴς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου τῆς Κρήτης ἦταν μὲν ὁ ἀρχιεπίσκοπος, ἀλλὰ τὸν ἀντιπροσώπευε ὁ ἐκάστοτε "*vicarius in spiritualibus*", ποὺ συνέβαινε, συχνά, νὰ εἶναι κάποιος λατίνος ἐπίσκοπος τοῦ νησιοῦ. Βλ. παρακάτω.

1. Ὑστερα ἀπὸ ἐνέργειες τοῦ ἐπισκόπου Γεωργίου Περπινιάνη, μερικὰ ἀπὸ τὰ κανονικάτα τῆς Κρήτης πέρασαν στὴν ἐκκλησία τῆς Τήνου: 10 κανονικάτα τῆς πρώην ἐπισκοπῆς Ἀρκαδίας, ποὺ καταργήθηκε στὰ 1600 καὶ ἐνώθηκε μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Μυλοποτάμου (βλ. Fl. Cornelli, *Creta sacra*, vol. II, Venetiis 1755, σ. 132 - 137, μὲ λάθη στὴν ἀντιγραφή τῆς βούλλας καὶ κυρίως στὴ χρονολόγησή της), 2 *beneficia* (κληροδοτήματα) τῆς ἐπισκοπῆς Χερρονήσου, ἓνα τῆς ἐπισκοπῆς Ἱεράπετρας, ἓνα τῆς ἐπισκοπῆς Μυλοποτάμου καὶ ἄλλο ἓνα τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Χάνδακα. Ὅλα τὰ σχετικὰ ἔγγραφα χορηγήσεων ποὺ ἐξέδωσαν οἱ πάπες (*brevia*), τῆς περιόδου 1601 - 1617, βρίσκονται στὸν κώδικα 1 τοῦ ΑΚΤ, ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ συλλογὴ 150 ἐγγράφων τῆς περιόδου 1390 - 1619 καὶ σχετίζονται μὲ τὸν ἐπίσκοπο Γεώργιο Περπινιάνη καὶ τὴν οἰκογένειά του.

απόφαση του δόγη Giovanni Soranzo, όλες οι υποθέσεις που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν της άρμοδιότητας του εκκλησιαστικού δικαστηρίου εξετάζονταν μία προς μία και στη συνέχεια καθοριζόταν σε ποιά δικαστήριο θα έπρεπε να εκδικαστούν¹. Είναι αλήθεια πως στην Κρήτη ίσχυε ένα ιδιόμορφο καθεστώς πνευματικής δικαιοδοσίας της λατινικής ιεραρχίας, που το καθόριζαν οι βενετικές αρχές, κατά καιρούς, σύμφωνα με τις ιστορικές συγκυρίες της κάθε εποχής, ώστε η βενετική κυριαρχία στο νησί να μη διακινδυνεύει, αλλά, αντίθετα, να εξυπηρετείται απ' αυτό². Στην εποχή που εκδόθηκαν οι αποφάσεις που περιέχονται στον κώδικα 20, η θρησκευτική πολιτική της Βενετίας εκφραζόταν από τις γνωματεύσεις του γνωστού νομομαθή fra Paolo Sarpi (1552 - 1623). Το πρόβλημα της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας ήταν στο αποκορύφωμά του. Παρ' όλα ταύτα, σε θέματα γάμου και αφορισμού, η λατινική ιεραρχία είχε αυξημένες δικαιοδοσίες, όπως μαρτυρεί στα 1601 ο αρχιεπίσκοπος Κρήτης Tomaso Contarini³. Πιστεύω πως η μελέτη των αποφάσεων του κώδικα θα μπορέσει να ρίξει περισσότερο φως στο άκανθωδες αυτό πρόβλημα. Θα γίνει δυνατό να καθοριστούν ακριβέστερα τα όρια της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας, τόσο στα ζητήματα του γάμου όσο και πάνω στον ορθόδοξο κλήρο του νησιού⁴. Θα χρειαστεί, ακόμα, να ερευνηθεί ο ρόλος των διατάξεων και των κανόνων της Συνόδου του Τριδέντου στα εκκλησιαστικά δικαστήρια της βενετοκρατούμενης Ανατολής⁵.

1. Ζαχαρία Τσιρπανλή, Νέα στοιχεία σχετικά με την εκκλησιαστική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης (13ος - 17ος αλ.) από ανέκδοτα βενετικά έγγραφα, *Ελληνικά* 20 (1967) σ. 59 - 60 και 92 - 96: "*Spiritualia autem, secundum iura, sunt ista, scilicet: crimen heresis, sacrilegium, simonia, periurium, adulterium, questiones matrimoniales et quodlibet peccatum mortale, de quo temporalis pena non imponitur, sed spiritualis, et supradictis similia*" (δ. π., σ. 93).

2. Σχετικά με τον περιορισμό της δικαιοδοσίας της λατινικής ιεραρχίας από τις βενετικές πολιτικές αρχές, βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Νέα στοιχεία, και G. Fedalto, *La chiesa latina*, vol. III, *Documenti veneziani*, Verona 1978, σ. 12 - 24 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

3. Βλ. την έκθεση του παπικού νούντσιου Alberto Bolognetti (Aldo Stella, *Chiesa e stato nelle relazioni dei nunzi pontifici a Venezia. Ricerche sul giurisdizionalismo veneziano dal XVI al XVIII secolo*, Città del Vaticano 1964, Studi e Testi 239, σ. 307) και την έκθεση του λατίνου αρχιεπισκόπου Κρήτης Θωμά Contarini στα 1601 (περιληπτικά στον Giorgio Hofmann, *La chiesa cattolica in Grecia (1600 - 1830)*, *Orientalia Christiana Periodica* 2 (1936), σ. 181, και τις επιφυλάξεις του Ζ. Τσιρπανλή, Νέα στοιχεία, σ. 68 σημ. 3.

4. Οι ορθόδοξοι παπάδες που δικάζονται δεν ανήκουν, όπως πιστεύω, μόνο στον κλειστό αριθμό των 130 παπάδων "villani" του αρχιεπισκόπου, αλλά προέρχονται από όλο τον ορθόδοξο κλήρο του νησιού.

5. Είναι κι από άλλο γνωστή η αντίθεση της Βενετίας στις προσπάθειες του Βατικανού να εφαρμοστούν οι συνοδικές αποφάσεις της συνόδου του Τριδέντου στις κη-

Ἐδῶ κλείνω τὰ διάφορα θέματα - προβλήματα πού, κατὰ τὴ γνώμη μου, θὰ χρειαστεῖ νὰ ἐξετάσει μὲ ιδιαίτερη προσοχὴ ὁ μελλοντικὸς ἐκδότης τοῦ κώδικα. Σίγουρα ὁ ἐρευνητὴς θὰ προσθέσει καὶ ἄλλα στοιχεῖα στὴν ιστοριογραφία καὶ στὴν ἱστορία τοῦ Δικαίου, πού ἐγὼ τώρα δὲν καταγράφω, ἀφοῦ δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ σκοπὸς μου.

3. α) Οἱ δικαστές :

Ὅπως ἀnéφερα παραπάνω, ἀρμόδιος δικαστὴς, ἀπὸ τὸν νόμο, ἦταν ὁ ἴδιος ὁ ἀρχιεπίσκοπος, πού ἀσκούσε αὐτὴ τὴν ἐξουσία εἴτε προσωπικὰ ὁ ἴδιος (χαρακτηριστικὰ : σὲ διοικητικὰ θέματα, σὲ ἐκδικάσεις κανονικῶν καὶ στίς ἐφέσεις), εἴτε μέσῳ τοῦ βικαρίου του in spiritualibus. Στίς ἀποφάσεις τοῦ κώδικα 20 ἐμφανίζονται ὡς δικαστὲς οἱ ἀρχιεπίσκοποι Thomas Contarenius καὶ Aloysius Grimani¹, ὁ vicarius generalis Valerius Archangelus, οἱ ἐπίσκοποι Χερρονήσου Ioannes Baptista Berna² καὶ Μυλοποτάμου Aloysius Bollandus³, ὁ Prothonotarius Apostolicus canonicus thesaurarius et vicarius in spiritualibus generalis Marcus Pasqualigo⁴, ὁ ἐπίσης ἐπίσκοπος Μυλοποτάμου Dionysius Mederus⁵ καὶ ὁ S. Theologiae magister et canonicus et vicarius generalis archiepiscopi Nicolaus Molino. Μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε πὼς οἱ ἐπίσκοποι - δικαστὲς (suffraganei τοῦ ἀρχιεπισκόπου) κατοικοῦσαν στὴν πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ καὶ βρίσκονταν στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἐκάστοτε ἀρχιεπισκόπου.

β) Εἶδος τῶν ἀποφάσεων :

Ἦδη παραπάνω ἀναφέρθηκα στίς περιπτώσεις ἐκεῖνες γιὰ τίς ὁποῖες ἦταν ἀρμόδιο τὸ ἐκκλησιαστικὸ δικαστήριον. Σύμφωνα, λοιπόν, μὲ τὸ εἶδος

σεις της, βλ. Vittorio Peri, L'“incredibile risguardo” e l'“incredibile destrezza”. La resistenza di Venezia alle iniziative postridentine della Santa Sede per i Greci dei suoi domini, στὸν τόμο *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV - XVI). Aspetti e problemi*, vol. II, Firenze 1977, σ. 599 - 625. Σὲ πολλές, ὅμως, ἀπὸ τίς ἀποφάσεις πού περιέχονται στὸν κώδ. 20 καὶ ἀφοροῦν ὑποθέσεις γάμων, ἀναφέρονται ρητὰ οἱ “*canones et decreta sacrosancti concilii Tridentini*”, πού ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ τοὺς τηροῦν καὶ οἱ ὀρθόδοξοι παπάδες. Τυχὸν μὴ τήρησή τους, συνεπαγόταν τὴν παραπομπὴ τοῦ παπᾶ σὲ δίκη καὶ σὲ πρόστιμο (βλ. π.χ. ἐνδεικτικὰ τὴν ἀπόφαση ἀρ. 59).

1. G. Fedalto, *La chiesa*, vol. II, σ. 108.

2. Ὁ. π., σ. 79 (Ioannes Baptista Bernini).

3. Ὁ. π., σ. 154.

4. Μετέπειτα ἐπίσκοπος Κεφαλληνίας, Ὁ. π., σ. 73.

5. Ὁ. π., σ. 154 (Aloysius Medorus).

τους, καταγράφω τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀποφάσεων (ἐκείνων ποὺ μᾶς σῶθηκε τὸ κείμενό τους καὶ ἔχει ἐκείνων ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὲς ἀπ' τὸν Index).

Ἀρχιεπισκοπικὲς Ἀποφάσεις (Acta Archiepiscopici): σύνολο 12

α) Διοικητικὲς 2 β) Γιὰ τὰ κανονικάτα 8

γ) Κρίσεις αἰρετικῶν 1 δ) Ἀδειες γιὰ μοναχοποίηση 1

Ἀστικὲς Ἀποφάσεις (Sententiae civiles): σύνολο 60

α) Ὑποθέσεις κληρονομιάς καὶ ὀφειλῶν 5

β) Ὑποθέσεις γάμων :

β.α) Ἀκυρώσεις ἀρραβῶνων 2 β.β) Ἀκυρώσεις γάμων 24

β.γ) Χωρισμοί¹ 18 β.δ) Ἀναγνωρίσεις ἐγκυρότητας 8

β.ε) Ἀδειες γάμων 3

Ποινικὲς Ἀποφάσεις (Sententiae criminales): σύνολο 25

Ἐφέσεις (Appellationes): σύνολο 12

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΤΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ 20 ΤΟΥ ΑΚΤ

1. φ. 1^r 1598.7.; Ἀστικὴ ἀπόφαση γιὰ τὴν συνέχιση τῆς ἐγγαμῆς συμβίωσης ἀνάμεσα στὴ Μαριέττα Masadop(u)la καὶ τὸν Γεώργιο Mauromati (Μαυρομάτη), ἀπὸ τὸ χωριὸ Catto Pacithes (Πατσιδες)³, μέχρι τὴν ὀλοκλήρωση (*consummatio*) τοῦ γάμου τους.
2. φφ. 1^r- 2^r 1598.10.13 Ἀπόφαση τοῦ ἀρχιεπισκόπου πάνω στὴ διαμάχη τοῦ κανονικοῦ καὶ θησαυροφύλακα τῆς μητρόπολης Μάρκου Pasqualigo καὶ τοῦ ἡγουμένου τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἁγίου Παύλου τῆς πόλης τοῦ Χάνδακα fra Dionysii Bononiensis, σχετικὰ μὲ τὴν διεκδίκηση τῆς ἴδιας ἐκκλησίας.

1. Μὲ τὸν ὄρο «χωρισμός» δὲν ἐννοοῦμε «διαζύγιο» (*divortium*), ποὺ δὲν χορηγεῖται ἀπὸ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία, ἀλλὰ τὴν ἄδεια νὰ διακοπεῖ (πρόσκαιρα ἢ μόνιμα) ἡ συζυγικὴ συμβίωση (*separatio tori, mensae et habitationis*).

2. Γιὰ τὴ μεταγραφή τῶν ὀνομάτων ἀκολούθησα τὸν ἐξῆς κανόνα: ἀντιγράφω πιστὰ τὸν λατινικὸ τύπο τοῦ ὀνόματος ὅπως καταγράφηκε στὸν κώδικα καὶ μέσα σὲ παρένθεση δίνω τὴν ἐλληνικὴ ἀπόδοση, ἂν μοῦ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἄλλη πηγή. Γιὰ τὴ σημερινὴ ἐλληνικὴ ὀνομασία τῶν χωριῶν βοηθήθηκα ἀπὸ τὸ *Λεξικὸν Δήμων, Κοινοτήτων καὶ Οἰκισμῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ ἔτους 1961*, ἐκδ. Ἐθνικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1963 (ΑΔΚ, στὴ συνέχεια, μὲ παραπομπὴ στὴ σελίδα).

3. Βλ. ΑΔΚ σ. 223 καὶ Ζαχ. Τσιρπανλῆ, Νέα στοιχεῖα, σ. 50, σημ. 7 τῆς σελ. 49.

3. φφ. 2^{r-v} 1598.10.13 Ἀκύρωση τοῦ δευτέρου γάμου τοῦ Θεοδωρίνου τοῦ ποτὲ παπᾶ Κωνσταντίνου Brazzali ἀπὸ τὴν Κυδωνία καὶ τῆς Σοφίας Sclavopulae (Σκλάβου) ἀπὸ τὸ χωριὸ Novo (Καινούργιο), ἐπειδὴ ἡ πρώτη σύζυγος τοῦ Θεοδωρίνου, Ergina Vassilopula, ἀπὸ τὸ χωριὸ Galipe (Γάλιπε), βρίσκεται ἐν ζωῇ. Ὁ Θεοδωρίνος καταδικάζεται γιὰ διγαμία σὲ 5 χρόνια κάτεργο (*ad tiremas remigandum*).
4. φφ. 2^{v-3v} 1598.12.22 Ἀστική ἀπόφαση ὑπὲρ τῆς Εὐγενίας τοῦ Ἐμμανουὴλ Davigonza καὶ συζύγου τοῦ Ἐμμανουὴλ Zuctugna, ἀπὸ τὸ χωριὸ Assari, γιὰ κληρονομικὲς διαφορὲς ποὺ ἔχει μὲ τὴν ἀδελφή της Ergina.
5. φφ. 3^{v-4^r} 1599.5.25 Καταδικαστικὴ ἀπόφαση ἐναντίον τῆς Μαριέτίας, κόρης τοῦ Ἰωάννη Vardae (Βάρδα) καὶ συζύγου τοῦ Γεωργίου Olivì, γιὰ μοιχεία. Διατάσσεται ὁ χωρισμὸς τοῦ ζευγαριοῦ καὶ ἡ Μαριέττα χάνει τὰ δικαιώματά της ἀπὸ τὴν προίκα της.
6. φφ. 4^{r-v} 1599.5.26 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία καταδικάζεται ὁ παπᾶς Ἰωάννης Chinigo (Κυνηγός) σὲ πρόστιμο 2 τσεκινίων, ὑπὲρ τοῦ παρεκκλησίου τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας στὴ Μητρόπολη τῆς Κρήτης, ἐπειδὴ συκοφάντησε καὶ δυσφήμησε τὴν Ἀνέττα ἢ Ἀνέζα σύζυγο Ἰωάννη Sclavo (Σκλάβου). Ἀναφέρεται ὡς πρωτοπαπᾶς (*huius civitatis*) ὁ Ἀνδρέας Amoreo.
7. φ. 4^v 1599.9.29 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία καταδικάζεται ὁ ἱερέας κανονικὸς Λαυρέντιος Armacola (Ἀρμακόλας) σὲ πρόστιμο τριῶν χρυσῶν τσεκινίων, ὕστερα ἀπὸ μήνυση τοῦ Γάσπαρ Toni(;). Δὲν ἀναφέρεται ἡ κατηγορία.
8. φ. 5^r 1599.9.30 Δεύτερη καταδικαστικὴ ἀπόφαση ἐναντίον τοῦ ἱερέα Λαυρεντίου Ἀρμακόλα σὲ πρόστιμο ἑπτὰ τσεκινίων καὶ σὲ ὀκτάμηνη ἀργία, ὕστερα ἀπὸ ἔφεση τοῦ Γάσπαρ Toni. Ἡ κατηγορία : Ὁ Λ.Α. πρόσβαλε τὸν Γ.Τ. μπροστὰ σὲ ἄλλους κληρικούς.
9. φφ. 5^{v-6^r} 1599.10.3 Ἀφορισμὸς τῆς Ἑλένης Dacipropulae (De Cipris - Δεσύπρης), συζύγου Νικολάου Νοταρᾶ, ἐπειδὴ ἐγκατέλειψε χωρὶς κανένα λόγο τὴ συζυγικὴ στέγη.
10. φ. 6^r 1599.10.5 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία καταδικάζεται σὲ ὀκτάμηνη ἀργία ὁ παπᾶς Νικόλαος Parigori (Παρηγόρης), ἐφημέριος τῆς Παναγίας τῆς Πανυμνήτου,

- ἐπειδὴ καταράστηκε, στὴ διάρκεια Θείας Λειτουργίας, τὸν Ἑμμανουήλ Armachi. Ἡ καταγγελία προσερχόταν ἀπὸ τὸν Μιχαήλ Amoreo, ποῦ ἐκτελοῦσε χρέη vice protopapatis.
11. φφ. 6^v-7^r 1599.12.17 Ἀστική ἀπόφαση σχετικά μὲ τὴ διαμάχη μεταξὺ τῶν κανονικῶν Κρήτης Φραγκίσκου Pisani (ἀπὸ τὴ Νάξο) καὶ Ἰωάννη Cassimatae (Κασιματῆς) γιὰ ἓνα ἀμπέλι τῶν κανονικῶν. Τὸ ἀμπέλι βρισκόταν στὴν περιοχή τοῦ χωριοῦ Catto Marathiti¹, στὴ θέση "sto Soro".
12. φ. 7^{r-v} 1599.9.13² Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία καταδικάζεται ὁ ἱερομόναχος Ἰωαννίκιος Dhessus "ad praesens habitans in rure Arcadiae"³ σὲ καθάρωση, μὲ προβλεπόμενη ποινὴ 6 χρόνια στὸ κάτεργο σὲ περίπτωση ποῦ ἱεουργήσει, ἐπειδὴ ἰδιοποιήθηκε μὲ δόλο ἓνα ἀμπέλι ἰδιοκτησίας τῆς ἐπισκοπῆς Ἀρκαδίας. Κατήγορος - μηνυτῆς ὁ ἱερέας Γεώργιος Scardena, οἰκονόμος τῆς ἐπισκοπῆς Ἀρκαδίας.
13. φ. 7^v 1607.1.⁴ Ἀπόφαση τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θωμᾶ Contarenì, μὲ τὴν ὁποία ἀποφυλακίζεται ὁ ἱερομόναχος Ἰωαννίκιος, ἐνῶ ἡ ποινὴ τῆς καθάρωσης παραμένει σὲ ἰσχύ.
14. φ. 7^v 1600.5.5 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ὑποχρεώνεται ὁ ἱερέας Ἰάκωβος de Zanetis νὰ ἐπιστρέψει στὸν ἀδελφὸ του Δαβὶδ τίς 120 libras ποῦ τοῦ χρωσᾶ.
15. φφ. 8^r-9^v Ἀπόφαση τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης, μὲ τὴν ὁποία ὑποχρεώνεται ὁ ἐπίσκοπος Σητείας καὶ Ἱεράπετρας Ἀλέξανδρος de Turre νὰ ἐπιστρέψει στὸν Νικόλαο Sirigo (Συρίγο), πατέρα τοῦ νεκροῦ πᾶ ἱερέα Βαρθολομαίου Συρίγου (*praepositi ecclesiae Hierapetrensìs*),

1. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ χωριοῦ μαρτυρεῖται στὸν Zaccaria Tsirpanlis, Una fonte della storia religiosa di Creta veneziana nella Biblioteca di S. Marco, *Miscellanea Marciana di Studi Bessarionici*, Padova 1976, σ. 426. Τοῦ ἴδιου, Νέα στοιχεῖα, σ. 100.

2. Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ θὰ ἀντιγράφηκε στὸν κώδικα σὲ μιὰ δεύτερη φάση, ἐπειδὴ, πιθανόν, νὰ εἶχε ξεχαστεῖ. Αὐτὸ διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀπόφαση ποῦ ἀκολουθεῖ.

3. Γιὰ τὸ χωριὸ Ἀρκαδία, βλ. Ζαχ. Τσιρπανλῆ, Νέα στοιχεῖα, σ. 49 σημ. 2 καὶ σ. 51 σημ. 2.

4. Τὸ «1607» εἶναι σίγουρα λάθος (ἀντὶ τοῦ «1600»), ἀφοῦ στὰ 1607 δὲν εἶναι πᾶ ἀρχιεπίσκοπος ὁ Thomas Contarenus. Δὲν ἀναφέρεται ἡ ἡμερομηνία.

- τὰ 3213 ὑπέρπτυρα, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν κληρονομιά τοῦ πρώην ἐπισκόπου Σοφιανοῦ Εὐδαιμονογιάννη.
16. φ. 9^{r-v} 1600.5.28 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὴ φυλακὴ καὶ τὴν κατηγορίαν ὁ παπὰς Μιχαὴλ Bonus, ποὺ εἶχε καταδικαστεῖ, ἐπειδὴ πάντρεψε σὲ δεῦτερο γάμο τὴν κόρη του Νικολέττα μετὰ τὸν Ἰωάννη Galiriano, ἐνῶ βρισκόταν σὲ ζωὴ ὁ πρῶτος τῆς σύζυγος Νικόλαος Moseo (Μόσχος).
17. φφ. 9^{v-10^r} 1600.6.7 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία καταδικάζεται ὁ Νικόλαος Μόσχος (βλ. ἀπόφαση ἀρ. 16) σὲ πρόστιμο 15 χρυσῶν τσεκινίων, ἐπειδὴ προχώρησε σὲ δεῦτερο γάμο, ἐνῶ ζοῦσε ἡ πρώτη του γυναίκα, χωρὶς νὰ περιμένει τὴν ἀπόφαση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου (ποὺ ἀκύρωσε τὸν πρῶτο γάμο;). Ὁ Ν.Μ. λέγεται καὶ «Ποντίκης» καὶ εἶναι κάτοικος τοῦ χωριοῦ Mogho (Μοχός)¹.
18. φφ. 10^{r-11^r} 1600.6.28 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία καθαιρεῖται, ἐξορίζεται ἐφ' ὅρου ζωῆς, προκηρύσσεται καὶ καταδικάζεται στὰ κάτεργα ὁ παπὰς Ἰωάννης Δομιανός, κτήτορας τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Borgo, ἐπειδὴ δραπέτευσε ἀπὸ τὴ φυλακὴ ὅπου βρισκόταν γιὰ νὰ προσαχθεῖ σὲ δίκη μετὰ κατηγορίαν τὴν καταπάτηση τῆς ἀρχιεπισκοπικῆς δικαιοδοσίας.
19. φ. 11^{r-v} 1600.7.9 - 11 Ἄδεια ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο στὴν Ἰουστίνα Dandulam, σύζυγο τοῦ Φραγκίσκου Gen, νὰ ἀποτραβηχθεῖ στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Ἰερωνύμου, μετὰ σύμφωνη γνώμη τοῦ συζύγου τῆς. Ἀκολουθεῖ στὰ ἑλληνικά, μετὰ λατινικοὺς χαρακτῆρες ἢ μοναστικὴ τῆς ὁμολογία καὶ σχετικὴ πιστοποίηση.
20. φ. 12^{r-v} 1600.9.10 Ἀπόφαση τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς τῶν Δομηρικανῶν Παύλου Forliviensis, νὰ περάσει ἡ Ἀδελφότητα τοῦ Ὀνόματος τοῦ Ἰησοῦ, ποὺ ὑφίσταται στὴν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Βαρβάρας τῶν Φραγκισκανῶν, στὴν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Μαρίας Μαγδαληνῆς τῶν Δομηρικανῶν στὸ Ρέθυμνο.

1. ΔΔΚ, σ. 262 καὶ Ζαχ. Τσιρπανλῆ, *Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικούς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439 - 17ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 233 σημ. 5.

21. φφ. 12^v-13^v 1598.6.16, ἰνδ. 11 Ἀπόφαση μετὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ γάμος τοῦ Μιχαήλ Scordilli (Σκορδῖλλη) καὶ τῆς Εὐγένειας Servopulae, ἐξαιτίας ἀνικανότητος (*frigiditatem*) τοῦ συζύγου, στὸν ὁποῖο ἀπαγορεύεται μελλοντικὸς γάμος, ἐνῶ χορηγεῖται σχετικὴ ἄδεια στὴν Εὐγένεια. Καὶ οἱ δυὸ ἀναφέρονται ὡς κάτοικοι τοῦ χωριοῦ Axenti¹.
22. φφ. 13^v-14^r Ἀπόφαση μετὴν ὁποία ἐπιτρέπεται ὁ χωρισμὸς τοῦ Κωνσταντίνου Δρόσου ἀπὸ τῆς σύζυγόν του Agnetem, κόρη τοῦ πατῆρ Ἰωάννη Sigano (Σιγανοῦ) ἀπὸ τὸ χωριὸ Thrapsano (Θραψάνον), ἐπειδὴ ἡ σύζυγος ἔχει καταδικαστεῖ γιὰ μοιχεία καὶ γιὰ τοῦτο προκηρύσσεται γιὰ 5 χρόνια.
23. φφ. 14^v-15^r 1600.12.15 Ἀπόφαση μετὴν ὁποία ἐπιτρέπεται ὁ χωρισμὸς τοῦ Νικολάου Coressii (Κορέση) ἀπὸ τῆς σύζυγόν του Μαρίνας, κόρη τοῦ Ἰωάννη Banduli (ἢ Danduli;), ἀπὸ τὸ χωριὸ Gierudi(;), λόγῳ μοιχείας τῆς Μαρίνας, ποὺ καταδικάζεται.
24. φ. 15^{r-v} 1601.2.14, ἰνδ. 14 Ἀπόφαση μετὴν ὁποία καταδικάζεται ὁ πατὴρ Γεώργιος Rughopani, ἀπὸ τὸ χωριὸ Arcanes Petrea (Ἀρχάνες), σὲ πενταετῆ (ἀργία) καὶ σὲ ἐξορία ἀπὸ τὸ χωριὸ του, ἐπειδὴ κατηγορήθηκε ἀπὸ τῆς Μαρίας, σύζυγο τοῦ πατῆρ Aretij Gloria, γιὰ κάποιες παραβάσεις ποὺ δὲν ἀναφέρονται.
25. φφ. 15^v-16^r 1601.3.28 Ἐπιστολὴ τοῦ πατῆρ Γεωργίου Rughopani πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπο, μετὴν ὁποία ζητᾷ ἔλεος καὶ συγγνώμη γιὰ τὴν διαγωγή του καὶ καταθέτει 15 χρυσὰ τσεκίλια ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Τίτου.
26. φ. 16^r 1601.3.30 Ἀπόφαση τοῦ ἀρχιεπισκόπου, μετὴν ὁποία χορηγεῖται ἄφεση στὸν πατῆρ Γεώργιο Rughopani.
27. φφ. 16^v-17^r 1601.2.17 Ἀπόφαση μετὴν ὁποία ἐπιτρέπεται στὴν Ἑλένη Decipropulam (Δεσύπρη· βλ. ἀπόφαση ἀρ. 9) νὰ χωρίσει ἀπὸ τὸν ἄντρα της Νικόλαο Νοταρᾶ, ἐπειδὴ ὁ δεῦτερος τὴν κακομετάχειρίζεται καὶ διέπραξε μοιχεία.
28. φ. 17^r 1601.2.17 Αἴτηση τῆς Μαριέττας, κόρης τοῦ ποτῆ Νικολοῦ Staurofero καὶ συζύγου τοῦ Ἰωάννη Pazzola, μετὴν ὁποία ζητεῖ ἀπὸ τὸ δικαστήριον νὰ ἀποσυρθεῖ ἢ παλαιότερη μὴνυση ποὺ εἶχε καταθέσει ἐναντίον

1. Τὸ χωριὸ Axendi ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν Ζαχ. Τσιρπανλῆ, Νέα στοιχεῖα, σ. 105.

- τοῦ συζύγου της, κατηγορώντας τον για παράνομη συμβίωση (*concubinatio*). Συνοδεύει τὴν αἴτηση μιᾶς δήλωση τοῦ I.P. με τὴν ὁποία ὑπόσχεται νὰ μὴ διαπράξει ἄλλο παρόμοιο παράπτωμα. Χορηγεῖται ἄφεση στὸν I.P. ἀπὸ τὸν ἀφορισμὸ στὸν ὁποῖο εἶχε καταδικαστεῖ.
29. φ. 17^v 1601.3.30 Ἀπόφαση με τὴν ὁποία καταδικάζεται ὁ παπὰς Νικόλαος Coroneo (Κορωναῖος) σὲ πρόστιμο 7 χρυσῶν τσεκινίων. Δὲν ἀναγράφεται ἡ κατηγορία.
30. φ. 18^{r-v} 1601.3.30 Ἀπόφαση με τὴν ὁποία καταδικάζεται σὲ τριετῆ ἀργία καὶ σὲ πρόστιμο 12 χρυσῶν τσεκινίων ὁ παπὰς Μανουῖσος Cudumni (Κουδουμνῆς) ὕστερα ἀπὸ μὴνυση πού κατάθεσε ἐναντίον του ὁ παπὰς Νικόλαος Megaloconomu (Μεγαλοκονόμος) γιὰ κλοπὴ καὶ γιὰ εἰσπήδηση.
31. φφ. 18^v-19^r 1601.4.6 Αἴτηση τοῦ παπᾶ Μανουῖσου Κουδουμνῆ στὸν ἀρχιεπίσκοπο γιὰ συγγνώμη καὶ ἔλεος, με τὴν εὐκαιρία τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος χορηγεῖ ἄφεση ἀπὸ τὴν ποινὴ τῆς ἀργίας.
32. φ. 19^{r-v} 1601.4.3 Ἀπόφαση με τὴν ὁποία καταδικάζεται ὁ παπὰς Γεώργιος Gloria σὲ πρόστιμο 6 χρυσῶν τσεκινίων καὶ σὲ νηστεία, ὕστερα ἀπὸ μὴνυση πού κατάθεσε ἐναντίον του ὁ παπὰς Γεώργιος Ἀξώτης Rughopani. Δὲν ἀναγράφεται ἡ κατηγορία.
33. φφ. 19^v-20^r 1601.4.29 Ἀπόφαση με τὴν ὁποία ἐπιτρέπεται ὁ χωρισμὸς τοῦ Sancto Valentino de Carpo ἀπὸ τὴ Μάλτα (Miletum), ἀπὸ τὴ σύζυγό του Ἀνεζίνα, κόρη τοῦ Ἱερωνύμου ἀπὸ τὸ Μιλάνο (Mediolanensem), ἐξαιτίας τῆς μοιχείας πού διέπραξε ἡ δεύτερη. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἐξορίζεται γιὰ 2 χρόνια.
34. φ. 20^r 1601.9.12 Ἀπόφαση τοῦ ἀρχιεπισκόπου με τὴν ὁποία χορηγεῖται ἄφεση στὸν βενετὸ Ἱερώνυμο Moracio, πού βρισκόταν στὴ φυλακὴ γιὰ κάποιο παράπτωμα.
35. φ. 20^{r-v} 1601.9.22 Ἀπόφαση με τὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ γάμος τοῦ Μάρκου de Canalis καὶ τῆς Ἰσαβέλλας Trulinopulae, κόρης τοῦ ποτῆ Ἰωάννη Trulino, ἀπὸ τὸ χωριὸ Ascus (Ἀσκοί). Ὁ πρῶτος καταδικάζεται νὰ πληρώσει στὴν Ἰσαβέλλα 1200 ὑπέρπυρα γιὰ νὰ μπόρῃ νὰ ξαναπαντρευτεῖ. Ὡς λόγος ἀκυρότητας τοῦ

- γάμου ἀναφέρονται ὁ φόβος καὶ ἡ βία κάτω ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχε τελεστεῖ τὸ μυστήριον.
36. φ. 21^r 1601.10.17 Ἀπόφαση τοῦ ἀρχιεπισκόπου μὲ τὴν ὁποία χορηγεῖται ἄφεση στὸν παπᾶ Ἰωάννη Ghandachiti (Χανδακίτη) ἀπὸ παλαιότερη ποινὴ πού τοῦ εἶχε ἐπιβάλει τὸ δικαστήριον, ἀφοῦ κατάθεσε 5 τσεκίγια γιὰ τὴ Μητρόπολη.
37. φ. 21^{r-v} 1601.10.27 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ γάμος τοῦ Μητᾶ Pelecani καὶ τῆς Παπαδούλας Παπαδοπούλας, ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἁγία Βαρβάρα, ἐπειδὴ τὸ μυστήριον εἶχε τελεστεῖ κάτω ἀπὸ συνθήκες φόβου καὶ βίας.
38. φφ. 21^v-22^r 1601.11.28 Ἀπόφαση τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης σχετικὰ μὲ τὰ εἰσοδήματα τῆς ἐπισκοπῆς Ἀρκαδίας, πού οἱ ἱερεῖς Ἄγγελος Gozzadini καὶ Λαυρέντιος Ἀρμακόλας διεκδικοῦν τὴ διαχείρισή τους (*thesauraria*).
39. φ. 22^{r-v} 1602.1.15 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία καταδικάζεται ὁ παπᾶς Μακάριος Zarghara σὲ πρόστιμο 12 χρυσῶν τσεκινίων, ἐπειδὴ στὸ χωριὸ Elea (Ἑλαία) συζεῖ μὲ κάποιον γυναίκα (Μαρούλα Donopula) καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπέκτησε δυὸ παιδιά, χωρὶς νὰ πάψει νὰ ἱερουργεῖ. Ὁ παπᾶ-Μακάριος κατηγορεῖται, ἀκόμα, γιὰ παράλειψη αἵτησης ἄδειας γιὰ τέλεση γάμων. Διατάσσεται νὰ διώξει τὴ γυναίκα ἐκείνη ἀπὸ κοντὰ του, ὑπὸ ποινὴ ἀφορισμοῦ.
40. φ. 23^r 1602.1.15 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ γάμος τοῦ Δημήτρη Scordili (Σκορδίλη), ἀπὸ τὸ χωριὸ Καβροχώρι, καὶ τῆς Ergina, κόρης τοῦ παπᾶ Νικολάου Πρωτοψάλτη, ἐξαιτίας ἀνικανότητος τοῦ Δ.Σ., στὸν ὁποῖο καὶ ἀπαγορεύεται μελλοντικὸς γάμος.
41. φ. 23^v 1602.5.14 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ γάμος τοῦ Menechino Seritii καὶ τῆς Μαριέττας Anramopulae ἀπὸ τὸ χωριὸ Castro Novo (Καινούργιον), ἐπειδὴ, ὅταν τελέστηκε ὁ γάμος, ἡ Μ.Α. ἦταν ἀνήλικη.
42. φ. 24^{r-v} 1602.6.2 Ἀπόφαση τοῦ ἀρχιεπισκόπου, μὲ τὴν ὁποία δίνεται ἓνα σπίτι στὸ χωριὸ Κάτω Μαραθίτη στὸν ἱερέα Δομήνικο Mudatium, δεκάνο τῆς μητρόπολης. Τὸ σπίτι, πού ἀνῆκε στὰ εἰσοδήματα τοῦ κανονι-

- κάτου τοῦ δεκάνου, τὸ διεκδικοῦσε καὶ ὁ ἱερέας Ἰωάννης Κασσιμάτης, κανονικὸς τῆς μητρόπολης, (κανονικὸς) τοῦ τίτλου τοῦ Ἁγίου Νικολάου.
43. φφ. 24^v-25^r 1602.7.19 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία διατάσσεται ὁ ἱερέας Ἄγγελος Gozzadini (Γοζαδίνος) νὰ ἐπιστρέψει στὸν Νικόλαο Συρίγο τὰ 675 ὑπέρπυρα ποῦ τοῦ χρωστᾶ.
44. φ. 25^{r-v} 1602.8.25 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία ἡ ἡγουμένη τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Agneta Quirinopula (Quirini) ὑποχρεώνεται νὰ ἐπιστρέψει μέρος ἀπὸ τὶς 600 libras καὶ τὰ 29 χρυσὰ τσεκίγια ποῦ εἶχε δώσει στὴ μονὴ ὁ Ρόκκος Silvius, ὅταν μπῆκαν στὸ μοναστήρι οἱ δύο του κόρες Βικτωρία καὶ Ἀντωνία. Ὁ P. Silvius ἀναφέρεται ὡς «*medicus cherurgus*».
45. φφ. 25^v-26^r 1603.1.19 Ἀπόφαση τοῦ ἀρχιεπισκόπου μετὰ τὴν ὁποία ἀνακαλεῖται καὶ ἀκυρώνεται προηγούμενη ἀπόφαση τοῦ κανονικοῦ καὶ βικαρίου τῆς ἐπισκοπῆς Καλαμώννα Φραγκίσκου Gritti, ποῦ εἶχε ἀπαγορεύσει στοὺς ἱερεῖς Ventura Thorigianum καὶ Νικόλαο Mudatium (κανονικὸ καὶ ἐφημέριο, ἀντίστοιχα, τῆς ἐπισκοπῆς Μυλοποτάμου) νὰ ἱεουργοῦν μέσα στὰ ὄρια τῆς ἐπισκοπῆς Καλαμώννα.
46. φφ. 26^r-27^v 1603.2.16 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία κρίνεται ὡς ἔγκυρος ὁ γάμος τοῦ Ἐμμανουὴλ Vlasto (Βλαστοῦ) τοῦ Πέτρου καὶ τῆς Andriola Pisanopulae (Pisani), ἀπὸ τὸ χωριὸ Macriticho (Μακρὸς Τοῖχος). Ἡ A. P. εἶχε προσφύγει στὸ δικαστήριον μετὰ σκοπὸ νὰ ἀκυρωθεῖ ὁ γάμος τῆς, μετὰ δικαιολογία τῆ μικρῆ ἡλικίας ποῦ εἶχε ὅταν παντρεύτηκε. Ὁ Βλαστός ὑποχρεώνεται νὰ χτίσει γιὰ τὴν οἰκογένειά του ξεχωριστὸ σπίτι ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν γονιῶν του, στὸ ὁποῖο ἀπαγορεύεται, γιὰ δύο χρόνια, ἡ εἴσοδος στὴ μητέρα του Νεραντζιά Calacopula. Τὸ μυστήριον τὸ εἶχε τελέσει ὁ παπὰς Μακάριος Delacida, «*commorante in monasterio Sancti Pandii*» (Ἁγιοὶ Πάντες).
47. φ. 27^{r-v} 1603.7.4 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ γάμος τοῦ Στεφάνου Paulini καὶ τῆς Στυλιανῆς Vlastopulae (Βλαστοῦ), ἐξαιτίας τῆς βίας καὶ τοῦ φόβου κάτω ἀπὸ τὰ ὁποῖα τελέστηκε τὸ μυστήριον.
48. φφ. 27^v-28^r 1603.11.19 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ γάμος τοῦ Νικολάου Zangaropuli καὶ τῆς Ζαμπέτας,

- κόρης τοῦ Μιχαήλ Mauritio, ἀπὸ τὰ χωριά Axendi καὶ Zacsidhoghori(;), ἀντίστοιχα, λόγῳ τῆς ἀνηλικιότητος τῆς Z. M.
49. φ. 28^r 1603.12.10 Ἔδεια στὴν Eliam Cassimatopulam (Ἐλένη Κασσιμάτη) νὰ τελέσει τὸν γάμο της στὴν ἐνορία τοῦ Προφήτη Ἡλία, μετὰ τὸν Νικόλαο Στάθη, λεγόμενον Chiturghioti, ἐπειδὴ ἦταν ἄκυρος καὶ ἀνυπόστατος ὁ γάμος της μετὰ τὸν Γεώργιο Casti (Costi;).
50. φ. 28^v 1604.1.9 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ γάμος τοῦ Μιχαήλ Russopuli, ἀπὸ τὸ χωριὸ Saro (Ζαρός), καὶ τῆς Μαριέττας Carnavopulae, ἀπὸ τὸ χωριὸ Paliarna, ἐπειδὴ, ὅταν τελέστηκε ὁ γάμος, ἡ Μαριέττα ἦταν ἀνήλικη.
51. φ. 29^{r-v} 1604.1.18 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία ἐπιτρέπεται ὁ χωρισμὸς τοῦ magister Ἀντωνίου Salamoni ἀπὸ τῆς σύζυγού του Μαρούλα Aristandopulam, ἐξαιτίας τῆς μοιχείας ποὺ διέπραξε ἡ δεύτερη. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν ἐξορίζεται γιὰ πέντε χρόνια ἀπὸ τὴν πόλη.
52. φφ. 29^v-30^r 1604.2.27 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία ὁ παπᾶς Νικόλαος Παρηγόρης (βλ. ἀπόφαση ἀρ. 10) καταδικάζεται σὲ πρόστιμο δέκα χρυσῶν τσεκινίων καὶ σὲ τριετῆ ἀργία, ἐπειδὴ, ἀπὸ μίσος, ἀρνήθηκε νὰ κηδέψει τὸν γιὸ τοῦ μνηστῆ magister Francisci Corneli.
53. φ. 30^{r-v} 1604.3.2 Ἀπόφαση τοῦ ἐπισκόπου, μετὰ τὴν ὁποία τὸ προηγούμενον πρόστιμο τῶν δέκα τσεκινίων ἐλαττώνεται σὲ ἕξι, ὕστερα ἀπὸ παράκληση τοῦ παπᾶ Νικόλα Παρηγόρη.
54. φφ. 30^v-31^r 1604.3.14 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ γάμος τοῦ διακόνου Νικολάου Casavà (Κακαβᾶ) καὶ τῆς Μαγδαληνῆς Capellopulae, ἐπειδὴ τελέστηκε στὰ κρυφά (*clandestinitatis*). Δίνεται στὸν Ν. Κ. τὸ δικαίωμα νὰ προχωρήσει σὲ ἄλλο γάμο ἢ νὰ προχωρήσει στὸν ἀνώτερο βαθμὸ τῆς ἱερωσύνης, «*servatis solemnitatibus Sacri Concilii Tridentini et ab Ecclesia Catholica requisitis*»¹. Ἡ Μαγδαληνὴ φαίνεται συνδεδεμένη, κιάλας, μετὰ κάποιον Ἀνδρέα Zeno.

1. Ἀπὸ τὴ φύση του, τὸ κείμενον τῶν ἀποφάσεων δὲν μᾶς δίνει ὅλα τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ νὰ διακρίνομε ἀν συνέτρεχαν ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ λόγοι ποὺ θὰ καθιστοῦσαν τὸν γάμο ἄκυρο καὶ ἀνυπόστατο (*matrimonium nullum et invalidum*). Πρά-

55. φ. 31^r 1604.3.23 Ἀπόφαση μετὴν ὅποια χορηγεῖται ἄφεση στὸν παπὰ Νικόλαο Παρηγόρη ἀπὸ τὴν ποινὴ τῆς ἀργίας (βλ. ἀποφάσεις ἀρ. 52 - 53).
56. φ. 31^{r-v} 1604.4.20 Ἀπόφαση μετὴν ὅποια ἀκυρώνεται ὁ γάμος τοῦ Μιχαῆλ Marani καὶ τῆς Κατερίνας Politopulae (Πολίτη), ἐπειδὴ τελέστηκε στὰ κρυφά. Ὅπως καὶ στὴν ἀπόφαση ἀρ. 54, ἡ ἀπόφαση λαμβάνεται μετὰ βάζου τοὺς κανόνες καὶ τὶς διατάξεις τῆς συνόδου τοῦ Τριδέντου.
57. φφ. 31^v-32^r 1604.6.8 Ἀπόφαση μετὴν ὅποια καταδικάζεται σὲ πρόστιμο τεσσάρων χρυσῶν τσεκινίων ὁ Σωφρόνιος Betti, ἐπειδὴ μῆνυσε μετὰ ψεύτικη κατηγορία τὸν Δανιὴλ Canetum τοῦ Πέτρου.
58. φ. 32^{r-v} 1604.10.8 Ἀπόφαση μετὴν ὅποια ἀκυρώνεται ὁ γάμος τοῦ Γεωργίου Venezia καὶ τῆς Μαρίας Cibragopulae, ἀπὸ τὸ χωριὸ Saro (Ζαρός), ἐξαιτίας ἀνηλικιότητος τῆς Μαρίας.
59. φφ. 32^v-33^r 1604.10.8 Ἀπόφαση μετὴν ὅποια καταδικάζεται ὁ παπὰς Ἀποστόλης Gialina, ἐφημέριος τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Εἰρήνης τοῦ χωριοῦ Cazzaba (Κατσαμπᾶς), ἐπειδὴ τέλεσε χωρὶς ἄδεια καὶ λαθραῖα τὸν γάμο τοῦ Μιχαῆλ Marano καὶ τῆς Κατερίνας Politopulae (βλ. ἀπόφαση ἀρ. 56), κατὰ παράβαση τῶν κανόνων καὶ τῶν διατάξεων τῆς συνόδου τοῦ Τριδέντου, σὲ πρόστιμο 6 χρυσῶν τσεκινίων καὶ σὲ διετὴ ἀργία.
60. φ. 33^{r-v} 1604.10.29 Ἀπόφαση τοῦ ἀρχιεπισκόπου μετὴν ὅποια χορηγεῖται ἄφεση στὸν παπὰ Ἀποστόλη Gialina ἀπὸ τὴν ποινὴ τῆς ἀργίας, ὕστερα ἀπὸ αἴτησή του.

γματι, μνημονεύονται ἀπὸ τὸ κείμενο ὅλα τὰ "*acta adducta, deducta, allegata et probata*" ποὺ παρουσιάζουν οἱ ἐνδιαφερόμενοι στοὺς δικαστὲς (ὅχι μόνο σ' αὐτὴ ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλες τὶς ἄλλες περιπτώσεις) καὶ ποὺ ἔχουν χαθεῖ μετὰ ὅλο τὸ ὑπόλοιπο ἀρχεῖο τῆς Λατινικῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κρήτης. Γνωρίζουμε πῶς τὸ «κρυφὸ» καὶ «λαθραῖο» ἐνὸς γάμου (ἐκτὸς κι ἂν ἐπρόκειτο γιὰ «ἀρπαγὴ», *raptus*) δὲν ἀποτελοῦσαν λόγους γιὰ ἀκύρωση ἐνὸς γάμου οὔτε γιὰ τὸ ἀνατολικὸ Κανονικὸ Δίκαιο (βλ. Ἐξάβιβλος Ἀρμενοπούλου, 4, 8, 26· σὲ ἄλλες Κανονικὲς Διατάξεις δὲν ἀναφέρονται περιπτώσεις κρυφοῦ ἢ λαθραίου γάμου, βλ. Παντελεήμονος Καρανικόλα, *Κλείς τῶν ἱερῶν κανόνων τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήναι 1970, σ. 84 - 89 καὶ τοῦ ἴδιου, *Κλείς ὀρθοδόξων κανονικῶν διατάξεων*, Ἀθήναι 1979, σ. 54 - 57), οὔτε γιὰ τὸ δυτικὸ (βλ. Σύνοδος τοῦ Τριδέντου, *sessio XXIV*, *ref. matr. I*), ἂν καὶ ἀπαγορευόταν αὐστηρά. Μιὰ ἐξαντλητικὴ μελέτη τοῦ κειμένου τῶν ἀποφάσεων ἴσως νὰ λύσει αὐτὴ ἀλλὰ καὶ ἄλλες νομικὲς ἀπορίες.

61. φφ. 33^v-34^r 1604.10.29 Ἀπόφαση μετὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ γάμος τοῦ Νικολάου Barbarigo (Βαρβαρήγου) καὶ τῆς Bononiae Quirini, ἐξαιτίας τῆς ἀνικανότητος τοῦ πρώτου.
62. φ. 34^{r-v} 1604.11.12 Ἀπόφαση μετὴν ὁποία ἀθωώνεται ὁ παπᾶς Ἰωάννης Franco, ἀπὸ τὸ Castro Themene (Τέμενος), ἀπὸ τὶς κατηγορίες τοῦ Μιχαὴλ Στάθη καὶ τῆς Ἀνέτας Maeridopulae, ποὺ τὸν εἶχαν μηνύσει γιὰ μοιχεῖες.
63. φφ. 34^v-35^r 1605.1.16 Ἀπόφαση μετὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ δεύτερος γάμος τῆς Blancae Decanalem μετὸν Μάρκο Βαρβαρήγο, ἐπειδὴ, ὅταν αὐτὸς τελέστηκε, ὁ πρῶτος ἄνδρας τῆς Β. βρισκόνταν ἐν ζωῇ.
64. φ. 35^{r-v} 1605.1.18 Ἀπόφαση μετὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ γάμος τοῦ Ἰωάννη Stupalioti καὶ τῆς Στυλιανῆς Xenicopulae, ἐξαιτίας ἀνικανότητος τοῦ πρώτου. Ἐπίσης, ἀκυρώνονται ὅλα τὰ συμφωνητικὰ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα ποὺ συντάχτηκαν καὶ ἀπὸ τοὺς δυὸ μετὰ τὴν ἡμερομηνία τοῦ γάμου τους.
65. φφ. 35^v-36^r 1605.4.12 Ἀπόφαση μετὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ ἀρραβώνας τοῦ Alberti Gaftari ἀπὸ τὴν Cremona μετὴν Ἑλένη, κόρη τοῦ Ἰορδάνη Pisavro.
66. φ. 36^{r-v} 1605.4.24 Ἀπόφαση μετὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ γάμος τοῦ Γεωργίου Vidi (Βίδου) καὶ τῆς Ἀνέτας Geracopulae (Γεράκη), ἐπειδὴ, ὅταν παντρεύτηκαν, δὲν ὑπῆρχε ἡ συναίνεση.
67. φφ. 36^v-37^r 1605.5.2 Ἀπόφαση μετὴν ὁποία καταδικάζεται ὁ παπᾶς Πέτρος Contaratus (Κονταράτος), ἐφημέριος τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τοῦ Χάνδακα, σὲ πρόστιμο τεσσάρων χρυσῶν τσεκινίων γιὰ κάποια δημόσια σκάνδαλά του.
68. φ. 37^{r-v} 1605.6.19 Ἀπόφαση μετὴν ὁποία ἐπιτρέπεται ὁ χωρισμὸς τοῦ Γεωργίου Quirini ἀπὸ τὴ σύζυγό του Ἄγγελα Callopulam, ἐξαιτίας τῆς δυσαρμονίας χαρακτῆρων (*malae societatis*), τῆς κακομεταχείρισης καὶ τοῦ κινδύνου ποὺ διατρέχει ἡ Ἄγγελα.
69. φφ. 37^v-38^r 1605.7.3 Ἀπόφαση μετὴν ὁποία ἐπιτρέπεται ὁ χωρισμὸς τοῦ Δημήτρη Tripidhi ἀπὸ τὴ σύζυγό του Σκαρλάτα Mavrianopulam, ἐξαιτίας τῶν πολλῶν μοιχειῶν

70. φ. 38r-v πού διέπραξε ἡ δεύτερη, πού καταδικάζεται σὲ διετῆ ἀφορισμὸ καὶ σὲ αὐστηρὴ νηστεία ὅλες τὶς Παρασκευές. 1605.7.19 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ δεύτερος γάμος τῆς Μαργαρίτας μὲ τὸν Ascanium de Acqua, ἐπειδὴ ὁ πρῶτος σύζυγος τῆς Μαργαρίτας, Φίλιππος Gavra (Γαβρᾶς), ζεῖ καὶ ἀπαιτεῖ τὴ σύζυγό του.
71. φφ. 38v-39r 1606.1.27 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ γάμος τοῦ Μάρκου Cavallarii μὲ τὴν Μαριέττα Cornaropulam (Corner - Cornaro), ἐπειδὴ ἡ συναίνεση τῆς Μαριέττας στὸ μυστήριον δὲν ὑπῆρχε.
72. φφ. 39v-40r 1606.2.14 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ γάμος τοῦ Ἱερωνύμου Agatho καὶ τῆς Bononiae, κόρης τοῦ magistri Georgi Calogera (Καλογερᾶ), ἐξαιτίας μαγείας(;) (*maleficii*) καὶ ἀνικανότητος (*inhabilitatio-nis*) τοῦ συζύγου. Ἀκυρώνονται ὅλα τὰ μεταξύ τους συμβόλαια.
73. φ. 40r-v 1606.9.6 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία καταδικάζεται ὁ Ἀντώνιος Galano (Γαλανός), λεγόμενος Burbulia, σὲ τριετῆ καταναγκαστικὴ ἐργασία σὲ βενετικὴ τριήρη, γιὰ διγαμία. Πρῶτη σύζυγος ὑπῆρξε ἡ Ἀννέτα Psimniadopula καὶ δεύτερη ἡ Μαριέττα, κόρη τοῦ Ἰωάννη Xetroghi ἀπὸ τὸ χωριὸ Alagni (Ἀλάγνι). Ταυτόχρονα ἀκυρώνεται, ὅπως ἦταν φυσικὸ, ὁ δεύτερος γάμος του.
74. φφ. 40v-41r 1606.9.19 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ἀφαιρεῖται τὸ κανονικὰτο τοῦ κἀντορα (*cantoriae*) ἀπὸ τὸν ἱερέα Ἰωάννη Gardesanum καὶ χορηγεῖται στὸν ἱερέα Pelegrinum Pilotum.
75. φ. 41r-v 1606.11.19 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ γάμος τοῦ Κωνσταντίνου Gharazza (Καρατζᾶς) καὶ τῆς Ἀνδριανῆς Petropulae, ἐπειδὴ, ὅταν τελέστηκε τὸ μυστήριον, ἡ Ἀνδριανὴ ἦταν ἀνήλικη.
76. φφ. 41r-42v 1607.1.12 Ἀπόφαση τοῦ ἀρχιεπισκόπου Alvisè Grimani, μὲ τὴν ὁποία ἀναγνωρίζεται πὼς τὸ χωράφι (*terrenum*) στὴ θέση "*Sancti Pantaleonis sive Sanctae Marinae*" ἀνήκει στὸ κανονικὰτο τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Τίτου, τὸ λεγόμενον "*Sanctae Mariae Panimnito*" (Παναγίας Πανυμνήτου), πού διαχειριζόταν ὁ ἱερέας Ἀντώνιος de Thomasis. Μέχρι τότε τὸ χωράφι βρισκόταν στὰ χέρια τοῦ ἐπίσης κανο-

- νικοῦ Κρήτης ἱερέα Ἀγγέλου Συρίγου, ἀπὸ τὴν Padova, ποὺ διαχειριζόταν τὸ κανονικάτο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Dorgiano.
77. φφ. 42^v-43^r 1607.1.30 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ἐπιτρέπεται ὁ χωρισμὸς τῆς Μαριέττας Sgurogliadopulae ἀπὸ τὸν σύζυγό της Κωνσταντῖνο Vlaghum (Βλάχο), ἐπειδὴ αὐτὸς τὴν κακομεταχειρίζεται. Ὁ Κ.Β. ὑποχρεώνεται στὴν ἐπιστροφή τῆς προίκας. Ἡ κόρη τους, 18 μηνῶν, θὰ ἀνατραφεῖ μέχρι τὴν ἡλικία τῶν 4 ἐτῶν ἀπὸ τὴ μητέρα της, ἐνῶ ὁ Κ. Β. θὰ χορηγεῖ διατροφή 10 ὑπερπύρων τὸ μῆνα γιὰ τὴν κόρη του.
78. φ. 43^{r-v} 1607.2.10 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ὁ ἱερέας Ἰωάννης Gardesano, πρῶην κάτοχος τοῦ κανονικάτου τῆς cantoriae τοῦ Ἀγίου Τίτου καὶ ἐφημέριος τῶν καλογραιῶν τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης τοῦ Χάνδακα, καταδικάζεται σὲ ἀποσχηματισμό, ἐπαναφορὰ στὴν τάξη τῶν λαϊκῶν, ἰσόβια ἐξορία ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ δεκαετῆ ὑπηρεσία στὶς γαλέρες ἢ ἰσόβια κάθειρξη (ἂν δὲν εἶναι ἱκανὸς γιὰ κωπηλασία), γιὰ βιασμὸ μοναχῆς.
79. φφ. 43^v-44^r 1607.2.10 Παρόμοια καταδικαστικὴ ἀπόφαση ἐναντίον τοῦ Ἀνδρέα Rusca, ἐπαρχιακοῦ τοῦ τάγματος τῶν Ἐρημιτῶν τοῦ Ἀγίου Αὐγουστίνου καὶ πρῶην πνευματικοῦ τῶν καλογραιῶν τῆς μονῆς τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης τοῦ Χάνδακα, γιὰ παρόμοιο ἀδίκημα καὶ ἱεροσυλία.
80. φφ. 44^v-45^r 1607.6.27 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ἐπιτρέπεται ὁ χωρισμὸς τοῦ Ἰωάννη de Triviso ἀπὸ τὴ σύζυγό του Ἀννέτα Sevastianopulam (Σεβαστιανοῦ) ἀπὸ τὴν Κίεσσαμο "*iustis de causis*".
81. φ. 45^r 1607.7.31 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ὑποχρεώνονται οἱ σύζυγοι Νικόλαος Παπαδόπουλος καὶ Μαρία Therianopula νὰ συγκατοικήσουν γιὰ ἕξι συνεχεῖς μῆνες, ἐκτελώντας τὰ συζυγικά τους καθήκοντα. Μετὰ τοὺς ἕξι μῆνες τὸ δικαστήριον θὰ προχωρήσει σὲ ἄλλες ἐξετάσεις.
82. φ. 45^{r-v} 1607.8.8 Ἀνάλογη ἀπόφαση γιὰ διετῆ συμβίωση τῶν συζύγων Magni Trulino "*de rure Cumasca districtus Castri Bonifacij*" (Κουμάσα) καὶ τῆς Καλῆς Sclavopulae (Σκλάβου), τῆς λεγόμενης Taboliotopula, "*de rure Vassilichi districtus Castri Novi*"

- (Βασιλική). Ὁ Μ. Τ. θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του μαγεμένο, ἀλλὰ τὸ δικαστήριο τὸν ὑποχρεώνει στὴ μονοιασμένη συζυγικὴ ζωὴ μὲ τὴν ἀπειλὴ διαφόρων ποινῶν.
83. φφ. 45v-46v 1607.8.12 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ δεύτερος γάμος τῆς Ergina Manroianopula (Μαυρογιάννη) μὲ τὸν Νικόλαο Βίδο, ἐπειδὴ ὁ πρῶτος σύζυγός της, Ματθαῖος Dandolo, εἶναι στὴ ζωὴ. Ὁ πρῶτος γάμος εἶχε καταλήξει σὲ χωρισμό, μὲ ἀπόφαση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου τῆς 1596.7.12 (δικαστὴς ἦταν τότε ὁ Ἰωάννης Βαπτιστῆς Berna, ἐπίσκοπος Χερρονήσου καὶ γενικὸς βικάριος τοῦ ἀρχιεπισκόπου).
84. φφ. 46v-47v 1607.8.12 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ὑποχρεώνονται σὲ μονοιασμένη συγκατοίκηση καὶ συμβίωση ὁ Ἀνδρέας Crithari (Κριθάρης) καὶ ἡ σύζυγός του Ἀννέτα Adamopula (Ἀδάμ).
85. φ. 47v 1607.8.13 Χορήγηση ἀδειας στὴν Ergina Crussaropula νὰ μείνει γιὰ ἐνάμιση μῆνα στὸ πατρικὸ της σπίτι καὶ ἔπειτα νὰ ἐπιστρέψει στὸ συζυγικὸ σπίτι της, κοντὰ στὸν ἄντρα της Νικόλαο Labardo.
86. φφ. 47v-48r 1607.8.21 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ὑποχρεώνεται ὁ Νικόλαος Situri νὰ νυμφευθεῖ μέσα σὲ 15 μέρες τὴν Labri (Λαμπρῆ) Rodhacca (Ρόδακα), σύμφωνα μὲ τὴν ὑπόσχεση ποὺ τῆς εἶχε δώσει.
87. φφ. 48r-50r 1607.10.5 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία χορηγεῖται ἀδεια στὴ Σουσάνα, κόρη τοῦ παπᾶ Χριστοδούλου Vicimani καὶ σύζυγο τοῦ Ἰωάννη Fontana (*matrimonium ratum sed non consumatum*), νὰ μπεῖ στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Χάνδακα μέσα σὲ δυὸ μῆνες καὶ μετὰ ἓνα χρόνο νὰ δώσει τὴ μοναχικὴ ὁμολογία. Ζητεῖται ἀπὸ τὴ Σουσάνα τὸ ποσὸ τῶν χιλίων (1.000) τσεκινίων ὡς ἐγγύηση ὅτι δὲν θὰ ἐγκαταλείψει τὸ μοναστήρι. Στις 1607.10.10, οἱ γονεῖς της καὶ ἄλλοι συγγενεῖς καταθέτουν τὸ ποσὸν (βλ. καὶ ἀπόφαση ἀρ. 102)¹.

1. Γιὰ τὴν ὑπόθεση αὐτή, ποὺ συντάραξε τὴν κοινωνία τοῦ Χάνδακα (καὶ γιὰ τὴν ὁποία ζητήθηκε γνωμάτευση τοῦ Paolo Sarpi), βλ. Eva Tea, Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630, *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, τ. LXXII (1912 - 1913), σσ. 1397 - 1406.

88. φφ. 50^v-51^r 1607.10.7 Ἀπόφαση μετὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ γάμος τοῦ Γεωργίου Panagianum, ἀπὸ τὸ χωριὸν Ἐλαία, καὶ τῆς Ἀννέτας Caziropulae “*de Marula*” (Μαρουλάς), ἐπειδὴ ὁ γάμος τοὺς εἶχε τελεστεῖ κάτω ἀπὸ βίαιες συνθήκες.
89. φ. 51^{r-v} 1607.11.7 Ἀκύρωση τοῦ δευτέρου γάμου τῆς Erginae Larezopulae (Λαρέντζου) μετὸν Γεώργιο Carpathio (Καρπάθιο), ἐπειδὴ ὁ πρῶτος τῆς σύζυγος, Γεώργιος Rodhio (Ρόδιος), ζεῖ.
90. φφ. 51^v-52^r 1607.11.16 Διάταγμα τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης Alvisè Grimani, μετὸ ὁποῖο ὀνομάζεται βικάριος τῆς ἐπισκοπῆς Σητείας καὶ Ἱεράπετρας ὁ ἱερέας Ἰάκωβος Arcoleo (Ἀρκολέος). Ἡ ὀνομασία αὐτὴ γίνεται ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο, ὕστερα ἀπὸ ἐξουσιοδότηση τοῦ ἐπισκόπου Σητείας καὶ Ἱεράπετρας Ἀλεξάνδρου Della Torre, ποὺ βρίσκεται ἐν τῇ Ρώμῃ. Ὁ I. A. ἦταν ἤδη βικάριος Σητείας.
91. φφ. 52^r-53^v 1607.11.27 Ἀπόφαση μετὴν ὁποία καταδικάζεται ὁ παπὰς Θεοδώριος Da Corfù, λεγόμενος Μυταρᾶς, ἐφημέριος τῆς ἐκκλησίας τοῦ Προφήτη Ἡλία τοῦ Καντηλᾶ τοῦ Χάντακα, σὲ ἓνα χρόνον ἀργία καὶ φυλακῆς, ἐπειδὴ κτύπησε τὸν παπὰ Γεώργιο Daffotti, ἐφημέριο τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀγίας Λουκίας ἐν τῷ Μπόργκο τοῦ Χάντακα, καὶ τὴν παπαδιά του(;) μέσα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὄρθρου. Καταδικάζεται ἐπίσης καὶ σὲ πρόστιμον 700 ὑπερπύρων ὑπὲρ τοῦ θύματος (βλ. καὶ ἀπόφαση ἀρ. 99).
92. φφ. 53^v-54^r 1607.12.26 Ἀπόφαση τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ὕστερα ἀπὸ σχετικὴ ἐξουσιοδότηση τῶν καρδινάλιων τῆς Sacra Congregatio¹, μετὴν ὁποία δικαιώνεται ὁ Τήμιος ἱερέας Πέτρος Pocaterra ἐν τῇ διαμάχῃ τοῦ μετὸν βικάριον τῆς ἐπισκοπῆς Καλαμώνων Φραγκισκανὸν μοναχὸν Ἰωάννη Ἰάκωβο Ambulari, γιὰ ἓνα κανονικατὸν τῆς ἴδιας ἐπισκοπῆς.
93. φφ. 54^r-55^v 1608.1.18 Ἀπόφαση μετὴν ὁποία ὑποχρεώνονται νὰ τελέσουν τοὺς γάμους τοὺς ὁ Ἐμμανουὴλ Κασσιμάτης, τοῦ ποτὲ Ἱερωνύμου καὶ τῆς ποτὲ Ἀγγελέττας, μετὴν

1. Δὲν ἀναφέρεται ποιᾶς.

- Κλαρέττα Dandolo τοῦ ποτὲ Ματθαίου, μετὰ τοὺς ἐπίσημους ἀρραβῶνες ποὺ εἶχαν τελέσει, λαβαίνοντας ὑπόψη καὶ τὴ μέχρι τότε συμβίωσή τους.
94. φφ. 55^v-56^v 1608.1.18 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία κρίθηκε ἔγκυρος ὁ γάμος τοῦ Βαρθολομαίου Vatanzi καὶ τῆς Σοφίας Axotopulae, ποὺ εἶχε τελέσει ὁ παπὰς Νικόλαος Παρηγόρης.
95. φφ. 56^r-57^v 1608.2.3. Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία ἐπιτρέπεται στὸ παραπάνω ζευγάρι νὰ χωρίσουν, ἐξαιτίας ἀσυμφωνίας χαρακτηριστῶν καὶ κακομεταχείρισης τῆς γυναίκας (*ratione malae societatis et sevitiiae*).
96. φφ. 57^r-58^v 1608.2.13 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία ὁ παπὰς Φανούριος Παπαδόπουλος, ἐφημέριος τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῆς λεγόμενης «στοῦ Καρτέρη», καταδικάζεται σὲ πενταετῆ καταναγκαστικὴ ὑπηρεσία στὶς βενετικὲς γαλέρες καὶ σὲ συνεχῆ ἀργία, ἐπειδὴ σκότωσε θεληματικά, μαζί μετὰ τὸν κουνιάδο του Βίκτωρα Megaloconomo, τὸν Νικόλαο Παπαδόπουλο. Ὁ Φ. Π. καταδικάζεται ἐρήμην καὶ προκηρύσσεται.
97. φφ. 58^v-59^r 1608.5.30 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία ἐπιτρέπεται ὁ χωρισμὸς τῆς Καικιλίας Capellopulae (πρώην χήρας Γεωργίου Vergaleniti) ἐξαιτίας ἀσυμφωνίας χαρακτηριστῶν καὶ κακομεταχείρισης.
98. φ. 59^{r-v} 1608.9.6 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ ἀρραβῶνας τῆς Ἀννέτας Ἀρριολέου τοῦ Γιάννη τοῦ ποτὲ Κωνσταντῆ ἀπὸ τὸ χωριὸ Chissus (Κισσοί), μετὰ τὸν Φανούριο Siropulo (Συρόπουλο), ἐπειδὴ ὅταν τελέστηκε ὁ ἀρραβῶνας, ἡ Α. Α. ἦταν μόλις 10 χρονῶν.
99. φφ. 59^v-60^r Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία καταδικάζεται ὁ παπὰς Νικόλαος Mussi, ἐφημέριος τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, σὲ ἀθειρξὴ ἑνὸς χρόνου καὶ σὲ ἀργία, ἐπειδὴ κτύπησε τὸν παπὰ Γεώργιο Daffotti (βλ. ἀπόφαση ἀρ. 91) μετὰ βούνευρα.
100. φφ. 60^v-61^r 1608.10.10 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία ἀκυρώνεται ὁ γάμος τοῦ καθολικοῦ Μάρκου Ἀντωνίου Gen μετὰ τὴν Ἀνέζα Συρίγου, ἀπὸ τὸ χωριὸ Mertocamaro, ἐπειδὴ ὁ γάμος τελέστηκε στὰ κρυφὰ καὶ χωρὶς ἀρχιεπισκοπικῆ ἄδεια ἀπὸ τὸν παπὰ Ἀγγελο Ἰουστινιάνη, ἐφημέριο τοῦ χωριοῦ Thelese (Τύλισος). Ὁ παπὰς γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, τιμωρεῖται μετὰ πρόστιμο 25 χρυσῶν

- τσεκινίων. Ἡ καταγγελία ἔγινε ἀπὸ τὸν παπὰ Πέτρο Carcastogeni, ἑφημέριο τοῦ χωριοῦ Mertocamero.
101. φφ. 61^r-62^r 1608.11.10 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία διατάσσεται ὁ χωρισμὸς τοῦ Ἀντωνίου Latini ἀπὸ τῆς γυναίκα του Ἀνέζα Fligopulam, στὴν ὁποία ὁ πρῶτος εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ χορηγεῖ διατροφή, ἐξαιτίας τῆς κακῆς συμπεριφορᾶς του.
102. φφ. 62^r-63^v 1609.2.27 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία κρίνεται ὡς ἔγκυρος ὁ γάμος τοῦ Ἰωάννη Fontana καὶ τῆς Σουσάνας, κόρης τοῦ παπᾶ Χριστόδουλου Vicimani (βλ. σχετικὴ ἀπόφαση ἀρ. 87), καὶ ὑποχρεώνεται ἡ Σ. V. νὰ συγκατοικήσει μετὰ τὸν ἄντρα της, νὰ εἶναι πιστὴ στὰ συζυγικά της καθήκοντα, ὥστε ὁ γάμος νὰ φτάσει στὴν ὀλοκλήρωσή του (*ad consumationem*).
103. φφ. 63^v-64^r 1609.5.15 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία ὑποχρεώνεται ἡ Μαριέττα, σύζυγος Ἰωάννη Φραγκίσκου Barbadico, νὰ ἐπιστρέψει στὸ σπίτι της καὶ στὰ συζυγικά της καθήκοντα. Φαίνεται πὼς ἡ M. B. κρύβεται στὸ χωριὸ Furni Castello (Φουρνὴ).
104. φ. 64^v 1609.7.12 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία ἐπιτρέπεται ὁ χωρισμὸς τοῦ Ἰωάννη Diminiti (Διμινίτη), λεγόμενου Κοντογιάννη, ἀπὸ τὸ χωριὸ Vulismeni "*de Cares districtus Castri Mirabelli*" (Βουλισμένη, ἐπαρχίας Μιραμπέλλου), ἀπὸ τῆς γυναίκα του Ἐλιά Draganigopulam, ἐξαιτίας τῆς μοιχείας ποὺ διέπραξε ἡ δευτέρα. Στὸν I.Δ. ἀναγνωρίζονται τὰ προνόμια ποὺ προέβλεπε ὁ νόμος στὰ θύματα μοιχείας.
105. φφ. 64^v-65^v 1609.12.1 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία χορηγεῖται ἄδεια στὴν Cornarolam Ruzin νὰ γίνῃ μοναχὴ, μέσα σ' ἓνα μῆνα ἀπὸ τὴν ἀπόφαση, σύμφωνα μετὰ τὴν αἴτησή της, ἐπειδὴ ὁ γάμος της μετὰ τὸν Μαρῖνο Ruggerio δὲν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ μέχρι τότε.
106. φφ. 65^v-66^v 1609.12.2 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία καταδικάζεται σὲ ἐξορία ἀπὸ τὴν πόλιν τοῦ Χάντακα, γιὰ ἓνα χρόνον, ὁ ἱερέας κανονικὸς Λαυρέντιος Ἀρμακόλας, ἐπειδὴ μετὰ λόγια καὶ πράξεις δυσφήμησε τὴ Nicolosa Drossopulam (Δρόσου), μητέρα τοῦ θησαυροφύλακα κανονικοῦ τῆς μητρόπολης Γεωργίου Pantaleo καὶ τὴν Κυριακὴ Damolopulam.
107. φφ. 66^v-67^v 1609.12.2 Ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία καταδικάζεται ὁ

ιερέας κανονικὸς Γεώργιος Pantaleo, θησαυροφύλακας τῆς μητρόπολης, σὲ πρόστιμο 50 τσεκινίων γιὰ πράξεις ποὺ διέπραξε στὸ ὀρθόδοξο μοναστήρι τοῦ Χριστοῦ Μεσαμπελίτη καὶ στὸ χωριὸ Ἁγιος Βλάσιος καὶ γιὰ τὸν διασυρμὸ τοῦ ἱερέα κανονικοῦ Λαυρεντίου Ἀρμακόλα.

108. φφ. 67^v-68^v 1609.12.5 Ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία καταδικάζονται οἱ ἔβραῖοι Ἐλιέζερ Prothuli σὲ πενταετῆ ἔξορία, ἐπειδὴ κατεῖχε ἓνα αἰρετικὸ βιβλίον ποὺ πρόσβαλε τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, καὶ ὁ Σολομών Ghuli σὲ πρόστιμο 100 βενετικῶν δουκάτων, ἐπειδὴ κρατοῦσε τὸ βιβλίον αὐτὸ στὸ σπίτι του καὶ τὸ ἔδωσε στὸν Ἐλιέζερ, γιὰ νὰ τὸ διαβάσει. Ἡ διαφορὰ στὴν ποινὴ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ E. P. δραπέτευσε, ἐνῶ ὁ Σ. G. παρουσιάστηκε στὸ δικαστήριον αὐθόρμητα, ἀμέσως μετὰ τὴν κλήτευση. Τὸ βιβλίον ἦταν γραμμένο στὰ ἔβραϊκά, πάνω σὲ περγαμνὴ καὶ κἀηκε δημόσια.
- φφ. 69^r-72^v Ὁ λατινικὸς ἀλφαβητικὸς πίνακας τῶν περιεχομένων ἀποφάσεων (A - S).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΤΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΠΟΥ ΣΩΖΟΝΤΑΙ ΜΟΝΟ ΣΤΟΝ INDEX ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ

A.

1. Ἀκύρωση τοῦ γάμου, ποὺ τελέστηκε στὰ κρυφά, ἀνάμεσα στὸν Ἰούλιο Amizone καὶ στὴν Ἐλισάβητ, κόρη τοῦ Ραφαήλ (c. 4).
2. Ἀκύρωση τοῦ γάμου, ποὺ τελέστηκε στὰ κρυφά, ἀνάμεσα στὸν Φραγκίσκο Ζαχαρία καὶ στὴν Πετρίνα Cisuri (c. 7).
3. Ἀκύρωση ἑνὸς συμφωνητικοῦ ἐγγράφου, ἐπειδὴ τὸ περιεχόμενό του ἦταν ἀσύμφορο γιὰ τὴν ἐπισκοπικὴ περιουσία (*mensa episcopalis*) καὶ ἐναντίον στίς διατάξεις τῆς συνόδου τοῦ Τριδέντου (c. 8).
4. Ἀκύρωση τοῦ γάμου τῆς Κατερίνας Patenopulae, ἐπειδὴ, ὅταν τελέστηκε, ἡ Κ. Π. ἦταν ἀνήλικη καί, παρὰ τὴν διετία ποὺ πέρασε ἀπὸ τότε, ὁ γάμος δὲν ὀλοκληρώθηκε (c. 9).
5. Ἀκύρωση ἑνὸς γάμου, ἐπειδὴ δὲν τελέστηκε ἀπὸ τὸν ἐφημέριον καὶ διότι τελέστηκε ὀρθόδοξα, ἐνῶ οἱ νεόνυμφοι ἦταν λατίνοι (c. 11).

1. Τὸ κείμενον αὐτῶν τῶν ἀποφάσεων ἔχει χαθεῖ, ἐπειδὴ περιεχόταν στὰ πρῶτα 18 φφ. τοῦ κώδικα, ποὺ ἔχουν ἐκπέσει. Μεταφράζω ἐλεύθερα ἀπὸ τὰ λατινικά. Μέσα σὲ παρένθεση, μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ c., εἶναι ὁ ἀριθμὸς τοῦ φύλλου στὸ ὁποῖο περιεχόταν ἡ ἀπόφαση.

6. Ἀκύρωση δεύτερου γάμου, ἐπειδὴ ὁ πρῶτος σύζυγος ζοῦσε (c. 13).
7. Ἀκύρωση γάμου, ἐπειδὴ, ὅταν τελέστηκε, ἡ νύφη ἦταν ἀνήλικη (c. 16).
8. Ἀργία σὲ ἱερέα γιατί τέλεσε γάμο (χωρὶς ἄδεια;) κ.λπ. (c. 17).
9. Ἀκύρωση κρυφοῦ γάμου (c. 18).

C.

1. Καταδίκη τῆς κυρίας Dianae σὲ πρόστιμο 12 τσεκινίων, γιὰ μοιχεία (c. 12).
2. Καταδίκη συζύγου σὲ πρόστιμο 50 βενετικῶν δουκάτων ὑπὲρ τοῦ συζύγου της, ἀπὸ τὴν προίκα της καὶ στὰ ἔξοδα τῆς δίκης, ἀπὸ μισὰ (c. 15).

L.

1. Ἄδεια καὶ στὰ δυὸ μέρη νὰ τελέσουν γάμο, παρὰ κάποιον κώλυμα (c. 18).

P.

1. Κλήτευση καὶ στὰ δυὸ μέρη νὰ φέρουν ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα πῶς, ὅταν τελέστηκε ὁ γάμος, ἡ νύφη ἦταν ἀνήλικη (c. 18).

S.

1. Χωρισμὸς ἐξαιτίας παράλειψης ἀνακοίνωσης τοῦ γάμου, μεταξὺ τοῦ Ἰωάννη Demedio (ποὺ καταδικάζεται στὰ ἔξοδα τῆς δίκης καὶ σὲ 10 χρυσὰ δουκάτα, ἐπειδὴ ἔδειξε ἀνυπακοή καὶ συνῆψε παράνομο συμφωνητικὸ καὶ τῆς Βικτώριας, κόρης τοῦ Ἰωάννη Mauridie(;) (c. 1).
2. Χωρισμὸς τοῦ Μιχαήλ Griparis (Γριπάρης) ἀπὸ τὴ σύζυγό του Κατερίνα Agroyna, ἐξαιτίας ἀσυμφωνίας τῶν χαρακτήρων καὶ βασανισμῶν. Ὁ Μ. Γ. ὑποχρεώνεται νὰ ἐπιστρέψει ὅλη τὴν προίκα στὴ σύζυγό του (c. 3).
3. Ἀστική ἀπόφαση γιὰ ἓνα ἀμπέλι ποὺ διεκδικοῦν δυὸ ἱερεῖς κανονικοί, ὁ Caesar Bramantes spoliatus καὶ ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης (c. 6).
4. Χωρισμὸς ἐξαιτίας τῆς μοιχείας ποὺ διέπραξε ὁ Σολομὸν Quirini, ποὺ καταδικάστηκε (c. 10).
5. Χωρισμὸς λόγῳ ἀσυμφωνίας χαρακτήρων καὶ κακομεταχείρισης ἀπὸ τὸν ἄντρα (c. 14).
6. Ἀστική ἀπόφαση γιὰ ἓνα δισκοπότηρο ποὺ διεκδικοῦν δυὸ ὀρθόδοξοι παπάδες (c. 17).

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΙΕΡΕΩΝ

Ὁ ρ θ ό δ ο ξ ο ι

Amoreo Andrea, πρωτοπαπάς	6
Bonus Michael	16
Brazzali Constantinus	3
Cacavas Nicolaus diaconus	54
Carcastogeni Petrus	100
Chinigo Ioannes	6
Contaratus Petrus	67
Coroneo Nicolaus	29
Cudumni Manussus	30, 31
Da Corfù Theodorinus	91
Daffotti Georgius	91, 99
Damianus Ioannes	18
Delacida Macarius	46
Dhessus Ioannichius	12, 13
Franco Ioannes	62
Ghandachiti Ioannes	36
Gialina Apostolus	59, 60
Gloria Aretius	24, 26
Gloria Georgius	32
Iustiniani Angelus	100
Megaloconomus Nicolaus	30
Mussi Nicolaus	99
Papadopulus Fanurius	96
Parigori Nicolaus	10, 52 - 53, 55
Rughopani Georgius	24, 32
Vicimani Christodulus	87, 102
Zarghara Macarius	46

Κ α θ ο λ ι κ ο ι

Ambulari Ioannes Iacobus	92
Arcoleo Iacobus	90
Armacola Laurentius	7, 8, 38, 106
Berna Ioannes Baptista	ep. 83
Cassimates Ioannes	11, 42
De Turre Alexander	ep. 15, 90
De Thomasis Antonius	76
De Zanetis Iacobus	14
Dionysius Bononiensis	2
Evdemonogianni Sofianus	ep. 15
Gardesanus Ioannes	74, 78
Gozzadini Angelus	38, 43
Gritti Franciscus	45
Mudatius Dominicus	42
Mudatius Nicolaus	45
Pantaleo Georgius	106 - 107
Pasqualigo Marcus	2
Paulus Forliviensis	20
Pilotus Pelegrinus	74
Pisano Franciscus Naxiensis	11
Poccaterra Petrus Tenensis	92
Rusca Andrea	76
Sirigo Angelus	76
Sirigo Bartholomeus	15
Scardena Georgius	12
Thorigianus Ventura	45

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΧΩΡΙΩΝ

Alagni	73	Furni Castello	103
Ascus	35	Galipe	3
Assari	4	Gerudi	23
Arcadia	12	Magritigho	46
Arcanes Petrea	24	Marula	88
Axendi	21, 48	Mertocamaro	100
Casal Novo	3, 41	Mogho	17
Castro Themene	62	Paliarna	25
Catto Pacithes	1	Sancta Barbara	37
Catto Marathiti	11, 42	Sanctus Blasius	107
Cavrochori	40	Saro	50, 58
Cazzaba	59	Thelese	100
Chissus	15	Thrapsano	22
Cissamo	80	Vulismeni de Cares	104
Cumasca	82	Vassilichi	82
Elea	39	Zacsidhoghi	48

ΕΝΑ ΑΓΝΩΣΤΟ ΘΕΑΤΡΙΚΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ
ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΟ

Στόν κώδικα ἀρ. 72 τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος (IEEE) σώζεται ὀλιγόστιχο στιχοῦργημα (ἀποτελεῖται ἀπὸ 23 συνολικά στίχους), πού, ὅπως ἀποδεικνύεται, εἶναι ἡ ἀρχὴ ἑνὸς ἄγνωστου ὡς τώρα θεατρικοῦ ἔργου¹.

Ἐκδίδουμε πρῶτα τοὺς 23 στίχους τοῦ στιχοῦργήματος πού εἶναι καταγραμμένοι στὸ φ. 67^{r-v} τοῦ κώδικα. Φυσικά, μεταγράψαμε τὸ κείμενο στὴ σημερινὴ ὀρθογραφία, ὅπως καθιερώθηκε ἀπὸ τὴν Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ (τῆς Δημοτικῆς). Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα πού ἀκολουθεῖ σημειώνονται οἱ διαφορετικὲς γραφές τοῦ χειρογράφου στὰ σημεῖα ὅπου χρειάστηκε νὰ γίνῃ κάποια διόρθωση. Ὁ σφαλερὸς χωρισμὸς τῶν λέξεων δὲν δηλώθηκε καθόλου.

67^r

Πρόλογος

Ἐλάτε νὰ γροικῆσετε, πολλοὶ πρεμαζωκτῆτε,
βάσανα νὰ γροικῆσετε, χαρὰ νὰ στοχαστῆτε.
Σήμερον ὁ Καλλίμαχος σμίγει μὲ τὴν Ροδάμνια
ὄξω σὲ δάση πράσινα σ' ὄμορφη μοναξάδα. 5
Καὶ μὲς σ' τούτην τὴν ἔσμιξιν λόγια πολλὰ θὰ ποῦσι,
κι ὀποῦ ὀρέγεται ἄς σταθῇ τὰ θεὰ νὰ ποῦν ν' ἀκούση.
Σ' ἀπόφαση ὁ Καλλίμαχος ἐτούτην τὴν ἡμέρα
ἔρχεται νὰ θανατωθῇ μὲ τὴν δικήν του χέρα.
†Μὰ ὄ,τι κι ἐγάπησ' † ἡ θεὰ πού λέν ἡ Ἀφροδίτη,
γι' αὐτὸ στὴ γῆ θὰ κατεβῇ μαζὶ μὲ τὸ παιδί της, 10
τὸν Ἔρωτα τὸν δυνατὸν, καὶ ὡς συνηθισμένη
θέλει ἔρθει νὰ φανερωθῇ μὲ τ' ἄρματα ζωσμένη.

1 πολῆ || περιμαζοκτῆται 6 ὀρέγεται || ἀσταθι 8 ἔρθεται νὰ θανατοθῇ με με 9 μα ὄτι καὶ γαπῆς ἡ|| Ἀφροδίτης 10 πεδιω

1. Ὁ πρῶτος πού ἐπεσήμανε τὸ στιχοῦργημα αὐτὸ εἶναι ὁ καθ. Σπύρος Ἀσδραχάς, ὁ ὁποῖος μοῦ τὸ ἔστειλε καὶ σὲ φωτοτυπία γιὰ νὰ τὸ μελετήσω. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Ἀσδραχά καὶ ἀπὸ τῆ θέσης αὐτῆ.

καὶ τὴν Ροδάμνια, ποὺ ποτὲ δὲν θέλει ν' ἀγαπήσῃ
 τὸν δόλιο τὸν Καλλίμαχο, σήμερον θὰ νικήσῃ.
 Τὴν πλούσα τὴν δουλεύτρα τῆς θὰ στείλει ἡ Ροδάμνια 15
 μ' ἀποθυμὰ γυρεύοντας τριγύρου τὰ λαγκάδια,
 νὰ κ' εἶδῃ τὸν Καλλίμαχο καὶ νὰ τοῦ φανερώσῃ
 πὼς ἤκαμε ἀπόφασιν τὰ θέλει νὰ τοῦ δώσῃ.
 Καὶ γιὰ νὰ μὴν πολυλογῶ, μέσα σ' ἓνα σπιτάκι
 θὲ νὰ ἔμπουσιν κι δυὸ τῶνε νὰ σβήσουν τὸ φαρμ(άκι). 20
 Τοῦ πόθου τὴν ξεφάντωση νὰ κάμουν νὰ χαροῦσιν.
 τζ' ἀγάπης τὴν ἀποθυμὰ τὴν τέλεια νὰ δοῦσιν. /

67^v

Καλλίμαχος

Καθὼς τὸ λάφι ὄντε βαστᾶ στὸ στῆθος τὸ ξιφάρι.

15 δολεύτρα 16 μαποθυμιά//γυρεβγοτάς 17 καὶ βροί 22 αποθυμια//δοσου

Ὁ κώδικας ἀρ. 72 τῆς IEEE, τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰώνα, προέρχεται ἀπὸ τὴν Παροιμία τῆς Πάρου¹ καὶ ἀνήκε σὲ δυὸ Πάριους, πιθανότατα, ἐμπορευομένους, τὸν Ἀντώνιο Μαυρομάτη καὶ τὸν Φραντζέσκο Μαυρομάτη². Περιέχει κυρίως λογαριασμοὺς τῶν ἐτῶν 1722 - 1799, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένες ἐνδιαφέρουσες ἐνθυμήσεις (χρονικὰ σημειώματα)³. Στὸ φ. 67^r τοῦ κώδικα βρίσκονται καταγραμμένοι, κατὰ τρόπο ὅμως ἀρκετὰ βιαστικὸ καὶ πρόχειρο, 22 στίχοι· στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ φ. ὑπάρχει ἡ λέξις «Πρόλογος». Στὸ φ. 67^v, στὸ ἐπάνω μέρος, ὑπάρχει τὸ ὄνομα Καλλίμαχος καὶ ἀμέσως παρακάτω ἀντιγράφεται ἓνας μονάχα στίχος, καὶ αὐτὸς κατὰ τρόπο βιαστικὸ καὶ πρόχειρο. Τὸ ἴδιο ὄνομα ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ φ. 68^r, ποὺ εἶναι λευκό. Λευκὰ εἶναι καὶ τὰ ἐπόμενα φύλλα 68^v - 78^v. Οἱ 22 στίχοι τοῦ φ. 67^r, πού, ὅπως εἶπαμε, χαρακτηρίζονται ὡς Πρόλογος, ἀπηχοῦν στίχους ἀπὸ τοὺς προλόγους τῆς «Πανώριας» τοῦ Γεωργίου Χορτάτση, ὅπως μᾶς τοὺς παραδίδουν τὰ τρία χειρόγραφα τῆς : Νανιανὸς κώδικας, cl. XI, cod. XIX, 92(= N), κώδικας Δαπέργολα (= D) καὶ Ἀθηναϊκὸς κώδικας 2978 τῆς

1. Σύντομη παρουσίαση τοῦ κώδικα βλ. Σ. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις βιβλιοθηκῶν, πλὴν τῆς Ἐθνικῆς : Β'. Κώδικες τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 7 (1910), 325.

2. Βλ. Σ. Λάμπρου, ὁ.π.

3. Ὅρισμένες ἀπὸ τίς ἐνθυμήσεις αὐτὲς δημοσίευσεν ὁ Σ. Λάμπρος (Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη (ἀρ. 1 - 562), *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 7 (1910), 219, 221, 222).

Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης (= Α). Ὁ μοναδικὸς στίχος τοῦ φ. 67^v εἶναι ἐπίσης παρμένος ἀπαράλλαχτα, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀπὸ τῆ δεύτερη πράξη τῆς «Πανώριας», ὅπως μᾶς τὴν παραδίδει τὸ χφ Α.

Στὸν πρόλογο ὁμοῦ τοῦ φ. 67^r διαπιστώνουμε καὶ κάτι ποὺ παρουσιάζει ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον : στὸ ὡς τώρα ἄγνωστο αὐτὸ κείμενο (ποιμενικὴ κωμωδία;) γίνεται λόγος γιὰ τὸν ἔρωτα τοῦ Καλλιμάχου καὶ τῆς Ροδάμνιας (Ροδάμνης) καὶ ὄχι γιὰ τὸν ἔρωτα τοῦ Καλλιμάχου καὶ τῆς Χρυσορρόης ἢ τοῦ Λιβίστρου καὶ τῆς Ροδάμνης, ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ γνωστὰ βυζαντινὰ ἱπποτικὰ μυθιστορήματα «Καλλιμάχος καὶ Χρυσορρόη» καὶ «Λιβίστρος καὶ Ροδάμνη».

Ἡ «Πανώρια» τοῦ Γεωργίου Χορτάτση δὲν εἶχε ποτὲ τὴν τύχη νὰ τυπωθεῖ σὲ λαϊκὲς ἐκδόσεις τῆς Βενετίας, ὅπως ἡ «Ἐρωφίλη» καὶ ἄλλα ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ Πανώρια (ἢ Γύπαρης, ὅπως στὰ χφφ Ν, Α) τυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1879 ἀπὸ τὸν Κ. Σάθα, ὁ ὁποῖος ἐξέδωσε τὸ κείμενο βασισμένον στὸ χφ Ν¹. Τὰ βυζαντινὰ ἱπποτικὰ μυθιστορήματα «Καλλιμάχος καὶ Χρυσορρόη» καὶ «Λιβίστρος καὶ Ροδάμνη» περιέχονται (τὸ πρῶτο σὲ μοναδικὴ παράδοση) σὲ ἓνα ἀρκετὰ σημαντικὸ χειρόγραφο, στὸν κώδικα Scaligeranus 55, γραμμένα ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι². Καὶ τὰ δύο αὐτὰ μυθιστορήματα, ὅπως καὶ ἡ «Πανώρια», ἀργησαν πολὺ νὰ τυπωθοῦν (μόλις τὸ 1880 τὸ πρῶτο καὶ τὸ 1881 τὸ δεύτερο)³. Ἡ παρουσία λοιπὸν στὸ στιχοῦργημα τοῦ κώδικα ἀρ. 72 τῆς ΙΕΕΕ, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Παροιμία τῆς Πάρου, στοιχείων ἀπὸ τὴν «Πανώρια» τοῦ Χορτάτση,

1. Κ. Σάθα, *Κρητικὸν Θεάτρον ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ ἀγνώστων δραμάτων*, ἐν Βενετίᾳ 1879, σ. 177 - 282 : Κρητικὸῦ Θεάτρον μέρος τρίτον. Γύπαρις, ποιμενικὴ κωμωδία. Ἡ ποιμενικὴ αὐτὴ κωμωδία εἶχε δημοσιευθεῖ ἤδη τὸ 1878 ἀπὸ τὸν Σάθα σὲ αὐτοτελεῖ ἐκδοσὴ με τίτλο : Ὁ Γύπαρις, ποιμενικὴ κωμωδοτραγωδία, νῦν πρῶτον ἐκδομένη ἐκ χειρογράφου τῆς Μαριανῆς Βιβλιοθήκης, ἐν Βενετίᾳ 1878 (βλ. Γύπαρις, κρητικὸν δράμα. Πηγαῖ - κείμενον, ὑπὸ Ἑμμανουὴλ Κριαρᾶ, Athen 1940 (Texte und Forschungen zur Byzantinisch - Neugriechischen Philologie, Nr. 39), σ. 131 σημ. 1).

2. Τὸ μυθιστόρημα τοῦ «Καλλιμάχου», ὅπως εἶναι γνωστὸ, μᾶς ἔχει σωθεῖ μόνο στὸν κώδικα Scaligeranus 55 (φ. 1^r - 57^v), ἐνῶ ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ «Λιβίστρου» εἶναι ἀρκετὰ πλούσια. Γιὰ τὰ χειρόγραφα τῶν μυθιστορημάτων αὐτῶν βλ. τὴν ἀξιόλογη μελέτη τοῦ Μ. Χατζηγιακουμῆ, *Τὰ μεσαιωνικὰ δημώδη κείμενα. Συμβολὴ στὴ μελέτη καὶ στὴν ἐκδόσὴ τους (Α. Λιβίστρος - Καλλιμάχος - Βέλθανδρος)*, Ἀθήνα 1977, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

3. Ὁ «Καλλιμάχος καὶ Χρυσορρόη» τυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1880 ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρο (βλ. Sp. Lambros, *Collection de romans grecs en langue vulgaire et en vers*, Παρίσι 1880), ὁ ὁποῖος εἶχε ἐντοπίσει τὸν χαμένο καὶ ἀπὸ καιρὸ ἀναζητούμενο κώδικα Scaligeranus 55, ποὺ σήμερα βρίσκεται στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Leiden. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, τὸ 1881, τυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ καὶ ὁ «Λιβίστρος» ἀπὸ τὸν Wagner (βλ. W. Wagner, *Trois poèmes grecs du moyen-âge*,

και ή χρήση ονομάτων παρμένων, όπως φαίνεται, από τὰ βυζαντινά ιπποτικά μυθιστορήματα τοῦ «Καλλιμάχου» και τοῦ «Λιβίστρου», κειμένων πού περιέχονται στό ἴδιο χφ και πού, όπως εἶπαμε, ἀργησαν πολύ νά τυπωθοῦν, ἀποτελεῖ δυσεξήγητο φαινόμενο, πού θά προσπαθήσουμε νά τὸ διερευνήσουμε και νά τὸ ἐρμηνεύσουμε στή συνέχεια.

Ἄς ἐξετάσουμε τὸ στιχούργημα τοῦ κώδικα ἀρ. 72 τῆς IEEE λεπτομερειακά σέ σχέση με τοὺς προλόγους τῆς «Πανώριας» τοῦ Χορτάτση («Πρόλογος τῆς θεᾶς τῆς κωμωδίας τοῦ Γύπαρη», «Πρόλογος τοῦ Διὸς - Ἡλίου»), με τοὺς μεμονωμένους προλόγους πού κατὰ καιροὺς ἔχουν δημοσιευθεῖ¹, καθὼς και με τοὺς προλόγους τῶν ἄλλων θεατρικῶν ἔργων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας².

Ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχή πρέπει νά ἐπισημάνουμε τὴ μέτρια ποιητικὴ ἀξία τοῦ προλόγου τοῦ χειρογράφου και νά τονίσουμε ὅτι ὁ πρόλογος αὐτὸς συγκρινόμενος με τοὺς προλόγους ἄλλων ἔργων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας εἶναι πολύ κατώτερος. Παρὰ τίς ποιητικὲς αὐτὲς ἀδυναμίες του σημαντικὴ εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ πρόλογος τοῦ χφ 72 τῆς IEEE δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἶχε γραφεῖ γιὰ θεατρικὴ χρῆση, όπως μαρτυροῦν οἱ δύο πρῶτοι στίχοι του:

*Ἐλάτε νά γροικῆσετε, πολλοὶ πρεμαζοκτῆτε,
βάσανα νά γροικῆσετε, χαρὰ νά στοχαστῆτε,*

πού ἀπευθύνονται σέ ἀκροατήριον³. Τὸ πρῶτο αὐτὸ δίστιχο, ὅπου προσκαλοῦνται οἱ ἀκροατὲς(;) νά συγκεντρωθοῦν, εἶναι συνηθισμένο μοτίβο στὴν «Πανώ-

Βερολίνο 1881), ἀλλὰ με βάση τὸν κώδικα Neapolitanus και περιορισμένη χρησιμοποίηση τοῦ Scaligeranus. Ὁ «Λιβίστρος» τυπώθηκε με βάση τὸ χφ. τοῦ Leiden μόλις τὸ 1935 ἀπὸ τὴν Lambert (J. A. Lambert, *Le roman de Libistros et Rhodamné publié d'après les manuscrits de Leyde et de Madrid avec une introduction, des observations grammaticales et un glossaire*, Amsterdam 1935). Γιὰ τίς ἐκδόσεις τῶν βυζαντινῶν ἱπποτικῶν μυθιστορημάτων και γιὰ τὰ ἐκδοτικὰ τους προβλήματα βλ. Μ. Χατζηγιακουμῆ, *δ. π.*, ὅπου και ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

1. Βλ. Σ. Εὐαγγελάτου, *Ἱστορία τοῦ θεάτρου ἐν Κεφαλληνίᾳ (1600 - 1900)*, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 30 - 33, ὅπου δημοσιεύεται κείμενο με τίτλο : «Πρόλογος κωμωμένους εἰς ἔπαινον τῆς περιήμου νήσου Κεφαλληνίας, πατρίδας μας και τῶν Ἀρετῶν αὐτῆς, και τῆς τῶν Ἐνετῶν Ἀριστοκρατίας» και Gareth Morgan, *Three Cretan manuscripts*. Appendix 2, *Κρητικὰ Χρονικά*, 8 (1954), σ. 69 - 70, ὅπου δημοσιεύεται ὁ πρόλογος μιᾶς ἀγνωστῆς κωμωδίας, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα μόνολογο τῆς Ἀφροδίτης.

2. Γιὰ τοὺς προλόγους τῶν ἔργων τοῦ κρητικοῦ θεάτρου και κυρίως τοῦ Γεωργίου Χορτάτση σέ σύγκριση με τοὺς προλόγους τῶν θεατρικῶν ἔργων τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγέννησης βλ. V. Pecoraro, *Contributi allo studio del teatro cretese*. 1. I prologhi e gli intermezzi, *Κρητικὰ Χρονικά*, 24 (1972), 367 - 413.

3. Πρβλ. και Σ. Εὐαγγελάτου, *δ. π.*, σ. 19 :

*Γιαῦτος λοιπὸν ἀκροαταί, ἄρχοντες τιμημένοι,
ὀπόκαμεν ἡ χάρη σας νι εἴστεν ἐδῶ φερμένοι.*

ρια). Στὸν «Πρόλογο τῆς θεᾶς τῆς κωμωδίας τοῦ Γύπαρη», ποὺ περιέχεται στὰ χφφ N καὶ D, ἡ θεὰ λέει :

*Μὴν τό'χετε παράξενο, ἄρχοντες τιμημένοι,
ἀνὲν καὶ τώρα βρίσκεστε ξάφνου πρεμαζωμένοι
᾿ς τοῦτα τὰ δάση σήμερο, γιατί δική μου χάρη
σᾶς ἤφερε χαρὰ πολλή πασένας σας νὰ πάρη.
Μά, φαίνεται μου, βλέπω σας κι' ὄλοι σας καρτερεῖτε
περίσσο πεθυμητικοὶ ἐμὲ ν' ἀφονκραστήτε¹.*

Παρόμοιο μοτίβο ὑπάρχει καὶ στὸν ἴδιο πρόλογο, στοὺς στίχους 48 - 90 τοῦ χφ N, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στοὺς στίχους 48 - 94 τοῦ χφ. D ²:

*Καὶ τάσσω σας τὸ λοιπονὶς χαρὰ πολλή νὰ ᾿δῆτε
μὲ πλήσο περιδιάβασι καὶ ὄλοι ν' ἀφονκραστήτε.
Πολλὰ σᾶσε παρακαλῶ νὰ σωπασθῆ ἡ μιλιὰ σας.
᾿Ας εἶναι τὸ λοιπονιθές. Καὶ δότε μας τ' ἀφτιά σας
καὶ νὰ ᾿γροικήσετε ὄλοι σας, σᾶς τάσσω, νὰ χαρῆτε,
ἀπῆτις στρέψετε ἀπὸ ᾿δῶ, ᾿ς ὅ,τι καὶ ἀνὲ θωρηῆτε.
᾿Εδῶ ᾿ς τὴν ᾿Ιδα, ὀμπροστάς τῆς τιμότητάς σας,
σήμερο θέλετε χαρῆ μ' ὄλη τὴν συντροφιὰ σας³,*

καθὼς καὶ στὸν συντομότερο πρόλογο (ἀποτελεῖται ἀπὸ 20 στίχους), ποὺ βρίσκεται στὸ φ. 53^r τοῦ χφ A τῆς «Πανώριας» καὶ ποὺ ἴσως ἀποτελέσει τὸν πρόλογο σὲ κάποια παράσταση τοῦ ἔργου⁴ :

1. Γεωργίου Χορτάση, *Πανώρια*. Κριτικὴ ἔκδοση μὲ εἰσαγωγή, σχόλια καὶ λεξι-
λόγιο Ἑμμανουὴλ Κριαρᾶ, Θεσσαλονίκη 1975 (Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη,
2), σ. 59 στ. 1 - 6.

2. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Γεωργίου Χορτάση, *Πανώρια*, ὁ. π., σ. 5 - 6.

3. *Γύπαρις, κρητικὸν δράμα*, ὁ. π., σ. 146 στ. 59 - 66. Πρβλ. καὶ Γεωργίου Χορ-
τάση, *Πανώρια*, ὁ. π., σ. 61, στ. 75 - 77 :

*Τοῦτο σᾶς ἔκαμε ἐδεπὰ ξάφνου νὰ ᾿ρθῆτε τώρα
τόσο μακρὰ ἐκ τοῖ τόπους σας κ' ἐκ τῆ δική σας χώρα :
μόνο γιὰ νὰ γροικήσετε τὰ πάθη τως...*

Βλ. καὶ τὸ παρόμοιο μοτίβο :

*Γιαῖτος λοιπὸν ἀκροαταί, ἄρχοντες τιμημένοι,
ὀπόκαμεν ἡ χάρη σας κι' εἴστεν ἐδῶ φερμένοι,*

ποὺ ἀπαντᾶ στὸν Πρόλογο «Εἰς ἔπαινον τῆς περίφημου νήσου Κεφαλληνίας, πατρίδας
μας» (βλ. Σ. Εὐαγγελάτου, *Ἱστορία τοῦ θεάτρου ἐν Κεφαλληνίᾳ (1600 - 1900)*, ἐν ᾿Αθήναις
1970, σ. 30 - 31 στ. 27 - 28). Σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Εὐαγγελάτου, ὁ «Πρόλογος»
αὐτὸς ἔχει γραφεῖ γιὰ θεατρικὴ χρῆση (βλ. Σ. Εὐαγγελάτου, ὁ. π., σ. 29).

4. Βλ. *Γύπαρις, κρητικὸν δράμα*, ὁ. π., σ. 132 - 133.

*Ποιά ἀφορμὴ σᾶς ἔκαμε σήμερο ἐδῶ νὰ ῥθῆτε,
᾿ς τοῦτον τὸν τόπον ἔλοι σας νὰ περιμαζωχτῆτε;¹*

Στους ἔξι ἐπόμενους στίχους τοῦ χφ 72 τῆς IEEE (3 - 8) διαπιστώνουμε τὴν ὑπαρξὴ στοιχείων ποὺ πιστοποιοῦν ὅτι ὁ πρόλογος αὐτὸς ἔχει ἄμεση σχέση με τοὺς πρόλογους τῆς «Πανώριας». Στὴν ἐνόητα αὐτὴ γίνεται ἐπιγραμματικὰ λόγος γιὰ τὴ συνάντηση τοῦ Καλλιμάχου καὶ τῆς Ροδάμνιας σὲ ἀπόμερα καταπράσινα δάση, γιὰ κάποιον διάλογό τους καὶ γιὰ τὴν ἀπόφαση τοῦ Καλλιμάχου νὰ αὐτοκτονήσῃ («μὲ τὴν δικήν του χέρα»)². Τὰ ἐπεισόδια αὐτὰ ἀπηχοῦν τοὺς ἔρωτες τῶν βοσκῶν ὅπως ἀναφέρονται στοὺς πρόλογους τοῦ κρητικῆ αὐτοῦ ἔργου³.

Στους στίχους 9 - 14 ἔχουμε τὴν ἐπέμβαση τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης (γι' αὐτὸ στη γῆ θὰ κατεβῆ)⁴, ποὺ με τὴ βοήθεια τοῦ γιοῦ της τοῦ Ἔρωτα θὰ «νικήσῃ» τὴ Ροδάμνια. Παρόμοιο μοτίβο ἀπαντᾷ καὶ στὸν «Πρόλογο τοῦ Διδῶ-Ἡλίου», ποὺ, ὅπως εἴπαμε, βρίσκεται καὶ στὰ τρία χφφ N, D, A :

1. Σύμφωνα με τὸ χειρόγραφο, ὁ συντομώτατος αὐτὸς Πρόλογος πρέπει νὰ προστεθεῖ στὸν «Πρόλογο τοῦ Διδῶ-Ἡλίου» (βλ. *Γύπαρις, κρητικὸν δράμα*, ὁ. π., σ. 132).

2. Τὸ μοτίβο αὐτὸ (ἔρχεται νὰ θανατωθῆ με τὴν δικήν του χέρα) ἀπαντᾷ στὴν Ἐρωφίλη :

καὶ τίνος εἶν' ἡ κεφαλὴ, ἀπού' ναι ἴδω κομμένη;

*ΒΑΣ: Τ' ἀγαπτικοῦ σου τοῦ καλοῦ με τὴ δική του χέρα
κομμένη, σὺν τοῦ τύχαιων, ἔπνηθη θυγατέρα.*

(*Ἐρωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτζη* (1600), ἐκδιδομένη ἐκ τῶν ἀρίστων πηγῶν μετ' εἰσαγωγῆς καὶ λεξιλογίου, ὑπὸ Στεφ. Ξανθοῦδίδου, Athen 1928 (Texte und Forschungen zur Byzantinisch - Neugriechischen Philologie, ἀρ. 9), σ. 138 στ. 386 - 388). Ἐπίσης τοῦ ὑπάρχοντος ἐκδοτικῆς τραγούδια τῆς Κρήτης καὶ σὲ μαντινάδες (βλ. Β. Ποῦχλερ, Ἡ «Ἐρωφίλη» στὴ δημόσια παράδοση τῆς Κρήτης, *Ἀριάδνη*, 1 (1982), 204 - 205, 214).

3. Τὸ μοτίβο τῆς αὐτοκτονίας τοῦ Γύπαρη ἀπαντᾷ στὴ δευτέρη πράξη τῆς «Πανώριας» (στ. 437 - 440) :

*Μ' ἀπῆς τὰ πάθη δὲ μοροῦ τὰ τόσ' ἀποῦ μ' ἀξάνει
κ' οἱ γυδρηγτες κ' οἱ γρίμιες τση κ' οἱ τόσοι ἄλλοι πόνοι
νὰ κάμουσι νὰ κατεβῶ στὸν Ἄδην ὁ καημένος,
θὰ πέσω με τὴ χέρα μου σήμερο σκοτωμένος.*

4. Τὸ ἴδιο μοτίβο, τῆς καθόδου τῆς Ἀφροδίτης στὴ γῆ, ὑπάρχει, ὅσο ξέρω, μονάχα στὸν Πρόλογο ποὺ δημοσίευσσε ὁ Morgan (Three Cretan manuscripts, ὁ. π., σ. 69) :

*Σήμερο ἐκατέβηκα ἴπου τῶ ὄρανός ἀπάνω,
στὸν τόπο ἐτοῦτο ὡς βλέπε(τε), κ' ἦρθα ὀγιά νὰ γιάνω
ἕνα ποῦ ᾿ς τόσα κίνδυνα βρίσκεται μπερδεμένος
ὀγιά μινία κόρη ὀπου ἀγαπᾷ καὶ εἶναι ἀποθαμένος...*

καὶ τὴν παντρεϊάν των ᾽ς τό ᾽στερο, σὰν ἔρθῃ ἢ ᾽Αφροδίτῃ
 συναφορμά τως σήμερο ᾽ς τοῦτο τὸν Ψηλορείτῃ
 νὰ πέψη τὸ παιδάκιν της τὸν Ἔρωτα νὰ κάμη,
 δοξεύγοντάς τσι ἀδυνατά, νὰ σμίξουσιν ἀντάμι¹.

Ἄπαντᾶ ἐπίσης στὸ ἀπόσπασμα τοῦ χφ Ν (στ. 48 - 90) ἀπὸ τὸν «Πρόλογο
 τῆς θεᾶς τῆς κωμωδίας τοῦ Γύπαρη», πού, ὅπως εἶπαμε, ἀντιστοιχεῖ στοὺς
 στ. 48 - 94 τοῦ χφ D :

Πρίχου μισσέφετε ἀπὸ ᾽δῶ, μὲ χάρι τσ᾽ ᾽Αφροδίτης
 νὰ πέψη τὸ παιδάκιν της, ὅπου τῆς μοιάζει ἴτις,
 δεῖ θέλετε πὼς καὶ τοὺς δυὸ πέμπει νὰ τσι γυρέψῃ
 καὶ ἂ τζι εὔρη, τόσο ἀδυνατὰ πολλὰ νὰ τσι δοξέψῃ
 κ᾽ ἢ τόση τως περηφανειὰ καὶ πλήσα κακωσύνη
 κ᾽ οἱ γιῶργιτες ὅπου ᾽χασι νὰ στρέψου ᾽ς καλωσύνη
 ὄγιά τὴν λάβρα τὴν πολλὴ καὶ ἀδυνατὴ τὴν τόση
 φλόγα, πὸν μέσα ᾽ς τὴν καρδιά καὶ τῶ δυνονῶ ριζώση,
 προῖμα πὸν δὲν ἐλπίζασι τοῦτοι ποτὲ νὰ λάχου
 ἔτσι γοργὸ ᾽σὲ παιδωμὲς καὶ τόση ἀγάπη νὰ ᾽χου
 ᾽ς αὐτοὺς τοὺς νιούς, ὅπου ᾽χουσι τόση ὄργιτα μεγάλη
 καὶ τώρα ᾽ς τόσα κίντυνα βρίσκεται ὁ γεῖς κ᾽ ἢ γιάλλη.
 Μὰ τσ᾽ ᾽Αφροδίτης μπόρεσι ἦτονε αἰτία κ᾽ ὁ γιός της
 καὶ πᾶσα μιά δὲν τὲς κορασὲς ἄλλαξε ὁ λογισμὸς της²,

καθὼς καὶ στὸν συντομώτατο πρόλογο πού βρίσκεται στὸ φ. 53r τοῦ χφ Α :

παρὰ νὰ ἰδῆτε σήμερον τί βούλεται νὰ κάμη
 ἢ ᾽Αφροδίτῃ ἢ θεᾷ μὲ τὸν ὑγιό τζι ἀντάμι.
 Γιατὶ ἀδτείνῃ ἢ θεᾷ ὅπου ᾽θελε νὰ πέψη
 τὸ τέκνον της ἀγαπητὸν νὰ πὰ νὰ σαῖττέψῃ.
 Αὐτὸς μὲ τόση προθυμιὰ κάνει τὸ θέλημά της
 καὶ βλάπτει ὅποιον κἂν τοῦ ᾽πῆ κατὰ τὸ ζήτημά της³.

Στοὺς ἐπόμενους στίχους (15 - 18) ἡ δούλα τῆς Ροδάμνιας θὰ ἀναζη-
 τήσῃ τὸν Καλλιμάχο στὰ «λαγκάδια», γιὰ νὰ τοῦ ἀνακοινώσῃ τὴν ἀπόφαση
 τῆς Ροδάμνιας νὰ ἀνταποκριθεῖ στὰ αἰσθήματά του. Στὸς τέσσερις τελευ-

1. Γύπαρις, κρητικὸν δράμα, ἔ. π., σ. 151 στ. 89 - 92.

2. Ὁ. π., σ. 146 - 147 στ. 69 - 82.

3. Ὁ. π., σ. 133.

ταίους στίχους τοῦ προλόγου (στ. 19 - 22) γίνεται λόγος γιὰ τὴ συνάντηση τοῦ Καλλιμάχου καὶ τῆς Ροδάμνιας: «μέσα σ' ἓνα σπιτάκι / θὲ νὰ ῥ'μπουσι κι δυὸ τῶνε νὰ σβήσουν τὸ φαρμ(άκι). / Τοῦ πόθου τὴν ξεφάντωση νὰ κάμουν νὰ χαροῦσι...»).

Ὁ μοναδικὸς στίχος τοῦ ἄγνωστου αὐτοῦ θεατρικοῦ κειμένου ποὺ βρίσκεται καταγραμμένος στὸ φ. 67^v τοῦ χφ 72 τῆς IEEE :

Καθὼς τὸ λάφι ὄντε βαστᾶ στὸ στῆθος τὸ ξιφάρι

προέρχεται ἀπὸ τὴν «Πανώρια», ὅπου στὴ δευτέρα πράξη ὁ Γύπαρης μονολογώντας λέει ἀκριβῶς τὸν ἴδιο στίχο¹. Πρέπει μόνο νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι στὸ χφ Α ἀντὶ τὸ δοξάρι τῶν χφφ Ν καὶ D ὑπάρχει τὸ ξιφάρι, ὅπως στὸ χφ 72 τῆς IEEE².

Στοὺς 22 λοιπὸν στίχους ποὺ ἀποτελοῦν τὸν πρόλογο διαπιστώσαμε ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένα μοτίβα ποὺ ἀπαντοῦν στοὺς προλόγους ποὺ σώζονται στὰ χφφ τῆς «Πανώριας». Τὰ μοτίβα αὐτὰ βρίσκονται κυρίως στὸν «Πρόλογο τῆς θεᾶς τῆς κωμωδίας τοῦ Γύπαρη», ὅπως παραδίδεται ἀπὸ τὸ χφ Ν, καὶ στὸν «Πρόλογο τοῦ Διὸς - Ἡλίου», ποὺ, ὅπως εἶπαμε, ὑπάρχει καὶ στὰ τρία χφφ (Ν, D, Α). Ἐπίσης οἱ 22 στίχοι τοῦ προλόγου τοῦ χφ 72 τῆς IEEE ἀποτελοῦν συντομότατη περίληψη ὅσων λέγονται στοὺς δύο προλόγους τῆς «Πανώριας» κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ συντομότατου προλόγου ποὺ ὑπάρχει στὸ φ. 53^r τοῦ χφ Α. Οἱ δύο αὐτοὶ συντομότατοι πρόλογοι (τοῦ χφ Α (φ. 53^r) καὶ τοῦ χφ 72 τῆς IEEE), ἐκτὸς ἀπὸ τὶς οὐσιώδεις ὁμοιότητες ποὺ, ὅπως δείξαμε, παρουσιάζουν, ἔχουν περίπου καὶ τὴν ἴδια ἔκταση (20 στίχους ὁ πρῶτος, 22 ὁ δεύτερος). Ἡ περισσότερο ὅμως ἐκτυπη ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὸ στιχοῦργημα τοῦ χφ 72 καὶ στὸ κείμενο τῆς «Πανώριας» τοῦ Χορτάτση βρίσκεται στὸ στίχο :

Καθὼς τὸ λάφι ὄντε βαστᾶ στὸ στῆθος τὸ ξιφάρι,

ποὺ, ὅπως εἶπαμε, εἶναι ὁ ἴδιος μὲ στίχο ποὺ ἀπαντᾶ στὸ χφ Α τῆς «Πανώριας».

Ἀπὸ τὰ παραπάνω γίνεται φανερό ὅτι τὸ στιχοῦργημα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἔχει γραφεῖ κατ' ἀπομίμηση τῆς «Πανώριας» τοῦ Χορτάτση καὶ ὅτι ἀκολουθεῖ τὴν ἴδια παράδοση ποὺ ἀκολουθοῦν τὰ χφφ Ν καὶ Α, ποὺ ἔχουν κοινὴ καταγωγή³. Πρόκειται σίγουρα γιὰ ποιμενικὸ ἔργο (pastorale).

Ὅπως εἶπαμε, ὁ κώδικας 72 τῆς IEEE προέρχεται ἀπὸ τὴν Παροιμία τῆς Πάρου καὶ ἀνήκει στὸν Ἀντώνιο Μαυρομάτη καὶ στὸν Φραντζέσκο Μαυ-

1. Γεωργίου Χορτάτση, *Πανώρια*, ὁ. π., σ. 94 στ. 149.

2. Βλ. ὁ. π. (κριτικὸ ὑπόμνημα).

3. Βλ. Γεωργίου Χορτάτση, *Πανώρια*, ὁ. π., σ. 7.

ρομάτη. Οί λογαριασμοί που περιέχονται σ' αυτόν, τὰ χρονικά σημειώματα και τὸ στιχοῦργημα τοῦ φ. 67^{r-v} ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ διαφορετικά χέρια. Μονάχα τὸ σημείωμα τοῦ φ. 96^v καθὼς και τὰ δύο σημειώματα τοῦ φ. 92^r, που χρονολογοῦνται ἀντίστοιχα στὰ 1699, 1701 και 1704, και τὸ στιχοῦργημα που μᾶς ἐνδιαφέρει ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι.

Στὸν κώδικα δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἐνδειξη γιὰ τὸν ποιητὴ οὔτε και τὸν γραφέα τοῦ στιχοῦργήματος, που, ὅπως δείχνουν τὰ σφάλματα τοῦ χειρογράφου, φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο. Πιθανότατα ὁ γραφέας, που ταυτίζεται με τὸν γραφέα τῶν σημειωμάτων στὰ φ. 92^r και 96^v, ἀντέγραψε τὸν πρόλογο και τὸν μοναδικὸ στίχο τοῦ φ. 67^v ἀπὸ κάποιο θεατρικὸ κείμενο που ἀσφαλῶς γνώριζε και που δὲν τὸ συνέθεσε ὁ ἴδιος. Ἐξάλλου τὰ λευκά φύλλα (67^v - 78^v) τί ἄλλο μπορεῖ νὰ σημαίνουν παρὰ τὸ ὅτι ὁ γραφέας εἶχε ὑπόψη του θεατρικὸ κείμενο με συγκεκριμένη ἔκταση, που τὴ θεατρικὴ του χρῆση μαρτυροῦν, ὅπως εἴπαμε, οἱ δύο πρῶτοι στίχοι τοῦ προλόγου, που ἀπευθύνονται σὲ ἀκροατήριο. Τὸ ἀρχικὸ αὐτὸ θεατρικὸ κείμενο συντέθηκε, ὅπως εἴπαμε, κατ' ἀπομίμηση τῆς ποιμενικῆς κωμωδίας «Πανώριας» τοῦ Χορτάτη. Ὁ ποιητὴς ὅμως εἶχε ὑπόψη του, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, και τὰ δύο βυζαντινὰ ἱπποτικὰ μυθιστορήματα τοῦ «Καλλιμάχου» και τοῦ «Λιβίστρου», ἀπὸ τὰ ὅποια παίρνει τὰ ὀνόματα τῶν ἡρώων του.

Στηριζόμενοι στὴ γλώσσα τοῦ στιχοῦργήματος τοῦ φ. 67^{r-v} μπορούμε βásiμα νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ποιητὴς τοῦ ἀρχικοῦ θεατρικοῦ κειμένου που εἶχε ὑπόψη του ὁ γραφέας ἦταν Κρητικὸς και μάλιστα ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Κρήτη¹. Θὰ ἀνῆκε ἀσφαλῶς στοὺς Κρητικὸς ἐκείνους που κατὰ τὴ διάρκεια τῶν Τουρκοβενετικῶν πολέμων τοῦ 17ου αἰώνα κατέφυγαν πρὸς τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ὡς πρόσφυγες². Καὶ τὸ θεατρικὸ αὐτὸ κείμενο ἀνῆκει στὸν ἴδιο κύκλο με τὸ γνωστὸ κρητικὸ ἐπίσης ποίημα «Λεηλασία τῆς Παροικίας τῆς Πάρου», που χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα³. Σὲ ἔξι στίχους τῆς «Λεηλασίας» (241 - 246) περιγράφεται ἡ τραγικὴ θέση τῶν γυναικῶν τῆς Κρήτης που εἶχαν καταφύγει στὸ νησί⁴:

1. Σημειώνουμε ἐνδεικτικά: ὄξω (4), δικήν του χέρα (8), θέλει ἔρθει (12), πλούσα (15), ἤκαμε (18), θε νά 'μπουσι κι οἱ δύο τῶνε (20), ὄντε (23). Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ ὁμοιότητα που παρουσιάζουν γλωσσικὰ ἰδιώματα τῶν Κυκλάδων πρὸς ἰδιώματα τῆς Κρήτης ὀφείλονται στοὺς ἐποικισμοὺς Κρητικῶν στὶς Κυκλάδες· γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. π.χ. Β. Σφυρόερα, Κρητικὰ ἐπώνυμα εἰς τὰς Κυκλάδας, *Πεπραγμένα Β' Διεθοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, 4 (1969), 457, ὅπου και ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Βλ. Β. Σφυρόερα, *ὁ. π.*, 458 - 459, 463 - 464.

3. Ε. Κριαρᾶ, *Λεηλασία τῆς Παροικίας τῆς Πάρου* (Κρητικὸν ποίημα τοῦ 17ου αἰῶνος), *Ἀθηνᾶ*, 48 (1938), 119 - 162.

4. *Ὁ. π.*, σ. 124, 136 και 153. Πρβλ. και Β. Σφυρόερα, *ὁ. π.*, σ. 464.

*Κι ἀρχίζουν οἱ γυναῖκες οἱ καημένες
περιτοπλιάς οἱ Κρητικὲς οἱ ξένες
νὰ κλαῖσι, νὰ θρηνοῦνται τὴν σκλαβιάν τως,
τὴν κακορριζικιάν καὶ τὴν ξενιάν τως,
λέγοντας μοιρολόγια ὀποῦ κἀνα
τσο' ἀνθρώπους μαῦρα δάκρυα κι ἐβγάνα.*

Ἐάν ἡ ὑπόθεσή μας εἶναι ὀρθή, τὸ θεατρικὸ αὐτὸ κείμενο, ποῦ ὁ ἄγνωστος γραφέας τοῦ χφ 72 τῆς IBBE ἄρχισε νὰ τὸ καταγράφει στὰ τέλη τοῦ 17ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα, πρέπει νὰ ἔχει γραφεῖ ἀρχικὰ στὴ δεύτερη πεντηκονταετία τοῦ 17ου αἰώνα.

Ἐκτός ὅμως ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς «Πανώριας» τοῦ Χορτάτση ποῦ ἐπισημάνσαμε ὅτι ὑπάρχουν στὸ στιχοῦρημα αὐτό, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ τὰ ὀνόματα Καλλιμάχος καὶ Ροδάμνια, ποῦ εἶναι τὰ ὀνόματα τῶν ἡρώων σὲ δύο γνωστὰ βυζαντινὰ ἱπποτικὰ μυθιστορήματα : στὸν «Καλλιμάχο καὶ Χρυσορόδη» καὶ στὸν «Λίβιστρο καὶ Ροδάμνη». Τὰ κείμενα αὐτὰ ἀποτελοῦν τὴν πιθανότερη πηγή ἀπ' ὅπου ὁ ἄγνωστος κρητικὸς ποιητὴς ἀντλήσε τὰ ὀνόματα τοῦ ἔργου του. Τὰ ὀνόματα Καλλιμάχος καὶ Ροδάμνια (Ροδάμνη) δὲν μαρτυροῦνται ὡς νεοελληνικὰ βαφτιστικά¹. Ὁ ποιητὴς τοῦ ἄγνωστου θεατρικοῦ ἔργου, ποῦ ἀπόσπασμά του ἐξετάζουμε, τὰ γνώριζε προφανῶς ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ ἱπποτικὰ μυθιστορήματα τοῦ «Καλλιμάχου» καὶ τοῦ «Λίβιστρο», ποῦ, ὅπως σημειώσαμε καὶ στὴν ἀρχή, περιέχονται καὶ τὰ δύο στὸ ἴδιο χειρόγραφο καὶ ἄργησαν πολὺ νὰ τυπωθοῦν. Συνεπῶς τὰ γνώριζε ἴσως ἀπὸ προφορικὴ παράδοση.

Μιὰ ἄλλη ἐκδοχὴ εἶναι ὅτι τὸ ἀποσπασματικὸ αὐτὸ θεατρικὸ κείμενο ἔχει ἄμεση ἢ ἕμμεση σχέση μὲ τὴν χειρόγραφη παράδοση τῶν βυζαντινῶν αὐτῶν μυθιστορημάτων. Γιὰ τὸ μοναδικὸ χφ τοῦ «Καλλιμάχου», τὸν κώδικα Scaligeranus 55, ποῦ περιέχει καὶ τὸν «Λίβιστρο», ἔχουν διατυπωθεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Λάμπρου διάφορες ἀπόψεις γιὰ τὴν καταγωγή του. Ἀρχικὰ προτάθηκε ἡ κυπριακὴ καὶ γενικὰ ἡ νησιωτικὴ του καταγωγή, καὶ ἀργότερα ὅτι «θα πρέπει νὰ προσδιοριστῇ μᾶλλον ἡ Κρήτη ὡς ὁ πιὸ πιθανὸς τόπος τῆς γραφῆς του»². Ἡ ὑπαρξὴ τῶν ὀνομάτων Καλλιμάχος καὶ Ροδάμνη, ποῦ, ὅπως εἴπαμε, δὲν μαρτυροῦνται ὡς νεοελληνικὰ βαφτιστικά³, σὲ θεατρικὸ κείμενο ποῦ γράφτηκε κατ' ἀπομίμηση τῆς «Πανώριας» τοῦ Χορτάτση, πιθανότατα ἀπὸ

1. Βλ. Ἄ. Μπούτουρα, *Τὰ νεοελληνικὰ κύρια ὀνόματα*, ἐν Ἀθήναις 1912.

2. Βλ. Μ. Χατζηγιακουμῆ, *δ. π.*, σ. 36 καὶ 170.

3. Τὸ ὄνομα Καλλιμάχος ἀπαντᾷ στὸ θεατρικὸ ἔργο *Mandragola* τοῦ Niccolò Machiavelli (βλ. *Niccolò Machiavelli, Teatro. Andria, Mandragola, Clizia*, a cura di Guido Davico Bonino, Torino 1979).

Κρητικό πρόσφυγα τών Τουρκοβενετικών πολέμων τοῦ 17ου αἰώνα καὶ ποὺ τὸ χειρόγραφό του, ἴσως, προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν Κρήτη, προσθέτει ἕνα ἀκόμη στοιχεῖο γιὰ τὴν πιθανὴ κρητικὴ καταγωγὴ τοῦ Scaligeranus, καθὼς καὶ γιὰ τὴ διάδοση τῶν βυζαντινῶν ἱπποτικῶν μυθιστορημάτων στὴν Κρήτη, ὅπου ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ πιθανότατα ἀντιγράφηκαν ἢ διασκευάστηκαν¹.

Πρὶν ἀπὸ δέκα περίπου χρόνια, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀγορᾶς ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τοῦ χφ 7466 τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Thomas Phillipps, εἶχε τονιστεῖ ἡ ἐπίδραση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ὄχι μόνον στὰ Ἑπτάνησα ἀλλὰ καὶ σὲ ὀλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἀφοῦ στὸ χφ αὐτὸ περιέχονται καὶ ἕμμετρα δημῶδη κείμενα Χίων λογίων μὲ ἔντονες ἐπιδράσεις ἀπὸ ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας². Τὸ στιχοῦργημα τοῦ χφ 72 τῆς IEEE, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ συντομώτατο πρόλογο καὶ ἕνα μονάχα στίχο τοῦ κειμένου, πιστοποιεῖ ὑπαρξὴ θεατρικοῦ ἔργου, ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ὀνομάσουμε «Καλλιμαχο» ἀπὸ τὸν ἥρωα τοῦ ἔργου³, καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴ μεγάλη πρᾶγματι ἐπίδραση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας στὴ μεταγενέστερη λογοτεχνικὴ καὶ ἰδιαίτερα θεατρικὴ παραγωγὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐλάχιστες εἶναι οἱ μαρτυρίες ποὺ μᾶς σώθηκαν. Ἐπιπρόσθετα διευρύνει τὶς γνώσεις μας σὲ τοπικὸ καὶ εἰδολογικὸ ἐπίπεδο γιὰ τὴ θεατρικὴ παραγωγὴ στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου. Ὡς τῶρα γνωρίζαμε τὴν ὑπαρξὴ θρησκευτικῶν δραμάτων ἀπὸ τὴ Χίο⁴ καὶ θρησκευτικῶν θεατρικῶν παραστάσεων στὴ Νάξο, ποὺ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴ δράση τῶν Ἰησοῦτιῶν στὸν ἑλληνικότατο αὐτὸ χῶρο⁵. Στὶς μαρτυρίες αὐτὲς πρέπει νὰ προστεθεῖ τῶρα καὶ τὸ στιχοῦργημα τοῦ χφ 72 τῆς IEEE, ποὺ προέρχεται ἀσφαλῶς ἀπὸ ἄγνωστο ὡς τῶρα θεατρικὸ κείμενο στὸ ὁποῖο ὑπάρχουν ἔντονες ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν «Πανώρια» τοῦ Χορτάτση καὶ τὰ ὀνόματα ἀπὸ δύο βυζαντινὰ ἱπποτικὰ μυθιστορήματα, τὸν «Καλλιμαχο» καὶ τὸν «Λίβιστρο», ποὺ πιθανότατα ἀντιγράφηκαν ἢ διασκευάστηκαν στὴν Κρήτη. Τὸ στιχοῦργημα αὐτὸ ἀπὸ τὴν Παροιμία τῆς Πάρου ἀποτελεῖ φαινόμε-

1. Βλ. καὶ Μ. Μανούσακα, *Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 8, ὅπου καὶ βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τοῦ τόπου γραφῆς ἢ διασκευῆς τῶν βυζαντινῶν μυθιστορημάτων.

2. Μ. Ι. Μανούσακα, *Θησαυρίσματα*, 10 (1973), 407 - 408.

3. Τὸ ὄνομα «Καλλιμαχος» ὑπάρχει, ὅπως εἶπαμε, στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ φ. 67ν ὅπου εἶναι καταγραμμένος ὁ μοναδικὸς στίχος τοῦ κειμένου καθὼς καὶ στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ λευκοῦ φύλλου 68γ.

4. Βλ. *Θέατρο*, τ. ΙΑ', τεῦχος 67/68 (Μᾶης - Αὐγούστος) 1981, σσ. 126 - 127 καὶ *Ἀγνώστου Χίου Ποιητῆ, Δαβίδ. Ἀνέκδοτο διαλογικὸ στιχοῦργημα*. Ἀνεύρεση - κριτικὴ ἔκδοση Θωμᾶ Ι. Παπαδοπούλου, Ἀθήνα 1979 (Βιβλιοθήκη Γενικῆς Παιδείας 9).

5. Βλ. τὴ μελέτη τοῦ Βάλτερ Ποῦχτερ, *Ἰησοῦτικὸ θέατρο στὸ Αἶγαῖο τοῦ 17ου αἰώνα*: Ἰησοῦτικὴ παράσταση σὲ ἐκκλησία τῆς Νάξου τὸ 1628 στὸν παρόντα τόμο.

μενο όχι, ίσως, μοναδικό, παράλληλο όμως με τον Ίησουϊτικό θέατρο, αλλά προφανώς άσχετο με αυτό, και δίνει νέα διάσταση στις γνώσεις μας για την κρητική λογοτεχνία και τις επιδράσεις της στη μεταγενέστερη θεατρική παραγωγή.

ΙΗΣΟΥΪΤΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ

ΙΗΣΟΥΪΤΙΚΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΣΕ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ ΤΟ 1628

Ἡ ἀνακοίνωση τῆς ὑπαρξῆς θρησκευτικῶν δραμάτων ἀπὸ τῆ Χίο τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰώνα¹ καὶ ἡ πρόσφατη δημοσίευση τοῦ *Δαβίδ*², μαζὶ μὲ ὀρισμένες πληροφορίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων, ἀνέκδοτων ἀκόμη, θρησκευτικῶν δραμάτων ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο³, διαφοροποιοῦν τὸ κάπως στερεότυπο σχῆμα τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου τοῦ 17ου αἰώνα, ἀπὸ τὴ φθίνουσα κρητικὴ λογοτεχνία στὴν ἐπτανησιακὴ δραματολογία τοῦ 18ου αἰώνα⁴. Σ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν τῆ Χίο καὶ σχετίζονται μὲ τὸ θεσμὸ τῶν Ἰησουϊτικῶν σχολῶν στὸ νησί, ἄς προστεθοῦν ἐδῶ δύο ἄλλες πληροφορίες, ποὺ ἀφοροῦν τῆ Νάξο καὶ σχετίζονται ἐπίσης μὲ τὰ Ἰησουϊτικὰ κολλέγια. Ἡ μία ἀναφέρεται σὲ θρησκευτικὴ θεατρικὴ παράσταση ποὺ ἔγινε σὲ ἐκκλησίᾳ τῆς Νάξου τὸ 1628, τὴν ἡμέρα τῆς δημόσιας πομπῆς τοῦ *Corpus Christi*, ἐνώπιον τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, καὶ ἡ ἄλλη εἶναι τὰ ἀποσπάσματα ἐνὸς «μυστηρίου» τοῦ *Ἀγίου Γεωργίου*, συγκεκριμένα τὰ λόγια ἐνὸς σύντομου ρόλου, ποὺ ἡ γλώσσα τους μᾶς ὀδηγεῖ ἐπίσης στὴ Νάξο τοῦ 17ου αἰώνα (τὸ κείμενο αὐτὸ θὰ ἐκδώσει προσεχῶς ἡ Ἑλένη Τσαντσάνογλου). Ἡ σύμπτωση τῆς ἀνεύρεσης τῶν δύο πληροφοριῶν αὐτῶν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἤδη γνωστά, ἐπιβάλλει καὶ μιὰ γενικότερη ἐξέταση τῆς μορφωτικῆς δραστηριότητος τοῦ τάγματος αὐτοῦ στὸ Αἶγαῖο τοῦ 17ου αἰώνα, στὰ πλαίσια τῆς ὁποίας πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν καὶ ἐνδεχόμενες θεατρικὲς παραστάσεις στὸν ἑλληνόφωνο χῶρο ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ τὰ Ἐπτάνησα.

Ἡ ὀργάνωση θεατρικῶν παραστάσεων, μία ἢ δύο φορές τὸ χρόνο, ἀποτελοῦσε σταθερὸ στοιχεῖο τῆς γλωσσικῆς ἐκπαίδευσης στὰ Ἰησουϊτικὰ κολλέγια⁵, τὰ ὁποῖα εἶναι, τὸν 17ο αἰώνα, διαδόμενα σὲ ὅλη τὴν Κεντρικὴ καὶ τὴ

1. Μ. Ι. Μανούσικας, *Θεσμοὶ* 10 (1973), σσ. 381 ἐξ.

2. *Ἀγνώστου Χίου Ποιητῆ, Δαβίδ. Ἀνέκδοτο διαλογικὸ στιχοῦργημα, ἀνεύρεση - κριτικὴ ἐκδοση* Θωμᾶ Ι. Παπαδοπούλου, Ἀθήνα 1979 (Βιβλιοθήκη Γενικῆς Παιδείας 9).

3. *Θέατρο* 67/68 (1981), σ. 126.

4. Βλ. κυρίως Β. Πούχνερ, *Θέατρο* 64 - 66 (1981), σσ. 123 - 125.

5. Λεπτομερειακὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ λειτουργία τῶν παραστάσεων στὰ Ἰησουϊτικὰ κολλέγια βλ. στὸ μελέτημά μου : *Θεατρολογικὲς ἐρευνες γιὰ τὸ πρότυπο τοῦ «Ζήνωνα», Θεσμοὶ* 17 (1980), σσ. 206 - 284, ἰδίως σσ. 209 - 219.

Νότια Ευρώπη¹. Σκηνοθέτης ήταν ο καθηγητής της ρητορικής, που ήταν συχνά και ο συγγραφέας του έργου και ήθοιοι οι μαθητές. Γλώσσα της παράστασης ήταν συνήθως η λατινική, συχνά όμως και οι *linguae vernaculae*. Η τεράστια έγγογραφία του ιησουϊτικού θεάτρου δεν έχει έρευνηθεί ακόμα επαρκώς². Το τάγμα, με την καταπληκτική του οργάνωση, χρησιμοποίησε το θέατρο ως μέσον προσηλυτισμού, και η δραματουργία των έργων που ανεβάστηκαν προσαρμοζόταν πολύ έξυπνα στις εκάστοτε τοπικές συνθήκες (βλ. π.χ. τις παραλλαγές του *Ζήνωνα*)³ και προέβαλλε το παιδαγωγικό έργο του τάγματος. Φτάνει να αναφέρουμε εδώ τί ρόλο έπαιξε το θέατρο π.χ. στην 'Ιαπωνική 'Αποστολή: όχι μόνο γνωρίζουμε σήμερα πάνω από 100 τίτλους από την ιαπωνική θεματογραφία⁴, αλλά έχει αποδειχθεί πως υπήρξαν και παραστάσεις στην 'Ιαπωνία⁵ (ιδίως το θέμα της *Θυσίας του 'Αβραάμ*)⁶ και στις Φιλιππίνες⁷, και πιθανολογείται πως οι αρχές του kabuki επηρεάστηκαν από τέτοιες θρησκευτικές παραστάσεις (κυρίως στη χρησιμοποίηση σκηνικών μηχανών)⁸. Αυτά μόνο για να φανεϊ πόσο μεγάλη σημασία έδωσαν οι 'Ιησουϊτες στις θεατρικές παραστάσεις στα πλαίσια του προσηλυτιστικού τους έργου.

1. Γνωρίζουμε πάνω από 200 πόλεις που είχαν τέτοια σχολεία στο χρονικό διάστημα 1543 - 1773.

2. Για τη βιβλιογραφία του 'Ιησουϊτικού θεάτρου βλ. Ποϋχνερ, *δ. π.*, σσ. 209 - 212, με τις εξής συμπληρώσεις: J. M. Valentin, *Le théâtre des Jesuites dans les pays de langue allemande (1554 - 1680)*, 3 τόμοι, Bern 1978. Τοϋ ίδιου, Beiträge zur Bibliographie des Jesuitentheaters, *Daphnis* 7 (1978), σσ. 155 - 179. Τοϋ ίδιου, Nouvelle contribution à la bibliographie de théâtre des Jesuites (bibliothèques non allemandes), *Daphnis* 7 (1978), σσ. 463 - 496. F. Rädle, Aus der Frühzeit des Jesuitentheaters, *Daphnis* 7 (1978), σσ. 403 - 462.

3. Ποϋχνερ, *δ. π.*, σσ. 251 έξ., 271 έξ.

4. Th. Immoos, Japanische Helden des europäischen Barocktheaters, *Maske und Kothurn* 27 (1981), σσ. 36 - 56. Για την 'Ιαπωνική 'Αποστολή γενικά: C. R. Boxer, *The Christian Century in Japan, 1548 - 1650*, Berkeley/Cambridge 1951. Για τὰ κολλέγια: D. Schilling, *Das Schulwesen der Jesuiten in Japan*, Münster/W. 1931.

5. Th. Leims, Mysterienspiel und Schultheater in der japanischen Jesuitenmission des 16. Jahrhunderts, *Maske und Kothurn* 27 (1981), σσ. 57 - 71. E. Harich - Schneider, *A History of Japanese Music*, London 1973, σσ. 455 έξ.

6. Βλ. L. Frois, *Die Geschichte Japans (1549 - 1578). Nach einer Handschrift der Ajunda-Bibliothek in Lissabon übers. und kommentiert von G. Schurhammer und E. A. Voretzsch*, Leipzig 1928, σσ. 163 έξ., 264, 288, 405.

7. A. Huonder, Zur Geschichte des Missionstheaters, *Abhandlungen aus Missionskunde und -geschichte*, 2. Heft, Aachen 1918, σ. 38.

8. Th. Leims, Europäische Mechanik auf der Kabuki- und Joruribühne, *Bonner Zeitschrift für Japanologie* 1 (1979), σσ. 263 - 244.

Ἐπάρχει ὅμως κι ἓνα ἄλλο παράδειγμα, ποὺ ἀφορᾷ ἄμεσα τὸν ἐλληνόφωνο χῶρο, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀξιοποιηθεῖ ἀκόμα ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου. Στὸ ἐλληνικὸ κολλέγιο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Ρώμης, μὲν ἄλλοι τέσσερα χρόνια μετὰ τὴν ἰδρυσὴ του¹, τὸ 1580, παρακολουθεῖ ὁ Θεόδωρος Ρέντιος μιὰ ἀπαγγελία τῶν «ἀγίων παθῶν». Τὸ σχετικὸ χωρίο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ ἐπιφανοῦς λογίου ἀπὸ τῆ Χίο (1510/20 - 1580) «al Illustrissimo e Reverendissimo signor il cardinal Sirleto, nostro patrone» ἔχει ὡς ἐξῆς : «Τὸ τριώδιον ἤδη πέρας εἴληφεν, ἐπιφανέστατε ἡμῶν δέσποτα, τὸ δὲ καλούμενον πεντηκοστάριον ἐξῆς μετὰ τοῦτο τὴν πεντηκοστάδα τῶν μετὰ τὴν σήμερον ἡμερῶν ἀνυμνεῖ, ἀπὸ τοῦ μεσονυκτίου τοῦ ἁγίου καὶ μεγάλου σαββάτου ἀρχόμενον. . . τὰ παιδία ταῦτα ἱερομανοῦσιν ἐν τῷ οἴκῳ τούτῳ οὕτως, ὥστε οὐδὲ ὥραν μίαν τῆ σπουδῆ προσέχειν ἐθέλειν ἐν ταῖς τοιαύταις ἡμέραις, ἀλλ' ἄνω καὶ κάτω περιτρέχουσιν, ὁ μὲν τὰς κανδήλας πλύνων, ὁ δὲ τὸ θυμιατήριον περιτριβὼν, ὁ δὲ βωμοὺς περιπεταννὸς λινοῖς ἡμιτυβίοις, ὁ δὲ εἰκόνας τοῖς τοίχοις προσηλῶν, οἱ δὲ καὶ ξίφεσιν ἐσπασμένοις διενυκτέρευσαν περὶ τὸν τάφον τὸν ἁγίον τὴν κονστωδῖαν μιμούμενοι. παραλείπω ἄπερ ποιοῦσιν ἀμύπολλα ὄντα, περὶ δὲ τῆς τῶν ἁγίων παθῶν τραγωδίας ἴστω ἢ λαμπροτάτῃ δεσποτεία σου ὅτι ἕκαστος τούτων ἔτοιμός ἐστιν ἀπομνημονεῦσαι τὸ μέρος τὸ δοθὲν αὐτῷ ὥστε εἴποτε δόξει τῆ σῆ ἀθηντία καὶ τῆ τοῦ ἐκλαμπροτάτου Καράπφα, ῥάδιον ἔσται ὑμῖν θεαταῖς γενέσθαι ποτέ, μᾶλλον δὲ ἀκροαταῖς, ἢν βούλησθε πρὸς ἡμᾶς ἐλθεῖν ποτε ἐπισκεψόμενοι πῶς ἔχει τὰ ἡμέτερα. οὐχ ὄλην δὲ τὴν τραγωδίαν ἐξέμαθον διὰ τὸ ἀνεπαχθές, ἀλλὰ τὰ καιριώτερα. περὶ ταύτης οὖν ἔσται το ὑμῖν δόξαν, ἢ δὲ σῆ ἀθηντία εὐθυμοίη καὶ εὐτυχῶς καὶ μακαρίως διαβιώη.

*dal collegio greco./ d(ella) v(ostra) S(ignoria) illustris(sima) ser(vo) Teodoro Rendio*².

Βέβαια δὲν γνωρίζουμε ἂν πράγματι πρόκειται γιὰ μιὰ «rappresentazione teatrale»³ ἢ ἀπλῶς γιὰ μιὰ ἀπαγγελία μὲ συμβολικὲς κινήσεις,

1. C. Korolevsky, Les premiers temps du Collège Grec de Rome (1576 - 1622), *Stoudion* 3 (1926), σσ. 85 - 89, 4 (1927), σσ. 137 - 151, 6 (1929 - 30), σσ. 40 - 48. V. Peri, Inizi e finalità ecumeniche del Collegio Greco in Roma, *Aevum* 44 (1970), σσ. 1 - 71. J. W. Wos, Cronaca degli allievi del Collegio Greco in Roma (1577 - 1640), *Archivio Storico della Calabria e della Lucania* 40 (1972), σσ. 129 - 197.

2. Ἡ ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸν cod. Vat. gr. 2124, 67 δημοσιεύεται ἀπὸ τὴν A. Meschini, *Teodoro Rendios*, Padova 1978 (Università di Padova. Studi bizantini e neogreci 11), σσ. 77 ἐξ.

3. «Rendios morì dopo la Pasqua del 1580, in quanto la lettera 21 al Sirleto relativa a una rappresentazione teatrale d'argomento sacro, allestita dagli alunni del Collegio, può riferirsi solo alla Pasqua de quell'anno, che cadde il 3 aprile» (Meschini, *ἰ. π.*, σ. 10).

οὔτε ἂν ἦταν αὐτοτελές ἔργο αὐτῆ ἢ «τραγωδία»¹ ἢ συρραφή ἀποσπασμάτων τῶν Γραφῶν, καί σέ ποιὰ γλώσσα εἶχε παρασταθεῖ, λατινικά ἢ ἑλληνικά². Ἡ σημασία ὅμως τῆς εἵδησης αὐτῆς, παρά τις ἐπιμέρους ἀβεβαιότητες, εἶναι μεγάλη, γιατί ἀποδεικνύεται πῶς τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης, στὸ ὁποῖο φοίτησε ἓνα πολὺ μεγάλο μέρος τῆς ἑλληνικῆς λογιόσύνης τοῦ 17ου αἰώνα³, εἶχε υἱοθετήσει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴν ἰδέα τῶν θρησκευτικῶν «παραστάσεων», ὅπως γινόταν καὶ στὰ ἐκπαιδευτικὰ προγράμματα τῶν, πρῶτων τότε ἀκόμα, ἰησουϊτικῶν κολλεγίων⁴.

Κυρίως τρία τάγματα εἶχαν ἀναλάβει τὴν καθολικὴ προπαγάνδα στὰ νησιὰ καὶ στὶς ἀκτὲς τοῦ Αἰγαίου : οἱ Ἰησουῖτες, οἱ Φραγκισκανοὶ καὶ οἱ Καπουκίνοι⁵. Σὲ συσχετισμὸ ὅμως μὲ τὴν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου μᾶς ἐνδιαφέρουν κυρίως οἱ πρῶτοι, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν τὶς θεατρικὲς παραστάσεις ὡς μέρος τοῦ σχολικοῦ τους προγράμματος⁶ καὶ τὴν ἐγκατάσταση καὶ διεύθυνση ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων ὡς μέρος τῆς προσηλυτιστικῆς ἀποστολῆς τους⁷. Ἦδη τὸ 1583 φτάνουν οἱ πρῶτοι πατέρες τῆς Γαλλικῆς Ἀποστολῆς στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἐπιδίδονται σὲ μορφωτικὸ καὶ ἐκπαιδευτικὸ ἔργο ὡς τὸ 1586⁸. Τὸ 1607 φτάνουν πάλι πατέρες τῆς

1. "Nella seconda [lettera], da porsì nella Pasqua del 1580, il cardinale è invitato ad assistere alla rappresentazione d'una tragedia allestita dagli scolari, avente per tema gli ἄγια πάθη ricordati nella festa. Per invogliare il Sirleto e il Carafa a partecipare allo spettacolo, Rendios descrive l'animazione dei ragazzi presi dai vari preparativi. La lettera conferma la testimonianza di Arendi sulla grande sollecitudine per il Collegio che aveva il cardinale, "costume del quale era visitare spesso il Collegio, et sentir recitare gli scolari con grandissimo suo gusto" (Meschini, *δ. π.*, σ. 91).

2. Πιὸ πιθανὸ εἶναι πῶς ἡ ἀπαγγελία ἔγινε στὰ λατινικά, ἂν καὶ τὰ ἑλληνικά δὲν ἀποκλείονται (ὁ Ρέντιος ἦταν καθηγητῆς τῶν ἑλληνικῶν).

3. Ζ. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητές του (1576 - 1700)*, Θεσσαλονίκη 1980 (Ἀνάλεκτα Βλατάδων 32).

4. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο ἐνισχύει ἀκόμη περισσότερο τὴν ἄποψή μου πῶς ὁ ἄγνωστος συγγραφέας τοῦ «Ζήνωνα» πρέπει νὰ εἶχε κάποιες σχέσεις μὲ τὸ Κολλέγιο, ἢ νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ἀπόφοιτος τοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης (βλ. Ποϋχνερ, *δ. π.*, σσ. 282 ἐξ.).

5. Ἀ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 112 - 157. G. Hering, *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620 - 1638*, Wiesbaden 1968, σσ. 150 ἐξ.

6. Αὐτὸ ὀρίζεται σαφῶς ἤδη στὴ *Ratio Studiorum*, ποὺ γράφτηκε ἀνάμεσα στὰ 1586 καὶ 1591 (*Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu*, Roma 1616).

7. G. Hofmann, *Apostolato dei Gesuiti nell'Oriente greco 1583 - 1773*, *Orientalia Christiana Periodica* 1 (1935), σσ. 139 - 163, ἰδίως σσ. 154 ἐξ.

8. Βλ. κυρίως F. Rousseau, *L'idée missionnaire au XVIIe et XVIIIe siècles. Les doctrines, les méthodes, les conceptions d'organisation*, Paris 1930, σσ. 111 ἐξ. Fouquieray, *Histoire de la Compagnie de Jésus*, tom. III, Paris 1925, σσ. 606 ἐξ.

Γαλλικῆς Ἀποστολῆς¹, ποὺ ἀναμειγνύονται ἐνεργὰ στὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ Πατριαρχείου, καὶ γι' αὐτὸ διώχονται, λίγα χρόνια ἀργότερα, κυρίως ὕστερα ἀπὸ πίεση τῆς βενετικῆς διπλωματίας, ἀπὸ τὴν Ὑψηλὴ Πύλη². Γιὰ τὴ σχολὴ τους μᾶς σώζεται μιὰ ἀναφορὰ τοῦ Charles Gobier στὸν ἴδιο τὸν Acquaviva ἀπὸ τὸ 1610³. Γρήγορα ὅμως γυρίζουν στὴν Πόλη καὶ ὀργανώνουν ἀπὸ ἐκεῖ τὸ ἔργο τοῦ προσηλυτισμοῦ στὸ Αἰγαῖο. Ἀμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἔχει ἡ ἀποστολὴ τους στὴ Χίο⁴. Τὸ 1623 ἰδρύνουν μιὰ σχολὴ στὴ Σμύρνη, ὅπου διδάσκουν, ὅπως καὶ στὴν Πόλη, κυρίως γλῶσσες⁵. Τὸ 1625 τὸ σχολεῖο τους ἔχει 32 Ἑλληνες μαθητές⁶. Ὁ μητροπολίτης Ἰάκωβος τοὺς ἐπιτρέπει τὸ κήρυγμα καὶ σὲ ὀρθόδοξες ἐκκλησίες, καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα στέλνει ἕνα ἐπαινετικὸ γιὰ τὸ τάγμα καὶ τὸ μορφωτικὸ ἔργο του γράμμα στὸν ἀρχηγὸ τοῦ τάγματος Mutius Vitelleschi⁷. Στὴν ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ ἐπιστολὴ ἀναφέρεται μεταξὺ ἄλλων: «... οἱ Ἰουῆτες... ἔργον ἔχοντες τοῦ σπουδάζειν τοὺς παῖδας τῶν χριστιανῶν τὰ ἱερὰ γράμματα ἄνευ τοῦ μισθοῦ, ἀλλὰ καὶ θέλημαν αὐτῶ ἐδώκαμεν, καὶ διδαχὴν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πολλάκις ἐποίησεν καὶ πολλοὺς τῶν χριστιανῶν καθε-

É. Legrand, *Relation de l'établissement du P. P. de la Compagnie de Jésus au Levant*, Paris 1869. Zotos, *Histoire ecclésiastique. Les Jesuites à Constantinople pendant le dix-septième siècle*, *Union chrétienne. Revue Orthodoxe* IX (Paris 1868), 2ème série I, σσ. 82 ἐξ.· P. J. M. Prat, *Recherches historiques et critiques sur la Compagnie de Jésus en France du temps de P. Coton, 1564 - 1626*, III, Lyon 1876, σσ. 94 ἐξ.· J. Schmidlin, *Katholische Missionsgeschichte*. Steyl 1925, σ. 219· L. Koch, *Jesuitenlexikon*, Bd. II, Löwen - Heverlee 1962, σσ. 1027 - 1029, κ.ξ.

1. G. de Mun, L'établissement des Jésuites à Constantinople sous le règne d'Achmet Ier (1603 - 1617), *Revue des Questions Historiques*, n.s. XXX (Paris 1903), σσ. 163 - 172, ἰδίως σσ. 167 ἐξ.· Prat, *δ. π.*, σσ. 104 ἐξ.

2. De Mun, *δ. π.*, σσ. 167 ἐξ.· Prat, *δ. π.*, σ. 111.

3. Τὸ κείμενο στὸν G. Hofmann, *Il Vicariato Apostolico di Constantinopoli. 1553 - 1830*, Roma 1935 (*Orientalia Christiana Analecta* 103), σσ. 40 ἐξ.

4. Legrand, *δ. π.*, σσ. 9 - 12· A. Carayon, *Relations inédites des missions de la Compagnie de Jésus à Constantinople et dans le Levant au XVIIe siècle*, Poitiers - Paris 1864, σ. 21· V. Laurent, L'âge d'or des missions latines en Orient (XVIIe - XVIIIe siècles), *L'Unité de l'Église*, XII (Paris 1934), σ. 220.

5. Legrand, *δ. π.*, σσ. 13 ἐξ.· G. Hofmann, L'archivescovo di Smirne, *Orientalia Christiana Periodica* 1 (Roma 1935), σσ. 439 ἐξ.· Π. Γρηγορίου, *Σχέσεις καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων*, Ἀθήνα 1958, σ. 189· X. Σ. Σολομωνίδης, *Ἡ ἐκκλησία τῆς Σμύρνης*, Ἀθήνα 1960, σσ. 139 ἐξ.

6. G. Hofmann, *Byzantinische Bischöfe und Rom. Kleine Hinweise auf Quellenschriften des XVII. Jahrhunderts*, Rom 1931 (*Orientalia Christiana Analecta* 70), σ. 151.

7. Γρηγορίου, *δ. π.*, σσ. 190 ἐξ.· Hofmann, *δ. π.* (σημ. 6), σ. 151.

κάστην ὠφελεῖ, καὶ ἡμεῖς καὶ λοιποῦ χριστιανοὶ ἀγαποῦμε καὶ εὐχαριστοῦμεν αὐτῷ»¹. Τὸ 1632 στέλνει καὶ ἄλλη παρόμοια ἐπιστολὴ στὸν βασιλιὰ τῆς Γαλλίας Λουδοβίκο ΙΓ' ². Τὸ 1627 φτάνουν οἱ Ἰησουῖτες στὴ Νάξο ³, τὸ 1640 στὸ Ναύπλιο καὶ στὴν Πάτρα, τὸ 1641 στὴν Πάρο καὶ τὸ 1642 στὴ Σαντορίνη καὶ στὴν Τῆνο ⁴. Τὰ μεγαλύτερα ἐκπαιδευτικὰ κέντρα τῶν Ἰησουϊτῶν στὸ Αἰγαῖο θὰ εἶναι ὅμως ἡ Νάξος, ἡ Σύρος καὶ ἡ Χίος ⁵.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ἕναν χρόνον μετὰ τοὺς Ἰησουῖτες φτάνουν καὶ οἱ Καπουκίνοι στὴ Νάξο ⁶. Ἡ ἐπίδοσή τους στὸν ἐκπαιδευτικὸ τομέα εἶναι ἐπίσης μεγάλη, στὴ Σύρο, στὴν Πάρο, στὴν Τῆνο, στὴ Σαντορίνη, στὴν Πάτμο καὶ σὲ ἄλλα νησιά τοῦ Αἰγαίου ⁷. Πρὶν ἀπὸ τοὺς Καπουκίνοὺς τὴν καθολικὴ προπαγάνδα στὴν περιοχὴ τὴν ἀσκοῦσαν οἱ Φραγκισκανοί. Ἡ προσηλυτιστικὴ ὅμως ἐπιτυχία στὴ Νάξο ἦταν περιορισμένη : ἐνῶ στὴ Σύρο εἶχε τεράστια ἐπιτυχία, στὴ Νάξο, ἀπὸ τὸ 1563, οἱ καθολικοὶ δὲν ξεπέρασαν ποτὲ τοὺς 500 πιστοὺς, καὶ μειώνονταν συνεχῶς ⁸.

1. Hofmann, *δ. π.*, σ. 153.

2. Κείμενο στὸν Γρηγορίου, *δ. π.*, σσ. 190 ἐξ.· Hofmann, *δ. π.*, σσ. 152 ἐξ.

3. Ἡ κυριότερη βιβλιογραφία γιὰ τοὺς Ἰησουῖτες στὴ Νάξο εἶναι : A. A. V. Laurent, *La mission des Jésuites à Naxos de 1627 à 1643*, *Echos d'Orient* 33 (1934), σσ. 218 - 226, 354 - 476, 34 (1935), σσ. 97 - 105, 179 - 204, 350 - 367, 472 - 481· Legrand, *δ. π.*, σσ. 22 - 29· Fleuriau, *δ. π.*, σ. 231· Carayon, *δ. π.*, σ. 111· G. Hofmann, *La chiesa cattolica in Grecia (1600 - 1830)*, *Orientalia Christiana Periodica*, 2 (Roma 1936), σσ. 164 - 190, 395 - 436, ἰδίως σσ. 398 ἐξ.· *Nouveaux mémoires des missions de la Compagnie de Jésus dans la Levant*, tom. I, Paris 1715, σσ. 91 ἐξ.

4. Legrand, *δ. π.*, σσ. 30 - 45· Hofmann, *Apostolato*, *δ. π.*, σσ. 145 ἐξ.

5. Βλ. κυρίως τὴ σειρά G. Hofmann, *Vescovadi Cattolici nella Grecia* : I. *Chios*, Roma 1934 (*Orientalia Christiana Analecta* 92)· II. *Tinos*, Roma 1936 (*OCA* 107)· III. *Syros*, Roma 1937 (*OCA* 98)· IV. *Naxos*, Roma 1938 (*OCA* 115)· V. *Thera (Santorino)*, Roma 1941 (*OCA* 130).

6. Βλ. κυρίως C. da Terzorio, *Le missioni dei minori cappuccini. Sunto storico*, vol. IV, Roma 1918, σσ. 102 - 159.

7. Da Terzorio, *δ. π.*, σσ. 160 ἐξ., 308 - 338, 352 - 408· E. M. B. Hilaire de Barenton, *La France catholique en Orient durant les trois derniers siècles*, Paris 1902, σσ. 98 ἐξ., 137 - 154, 166 - 178, σσ. 200 ἐξ.· G. Hofmann, *Patmos und Rom*, Roma 1928 (*Orientalia Christiana*, Vol. IX, 2), σσ. 54 ἐξ.· P. Rocco da Cesinale, *Storia delle Missioni di Cappuccini*, III, Roma 1873, σσ. 165 ἐξ.· G. Hofmann, *Patmos e Roma*, *Civiltà Cattolica* 1 (1928), σσ. 323 - 484, καὶ οἱ πηγές ποὺ ἀναφέρθηκαν στὴ σημ. 5.

8. Hofmann, *Vescovadi*. IV. *Naxos*, *δ. π.* Γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Νάξου βλ. Laurent, *La mission des Jésuites à Naxos*, *δ. π.* (σημ. 3)· M. E. Dugit, *Naxos et les établissements latins de l'Archipel*, Grenoble 1874· Π. Ζερλέντης, *Ναξία νήσος καὶ πόλις*, *Byzantinische Zeitschrift* 11 (1902), σσ. 491 - 499· Τοῦ ἴδιου, *Ἱστο-*

Στις 26 Σεπτεμβρίου ὁ μητροπολίτης Παροναξίας, ἐνωτικὸς καὶ ἀπόφοιτος ἰησουϊτικοῦ κολλεγίου¹, παραχωρεῖ στοὺς Ἰησουῖτες ἓνα παρεκκλήσιο στὸ νησί καὶ τοὺς ἐπιτρέπει τῇ θρησκευτικῇ διδασκαλίᾳ στοὺς νέους². Τοὺς δίδει ἐπίσης καὶ μιὰ συστατικὴ ἐπιστολὴ γιὰ τὶς τουρκικὲς ἀρχές. Ἡ ὄργανωμένη διδασκαλία τῶν Ἰησουϊτῶν φαίνεται ἰδιαίτερα ἀποδοτικὴ, γιὰτὶ στὴν ἀναφορὰ τοῦ ἐπισκόπου Raffaele Schiattini ἀπὸ τὶς 5 Ἰουλίου 1628, ποὺ περιγράφει τὴν πομπὴ τοῦ Corpus Christi (Θείας Δωρεᾶς), ἀναφέρεται παράλληλα μὲ τὴ λαμπρὴ δημόσια πομπὴ καὶ μιὰ θεατρικὴ παράσταση στὴν ἐκκλησία παρουσίᾳ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν³: “Lasciai di dire che essendosi recitata la tragedia nella mia chiesa il medesimo giorno il dopo pranzo, che era il tema il peccatore convertito, non solo concorse tutto il popolo latino e greco, ma anco il Bei et il Cadi del luogo mi domandò in grazia, che li dessi luogo sù nelli musici, e glielo concessi con molto loro gusto et sodisfazione” (ὀλόκληρο τὸ κείμενο τῆς *Descrizione della Processione di Corpus Domini* ἀναδημοσιεύεται στὸ ἐπίμετρο, γιὰτὶ περιέχει πλῆθος ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες)⁴.

Ἡ σύνδεση τῆς θεατρικῆς παράστασης μὲ τὴ γιορτὴ καὶ τὴ δημόσια πομπὴ τοῦ Corpus Christi εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸ ὄψιμο μεσαιωνικὸ θέατρο τῆς Δύσης⁵. Μποροῦμε νὰ ποῦμε μάλιστα ὅτι ἡ πομπὴ τοῦ Corpus Christi, ποὺ καθιερώθηκε ἐπίσημα τὸ 1264, ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐξέλιξη τοῦ θρησκευτικοῦ θεάτρου στὴν Ἰσπανία, στὴν Ἰταλία καὶ στὴν

ρικαὶ ἔρευνα περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν Νήσων τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου Θαλάσσης, Δ', ἐν Ἐρμουπόλει 1913, σσ. 37 - 42. Τοῦ ἴδιου, Ἱστορικὰ σημεῖωματα ἐκ τοῦ βιβλίου τῶν ἐν Νάξῳ Καπουκίνων 1649 - 1713, ἐν Ἐρμουπόλει 1922. G. Romano, *Le Orsoline di Naxos*, Appendice IIa, Palermo 1912, σσ. 285 - 299.

1. A. A. V. Laurent, La liste des métropolités de Paronaxia au XVIIIe siècle, *Echos d'Orient* 36 (1937), σσ. 190 - 201.

2. Carayon, ὁ. π., σ. 111. Laurent, La mission des Jésuites à Naxos, ὁ. π., σ. 35. Hering, ὁ. π., σ. 266.

3. Hofmann, *Vescovadi. IV. Naxos*, ὁ. π., σ. 22.

4. Σὲ κριτικὴ ἔκδοση, ὁ. π., σσ. 74 - 78.

5. Γιὰ τὶς θεατρικὲς παραστάσεις τὴν ἡμέρα τοῦ Corpus Christi βλ. σὲ ἐπιλογὴ: H. A. Rennert, *The Spanish Stage in the Time of Lope de Vega*, New York 1909, σσ. 4 ἐξ.· A. Valbuena Prat, *Historia del Teatro Español*, Barcelona 1956, σσ. 14 ἐξ.· R. B. Donovan, *The Liturgical Drama in Medieval Spain*, Toronto 1958. H. Rey-Flaud, *Le cercle magique. Essai sur le théâtre en rond à la fin du Moyen Age*, Paris 1973, σσ. 255 ἐξ.· O. Sengspiel, *Die Bedeutung der Prozession für das geistliche Spiel des Mittelalters in Deutschland*, Breslau 1932. H. Craig, *English Religious Drama*, Oxford 1955, σσ. 152 ἐξ.· A. H. Nelson, *The Medieval English Stage: Corpus Christi Pageants and Plays*, London 1974, κ.β.

Κεντρική Ευρώπη και παρέμεινε δημοφιλές θέαμα για πολλούς αιώνες¹. Έτσι δὲν εἶναι καθόλου περίεργο ὅτι ἡ ἰησουϊτικὴ ἀποστολὴ θὰ μεταφέρει τὸν θεσμὸ αὐτὸν καὶ στὴν Ἀνατολή. Εἶναι πιθανὸ πὼς διατηρήθηκε καὶ τὰ ἐπόμενα χρόνια, μὰ ποὺ ἄρесе σὲ ὅλους. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ «ρόλου» τοῦ Ἁγίου Γεωργίου — ἡ εἰκόνα τοῦ στρατιώτη ἁγίου στολίζει τὸ κεντρικὸ βῆμα στὸν καθεδρικό ναὸ τῆς Νάξου (σώζεται καὶ μιὰ λεπτομερειακὴ περιγραφὴ καὶ ἓνα σχέδιο κάτοψης τῆς ἐκκλησίας τοῦ 1638)² — προϋποθέτει μιὰ θεατρικὴ παράδοση. Ὁ «ρόλος» αὐτὸς θὰ ἀνῆκε σὲ κάποιον μαθητὴ τοῦ ἰησουϊτικοῦ κολλεγίου, ποὺ ἀντέγραψε τὰ λόγια τοῦ ρόλου του γιὰ νὰ τὰ μάθει ἀπέξω. Τὸ συναξαριακὸ θέμα καὶ ἡ οἰκονομία τοῦ ἔργου (μόνον ἀνδρικοὶ ρόλοι) τὸ ἐντάσσουν σαφῶς στὸ ἰησουϊτικὸ θέατρο³.

Τὸ ἰησουϊτικὸ κολλέγιο στὴ Νάξο ἀνθοῦσε τὶς ἐπόμενες δεκαετίες, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ ἓνα “diploma in favore della scuola de’ Gesuiti”, ποὺ ἐκδόθηκε στὶς 20 Ἰουνίου 1653 στὴ Νάξο (τὸ κείμενο ὀλόκληρο στὸ ἐπίμετρο)⁴. Τὰ ἐπόμενα χρόνια πυκνώνουν καὶ οἱ δημόσιες πομπές, ποὺ γίνονται μὲ τὴν ἄδεια τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν καὶ μὲ ἐνεργὸ συμμετοχὴ τῶν μαθητῶν τοῦ κολλεγίου τῶν Ἰησουϊτῶν καὶ τῶν Καπουκίνων. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ visitatore apostolico Sebastiani τοῦ 1666/7 ἀναφέρει μεταξὺ ἄλλων τὰ ἑξῆς: “Vi è istituita la scuola o compagnia del SS. mo ROSARIO, la 3a parte del quale vi si recita ogni sabbato dopo il vespro, e vi si fa l’esortazione da un Padre Cappuccino, e da un Padre Gesuita il primo sabbato del mese, et ogni sabbato l’Avvento e la Quaresima; et inoltre si fa la processione del SS. Rosario ogni prima domenica del mese attorno alla chiesa, e la prima d’Ottobre per tutto il castello”⁵. Ἡ Ἀδελφότητα τοῦ Ἁγιοτάτου Σταυροῦ (del SS Crocifisso) πραγματοποιεῖ ἐπίσης “processioni solenne nelle due festi della SS. Croce, et in quelle della

1. H. Kindermann, *Theatergeschichte Europas*, Bd. I, Salzburg 1957 (1966²), σσ. 251 ἐξ., 262 ἐξ., 291 ἐξ., 343 ἐξ. · P. K. Liebenow, *Das Künzelsauer Fronleichnamspiel. Weitere Zeugnisse seiner Aufführung*, *Archiv für das Studium der Neueren Sprachen und Literaturen* 120, Bd. 205 (1969) · R. H. Schmid, *Raum, Zeit und Publikum des geistlichen Spiels*, München 1975, σσ. 152 ἐξ. · E. Konigson, *L’Espace Théâtral Médiéval*, Paris 1975. Βλ. καὶ σ. 197. σημ. 5.

2. Hofmann, *Vescovadi*. IV. *Naxos*, δ. π., σσ. 99 ἐξ., πίν. 1.

3. Χαρακτηρισμὸς καὶ ἀνάλυση τῆς δραματοποιίας του στὸν Πούχνερ, δ. π., σσ. 209 ἐξ., 237 ἐξ. (μὲ ἐξαντλητικὴ βιβλιογραφία).

4. Ἡ κριτικὴ ἔκδοση στὸν Hofmann, δ. π., σ. 97.

5. Visitatore Apostolico Sebastiani O. Carm. Disc. Prop.: *Visite*, 32, 10^r-45^r, 1666 - 67. Κριτικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὸν Hofmann, δ. π., σσ. 103 ἐξ., τὸ ἀναφερόμενο χωρίο σ. 111.

Concezione di SS. Vergine”¹. Οἱ Καπουκίνοι ὀργανώνουν πομπές “con gran concorso” τὰ Χριστούγεννα, τὸ Πάσχα καὶ τὴν Ἀνάληψη τῆς Θεοτόκου². Καὶ οἱ Ἱησουῖτες : “Oltre la recita del S. Rosario hanno per istituto di celebrare solennemente le feste di Nostra Signora, di far la processione ogni prima domenica del mese, e di far l’esequie quattro volte l’anno per i fratelli defonti”³. Παράλληλα μὲ αὐτὲς γίνονται καὶ ὀρθόδοξες πομπές⁴.

Καὶ ἡ “*Relazione della visita della Chiesa di Naxia l’anno 1700*” μᾶς δίνει γιὰ τοὺς Ἱησουῖτες καὶ Καπουκίνοις τὶς ἐξῆς πληροφορίες : “Si fanno le processioni dal clero intorno alla chiesa ogni domenica del mese, e per la città nella solennità di Corpus Domini, la notte di Venerdì Santo, che con pompa lugubre, e rappresentazione degli Misterii della Passione del Redentore si porta il Sacramento le spalle del Ordinario locale, e da tre altri canonici, la domenica di Resurrezione. Invenzione della Santa Croce, li dì della Rogazione, e San Marco Evangelista, altre molte altre volte, che si posta fuori della città per devozione di diverse chiese”⁵. Ἐμπεριέχει καὶ τὴν πληροφορία πὼς στὴ σχολή τῶν Ἱησουῖτῶν διδάσκουν στὰ ἑλληνικά (καὶ ἡ παράσταση τοῦ 1628 πρέπει νὰ ἔγινε ἀσφαλῶς στὰ ἑλληνικά)⁶. Οἱ πιστοὶ στὸ καθολικὸ δόγμα ἔχουν μειωθεῖ ἀκόμα περισσότερο καὶ εἶναι τώρα 150⁷. Πομπές τῆς Ἀδελφότητος τοῦ Ἀγιότατου Σταυροῦ γίνονται πλέον σὲ πολλὲς ἑορταστικὲς ἡμερομηνίες⁸. Στὴν πομπή τοῦ Corpus Christi μεταφέρουν καὶ τὸ «Ἅγιο Βῆμα» συμμετέχει ἐπίσης καὶ ὁ ἑλληνικὸς κληρὸς. Οἱ μαθητὲς τοῦ κολλεγίου ψάλλουν τὴ λειτουργία⁹. Τὸν 18ο αἰώνα συρρικνώνεται σταδιακὰ ἡ καθολικὴ δραστηριότητα, καὶ ἡ φιλικὴ συμβίωση τῶν δύο δογμάτων τερματίζεται¹⁰.

Ἡ σύνδεση τῶν Ἱησουῖτικῶν παραστάσεων μὲ τὴν διδασκαλία στὰ κολέγια ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὶς δημόσιες θρησκευτικὲς πομπές ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀνοί-

1. “Ο. π., σ. 114.

2. “Ο. π., σ. 117.

3. “Ο. π., σ. 113.

4. Σύντομη περιγραφή, ὁ. π., σ. 119.

5. Εἶναι τοῦ visitatore apostolico Antonio Giustiniani, γράφτηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1700, καὶ βρεῖσκειται στὸ Propag., *Scritture riferite*, vol. 542, 140^r-153^v, 160^r-164^v, στὸ Βατικανό. Κριτικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὸν Hofmann, ὁ. π., σσ. 128 ἐξ., τὸ ἀναφερόμενο χωρίο στὴ σ. 130.

6. “Ο. π., σ. 133.

7. “Ο. π., σ. 142.

8. “Ο. π., σ. 141.

9. “Ο. π., σ. 147.

10. “Ο. π., σσ. 170 ἐξ., 182 ἐξ.

γει έναν ολόκληρο όριζοντα πιθανοτήτων για θεατρική δραστηριότητα στο Αίγαίο του 17ου αιώνα. Ο «ρόλος» του Αγίου Γεωργίου και η χιώτικη δραματογραφία προορίζονταν όπωσδήποτε για θεατρική παράσταση, και η ύπαρξή τους προϋποθέτει όργανωμένα ιησουίτικά σχολεία. Άλλά και οι λαμπρές θεαματικές πομπές, κυρίως στη γιορτή του Corpus Christi, συνδέονται ένδεχομένως και με καθαρά θεατρικές δραστηριότητες (όπως στη Δύση). Στη Σύρο (που είχε το 1630 147 καθολικές εκκλησίες)¹ γύριζαν στο Corpus Christi με το "Άγιο Βήμα γύρω από την πόλη, και έπειτα ακολουθούσε ένα συμπόσιο ολόκληρου του κλήρου, που στοίχιζε 6 ρεάλια². Στη σχολή γίνονταν πομπές κάθε δεύτερη έβδομάδα το μήνα : "In detta domenica seconda del mese si espone il Santissimo davanti le vespere, doppio le quali si farà la processione conforme l'uso, portandoci la Madonna, aiutati in ciò da scolari, e fratelli, mentre tutto il resto del concorso rimane in chiesa intorno alla quale si porta la Madre di Dio, Nostro Signore. Onde a fin di questa processione si dà la benedictione del medemo Santissimo..."³. Από μια άναφορά του άρχιεπισκόπου De Stefani το 1757 μαθαίνουμε πώς οι πομπές αυτές ήταν και άρκετά θορυβώδεις : "Il Venerdì Santo si faceva nella cattedrale una processione publica, in cui li giovanetti portavano gl'instrumenti della Passione e facevano dello strepito che disturbava la divozione. Col parere anche del vescovo si trovò espediente, che in avvenire li detti strumenti fossero portati da persone adulte"⁴.

Οι θεαματικές πομπές αυτές άγαπήθηκαν κι από τον όρθόδοξο πληθυσμό⁵, με τις λιτανείες τους, τους ύμνους και τις προσευχές. "Sogliono far et recitar altri officii, himni et altre loro devotioni le quali noi habbiamo visto nel libro loro originale, et il tutto fu da noi approbato, come cose non contrarie alla S. Chiesa" (Χίος 1631)⁶. Για τη συμμετοχή των μαθητών του ιησουίτικού κολλεγίου μάς πληροφορεϊ η άναφορά του έπισκόπου Sebastiani από τη Χίο το 1667 : "Oltre le sudette Congregationi tengono 4

1. "Syros fu chiamata l'isola del Papa" σημειώνει ό Hofmann, *Vescovadi* III. *Syros*, ό. π., σ. 11.

2. "Il giorno del Corpus Christi danno da mangiare dopo la processione a tutto il clero con spesa de 6 reali..." (1667) Hofmann, ό. π., σ. 82.

3. Hofmann, ό. π., σσ. 102 έξ.

4. Prop., *Scritture riferite*, vol. 773 : 395^r-404^v. Κριτική έκδοση στον Hofmann, ό. π., σσ. 111 έξ., το άναφερόμενο χωρίο στη σ. 127.

5. "Le Processioni religiose pubbliche che tennero i Gesuiti trovarono la simpatia dei Greci ortodossi" (Hofmann, *Vescovadi*. I. *Chios*, ό. π., σ. 20).

6. Hofmann, ό. π., σ. 61.

scuole. La prima di leggere e scrivere, la seconda di grammatica, la 3a d'umanità e qualche volta di rettorica, e la 4a di filosofia. Le seconde prime si fanno da preti secolari con qualche emolumento che li somministrano i Padri e l'altre, loro medesimi. Li scouolari sono più di 150, intervenendoci anche i figlioli de' Greci. Nell'ultima domenica di ciascun mese si fa nella chiesa de' PP. Gesuiti da Communione Generale, si espone il Santissimo e vi si fa la devotione della buona morte. Nelle feste e domeniche vi si cantano pure i Vesperi e le Messe da un cappellano che tengono e da chierici che sono sotto la cure de' medesimi Padri. Celebrano con applauso, solennità e musica le feste principali. Fanno 4 processioni pubbliche molto solenni, et in una di esse portano un braccio di S. Stefano protomartire che hanno nella lor chiesa"¹. Για τὴ συχνότητα καὶ τὴ λαμπρότητα, μετὴν ὁποία γίνονταν αὐτὲς οἱ δημόσιες πομπὲς στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα καὶ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 18ου μᾶς δίνει μιὰ ἰδέα ἕνα σύντομο σημεῖωμα ἀπὸ τὴ Χίο τοῦ 1757 : "Si fa la processione nel dì di S. Isidoro, di S. Marco, delle Rogazioni, del Corpus Domini, di Pasqua, e del Venerdì Santo e le quaranta ore negli ultimi dì di carnevale. Tutte queste funzioni si fanno con gran decoro"².

Δὲν θὰ πρέπει νὰ μένει καμιά ἀμφιβολία πὼς αὐτὲς οἱ δημόσιες πομπὲς καὶ τὰ σχολεῖα τῶν λατινικῶν ταγματῶν ἀποτελοῦσαν δύο ἀξιοπρόσεκτους θεσμοὺς, ποὺ λειτουργοῦσαν στὸ τουρκοκρατούμενο Αἰγαῖο μετὴν ἄδεια καὶ τὴν ἀνοχὴ τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν, ἐκπαίδευαν καὶ ψυχαγωγοῦσαν, βέβαια πάντα μετὸν κίνδυνο τοῦ προσηλυτισμοῦ, μεγάλα τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδας γιὰ πολλὲς δεκαετίες, σὲ μιὰ πολὺ δύσκολη περίοδο τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑθνους, θεσμοὺς ἀξιοπρόσεκτους ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆ, ἱστορικῆ, πολιτισμικῆ καὶ λαογραφικῆ ἄποψη. Ἐπειδὴ συνδέονται, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἄμεσα μετὰ θεατρικὲς ἐκδηλώσεις, κεντρίζουν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου καὶ ἀξίζουν ἴσως μιὰ ἀκόμη λεπτομερειακότερη διερεύνηση. Μετὰ τὴν πρώτη ἀξιολόγηση τῶν πηγῶν αὐτῶν μπορούμε σήμερα νὰ ποῦμε μετὰ βεβαιότητα πὼς ἡ εἰκόνα τῆς μεταβατικῆς φάσης τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου ἀπὸ τὴν Κρήτη στὰ Ἐπτάνησα διαφοροποιεῖται ἀκόμη περισσότερο : στὴ Χίο ὡς τόπο συγγραφῆς θρησκευτικῶν δραματικῶν ἔργων πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ Νάξος ὡς τόπος κάποιας θεατρικῆς παράδοσης μετὰ θρησκευτικὲς παραστάσεις κατὰ τὸν 17ο αἰώνα. Μιὰ συστηματικὴ ἐξέταση τῶν σχετικῶν πηγῶν τοῦ Βατικανοῦ ἴσως νὰ μᾶς ἐπιφυλάσσει καὶ ἄλλες ἐκπλήξεις.

1. Hofmann, ὁ. π., σ. 99.

2. Hofmann, ὁ. π., σ. 123.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Arcivescovo Raffaele Schiattini, Descrizione della Processione di Corpus Domini. 5 luglio 1628. (Prop., *Scritture riferite*, vol. 114 : 160r-163v). Κριτική έκδοση : G. Hofmann, *Vescovadi Cattolici nella Grecia*. IV. *Naxos*, Roma 1938, OCA 115, σσ. 74 - 78· παραλείπεται ἔδῳ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα καὶ οἱ σχετικὲς ὑποσημειώσεις.

Ill. mi e Rev. mi Signori e Padroni miei Col. mi,

Per essere dato quest'anno più d'ogni altro solenne e pomposa qui a Naxia la solennità del CORPO DI DIO, m'è parso conveniente descriverla alla S. Congregazione a maggior gloria di Dio.

OTTO GIORNI PRIMA della solennità, per darsi avviso a tutta l'isola, giachè d'ogni parte d'essa suol concorrere molta gente, ogni giorno nel tramontar del sole si toccarono le tre gran campane della chiesa nova metropolitana et s'incominciò parar la chiesa straordinariamente bene con tapezzarie rosse di seta, con una bella varietà di filliami d'oro imprestataci da diverse gentildonne. Il choro fu molto ben parato con l'altar et mia sedia molto più elevato dall'ordinario, supposto che posavano su un tavolato o palco, che aveva da servir una rapresentazione, che nel medesimo giorno si dovea fare nelli secondi vesperi da giovanetti di Naxia, posta in ordine da Padre Mattheo francese gesuita.

*Li PRIMI VESPERI, dunque furono solennissimi, dove io feci l'officio, con musica di voci et instrumenti molto buona a rispetto del luogo; questo principio di festa tanto solenne non solo servì per eccitar la devozione, et preparar i cuori dei nostri a una buona commu-
nion, ma anco a inanimare li greci a concorrere nella nostra festa alla quale ne portano una rara et straordinaria devozione. Finiti dunque i vesperi, fu bisogno che la chiesa restasse continuamente aperta fino a quatro hore di notte, tanto era il concorso di famiglie greche che veniva alla devozione, τῆς ἁγίας Δωρεᾶς, come dicono, però feci che il matutino si cantasse da' canonici a quest' hora, tanto per edificazione de' greci quanto per trovarsi la mattina più liberi al resto della festa.*

FATTO GIORNO, si cominciorno nettar le strade et addobbar di tappeti tanto le mura quanto le vie, per le quali dovea passar il S. mo

Sacramento, che fu per tutto il Castello, senza uscir ne' Borghi. Ma sopra tutto si deve notare la devozione de' villani greci, i quali dall'alba cominciando venire da' più remoti luoghi dell'isola, ciascheduno tanto huomini quanto donne, portando un fascio di mortelle le gettavano per tutto, tanto che le vie non vie ma mirteti verdi parevano. In vero, Ill. mi miei Signori, tanto mosse questa devozione li nostri, che fu una gioia indicibile universalmente in tutti espressa con lacrime.

Cominciai dunque la MESSA PONTIFICALE all' hora competente, dove concorse tanto popolo, che non restò luogo vuoto, non dico in chiesa, che questo è poco, ma in tutto il Castello, tanta era la calca della gente, et se bene il Monsignor Archivescovo Hieremia [Barbarigo], per ritrovarsi in Sant'Erin per suoi negozi non fu presente, fu non dimeno il suo divoto clero, al quale ho dato un honoratissimo luogo, per veder a bel agio le sante ceremonie della Messa pontificale, con incredibil loro edificazione et sodisfazione.

Et perche havevo fatto dar ordine 3 giorni prima, che chi volesse, che li fosse benedetta la sua corona o rosario, con applicarle anco le indulgenze straordinarie mandatemi da Nostro Signore quest'anno passato, fu carico l'altar di corone et medaglie tra bacili d'argento a questo effetto quali dopo che furono dispensate, et letta la formula dell'indulgenze, voltata in idioma greco, feci un breve discorso sopra le indulgenze, nel quale ancor che havessi toccato con molta destrezza il purgatorio, pur l'esplicai in maniera che non fu greco che avesse aperta la bocca.

Dopo finita dunque la santa Messa con le cerimonie ordinate nel cerimoniale romano, et posta in ordine la PROCESSIONE et inviata, questo sol dico che subito posto il piede fuor del scalino del presbiterio, fu tanta la moltitudine prostrata in terra, a fino che il S.mo Sacramento li passasse di sù, ch'io non toccai mai il piede in terra nè in tappeti, ma sopra bracci, mani, teste et corpi humani, al che bisognava che due ben forti canonici mi tenessero continuamente, per non cadere; questo successe non solo dentro la chiesa, ma fuori ancora nel medesimo modo per tutta la strada, con tanta tenerezza de' cuori nostri, che li preti occupati dalle lagrime interrompevano ben spesso il canto. Per tutto dove si passava, non si sentiva altro che pianti di devozione, sospiri d'amor di Dio, suoni in segno di tripudio, colpi di moschetti; non si vedeva altro che lumi, incensi, spargimento di mortelle et molti altri effetti di devozione più da' greci che da' nostri, et sopra tutto si facevano portar li infermi innanti in gran quantità, molti de' quali come si dira dopo, ebbero la sanità.

Arrivati nella PIAZZA, dove li confrati del S.mo Sacramento havevano eretto il loro altare, su un palco, ivi posai la custodia, et si dimorò mezz'hora fin tanto, che li scolari de' Padri Gesuiti offerirono molte e diverse cose, figure del S. mo Corpo e Sangue di Dio, RECITANDO in varie lingue, con molta vaghezza et ammirazione non solo de' christiani ma anco del Cadi et Bei del luogo, che stavano il tutto vedendo da case loro.

Il che finito, SI RIPIGLIA LA PROCESSIONE con estrema devozione di tutti, per essersi molto inteneriti li cuori per il già poco fa passato atto. E caminando tuttavia su li corpi humani, arrivai nella metropolitana, et li postomi su l'ultimo scalino del presbiterio, vennero tutti huomini e donne nobili et cittadini piccoli e grandi a toccarsi nella tovaglia o VELO, che pendeva dal piede della custodia in tanta abbondanza et moltitudine, che stetti due hore d'horologio in piedi, per sodisfar alla devozione di tutto il popolo. Il clero greco, che seguiva con torcie in mano, furono li primi toccar il velo et metterselo in capo, dopo quali seguirono i gentilhuomini con tutto il resto, alla fine con dar la benedizione finì la processione.

Et perche si è visto con esperienza manifestata, che le MORTELLE, che hanno servite questo giorno a parar le strade poste su li fichi li fanno tener nell'albero et non cadere, subito finita la processione si dette tutto il popolo a prender di quelle mortelle sparse, et perche non bastarono, venivano dopo con altri rami di mortelle pur a toccarle nel velo pendente, altri più providi, tenendo fasci in mano, et gettandole per terra costì legate per passarle di su il S.mo Sacramento, ne sparsi vanno poi agli altri.

Un di quelli che tiravano i colpi di moschetti, havendo caricato troppo il suo, crepò nel spararlo, et separarsi molti pezzi tanto del ceppo che del canone, et caduti tra preti et quelli gentilhuomini, che portavano le haste del baldachino, non si fece nessuno danno, fuor a quel medesimo, che lo sparò, nel detto piccolo della man sinistra.

Un gentil huomo nominato Philippo Lauredano haveva nella lingua un male molto pericoloso, il quale non solo l'impediva di mangiare, ma di parlar ancora, costui havendo baciato il piede della custodia, subito miracolosamente guarì.

Una donna di Paros dopo una lunga infermità restargli una certa stupidizza, mista con qualche sorte di follia, tale, che dicevano esser indemoniata, guarì all'istante, con essersi toccata col velo pendente dal S.mo Sacramento.

Un chirurgico, havendo havuto nel braccio destro molti dolori interni, dopo molti rimedii inutilmente applicati, guarì per haversi toccato col velo sudetto.

Un mio servitor travagliato quatro mesi continui di dolor di piedi con impedirli affatto il caminar, gettatosi a terra per passarli di su il S.mo Sacramento, di subito guarì.

Una provera donna travagliata molto tempo nelle mamelle grandemente piagate senza mai trovar fine nè rimedii, guarì pochi giorni dopo che si prostrò in terra, et passatoli di su il S.mo Sacramento.

TUTTI QUESTI MIRACOLI oprò Dio quest'anno in questo popolo, ma sono molto più quelli de' quali non ho fin adesso preso sicura informazione. Benedetto sia Dio e laudato.

Lasciai di dire che essendosi recitata la tragedia nella mia chiesa il medesimo giorno il dopo pranzo, che era il tema il peccatore convertito, non solo concorse tutto il popolo latino e greco, ma anco il Bei et il Cadi del luogo mi domandò in grazia, che li dessi luogo sù nelli musici, e glielo concessi con molto loro gusto et sodisfazione.

Questo è quanto m'è parso dovere scriver alla S. Congregazione et darne parte a Nostro Signore a maggior gloria di Sua Divina Maestà, qual prego, che sia sempre propizio alle Signorie V. Ill.me e Rev.me, alle quali humilissimamente bacio le rubiconde vesti.

Di Naxia li 5 di luglio 1628.

Delli Signorie V. Ill.me e Rev.me

hum.mo e dev.mo servitore

RAFFAELLO, Archivescovo di Naxia e Paros.

Città di Naxos. Diploma in favore della scuola dei Gesuiti. 20 giugno 1653. (Arch. Rom. S. I., Gallia 105 I : 191; ἀντίγραφο καὶ στὸ Prop., Visite, vol. 32 : 238r. Δημοσίευση στὸν Hofmann, δ. π., σ. 97).

Noi sottoscritti procuratori, cittadini et abitanti del castello di Naxia seguitando l'esempio delle più celebri et più nobili città, che siano quasi per tutto il mondo, dove l'educazione et l'ammaestramento della gioventù si trova felice, gloriosa et prudentemente posta nella cura dei RR.PP. della Compagnia di Gesù, et anco per l'esperienza nostra di venti anni et più, che li Padri dell'istessa Compagnia insegnano quà con gran sodisfazione della Comunità, habbiano assolutamente, generalmente et irrevocabilmente determinato et risoluto, che vogliamo li RR.PP. Gesuiti et non altri per insegnare in questo castello

nostro et vedendo la buona volontà che hanno di edificare scuole, far venire più Padri per insegnare, mantenerli et alloggiarli quà con gran fatiche, pericoli e spese loro senza contribuzione o aggravio, anzi con speranza di grand'utile, consolazione et gloria di questa nostra Comunità, promettiamo che di quà innanzi mai non permetteremo a nessun'altro ecclesiastico nè secolare, religioso nè mondano, di aprire, far, havere, o tenere scuola in questo nostro castello.

Et perchè questa nostra promissione non è solamente di gratitudine, per riconoscimento delle fatiche passate delli sudetti RR. Padri in insegnar quà, ma etiamdio di giustizia per il motivo, che ne pigliano essi Padri, così di gran pericoli, spese et travagli per l'avvenire, li promettiamo di far ratificare et confermare questa nostra risoluzione, determinazione et promissione da quello, che accaderà col tempo esser patrono et commandante pacifico di questa isola, et tutto questo promettiamo a nome nostro et dei figliuoli et successori nostri in perpetuum, come cosa che manifestamente è al prò et grand' utile della comunità, nel qual caso puossono essere obbligati anche li successori et descendenti, figliuoli et nepoti.

In quorum fidem fatto in Naxia, 20 giugno 1653.

ANCIENT HABITATION PATTERNS OF KEOS.
LOCATIONS AND NATURE OF SITES ON THE
NORTHWEST PART OF THE ISLAND

The island of Keos is primarily known archaeologically for its four Classical poleis (Koressia, Ioulis, Poiessa and Karthaia)¹, the Bronze Age settlement of Ayia Irini², and the Neolithic site at Kephala³. Our survey was undertaken to determine ancient settlement patterns on the island more completely and to provide a background against which the known sites can be evaluated.

Very little work has been done in identifying archaeological sites on Keos, although the excavations of the American School have provided much information. Few sites have been dug, but the prehistoric site of Ayia Irini excavated by J. L. Caskey is one of the most important known in the islands⁴. The American team also investigated the site of Troullos near Ayia Irini, on a small summit above the bay of Tris Ammoudies, a look-out point as well as a shrine associated with Ayia Irini⁵. In addition, excavations were conducted at the Late Neolithic site of Kephala, a small promontory on the N coast E of Tris Ammoudies⁶. The fourth site studied by this team was Paouras, on the E side of the bay of Otzias, where there is a settlement contemporary with Kephala⁷. Members of the American team working at Ayia Irini have also observed obsidian at the following sites: 1. Perlepos, a promontory on the W side of Otzias; 2. another crest near Perlepos; 3. a hill near Orkos; 4. the promontory of Ovriokastro; 5. the

1. *RE* 11 (1921) 184 - 187, s. v. (Bürchner)

2. J. L. Caskey, Investigations in Keos I, *Hesperia* 40 (1971) 359 - 91; J.L. Caskey, Investigations in Keos II, *Hesperia* 41 (1972) 357 - 401.

3. J. E. Coleman, *Keos I. Kephala*, Princeton (1977). Hereafter = Coleman.

4. Caskey 1971 (supra n. 2); Caskey 1972 (supra n. 2).

5. Caskey 1971 (supra n. 2) 392; Coleman 156 - 158.

6. Coleman (supra n. 3).

7. Caskey 1971 (supra n. 2) 392; Coleman 156 - 158.

hill of Ay. Theodoros; and 6. Mavrambeli, a short distance from the coast¹. They also noted sherds of the same period as Kephala and Paouras, and of the EBA and of LH III B - C, as well as classical black glazed ware, on the promontory of Sykamia ("Akroterion Sykamias")². There is, however, no site known as "Akroterion Sykamias"; only the bay of Sykamia bears this name. We investigated both promontories at Sykamia, and were not able to confirm this location (see Catalogue 22.03, Kalidonichi).

Earlier investigators mention the following archaeological sites:

1. *Ancient Koressia*. The earliest remains are reported to be pre-historic³. Later it was a fortified site with a harbor. The necropoleis were located to the W and S up to the small promontory of Ay. Georgios and the bay of Yialiskari⁴.

2. *Ancient Ioulis*. It is a fortified site located on the Kastro of the modern town⁵.

3. An archaic statue of a lion to the *NE of the town of Ioulis*⁶.

4. The tower of *Ayia Marina*⁷.

5. The tower of *Panachra* N of Ayia Marina. Some sources mention two towers in this area⁸.

6. *Ancient Poiessa* on the S side of the valley of the same name.

1. Caskey 1971 (supra n. 2) 395 - 396.

2. Coleman 158.

3. G. Welter, Von griechischen Inseln : Keos I, *AA* 1964 (hereafter=Welter) 50 - 52.

4. P. O. Brönsted, *Reisen und Untersuchungen in Griechenland* 1 (1826) 32; L. Ross. *Inselreisen* 1 (1840) 132; C. Bursian, *Geographie von Griechenland* 2 (1868) 472; L. Savignoni, Ἀρχαιότητες τῆς Κέω, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1898, 221 - 222; Welter 52 - 64; F. G. Maier, Stadtmauern auf Keos *Ath. Mitt.* 73 (1958) 7 - 16; F. Zappeiropoulou, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 27 (1972) B, 607 - 611; H. Lauter, Bemerkungen zum archaischen Tempel von Koressia, *AA* (1979).

5. Brönsted 1826 (supra n. 11) 28; Ross 1840 (supra n. 11) 129; Bursian 1868 (supra n. 11) 471; Savignoni 1898 (supra n. 11) 220 - 221; P. Graindor *MB* 15 (1911) 62, and P. Graindor *MB* 25 (1921) 84; Welter 69 - 78; Maier 1958 (supra n. 11) 6.

6. Welter 78 - 85, includes earlier bibliography.

7. Brönsted (supra n. 11) 27; Ross (supra n. 11) 241; Koepp *AA* (1890) 140; Savignoni (supra n. 11) 228 - 231; Welter 88 - 92.

8. Welter 92; E. Kirsten *RE* 21 (1951) Nachträge 1272; see Catalogue under sites 47.02, 47.04.

It is a fortified site with a harbor. The cemeteries are NE of the site¹:

7. A fortified village with shrines at *Ellinika*².

8. The ancient fortified city of *Karthaia* at Poles, with a harbor and other installations³.

In addition to these important sites, there are many others for which there is no detailed or specific information. The small map published posthumously from the notes of G. Welter approximately locates a series of 24 towers⁴. They are discussed in the catalogue. I. N. Psyllas, the historiographer of Keos, did not have archaeological training, but he includes in his book a chapter on ancient remains, which was based on the notebook of K. Manthos, a dedicated amateur who was very much interested in the history of the island⁵. This information using local place names to identify sites but unaccompanied by a map was nonetheless very useful to archaeologists who worked on the island in the previous century. Some of Psyllas' information can be disputed, but there are ancient remains of some sort at each of the sites which he mentions. Wherever possible, we try to connect Psyllas' information with our catalogue entries.

I. A. Thomopoulos also discusses ancient sites in his book on the place names of Keos⁶. Some of these sites are taken from Psyllas' presentation and some coincide with his catalogue, but the lack of a map with the place names makes identification difficult even with the help of local informants.

This preliminary report on our survey presents some of the results of investigations undertaken intermittently from the winter of

1. Brönsted (supra n. 11) 27; Ross (supra n. 11) 133; Bursian (supra n. 11) 473; Savignoni (supra n. 11) 224; P. Graindor *MB* 7 (1903) 291; Graindor 1911 (supra n. 12) 62; Kirsten (supra n. 15) 1270 - 1276; Maier (supra n. 11), 11 - 13, 15 - 16.

2. Welter 92 - 93.

3. Brönsted (supra n. 11) 14 - 16; Savignoni (supra n. 11) 222 - 228; Graindor 1911 (supra n. 12) 62 and Graindor 1921 (supra n. 12) 79 - 108; Graindor *BCH* 29 (1905) 329; Maier (supra n. 11) 13 - 15. Although *Karthaia* is not described here, it is noteworthy that we have found obsidian waste and LBA sherds on the acropolis on the E and S slopes.

4. Welter 87 - 88.

5. I. N. Psyllas, *Ἱστορία τῆς νήσου Κέας* (Athens 1920; hereafter Psyllas) 294 - 311.

6. I. A. Thomopoulos, *Μελέτη τοπωνυμική τῆς Κέου* (1963) Athens.

1979 until the winter of 1982¹. It is the first installment of a continuing study of the ancient patterns of territorial occupation of the island². The final publication of our survey will include fuller documentation, with photographs of sites, sections of pottery and more maps. The second installment of this report will be a comparative study of the four ancient acropolis fortifications.

Our investigation began on the northwest side of the island at ancient Koressia (ill. 1) and proceeded W, S and E of the city. This article concentrates on the site and territory of Koressia and, to a limited extent, the adjacent territory of Ioulis. In the course of our work, it became apparent that the island was densely occupied in the past, and the supporting data for the survey are numerous. We present here the area which is related to the sites of Ayia Irini and Koressia.

The Catalogue contains 149 sites, only eleven of which have been previously published or attested. Those we have found, as well as those

1. H. Georgiou and N. Faraklas, "Survey of the Island of Keos, Cyclades,,," abstract presented at the Colloquium on Archaeological Surveying in the Mediterranean Area, American School of Classical Studies Athens and Canadian Archaeological Institute Athens, Athens, June 1981. This abstract and any mention of our contribution to the conference were omitted from the final publication: D. R. Keller and D. W. Rupp, eds., *Archaeological Survey in the Mediterranean Area* (BAR International Series 155, Oxford 1983). The abstract is in the file of the proceedings of the colloquium in the library of the ASCSA. The authors wish to thank N. Alexandrou for assistance in identifying many sites and the local place names. M. E. Caskey, N. Winter, and A. H. Ashmead provided valuable editorial assistance. The study was first discussed in 1976 with J. L. Caskey, who encouraged us with his enthusiasm and support. The University of California, Irvine, provided some funds to cover travel expenses.

2. Our study is not related to the surveys begun on Kea in the summer of 1983 by two separate teams, one under the auspices of the American School of Classical Studies at Athens, and the other of the University of Athens. These surveys have different objectives and employ different methods. In this article we do not intend to discuss the relative merit of different methods of surveying; there is no assured formula for success: see J. F. Cherry, "Frogs Round the Pond: Perspectives on Current Archaeological Survey Projects in the Mediterranean Region,,," in Keller and Rupp 1983 (supra 22), chap. 9 *passim* and 377 - 378, 387, 405. Our survey is unconstrained by time or other factors, and thus is intensive, having taken place over a long period of time at different seasons; many places have been visited repeatedly. This type of survey is, of course, usually not possible to do for many reasons. Because we do have the ability to work in this way, we felt that our approach could be used as a point of contrast to surveys which employ selective methods of sampling.

already known, are included in order to make the Catalogue complete. Sites already published are not described here, but bibliography is given. The catalogue of sites in the NW area is basically complete, although new discoveries and additional finds can be expected. A few important sites outside the general northwestern area but adjacent to it are included. Sites lying farther south are, however, excluded, although more than 100 have already been investigated. They will be presented in the final publication. Unpublished cemeteries have been omitted specifically in the interest of security.

We used methods successfully applied in other topographical studies on similar terrain; the land itself was the major criterion used in the identification of sites¹. Our survey was conducted by walking repeatedly along parallel paths across the area in question at different times of the year when various factors could reveal the presence of antiquities: after autumn and spring plowing, and the autumn burning of fields, and in winter and spring when low foliage and rain make ancient walls and sherds especially visible. The footwork was aided, in many cases, by reports from local residents. All types of terrain were investigated, and it was found that the location of sites was linked to predictable factors such as topography, exposure to sun and prevailing wind, water sources, and lines of communication including land routes and harbors.

Sherds were not collected on the sites, but were instead studied in situ. The sherds described are those considered diagnostic for each site, but dating is based on the total number of visible sherds and on other material evidence. Foundations and traces of walls described are ancient unless otherwise indicated. These are difficult to date, and one must rely heavily on the ceramic evidence. There are marked differences between ancient and modern walls and terrace walls and this will be treated in a forthcoming study. We have not determined

1. N. Faraklas, *Σικωνία. Ancient Greek Cities* 8, Athens Center of Ekistics (1971); N. Faraklas *Ἀρχαία Αἴγυα Ἡ ἀνθρώπινη κατοίκηση*, Athens (1980); N. Faraklas M. Sakellariou, *Corinthia - Cleonaea. Ancient Greek Cities* 3 (1971); N. Faraklas, *Τροιζηνία - Καλάβρυτα - Μέθανα*, *Ancient Greek Cities* 11 (1972); N. Faraklas, *Ἐπιδαυρία. Ancient Greek Cities* 12 (1972); N. Faraklas - M. Sakellariou, *Μεγαρίς - Αἰγόσθενα - Ἐρένεια*, *Ancient Greek Cities* 14 (1972); N. Faraklas, *Ἐρμιονίς - Ἀλιὰς*, *Ancient Greek Cities* 19 (1973); K. A. Doxiadis, *Ἡ μεθοδολογία γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν οἰκισμῶν. Ancient Greek Cities* 2 (1972); A. Toynbee, *An Ekistical Study of the Hellenic City-State*, *Ancient Greek Cities* 1 (1971).

the size of the site by extent of sherd scatter, but have tried to balance a number of factors: visible remains, intensity of sherd scatter, contours of the land. In very few cases can the size of the site be estimated, and then usually not for all the periods of its existence. We note the relationship of one site to another where this is clear.

We have tested our approach repeatedly in unexplored areas and feel that its efficiency has been proved. Although other types of surveys have been carried out in the Cyclades, the problems facing the surveyor are different in every area¹. Keos is not like other Cycladic islands in every respect², a fact witnessed by the existence of the four Classical poleis as opposed to one on most other islands³.

Specific characteristics influence patterns of habitation and the political structure known for the historic periods and which we hope some day to be able to reconstruct for the prehistoric periods as well. Our goal is to identify sites, and to use the information about their types and patterning to form hypotheses about the way the land was inhabited and used. We present some discussion about the pattern of habitation through the Roman period. It must be pointed out that the conclusions advanced here only apply to the northwestern portion of the island; other areas may have developed in different ways, which we will determine at the completion of the survey.

1. For other approaches, see Cherry 1983 (*supra* n. 22) for a general discussion. R. J. A. Wilson and A. Leonard, "Field Survey at Heraclea Minoa (Agrigento), Sicily,, *JFA* 7 (1980) describe a method which combines that used by us as well as other techniques (p. 221) and pose some of the same questions (p. 220) about a much smaller area.

2. J. D. Evans, "Island Archaeology in the Mediterranean: Problems and Opportunities,, *World Archaeology* 9 (1977) 12 - 15; J. F. Cherry, "Pattern and Process in the Earliest Colonization of the Mediterranean Islands,, *PPS* 47 (1981) 63.

3. This situation is directly related to the geography. Melos had only one major polis and underwent many changes in later times, see C. Renfrew and M. Wagstaff, eds., *An Island Polity. The Archaeology of Exploitation in Melos*, Cambridge (1982) 3, fig. 1.4, 6, 45, 70 - 71, 149. Ancient patterns of habitation do not continue into modern times without change. In recent times we note that the pattern of habitation in some islands, including Keos concentrates in effect on one major settlement (*burgo*) and scattered farmsteads (see R. Kloutsinioti - N. Faraklas *Τζιά (Κέα). Ἑλληνική παραδοσιακή ἀρχιτεκτονική*, Athens 1981) whereas in other islands habitation is principally in villages (see A. Charitonidou, Tinos (1981) in the same series).

GEOGRAPHY (ill. 1)

Keos is the northermost of the western group of Cycladic islands; it lies east of Attica and south of Euboea. Its situation is strategic because of its proximity to Attica, and because it serves as a natural maritime stopover between the mainland and the Cyclades, as well as southern Euboea.

Keos is shaped like a drop of water, with the larger end facing northeast. The long axis runs northeast - southwest, and the distance along it, from the north coast near Spanopoula island to the southernmost promontory of Tamelos, is about 19 km. At the widest point, the island is 10 km., from the promontory of Sklavos west of Koresia to the northern promontory of Orkos bay. The island stands in very sharp relief. Only a small portion of the land is below the 100 m. level, and at places heights of over 500 m. are reached. The highest point is the summit of Profitis Ilias (el. 561 m.), which is situated 6.900 m. S of the NE end of the main axis and 13.100 m. in a straight line from the SW end of the same axis. Thus it is closer to the SE coast.

Profitis Ilias is the northernmost of two peaks of a range on the NE - SW axis. Another range splits off from this one toward the NE at a lower altitude and ends at about 4.500 m. in the E - W valley of Spathi. To the SSW several smaller hills run from Profitis Ilias down to the area of Ellinika, which is above 500 m. in altitude. From Ellinika, the range continues to the SW past the settlement of Katomeria and beyond to the next small summit, Kapari, down to the coast between the bays of Liparos and Avythos, 4.000 m. directly N. of Tamelos at a point approximately 10 km. from Profitis Ilias.

This main range is shaped like an open bow with the Ellinika area lying at the SE end. Smaller ranges run off to the SE and most continue to the coast where they descend sharply to the sea. The ravines between them form small valleys ending in bays. The northernmost descends from the Karia range which is also the northernmost part of the central spine, toward the NE to reach the coast to the N of the small promontory of Sykamia. The next one starts in the Sotira area, continues parallel to the previous one and ends to the N of the bay of Psathi and the valley of Philladakia. Along the way it splits into three parts and is called Tria Maderika.

The third ridge is higher and wider. Starting at Profitis Ilias, it continues at first toward the E, and then to the SE, branching off in a smaller western range and a larger one to the E. The small bay of

III. 1. Map of Kea showing the names used in the geographical description. Contours are at 100 m. intervals.

Orkos with ancient and modern mines lies between the two promontories of the coastal range.

The fourth ridge starts from an eastern extension of the Ellinika plateau and descends to the S, terminating with a rise to 413 m. at Ay. Seris. Three parallel ridges descend to the ESE from the extension of the Ellinika plateau. The southernmost ends in the promontory of Makriopounta Kambouri.

The next and fifth ridge originates in the area of Chimoniki and ends shortly to the NE. It rises again to the SSE and then broadens into the high hill of Ay. Simeon. The small valley of Vrisses lies NE of this and SW and S of Ay. Seris and ends in the bay of Ay. Philippos. To the S of Ay. Simeon is the promontory of Miladelphia.

This is the end of a smaller coastal ridge which starts from the hill, extends SSW and then turns E. The S and the SW slopes are the NE boundaries of the Poles area, the location of ancient Karthaia.

The sixth ridge begins in the area of Katomeria, develops to the SSE forming the hill of Kephala and then descends almost due S to the coast and the center of the bay of Poles, bisecting it. The ravine on the E descending from the N is called Kalamitsi and the SW ravine is called Vathypotamos.

The seventh and most important ridge in this group begins at Katomeria and runs S with smaller offshoots to the SE. The first spur forms the SW boundary of the area of Karthaia and, on reaching the coast, ends in the promontory Kalitsa or Pounta tis Chiras on the southern side of Karthaia bay. Thereafter, the ridge curves S and then SW in a large arc. The summit of Ay. Theodoros (el. 448 m.) rises gradually and in effect covers the entire S end of the islands, known as Petroussa. The ridges of Pirgos, Phoniko and Dichales extend SE from Ay. Theodoros. To the S, another separate ridge extends to Spasmata and the promontory of Tamelos. To the SW are two ridges, that of Choriza on the S side and another to the N, which is parallel to the central ridge and the promontory of Tragomandra.

A broad, large ridge originates at Katomeria and extends 3.500 m. NW to the coast from the central spine of the island, and forms the southern side of the valley and bay of Pisses, ancient Poiessa. On the N side, the ridge drops sharply to the valley. On the W it descends gradually to the open bay of Koundouros on the N and E.

Parallel to the central spine and on its NW side lies another ridge, ca. 12 km. long, whose central peak is in the center of the island. It

reaches only as far as the valley of Pisses to the S. On the N it extends further than the other ridge to the NE coast, where it forms the coastline of Chalara.

The highest peak of this ridge is SE of the principal town of the island, Chora or Ioulis, on the spot of ancient Ioulis. This ridge is called "Vouno ton Milon» (Hill of the Windmills) due to the presence of the windmills in use until recently but now in ruins. A high ridge connects this summit on the SE side with Profitis Ilias. On the NNW of the windmills is another crest above the area of Kaloyerado at the same distance from Profitis Ilias on its WNW side, separated from it by a ravine.

South of Kaloyerado, extending to the W, is a small abrupt spur of the central spine. It is called Trachilas. The above-mentioned ravine lies on its N side and turns W. To the W of Trachilas the ravine joins another S of the summit. To the S of this and the western prolongation of these confluent ravines rises the hill of Ay. Panteleimon. On the western side, this hill is an extension of the Ellinika plateau with a separate summit (el. 547 m.). On the S side a canyon separates the hill from the southern spur of the central spine named Elies, W of the area of Chimoniki. This spur drops abruptly to the W and terminates in the E side of the valley of Pisses.

A second spine proceeds W from the hill of the windmills and then turns SW to encompass the area of Petrovouni and then Kouroupi. About 5 km. from the point where it turns SW, it drops sharply to the S and forms the NE side of the valley of Pisses. At mid-length the spine narrows and then widens and rises further S to a summit at 400 m. SE of the northern end is the ravine of Kremmidi, which unites with those ravines descending from the N side of Ay. Panteleimon and the southern end of the spine. This is the ravine of Ay. Anargiroi, named for the nearby monastery; it forms the deep gorge between Ay. Panteleimon and Elies. This ravine and the ravine of Ay. Marina irrigate the valley of Pisses. They enrich the soil with silt carried down from the crests, accounting for the exceptional fertility of this valley.

The hill of the windmills has a spur to the WNW which surrounds Chora on the S and SW and takes its name from the former monastery of Daphne. The crest continues NE beyond the hill of the windmills to form the hills of Ay. Anna and Megalo Gremno. Between these two locations a low flat ridge splits into three parts. One continues to the N towards the bay of Otzias but ends before reaching the coast. The

second extends N and W and forms the ridge of Fotimari. The third, called Roukounas, drops to the SW enclosing the area of Chora to the N and continues in a westerly direction parallel to the crest of Daphne. East of the hill of Ay. Anna and SE of Megalo Gremno the ridge descends to the steep ravine of Mantou. The SE side of the ravine lies at the base of Karia, the northernmost part of the central spine. The ravine extends to the E into a valley and ends on the SE at a considerable distance; here it is called the ravine of Spathi and empties into the sizeable bay of Spathi. The southern promontory of this bay is called Kalidonichi.

To the N of Karia across the ravine, the continuation of the crest beyond Megalo Gremno turns E and rises to a distinct peak which is called Soros (max. el. 315 m.), from which another spur extends to the NW; the ravine of Koukouvayia lies SW of it and the small valley of Kalamos to the NE.

From the summit of Soros toward the N runs a significant ridge with a small separate peak called Sklavos abutting the sea forming the rocky coast of Chalara opposite the island of Gaidharos. The crest turns thereafter to the NW parallel with the coast on the N side of Kalamos and extends to the promontory of Ladou and the E side of the bay of Otzias forming the crest of Paouras. To the SE this ridge extends above the sea and leads to the small but abrupt promontory on which stands the monastery of Kastriani above the relatively large bay of Kastri.

From Soros, the ridge progressively widens to the E above the valley. This part is known as Karavela and continues in two spurs to the SE and the ESE. The first forms the N side of the bay of Spathi, the other the promontory of Sidhero. The small bay of Sidhero is located between these two promontories.

Immediately to the NW of the second ridge, a third and lower one runs parallel from the SW to the NE. The southern end is the double promontory below the small bay of Pygania which defines the N side of the bay of Pisses. The crest continues slightly E and forms the summit Tourkos (Psaropirgos) above Vroskopo. The crest continues to the NE forming a central peak, Paouras, at an elevation of 363 m. At about 1.5 km. from the summit, the ridge descends gradually to form a saddle and rises again to a summit further N in the area of Mavrambeli. Further S of the saddle a perpendicular land mass unites the ridge with the SW spur of Petrovouni. Midway between the two

ridges is a small summit called Panachra. Between Paoura, Panachra, and Kouroupi is the narrow valley of Ayia Marina named after the monastery located there and especially well-known because it is built around an ancient tower which, after the lion of Ioulis, is the most impressive ancient monument on the island.

From Mavrabeli the ridge continues to the NNE to the region of Karlos (now called Stavroti Koressias). It rises again to the NNE forming the crest of Skalakia with a separate summit barely more than 200 m. in elevation. Between this part of the ridge on the W and NW, with Panachra on the S and Petrovouni and Daphne on the SE and E lies the valley and ravine of Milopotamos, which must be the ancient river Elixos. It first extends N between Skalakia and Roukounas and is fed by water from the valley of Chora between Roukounas, Daphne and the hill of the windmills. It then turns to the NW and empties into the S side of the bay of Ay. Nikolaos.

From the ridge of Paouras - Skalakia, six small parallel spurs extend to the W forming promontories with small bays between them. Immediately to the N of Tourkos (Psaropirgos) lies Vroskopo, then Kaloyeros, Pachi Vouni, Mavrabeli and Kephala Xylon. The sixth promontory is the most important. It extends W from Skalakia and forms the mass of Chondri Rachi (el. 198 m.). A spur extends to the SW to the N side of the bay of Xyla. Another, on the NW forms the promontory of Sklavos and a third, with many spurs and peaks to the NE, constitutes the SW side of the bay of Ay. Nikolaos. The ancient city of Koressia was built on its N end and on the E slope, now the location of the village of Livadhi, which has been renamed Koressia.

Beyond Milopotamos, NE of Skalakia, the terrain rises again in a continuation of the same ridge. These summits are located on the W side of Fotimari. To the NW they form the flat-lands around the SE side of the bay of Ayios Nikolaos. On the N side they descend gradually to the valley of Ay. Barbara which originates N of Fotimari and ends on the SW side of the bay of Ay. Nikolaos, adjacent to the village of Vourkari.

The hills which form the flat peninsula on the NW side of the island between the bay of Ay. Nikolaos and Otzias are an extension of the same low ridge. The area is called Akrotiri Otzias or Tsourti, and the summit barely surpasses 100 m. A spur extends to the SW to form the promontory of Kokka which closes the bay of Ay. Nikolaos on the NW side. It leaves a narrow entrance to the harbour on the S.

Two other ridges extend to the NW and form the two promontories of Pounta and Kephala. An additional one forms the equally rocky promontory of Makriopounta opposite Glaronissi to the N, and yet another larger promontory extends to the NE to form Akrotiri, which is the W side of the bay of Otzias ending at the northernmost point of the island, the promontory of Perlevos. The flat valley to the S of Otzias unites with the valley of Ay. Varbara and ends at Vourkari.

Although the island does not now have many water sources one of its ancient names is Hydroussa¹. Ancient sources mention the river Elixos, which must be modern Milopotamos in the territory of Koressia². In ancient times the river probably always had water, and although the sources never dry, the farmers now dam the water for irrigation. The same occurs with other streams in various small valleys such as Koukouvayia above Otzias, the ravine of Spathi, the ravines of Vrisses, Kalamitsi and Vathypotamo in the Karthaia area and Ay. Anargiroi at Pisses.

There are many sources but few are abundant today. Psyllas counts 230 aside from wells³. The most important are Firi at Koresia, Flea at Milopotamos, Vromoneri at Vourkari, the three springs at Vatou (Koressia), the source at the ravine of Vrisses and the sources of Ay. Seris. In addition, there are the springs at Diaselli Otzias, Astra and Ellinika, the spring of Ay. Martinos in Kalamos and the spring at the monastery of Ay. Marina. The town of Chora was irrigated until recently by the sources and fountains of Rokomenos, Tria Pigadia, Kanali, Kourenti and the fountain of Veniamin.

The advantages conferred by the location of the island in relation to the mainland and the Cyclades are often vitiated by the heavy seas caused by the Makronisos - Euboia narrows and the current of Kaphireus (Cavo d'Oro); small craft frequently cannot leave the harbor of Ayios Nikolaos in summer and winter. However, this sheltered natural harbour is the most important one on the island. Within its area are three major anchorages: Livadhi (Koressia), on the south side, is exposed to the northwest wind; while Vourkari on the northeast and another bay on the north are sheltered from all winds. A few other small harbors exist on the island.

1. Storck, *Die ältesten Sagen der Insel Keos* (Mainz 1912) 5 - 6.

2. Strab. 10, 5.6.

3. Psyllas 279 - 280.

The bay of Pisses has some local importance, but it is not suitable for large boats and is not protected from the prevailing northwest wind. Vroskopo, to the north of Pisses has a deeper inlet and is somewhat more protected. Consisting of a series of small inlets, the bay of Koundouros is more open, but it is sheltered from the wind. South of Koundouros, the small harbor of Kambi was used until recently for loading acorns. The bay of Karthaia (modern Poles) in the southeastern part of Keos is the next good harbor; it is well sheltered, except from east or southeast winds, and was probably a major stopover in voyages to the other Cycladic islands. Orkos on the east central coast can be used as a limited mooring, but the bay of Spathi provides a better anchorage and is well placed for shipment of agricultural products from the fertile Spathi valley. The bay of Kastri below the Kastriani monastery on the northeast is relatively large, but is a poor anchorage because it is totally exposed to the north winds and is cut off from the interior by hilly terrain. It is used as a stopover by fishermen who work the waters between Ayios Nikolaos and Poles. The narrow inlet of Otzias, although it faces north, is nearly always calm because of its length; rough seas beyond Perlevos, however, make it difficult to enter and leave. Between Otzias and Ayios Nikolaos, the coast is quite rugged, although Kephala bay is a small and fairly well protected anchorage.

Thus, in addition to strategic location, Keos has been a natural place for travellers and traders to layover because of its harbors. Ayios Nikolaos is the largest and most sheltered harbor, and therefore probably the most important, but other anchorages—Pisses, Kambi, Orkos and especially Karthaia and Spathi—could also have served. These harbors are located at fairly regular intervals around the coast, so that virtually all parts of the island are accessible by sea.

T H E S U R V E Y

GEOGRAPHIC SUBDIVISION - AREAS OF HABITATION (ill. 2).

There is a natural division of the island along geographic boundaries with two intersecting watersheds subdividing the island into four regions. This natural feature surely played a role in the establishment of four political divisions in classical times. One watershed to the NE of Sklavos Koressias extends to Soros, Megalo Gremno, to the hill of Ay. Anna and reaches the hill of the windmills to the SW. It then

turns SE and includes Profitis Ilias, where it follows the central spine S to Katomeria. It includes the ridge of Ay. Theodoros to the SE and ends at Choriza or Tamelos.

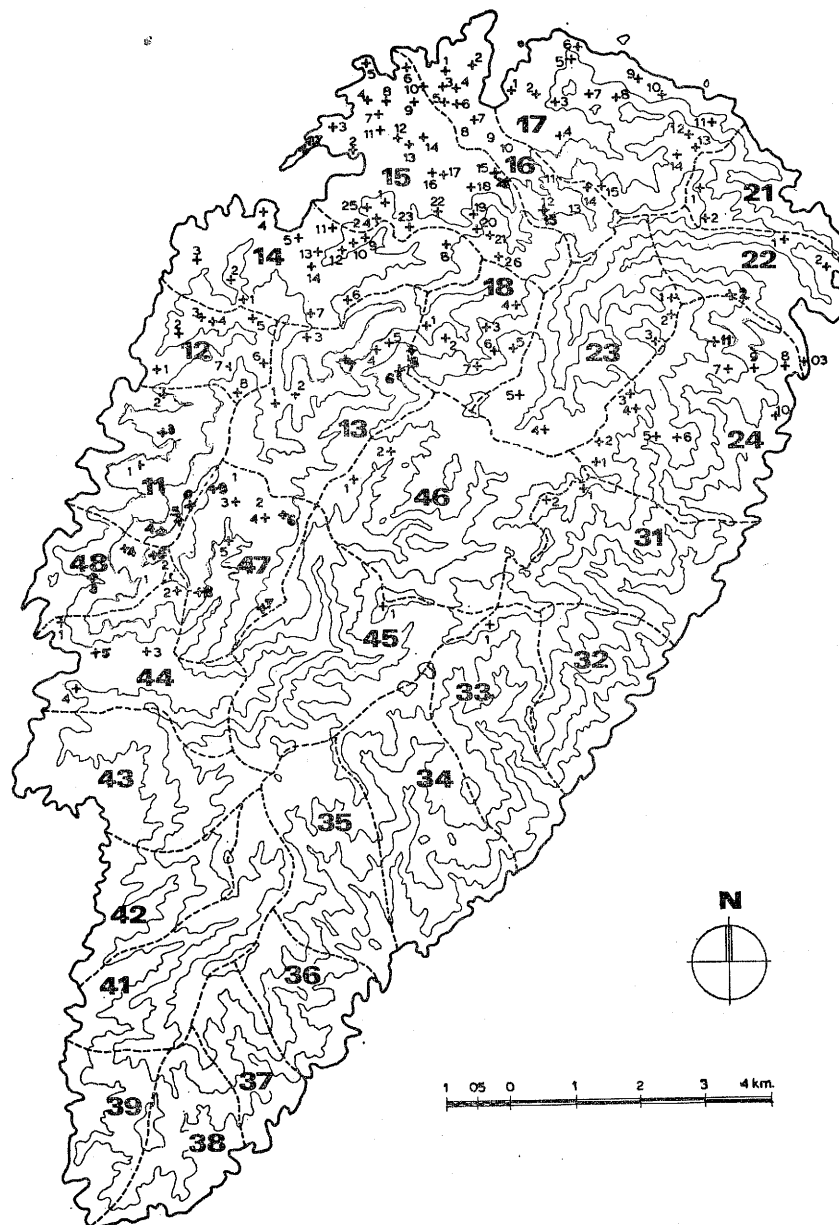
The second watershed starts at Paouras above Pisses and proceeds ENE to Panachra, rises to Petrovouni and ends at the hill of the windmills. From this point up to Profitis Ilias it unites with the other watershed and then descends to the E ending between the bays of Psathi and Orkos.

Each of these four regions is subdivided into smaller areas. Thus the SE territory of ancient Karthaia includes the area between Tamelos and Dichales and possibly the areas between Choriza and Tamelos on the W. Also included on the N side are the regions between Dichales and Phoniko and between Phoniko and Pirgos. In addition, the Karthaia region includes the valleys of Vathypotamos and Kalamitsi, which are connected to the ancient city. Also included are Vrises between Ay. Simeon and Ay. Seris, the ravines NE of Ay. Seris up to the S side of the valley of Orkos and this valley itself.

The central and western region which is that of ancient Poiessa includes from S to N the area between Choriza and Kephala, the valley of Komantou with Kambi, Koundouros, the lower part of the valley of Pisses, and Vroskopo. The ancient city of Poiessa is on the S side of the bay of Pisses. To the E of Vroskopo the region includes the valley of Ay. Marina and to the E of the valley of Pisses, the valley of Ay. Anargiroi and to the NE of this the valley of Kaloyerado, or more exactly, the region between Ay. Panteleimon, Profitis Ilias and Petrovouni.

The small NE region is divided into fewer areas. On the summit is the valley of Mantou between Karia and Megalo Gremno; E of this the coastal region between Kalidonichi and Philladakia, N of this the valley of Spathi, and further N the area between Karavela and Sklavos including the bay of Kastri. In strict geographical terms, ancient Ioulis lies just outside this region. Yet the area must have belonged to Ioulis. There is no other region which can be connected with this city. It is apparent that the territory had two centers, one at Ioulis and another on the coast, possibly at Spathi. The city of Ioulis developed because of its physical location on the natural crossroads which connect it to the other cities of the island, and especially to the two harbors, Karthaia on the West and Koressia on the East.

Thus the largest and richest area of the island, the NW area, and that of ancient Koressia, loses a region that in strict geographic

III. 2. Map of Kea with natural subdivisions and ancient sites. Contours are at 100 m. intervals.

terms belongs to it, namely the one delimited by the E side of Roukounas, the hill of Ay. Anna, the hill of the windmills and Daphne. The other areas belonging to Koressia are the upper valley of Milopotamos on the W, Mavrambeli on the S, and the plateau of Karlos (Stavroti). Further N, the area N of Chondri Rachi extends to the E along Ay. Triada to the acropolis of the ancient city, the area N of the lower valley of Milopotamos, the valley between Roukounas and Fotimari, the valley of Ay. Varvara, the valley of Koukouvayia and the valley of Kalamos.

The designation of ancient sites starts in the general NW area and proceeds clockwise. The area of Koressia is presented first, then Ioulis, Karthaia and last Poiessa. They are numbered in this sequence from 1 to 4. All four are included here for reasons of clarity although the southern regions are not discussed in this article. Each smaller area has the number of the main region and the consecutive numbers listed below :

General NW region- Koressia	1
Mavrambeli	11
Karlos	12
Upper Milopotamos	13
Lower Milopotamos	14
Ayia Varvara	15
Koukouvayia	16
Kalamos	17
Chora	18
General NE region- Ioulis	2
Kastriani	21
Spathi	22
Mantou	23
Parameria (between Kalidonichi and Orkos)	24
General SE region- Karthaia	3
Orkos	31
Kambouri (between Fleva and Ay. Seris)	32
Vrisses	33
Kalamitsi	34
Vathypotamos	35
Between Pirgos and Foniko	36
Between Foniko and Dichales	37
Between Dichales and Tamelos	38
Between Tamelos and Choriza	39

General SW area - Poiessa	4
Between Choriza and Kephala	41
Koumantou	42
Kountouros	43
Pisses	44
Ay. Anargiri	45
Kaloyerado	46
Ayia Marina	47
Vroskopos	47

Thus the region of Koressia includes the areas 11 - 17, that of Ioulis 18, and 21 - 24, Karthaia 31 - 39 and Poiessa 41 - 48¹. For each site there is a consecutive double number starting with 01 which is entered after the two numbers indicating the region. For example, the fourth site of the third area in the fourth general area has the number 43.04.

CATALOGUE

REGION 11 (*ills. 2, 3*)

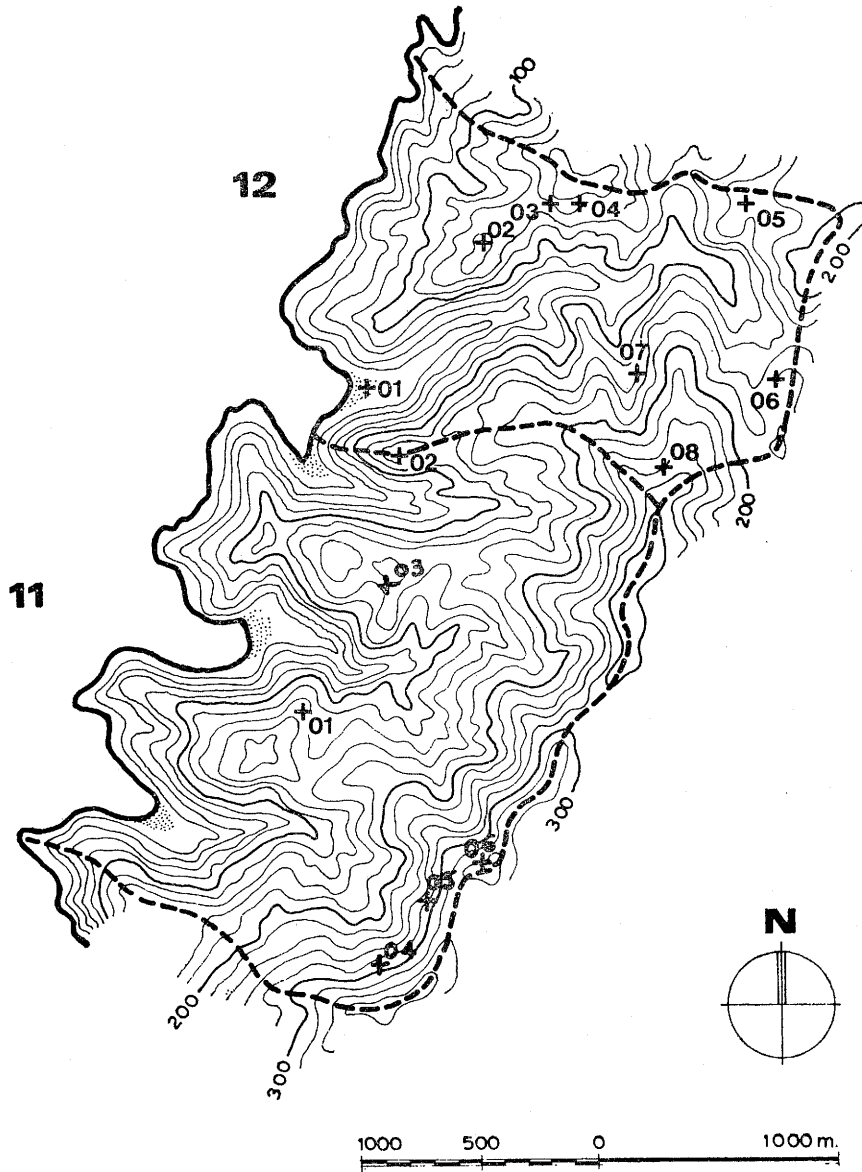
11.01. *Mavrambeli*. Terraces on E side of Pachivouni. Protected area with arable land, water sources in the ravines below. Sparse sherd scatter, radius of about 20 m. on terraces. Some Classical sherds and some obsidian.

11.02. *Kephala Xylon*. Promontory on S side of ravine and bay of Xyla commanding the beach and ridges to the E and S. Rock outcroppings on the summit are extensively quarried. Several large walls of undetermined date. A rectangular enclosure follows the course of the bedrock. A large wall is situated below this to the E near modern stable and enclosure wall. Topographic marker on the NE side at 140 m. el. Area is sparsely covered with sherds scattered at approx. 50 m. radius. Obsidian flakes, badly worn and broken, frags of obsidian tools. LN and LBA sherds. Habitation site and lookout, prehistoric.

11.03. *Mavrambeli*. N side of Mavrambeli ravine. Site on ridge above modern farm buildings, above and N of the planted terraces at el. 160 to 180 m. Traces of a rectangular foundation, not datable. Dense sherd scatter. Pithos frags. and smaller domestic vessels, roof tiles. Sherd scatter extends ca. 50 m. down the slope. Classical, Hellenistic, some obsidian flakes.

11.04. *Paouras area*. Below summit of Paouras on N side. Large retaining wall constructed of large, even blocks of schist, approx. 10 m. l., immediately above

1. For the identification of the four poleis with modern sites, see Burchner, (*supra* n. 1). For the identification of "Arsinoe,, with Poiessa, see G. Daux, Notes de lecture, *BCH* 81 (1957) 393 - 395.

Ill. 3. Map of Regions 11 and 12. Contours are at 20 m. intervals.

the foot-path leading from Ayios Nikolas to Paouras. Wall may be unfinished. The h. of approx. 2.5 m. suggests that it is not a common terrace retaining wall. The construction appears to be ancient and may be unfinished or subsequently looted. No other traces of structures in area. Extremely sparse sherd scatter, mostly undiagnostic material but no modern clays. Possibly hellenistic, some Roman.

11.05. *Between Paouras and Ay. Nikolaos.* Site straddling the foot-path joining Paouras and Ay. Nikolaos, on the W side, 500 m. NNE from the summit of Paouras. Natural rock outcropping. Traces of structures below and to the W. Sherd scatter approx. 50 m. d. around and below rocks and along the foot-path. Cistern on opposite side of the foot-path near a modern stable may be ancient but is not datable. Channels made in the bedrock along the foot-path for gathering the water may be related to the ancient site. Frags. of large pithoi, sherds are Classical (some black glazed ware), Hellenistic and Roman. Roman sherds around cistern.

11.06. *Between Paouras and Ay. Nikolaos.* Site at 357 m. el. with commanding views of Ay. Marina valley and W coast. Round vigla foundations, ancient construction but not datable. Functions as a look-out for Ayia Marina, Panachra and Paouras areas. Obsidian waste and blades noted on N slope.

REGION 12 (ills. 2, 3)

12.01. *Xyla Beach.* S side. Abandoned farm house and associated structures on S slope. Water source above and to the SW of the house. Modern well below, closer to the shore. Area between the house and the well, ca. 20 m., sparsely scattered with sherds, Hellenistic. Possibly a farm site.

12.02. *Korakou.* Plateau on crest of hill extending SE from Chondri Rachi. Terraces on slopes to the E and W. The area between two lookout towers on the crest is covered by a single large site, ca. 100 m. long. The southernmost tower, square and two-storeyed, overlooks the bay of Xyla. The crest is covered with sherds and some obsidian. Remains of a very large square or rectangular structure of ancient construction on the W side of the crest between the two towers.

Sherds predominantly Hellenistic, with some late 5th c. and some BA. One round loomweight, LBA. LN or EBA stone celt on E side of crest near a threshing floor, conical section 1/2 pres., max. dimensions 0.063 × 0.056, (comp. Coleman 1977 : pl. 68, 65 and 77). Spindle whorl, d. pres. 0.044, h. pres. 0.024. One small blue glass bead from W. slope (Psyllas 1920 : 303 site 3 and Welter 1954 : 88, tower 7, ill. 24 refer to this as a tower site, but the evidence is not conclusive).

South and below the last vigla is another site or an extension of this one; Classical sherds, obsidian waste. Traces of foundations.

12.03. *Sklavos/Chondri Rachi.* To the S of Sklavos in the area of Chondri Rachi and on the E side of the modern road below the 156 m. topographic marker. Limited sherd scatter, some undiagnostic coarse wares, very worn. Domestic LBA pottery. Similar sherds also observed at lookout points and remains of structures of undetermined date on promontories overlooking the coast due W.

12.04. *Chondri Rachi*. Site located on summit at northernmost topographic marker (el. 196 m.). Round foundation of a lookout tower, few Hellenistic sherds. Hill S of the southern topographic marker descends gently and is covered with sherd material, mostly Hellenistic, late 4th to 1st cs. Many amphoras at a saddle below this crest and just above site 12.03. Two stamped amphora handles: one depicts an amphora, one has an illegible inscription. Extensive Hellenistic habitation site. Traces of foundations, probably ancient on the saddle and to the E below it.

12.05. *Stavroti*. On the SE side of Ay. Triada the terrain forms an uneven plateau. Several abandoned farm houses and stables located here. Terraces are broad and even, protected from the N winds. Sherds scattered at ca. 20 m. radius near a flat plateau with almond trees. Coarse wares, pithoi, amphoras, 6th - 4th cs. Probably a farm.

12.06. *Ay. Vassilis*. Milopotamos/Stavroti area at Skalakia. Church on small saddle overlooking Xyla and Milopotamos W of Flea. Sparse sherd scatter, radius ca. 100 m. around church and near stable S of church. Undiagnostic coarse wares. LBA pithos frag. with rope pattern decoration. LBA coarse wares. Relatively large site, possibly a farm.

12.07. *Xyla ravine*. Small secondary ravine branches out of the NE end of the Xyla ravine, deep in the valley and on the S side. Well and fountain, «πιγαδhi tou Angelli», below site 12.08. The hillside ascends steeply, but terraces are evenly spaced and well constructed, providing a limited area of arable land around the water source. The area between the well and the houses is sparsely covered with sherds, radius ca. 25 m. One or two sherds may be LBA. Archaic pithos frags. 5th c. and Hellenistic amphoras and household vessels. Wheel-ridged and combed ware, mostly Roman.

12.08. *South side of Xyla ravine at Karlos*. The slope ascends suddenly. Flat ridge on the summit extends S to Ay. Nikolaos overlooking Mavrambeli. On the N end of the ridge are the remains of several abandoned structures of undetermined date. The walls include large dressed stones that may have been looted from a Classical or Hellenistic structure. Sparse sherd scatter, ca. 20 m. N to S. Archaic pithoi. Hellenistic pithoi with canted rims. Very worn undiagnostic body sherds of local coarse ware.

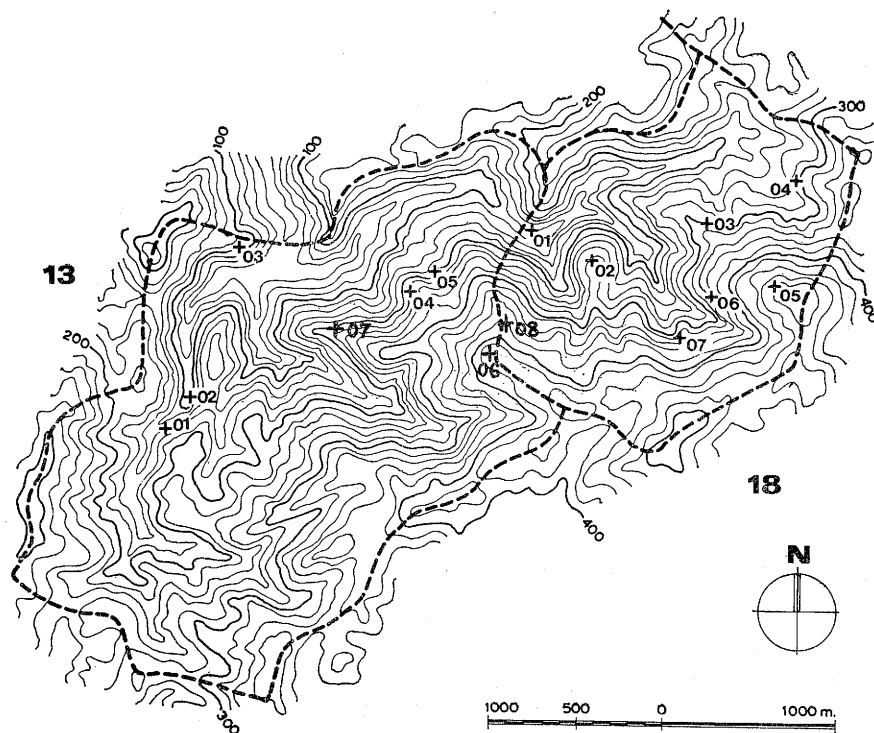
REGION 13 (ills. 2, 4)

13.01. *Milopotamos*. S slope, near spring of Flea. Ancient retaining walls. Sparse sherd scatter. Some Classical black glazed ware (Psyllas 1920 : 303, site 6).

13.02. *Milopotamos, Flea*. N of the present spring, E side of foot-path, opposite southernmost water mill and church of Panagia. Fountain and spring cut into the bedrock. Indeterminate age. Still in use.

13.03. *Milopotamos/Stavroti area*. Summit of hill on NW side of Milopotamos opposite Roukounas and overlooking the Koressia - Chora road. Olive press carved into large solid blocks of schist. Sherds scattered around summit and mo-

dern buildings, predominantly Roman. Arable land extends N toward Skalakia. The terraces along the slope yielded some Roman combed ware, randomly scattered (Psyllas 1920 : 303, site 1).

Ill. 4. Map of Regions 13 and 18. Contours are at 20 m. intervals.

13.04. *Daphne*. Formerly a monastery on the slope below the hill of the wind-mills W of Chora, overlooking Koressia. Very few sherds below the monastery, mostly coarse wares, some Hellenistic, some Roman. Denser in area around the spring to the NW. Small Doric capital and drum in church sanctuary.

13.05. *Ay. Constantinos : Tsoukalario*. Site named for pottery kilns formerly located here. Area S and above the church. Small geological basin NE of the stream bed. Exceptionally high ancient retaining wall on the W side. Roman and undiagnostic material in small flat-land above the church. Water source at fountain and spring below church. Psyllas mentions the wall and a statue of Aphrodite, now lost, found here (308, site 1).

13.06. *Pera Milous*. Summit of hill NW of Chora, above Merovigli (18.08). Commanding view of NW coast, Koressia, Milopotamos. Terrace or retaining wall for a temple on peak at 300 m. el. Massive construction of large, dressed stone blocks measuring 24×10 to 12m., and pres. to over 2 m. h. E-W axis. This is

one of the largest temple terraces on the island. Windmills and modern structures to the E incorporate many dressed blocks of blue-grey marble from the now destroyed building. Small church, now abandoned, incorporated in the NW corner of the terrace. Structure with wine press to the N below the terrace may have ancient foundations but is not datable. Byzantine church and monastery below to the SE abutting Chora - Pisses road. On the summit, above the terrace, pieces of badly worn limestone indicate existence of architectural decoration as at Koressia and Karthaia temples. Abundant sherds in the area of the terrace, Classical black glazed luxury wares and Hellenistic (Psyllas 1920 : 308, may be site 3). Below the N wall some very worn sherds which appear to be LBA but are otherwise undiagnostic.

13.07. *W of Daphne*. Site on a spur, 250 m. W of the last wind mill named Paliomilos at el. 220 m. The foot-path leading from Daphne ends here. Rondacados lies to the S and lower Milopotamos to the W. On the spur are two structures. One is Ay. Giorgios, a double nave church now used as a stable. The other is a structure containing a wine press (*patitiri*) which has been altered into a stable. The church is built over an earlier foundation wall. The differences in construction are visible, the lower course being of evenly hewn and larger blocks of schist. The area to the N and S of the church is densely covered with sherds. Many are undiagnostic. Frag. of a black glazed krater, Archaic. Some Roman. Terrace walls below this site and between it and Daphne are of massive construction, probably ancient, but stray sherds in the area are not diagnostic although not modern.

REGION 14 (*ills. 2, 5*)

14.01. *Koressia, Stavroti*. N side of Xyla ravine on crest facing N to Koressia. Overlooks the hillside and valley to the N with evenly spaced terraces. Nearby water source is the Xyla ravine and the valley below Ay. Triada. Limited sherd scatter, ca. 10 m. radius. Hellenistic amphora frags. and coarse ware. Probably a farm.

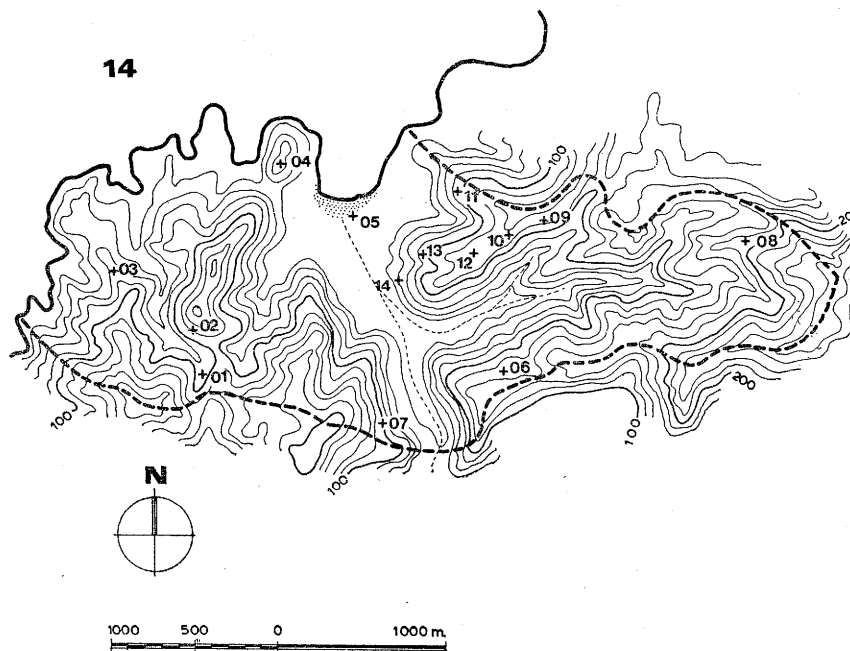
14.02. *Stavroti*. SW slope of hill beyond Ay. Triada overlooking Stavroti, Chondri Rachi and Skalakia. Square or rectangular structure incorporated into wall of a stable and made of large, even blocks, possibly a lookout site. Classical, Hellenistic and Roman sherds.

14.03. *Sklavos area*. Above quarry S of Sklavos, site is bordered by the modern road cutting on the N and a vein of blue marble on the S. It occupies the crest of a small hill and the principal area is within a circular modern enclosure wall abutting the road and surrounding the crest. All enclosure walls include dressed stones of earlier periods. Terrain around site is terraced. Sherds are plentiful on the summit and extend down the slope on the N and W sides. The densest scatter is within 20 m. radius of the summit. 5th c. and Hellenistic sherds. Very worn coarse wares.

14.04. *Koressia*¹.

1. Brönsted 1826 (*supra n. 11*); Ross 1840 (*supra n. 11*); Bursian 1868 (*supra n. 11*); Savignoni 1898 (*supra n. 11*); Welter (*supra n. 11*); Maier 1958 (*supra n. 11*); Zapheiroupolou 1972 (*supra n. 11*); Lauter 1979 (*supra n. 11*).

14.05. *Ay. Giorgios, Koressia*. Church on rocky promontory on E side of beach of Koressia. Traces of cuttings in the rock for burials. According to Psyllas and Welter, cemetery continues N for ca. 50 m. along the coast to Yialiskari. Some very worn Hellenistic sherds¹.

Ill. 5. Map of Region 14. Contours are at 20 m. intervals.

14.06. *Roukounas*. W summit at 160 m. el. Abandoned Byzantine church (Thomopoulos 1963 : 52 refers to a ruined church of Ay. Giorgios) on the S slope facing Chora. Above this is a small plateau with views to Chora and Koressia. Large rectangular foundation and dug-out cistern lined with plaster. Very weathered Classical and Hellenistic sherds sparsely scattered around the structure. Welter lists this as a Hellenistic tower, but on present evidence his identification cannot be corroborated (Welter 1954 : 88, tower 5, ill. 24).

14.07. *Ay. Spyridon, Koressia*. Church with a N-S axis along the Koresia - Chora road, NW of Milopotamos. Remains of fountain or well, now dry, partially built into the terrace wall and partially carved from bedrock on the terrace above and E of the church. Large quantity of pottery around this fountain, mostly Roman amphoras and hydrias. Terrace walls on the S and especially on the N

1. Welter 6.

side of the church appear to have traces of ancient construction, possibly Classical. No diagnostic sherds on terraces.

14.08. *Ay. Ioannis Prodromos*. Church located on a crest and small plateau at approx. 200 m. el. between Fotimari and Roukounas. The site overlooks the entire Fotimari area and has a view to Chora. A foot-path joins it with Ay. Prokopios to the E. The fields on the plateau and the terraces on the surrounding slopes are especially suitable for vineyards. Site of a Hellenistic tower. There are stones in the church walls and outbuildings which are dressed in the same way as at other tower sites with pie-crust edging characteristic of Hellenistic stonework (see Ay. Marina, Psaropirgos, Panachra). There are no visible traces of foundations but they may be below the church or in the vicinity of the stables W of the church. Dense sherd scatter around the church and in the fields on the plateau. Lots of undiagnostic coarse ware. Other pottery includes some Classical, Hellenistic and some Roman terra sigillata.

14.09. *Southern spur and crest above Vatou* running E to W, parallel to the ravine and Roukounas, and joining the Fotimari region on the E end. At the intersection of the crest with the main axis (NW to SE) of the Yialiskari ravine. Extensive site on the crest and the S slope at 120 - 140 m. el. on the NE end of the crest and above the last two houses. S slope is terraced. Nearest water source is the Vatou ravine and its fountains. NE of the last house are traces of a structure and a retaining wall with massive stone construction to the W above it. Sparse sherd scatter, about 10 m. radius around the house. Very worn undiagnostic coarse wares. Worn body frags. with black glaze. 5th c. sherds, 5th c. amphora handles. Frag. of Hellenistic pithos. Obsidian. Probably a farm site.

Above this and on the crest within the veins of blue-gray marble of the quarry are the remains of a large ancient structure and traces of drains, possibly for gathering water into a cistern. A portion of the bedrock is levelled as a pavement and has been used in more recent times as a threshing floor. Traces of other foundations are visible along the crest. Sherds are very worn. Some 6th c.; late Roman combed ware. Further W, above a house with a threshing floor situated on a small outcropping, the enclosure walls include some large stones which may have been looted from older structures. No other traces of buildings. Sparse sherd scatter with a few diagnostic pieces, mostly very worn and fragmented. Storage vessels and amphoras, Classical. 6th c. black glazed ware. Prehistoric coarse ware, very worn frags. of body sherds.

14.10. *Spur above Vatou* defined by the ravine of Vatou on the S side and the valley of Livadhi on the W. The crest is marked by a cairn and an army topographic marker. On the crestline ca. 50 m. SW of the last modern stable a large olive mill stone is built into the wall flanking the foot-path which runs from NE to SW along the crest and is marked by a double wall for a length of ca. 50 m. The stone is schist, d. 1.30 m. Traces of buildings on the summit. Dressed stones of blue-gray marble in the enclosure walls are not modern. Coarse ware frags, BA and later. 4th c. ware, Hellenistic amphora frags, pithoi and slipped sherds. Flat roof tiles, possibly of Corinthian clay.

14.11. *South of Yialiskari* a small spur ascends from the point forming the SW side of the bay of Yialiskari and joins with the saddle overlooking Fotimari

and Yialiskari. At el. 80 - 100 m. on the slope are a series of old terrace walls in very poor condition exposed to the NW wind. Few sherds scattered along the hillside. Prehistoric, very badly weathered and fragmented, some Classical or Hellenistic, obsidian frags., waste and tools.

14.12. *Crest of hill overlooking Vatou and Livadhi*, 100 m. NE of the topographic marker. Traces of the foundations of a large wall (ca. 0.70 m. thick) proceeding in an E - W direction ca. 10 m. This wall or another may continue at el. 120 m. between the topographic marker and the cairn. Remains of a mill stone in very bad condition at the cairn. Twin to the one at site 14.10. The wall continues W of the cairn. Smaller walls on S side of the cairn. No sherds.

The tip of the same spur above Aetofolia has no traces of structures, but some very weathered sherds, possibly Classical or Hellenistic.

14.13. *Overlooking Livadhi* and valley on W end of spur at el. 100 - 120 m. and N of *Aetofolia*. Very old terraces in disrepair, not cultivated in recent times but evenly spaced amphitheatrically and protected from the NW wind. Rock outcropping and shelters 10 m. below end of spur. An enclosure wall follows the crest from E to W ending at the rock shelters on the W. This is built over an older foundation. Two large schist jambs with tooled sides, h. ca. 1 m., mark an entry and are probably *in situ*. Sherd scatter ca. 15 m. W of the rock outcroppings and 40 m. to the S along the terraces. On the S side are frags. of obsidian tools and waste and very badly worn frags. of prehistoric pottery. Later pottery closer to the rocks. Frag. of LBA pithos with applied rope pattern, very worn; 7th - 6th c. sherds. Some Hellenistic.

14.14. *Mellisomandra*. Small site 10 m. above valley floor below *Aetofolia*. Terraced area on an otherwise rocky slope adjacent to a modern house and threshing floor. Classical sherds.

REGION 15 (ills. 2, 6)

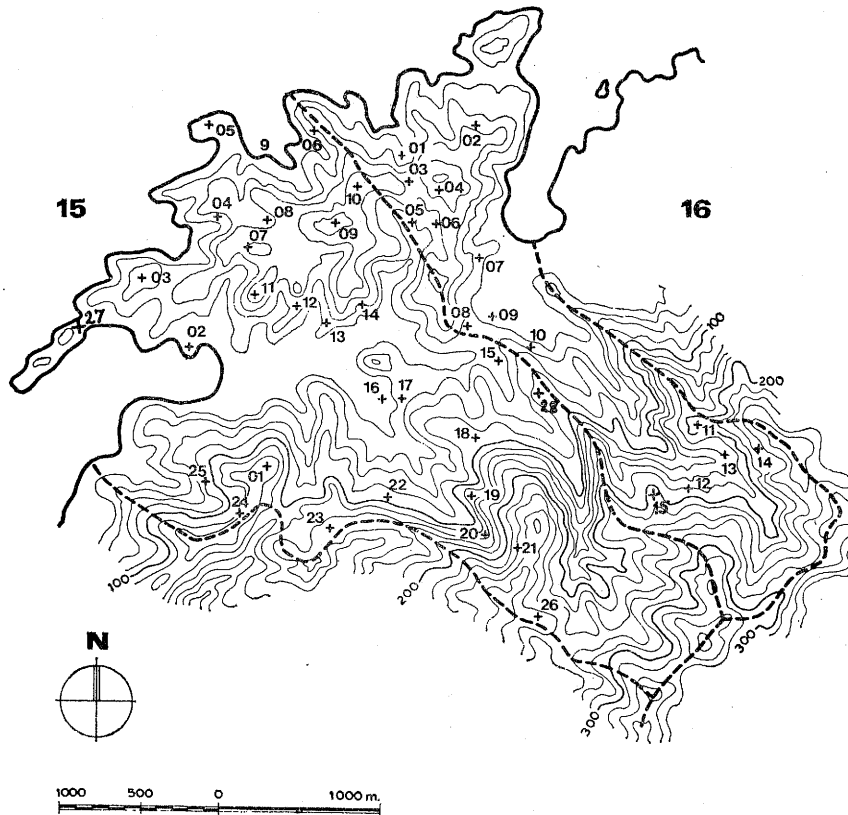
15.01. *Lookout on summit overlooking Vourkari* at 160 m. el. Modern cairn on summit. Large foundation wall on NE and N side of the cairn, ca. 20 m. below it, extends about 20 m. on the E side, corner on the NE side and continues for at least 6 m. on the N side. Traces of other foundation walls on N and E sides of cairn. Sherd scatter is sparse and extends for a radius of 25 m. around the summit. Very worn frags. of coarse wares near summit including pithos frags., some possibly MBA. Frag. of LBA pithos: body sherd with applied ridges, 3 horizontal, 6 vertical. Body sherd with deep red glaze, late Hellenistic. Late Roman combed ware. This may have been a lookout site in ancient times because of its advantageous position. There are habitation sites to the SW. Not likely to have been a habitation site or farming site because of exposure to all winds.

15.02. *Ay. Irini*¹.

15.03. *Troullos*².

1. Caskey 1971 (supra n. 2); Caskey 1972 (supra n. 2).

2. Caskey 1971 (supra n. 2) 392 - 395.

Ill. 6. Map of Regions 15 and 16. Contours are at 20 m. intervals

15.04. *The path N of Ay.Irini* leads NNW toward "Tris Ammoudies,,. Two abandoned structures are located above the second of the three beaches NW of the path. Some prehistoric sherds scattered here, possibly EBA and LBA and one definitely MBA. In the ravine leading E to Kephala there are many sherds and bits of obsidian along the path possibly washed down the slopes by rain.

15.05. *Kephala*¹.

15.06. *Otzias Akrotiri, Vourlidia*. Sparse surface scatter near well, no traces of structures. Obsidian blade and waste. Frags. of very worn LBA coarse wares.

15.07. *Akrotiri Otzias*. Small mound at 80 m.el. at end of double-walled path leading N from Ay.Irini to Kephala at the crest of the first hill on the E.

1. Coleman.

A true mound covering the entire summit. Corinthian roof tiles of the 7th - 6th cs. are scattered around the entire summit. The enclosure walls include many roof tiles and white marble stones taken from a structure which must have existed on the mound; they do not occur in any other enclosure walls in this general vicinity nor is there a quarry for white marble nearby. Traces of several structures. At the top of the mound and slightly to the SE of the summit there is a large, thin, rectangular block of local schist set upright into the ground. It appears to be in its original position. The block is relatively thin and pyramidal in section, narrowing towards the top; a dressed stone, it may be part of an entry system. The sherd scatter covers a large area with a radius of ca. 300 m. from the top of the mound, becoming sparser as one moves down the hill in all directions. Half of a mould-made palmette antefix of Corinthian type was found near the upright stone. The face is decorated with a Corinthian palmette motif. The face bearing the decoration is triangular, one narrow end pres., increasing in w. toward the break. Clay may be Attic and is covered with a light tan slip imitating Corinthian clays. This type of antefix is found in Attica, Corinth and Aigina at temple sites. Date ca. 570. Sherds are predominantly Archaic, some Geometric, some Classical (including Attic), few Roman, one LBA. Some obsidian flakes. Temple site.

15.08. *Ravine branches* off to the E of the *main ravine leading to Kephala* and ends in a small basin and terraced hillside on the E. Roman sherds on the lower part of the N slope, sparsely scattered. Probably not a habitation site.

15.09. *Akrotiri Otzias, Plativoles*. A very large site covers the summit of the hill to the NE of site 15.07 at 100 m. el. The ruins of a church—Ay. Giorgios Plativoles—are visible here on the summit. Traces of older structures on the summit and the S slope. Relatively dense sherd scatter covering a radius of ca. 50 m. from the summit. Obsidian tools and waste. Pottery includes LBA, Classical BF and some Roman. Habitation site.

15.10. *Akrotiri Otzias*. Lookout (vigla) above Makriopounta and Glaronissi at 100 m. el. Remains of a round structure of undetermined date. Sherd scatter is sparse on the crest and N side of the enclosure wall surrounding the summit. Site extends down the S slope below the crest. Sherds mostly 5th c. black glazed ware and some LBA on the S slope.

15.11. *Area between Vourkari and Akrotiri Otzias*. NE of Ay. Irini the path leading to Kephala splits at the crest of the hill. W to Troullos and E to Akrotiri. Between the path and the ravine lying to the E there are very few scattered frags. of prehistoric sherds. The crest of the hill (el. 80 m.) directly to the SE overlooks Ay. Irini, Vourkari and Kokka. At the summit there is a lookout tower of undetermined date and traces of foundations of two older structures, one square and one round, similar to the structures on Troullos. The surface of the hill is exposed and weathered. Few undiagnostic prehistoric sherds, coarse wares. No other periods noted. Foundations of a large wall extend along the spine to the NE and stop ca. 150 m. to the NE. The wall may be associated with structures on the summit. This may correspond to Welter 1954 : 88, ill. 24, site 1.

15.12. *Valley between Vourkari and Diaselli Otzias*. Hill to the NW of site 15.13, on the opposite side of the small valley. Abandoned farmhouse and almond

trees on the E above even terraces on gradual slope. Sparse sherd scatter, some LBA, Geometric, Archaic, Classical.

15.13. *Valley between Vourkari and Diaselli Otzias.* Third hill E of the harbor on the N side of the modern road and E of site 15.12. Small round hill, known as "Marmaristra,, separated by narrow ridges from higher hills extending to the N and E to Akrotiri Otzias. Located near quarries of blue-gray marble which give the site its name. This stone was used in the construction of a structure with massive walls on the summit of the hill; three courses of stone are preserved at one corner. It is probably a Roman structure judging from the nature of the stone work. Traces of several structures on the W and N slopes, at the base of the hill on the S side, and in the small cultivable flat land to the W. Structures on the W slope, some built Roman cement containing sherds of earlier periods, including 5th c. black glazed ware. The hill is covered with sherds on all sides, mostly Roman on the summit. Prehistoric sherds on S slope. Many pithos frags. and amphoras of the Hellenistic and early Roman periods. LBA, 6th c. and 4th c. sherds. This is a settlement site which was used from at least the LBA to the Roman period. The structure on the summit is problematical. It may correspond to Welter's tower 1, but his map is not clear enough to be sure (Welter 1954 : 88, ill. 24), and it is not necessarily a tower site. Psyllas mentions a tower and a village site at Vourkari which may correspond (Psyllas 1920 : 303, site 13).

15.14. *Hill to the NE above outcropping of blue marble* near site 15.13. Above abandoned farmhouse and threshing floor. Very sparse sherd scatter, mostly undiagnostic coarse wares. One small pyramidal loomweight, probably Hellenistic. Obsidian waste. Possibly a farm site related to 15.13.

15.15. *Fields just S of Diaselli Otzias* in the ravine of Kokkinou which leads to Ay. Prokopios, W of Koukouvayia. Stone quarry and threshing floor in the valley. Water source. Dense sherd scatter, some Classical black glazed ware. No traces of structures.

15.16. *Vourkari/Ay. Varvara area.* On the S side of the Vourkari - Otzias road, N of Fotimari and site 15.22. Below the church of Ay. Varvara and to the W in the fields. Sparse sherd scatter, possibly washed down from the higher land around the church. Frag. horizontal loop handle and body of vessel, polished on int., EBA. Type and extent of site not clear.

15.17. *Ayia Varvara.* Church on a low saddle on the S side above the road between Vourkari and Otzias. Traces of an ancient ruined building with rectangular or square foundation to the NW of the church abutting a farmhouse with a lintel dated 1862. Stones, probably from this structure, are incorporated in the walls of the church and other buildings. A small column in Ionic style stands in the church yard. Traces of several structures to the SW of the church. Sherd scatter is densest below the church and extends for a radius of ca. 100 m. Undiagnostic coarse wares. Pithos frags., amphora handles and bases, mostly Hellenistic and early Roman. Flat roof tiles. Probably a small settlement built around a principal building of undetermined function situated above fertile fields in the valley.

15.18. *Tower above Ay. Varvara.* SE of site 15.17 on a flat crest at 80 m. el. within a rectangular field with no terrace walls abutting the foot-path to the SW. Large round structure of rectangular blocks of blue-gray marble. D. is at least 15 m. Parts of walls pres. to about 2 m. h. in two farmhouses or stables on the N and S sides of the circle. Walls of the modern buildings incorporate stones of the earlier structure. Sparse sherd scatter around the mound and on top of it. Coarse wares, Roman. This may be a lookout tower with a clear view of Otzias and the Ay. Varvara region.

15.19. *Area between Ay. Varvara and Ay. Prokopios.* Site located on the hill at ca. 150 m. el. to the E and below the Otzias topographic market, above Ay. Varvara and sites 15.17 and 15.18. Views towards Mavrou (site 15.22), Ay. Varvara and Yourkari valleys and E end of the bay of Ay. Nikolaos. Foundations of a large rectangular substructure or platform located about midway between the topographic marker on the summit and the valley below. The foundation is partially obscured on the E by more recent terrace walls. The visible part measures 10 m. on the W side, 1.5 m. on the S side and 2.5 m. on the N side. The walls are pres. to a h. of about 1.5 to 2 m. The platform probably continues to the E to form a rectangle with a long E - W axis and may be a temple platform. The stone work appears to be Classical. Traces of other buildings along the slope. The stones for the platform and some of the retaining walls were quarried from a rock outcropping to the NE of the site at approx. the same elevation. This is not a modern quarry. Sherds scattered in the field below the platform, 5th - 4th c.

Terrace walls above the platform are of massive construction, probably Classical. The terraces are covered with a dense scatter of sherds. 100 m. above the platform is an abandoned farmhouse with stables and threshing floor. One terrace below this a cistern is built against the slope; probably an early construction. Classical and Hellenistic coarse wares, pithoi and amphoras. The hillside is the site of a small farming community built on the slope above the probable temple platform.

15.20. *NW of Ay. Prokopios* on hillside facing Yourkari, Ay. Varvara and Mavrou valleys and below site 15.21. A small valley descends to the larger ravine on the SW side of site 15.19. The ravine continues below the Mavrou tower (site 15.22) in the valley below. Structures, probably dams, span the ravine at approx. 160 m. el. related to water use and irrigation at this group of sites and surrounding terraces. Sherds sparsely scattered, Classical.

15.21. *Photimari - Otzias.* Topographic marker at 280 m. el. S of Diaselli Otzias and due N of Ay. Prokopios. To the S of the marker, the hill descends to a small saddle and rises again farther S. This lower ridge faces Fotimari on the W. Traces of structures in the fields. Many enclosure walls and terraces for vineyards. Modern house and stables. Sparse sherd scatter on entire ridge. Pottery is Classical of the 5th c. Habitation and farm site with several buildings, probably related to sites 15.19 and 15.20.

15.22. *Mavrou.* Hellenistic tower on a crest at 100 m. el. Modern farmhouse built within the walls. On the W side of the principal footpath leading from the valley S to Fotimari. Overlooks the valley of Ay. Varvara and Yourkari. Sec-

tions of the lower courses of the walls pres., especially on the E side including one corner and the entrance threshold. Sherds cover the entire area of the tower site. Some LBA frags. Classical and Hellenistic. Undiagnostic coarse ware. Frags. of obsidian tools comp. to Coleman's cat. 1a. Tower is included in Welter's study but the location given on the map is incorrect (Welter 1954 : 88, tower 2, ill. 24). It is mentioned by Psyllas (1920 : 304, site 14).

15.23. *Photimari*. Church of Ay. Nikolaos located on the crest of a low ridge overlooking the entire Fotimari basin and surrounded by terraced, low hills. Roman sherds around church and churchyard.

15.24. *Saddle and crest, el. 140 m., overlooking Yialiskari and Photimari*. Views of Chora, Koressia, harbor, Photimari, Otzias. Traces of a large building on the crest immediately S of a modern stable. The mound formed by this building is ca. 10 × 20 m. The foundations of a wall are visible inside the stable running at an angle to the E wall. Traces of several ancient structures in the fields on the NW side of the stable.

The fields below the crestline facing N form an amphitheater and the terraces are evenly spaced. The hillside is somewhat protected from the N wind by the higher ridge to the N which overlooks Vourkari. The fields on the E side are more abrupt and have a few upright stones in them. Both sides of the hill must be associated with this site. Water sources are the Yialiskari ravine, Photimari and Vatou. Dense sherd scatter at a radius of 50 m. around large building and the modern stable. Becomes sparser in all directions thereafter. Very fragmentary LBA coarse wares; Classical, 4th c. and Hellenistic sherds. Late Roman combed ware. Flat roof tiles. This is a farm site possibly in all periods with several buildings, and may be the site referred to by Psyllas (1920 : 303, site 10) and Welter (1954 : 88, ill. 24, site 3) as «Tourlos tou Fotimariou», although it cannot be located with accuracy using Welter's map.

15.25. *Rock outcropping on the N side of the Yialiskari ravine* at about 100 m. el., NW of site 15.24 and SW of site 15.01. Traces of ancient walls and foundations in rock outcroppings, but none form coherent plans. Terrace walls in this area are in poor condition. Sparse sherd scatter in an area 25 - 30 m. around the rock outcropping. Weathered sherds, small frags., but considerable quantities. Misc. worn coarse wares, possibly LBA. Some obsidian tools. Frag. of a rubbing tool of low grade white marble. Pithos frags. Amphora frags. Finer wares, Classical and Hellenistic. Frag. byzantine bowl. Clay source in stream bed to the SE at same elevation. Nature of site cannot be determined but it is probably related to 15.24.

15.26. *Ay. Prokopios*. Church built over a Hellenistic tower. Located 600 m. due S of the Otzias topographic marker between Roukounas and Megalo Gremno, facing Chora on the S. Situated on a rise overlooking a vineyard and terraced hills with gentle slopes. Tower foundation visible on exterior E side of church. Hellenistic sherds scattered around the church and in the vineyard. Foot-path leading from the fountain of Veniamin to Dasonari below Ay. Prokopios has evenly spaced steps constructed of regularly dressed stones and may be ancient.

15.27. *Koressia, Kokka*. Promontory on N side of Koressia. Above the narrows at approx. 20 m. el. along the foot-path, considerable quantity of obsidian flakes and worn tools. Very fragmented sherds. All directly on bedrock and exposed to weathering. No traces of structures.

15.28. *Otzias*, 550 m. SE of Diaselli along footpath. Crest and saddle of hill at 170 m. el. between two inhabited farm houses. Stone mounds and traces of ancient foundations near southernmost house. Sherd scatter extends approx. 100 m. to the N. Archaic banded pithos frag. with floral motif. Archaic and Classical sherds.

REGION 16 (*ills. 2, 6*)

16.01. *Otzias Akrotiri, Volada - Perlevos*. Above inlet of "tis Tountenas,,. Sparse surface scatter, no traces of structures. Obsidian waste. LBA pithos frag. with large, deeply impressed circles in a band. Late Roman combed ware and other late Roman sherds.

16.02. *Perlevos*. Late Neolithic material, pottery and obsidian, in the ravine leading NW from the summit of Perlevos towards the "Avlaki tou Gregou,,. Sparse scatter on the surface, badly weathered. In a small basin N of the summit of Perlevos there is a flat schist stone (approx. 1.10 1) with 5 holes drilled into the surface. This may be a type of kernos or offering table datable to the BA.

Obsidian occurs sparsely all over the Perlevos promontory. Some sherds of later periods, mostly very worn and undiagnostic and some Roman¹.

Volada. Large rock outcroppings on E side of Akrotiri, N of Ay. Giorgios overlooking Otzias bay. Ruins of a lookout and stables located W of the rocks. Neolithic site in a sheltered area with small terraces below the modern buildings. No traces of structures, sparse sherd scatter. Small frags. of obsidian, mostly chips, frags. of larger vessels of indetermined date, possibly BA. Some LN body sherds, very worn. Some frags. with black glaze, prob. 5th c. Site is small.

16.03. *Akrotiri Otzias*, summit with "vigla,, formerly "metochi Ayias Annas". Crest of hill to the E of site 15.10 is marked by a lookout tower (vigla) of relatively recent date. Just to the SE of this are traces of an older round structure with a round foundation, probably Classical. Some retaining walls of terraces, especially on the N side, may also be ancient. Traces of structures extend S and SW of the summit. The summit forms a small plateau and drops off relatively sharply to the N and S and more gradually to the E and W. Sherds on the summit are Classical, 6th - 5th c. bf. Some Roman. Prehistoric sherds noted on the SW side include LBA pithos frags. There appears to have been a Classical site on the summit and a prehistoric site 5 - 10 m. below this facing S. Both appear to be habitation sites using the S slopes for cultivation and the N slopes for grazing.

16.04. *Otzias Akrotiri*. To the E of site 15.13 a ravine leads N to a small flat-land. Hills rise above this on all sides and on the NE toward Akrotiri and

1. Caskey 1971 (*supra* n. 2) 395 - 396.

the topographic marker (el. 100 m.) at the easternmost summit. A house, stable and well are situated at the N end of the valley at the foot of the hill. The hill-sides on the E and W are terraced and form a cultivable, protected basin. A rocky and uncultivable hill rises to the N. The spine of this hill continues N to the Akrotiri topographic marker. There are no traces of sherds on the summit near a lookout structure. S of the marker an enclosure wall runs approx. E to W. Below this wall are two stables separated by a wall running N to S. In the terraced field below the easternmost stable and around the stable as well as embedded in its roof are large quantities of LBA sherds. The scatter is dense and approx. 200 m. Various types of pithoi characteristic of the LBA. Base of conical cup with concentric string marks, LC I. 1 fine obsidian arrowhead. This site must have included several structures and was probably a farm.

16.05. *Otzias Akrotiri*. About 100 - 150 m. below and to the W of site 16.06. Small terraced valley. Very sparse sherd scatter limited to a 5 m. radius. Sherds are LBA, 5th c. and Roman.

16.06. *Otzias Akrotiri*. Farmhouse and stables on the crest at el. 80 m. above Ay. Giorgios and modern road cutting. Small rise and plateau with views over Otzias and the basin SW of Akrotiri. Retaining walls on the E side of the farmhouse may be ancient. On NW side of house along the W slope is a low structure which appears to be an empty tomb covered with a large slab. Sherds cover the plateau around the house. LBA, Archaic, Classical, Hellenistic and Roman wares.

16.07. *Otzias valley*. "Vornidi,, or "tou Pappa,,. Field on W side of bay just above the valley floor on the first terraces to the W and about 200 m. from the shore. Material appears to be washed down from the hillside and has accumulated against the lower terrace walls. No traces of structures. Pithos frags. and coarse ware, late Roman. Black glazed ware, body frags., 5th c.

16.08. *Otzias Diaselli*. Fields planted with almond trees due E of the Diaselli fountain. Flat, arable land at the highest point of the valley leading to Vourkari. Traces of two or more ancient structures. Dense sherd scatter W of the modern house. Pithos frags. and other domestic wares, 5th - 4th c. Frags. of black glazed ware, Classical. Piece of obsidian. Probably a farm.

16.09. *Otzias Diaselli*. To the NW of the modern fountain and spring is an older fountain structure on the opposite side of the modern road leading from Diaselli to Akrotiri. Partially built and partially cut into the bedrock; undoubtedly very early. The enclosure walls on either side of this older fountain include blocks of dressed gray-blue marble which are probably looted from an earlier structure. A column was removed from this area and has been taken to the museum at Chora. The modern fountain has a few slabs of Parian marble in its walls.

Farm house SE of the Diaselli fountain and N of the Vourkari - Otzias road. Sparse sherd scatter in fields surrounding house. Geometric. Late 6th c. Classical black glazed ware. Roman, 1st to 3rd c. Frags. of marble architectural ornaments, late Roman and Paleo-Christian.

A pottery kiln may have been located near the Diaselli spring as indicated by the baked look of the earth and stones just S of the spring (Miriam E. Caskey, personal communication).

16.10. *Otzias, Vorini*. E of Diaselli. About 3 m. el. above the valley. Traces of large wall of massive construction incorporated into modern terrace wall (max. pres. h. 1 m). Dressed stones with straight edges. Approx. 7 m. long; one corner visible. Sparse sherd scatter in the valley below. Pithos frags., built into walls. Coarse wares, roof tiles, fine black glazed frags. Base of an attic skyphos, late 6th c. Probably a shrine.

16.11. *Otzias, Kambanariotissa*. Extensive site covers the area of the church and the slopes to the E and the N. Traces of foundations on N and E sides of church. Sherds are Classical, Roman, poss. Archaic and Hellenistic. Just S. of the church, on the spine of the hill extending NE from the church of Ayios Giorgios (site 16.12) above the ravine of Koukouvayia, at el. 100 m. is another sparse sherd scatter. Roman combed and incised ware. Moulded and stamped frag. of a lamp decorated with leaf motif. Late Roman, 3rd - 4th c. A.C.

16.12. *Koukouvayia, Ay. Giorgios*. At el. 200 m. in an oak plantation SW of the ravine of Koukouvayia and on the N side of Megalo Gremno. Views over Koukouvayia and the bay of Otzias. The church is built directly over a large platform with a long E-W axis, probably of a Classical temple. Early Christian column on the roof of the church. Dense sherd scatter below the church, especially on the E side and to the E of the modern enclosure wall. Undiagnostic coarse wares, mostly Classical. Frags. of Classical black glazed wares. Site mentioned by Psyllas (1920 : 308 - 11, site 12).

Above the church are the remains of a construction which has been included in a more recent house and stable; partially built into the bedrock, with some very large blocks of blue-gray marble in its foundations which are especially visible on the interior. The stones appear to be in situ. Some Roman sherds with wheel ridging. This structure may be Roman.

16.13. *Otzias, Klossou*. To the E and below Kambanariotissa (site 16.11), "notini Koukouvayias,.". Terraces on W slope of ridge overlooking the ravine of Koukouvayia are evenly spaced and until recently used for barley cultivation and vineyards. Water sources in the ravine. Sparse sherd scatter, no traces of buildings. Sherds 4th c. Body frags. w. black glaze. May be a farm site related to site 16.12.

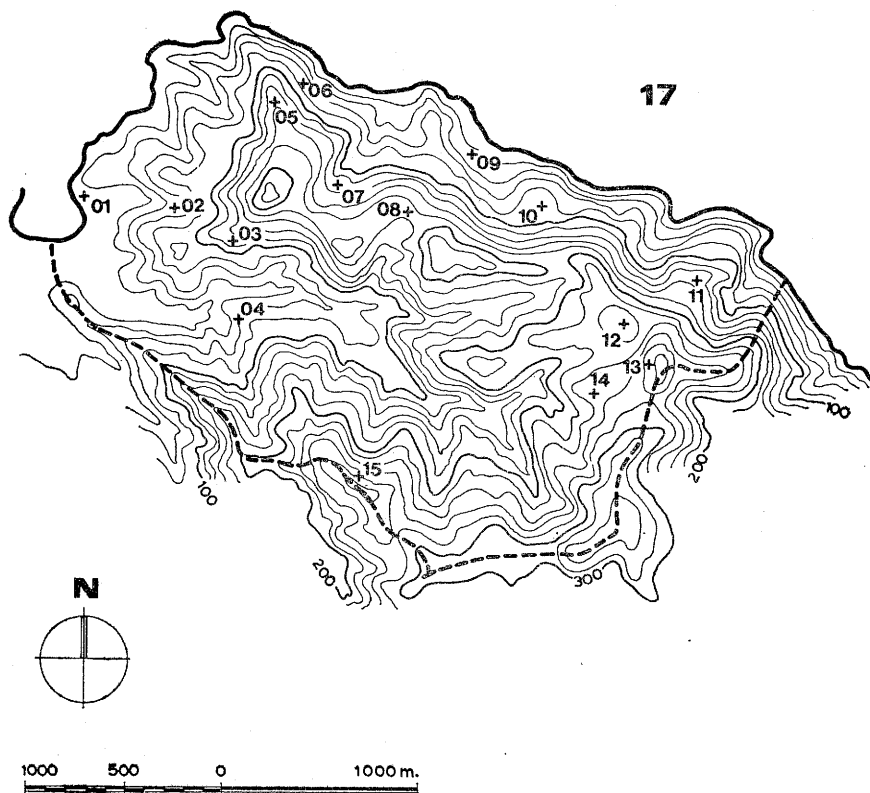
16.14. *Koukouvayia, Exovouni*. Plateau at 300 m. el. overlooking Koukouvayia on the NW and Kalamos on the NE. Terraces surround the modern farm and outbuildings located on the NW side of the plateau. Terraces facing Megalo Gremno to the S and W are ancient. Sparse sherd scatter. Hellenistic and early Roman domestic pottery and some fine pottery. Possibly a habitation site and cemetery.

16.15. *Koukouvayia*. Small spur at 200 m. el., W of 16.12. Site of abandoned farmhouse and outbuildings on a rise. Classical sherds on the E side of the house. No appreciable scatter.

REGION 17 (ills. 2, 7)

17.01. *Otzias, Church of Ay. Sozontas*. On W side of the bay of Otzias. Frags. of Hellenistic amphoras on S side of the church. Traces of an ancient wharf un-

derwater extending from the point below the church to the W: perhaps to close off the E side of the bay which is protected from the N winds by the promontory of Ladou, thus providing a small but safe anchorage here.

Ill. 7. Map of Region 17. Contours are at 20 m. intervals

17.02. *Otzias, Koutouriari*. Site located on a small natural rock platform on the SW side of a stream bed descending SE to NW in to Otzias. Below the modern road to Kastriani and SE above Ay. Sozontas. Farmhouse in ruins and threshing floor. Traces of a circular structure, possibly a kiln. One of the long walls of the modern structure has a much older foundations course. Retaining walls on NW and S and terrace walls to the W are not modern. Sherd scatter around buildings and to the ravine 20 m. below. Frags. of Archaic pithoi. Flat roof tiles. Some LBA pottery. Large lumps of unworked clay. Water source in the stream bed to the E has been dammed. Could be a kiln site attached to a farm house.

17.03. *Otzias, Paouras, S. extension overlooking Kalamos*. To the SE of the summit of Paouras, S of the modern road and older path to Kastriani. Views to Kalamos, Paouras, Chora, the harbor of Ay. Nikolaos and the bay of Otzias.

Area encompasses rock outcropping and narrow fields to the N and E and is limited by the road on the N side which appears to have split the site in two. Abrupt descent to Kalamos ravine on the S provides a partial natural fortification. Modern threshing floor adjacent to rocks. The bedrock on the E side of the boulders is cut at the base to provide a pavement, and there are post holes cut into the boulders, also on the E side. Appears to have been a shelter or a structure here. The field is sparsely scattered with sherds over an area of 150 m. Undiagnostic coarse wares, very worn. Black glazed ware, 5th c. On the other side of the road, 4th c. amphoras, Hellenistic pithos frags.

17.04. *Tripopilies Kalamou*. Caves above the houses and fountain of Ay. Martinos in the lower area of the Kalamos ravine. Caves are sources of iron oxide (miltos) and were mined in Classical times. Sherds near the houses on the S side of the ravine are Classical. Probably a settlement site associated with the exploitation of the mines (Psyllas 1920 : 309, site 17). Valley of Kalamos between Ay. Martinos and Megalo Chorio fountains was inhabited in ancient times. Sporadic sherds, mostly undiagnostic, some Classical.

17.05. *Paouras summit*. The summit has been described with pottery, obsidian and evidence for copper working¹. New finds are listed here : 1) Neolithic pottery — 1 frag. bowl w. lug (comp. Coleman pl. 39. E); frag. vertical strap handle; base of a bowl with smoothed surface (comp. Coleman pl. 40.G); 2 frags. of bowls w. plastic decoration, one a rim sherd. Impressed circles in a band (Coleman pl. 89.BC, BD); 2 lug handles (Coleman pl. 28, 3); 2 frags. of loop handles; body frags of burnished vessels. 2) Classical pottery — body sherds, black glazed ware, mid-6th c. and early 5th c.; frag. of lip and rim of a very fine and very large krater, orig. d. est. 0.60 m. Late 6th or early 5th c. Attic.: base frag., 6th - 5th c. 3) Other — frags. of metal ore or slag; frag. of very good quality stone celt, part of one rounded end pres. Side slightly flattened. Green marble or steatite; obsidian; 2 very fine arrow heads; 2 small narrow blades (Coleman category 1a); 1 cutting tool with triangular section end hooked end (category 3); blades of categories 1a, 1b, 2; obsidian waste.

The scarcity and excellence of the later pottery on the summit suggests that there might have been a small shrine here in the 6th and 5th cs.

17.06. *Paouras, quarry site*. Investigations published in Caskey 1971 and Coleman 1977 do not include the area between the N face and the N quarry which forms a natural protected enclosure with limited access. The entry is a split in the rock which descends sharply from the saddle below the lower N summit. It is restricted and difficult to locate and has been enlarged to allow access to one person at a time. Entry to the area from below the quarry is much more difficult because of the boulders, so this is a very effectively protected site. Some stratigraphy is still intact along the eastern face of the rock, but is being continually eroded. Sherds and obsidian blades abound in this area and in the cracks of the rocks below where they have sifted down. Also much sherd material is wedged between the lower boulders. Visible are considerable quantities of Late Neo-

1. Caskey 1971 (supra n. 2) 392; Coleman 156 - 157.

lithic sherds, pots which are partially intact, cooking vessels, some containing bones. Great quantities of obsidian blades and chips. Flint, stone and bone tools. Either a dwelling site located in the shelter of the rock or a dump used by people dwelling site located in the shelter of the rock or a dump used by people dwelling on the summit, or both. The enclosure is clearly a more important Neolithic site than the summit, judging by the amount of accumulated sherds and obsidian.

Finds : 1) obsidian — misc. beades; 1 very fine arrow-head, leaf shaped, projecting central spine (Coleman pl. 68, no. 85; pl. 95, p. 20); blades of categories 1a, 1b, 2; more blades and less waste in the quarry area — but some waste and some cores; great quantity of categories 1a and 1b, very good quality; some of categories 2 and 5; very few of cat. 3; 4 intact pieces of categories 1a and 1b, extremely fine and long pieces; 2 very fine arrow-heads; very fine type 1a blades; 2 arrow-heads; 2) Neolithic pottery — sherds with red and black burnished surfaces; pottery is thin-walled and coiled, reddish-brown-tan surfaces and biscuit; 1 large handle of a jar very similar to Coleman pl. 38, B but without plastic decoration. Smooth profile and view. Red and black burnished surface; frag. of bowl incl. lip and suspension hole; base and frags. of rim of a very large open bowl, prob. a cooking pot, blackened int. and ext.; base sherd of a footed or pedestal bowl, w. rounded bottom; frag. of either a rim with suspension hole or a frag. of a cylindrical vessel (Coleman 1977 : pl. 37, B), appears to have no curvature and smoothed back; rim sherd of bowl w. int. pierced lug handle (Coleman pl. 84, V.: baking pan); large strap handle, vertical; small strap handle, vertical (both from large jars); frag. w. plastic decoration, small circles connected by a line (Coleman p. 89, BN); frag. of vessel side, no lip pres. with solid ledge handle on ext. having three projections (2 indentations). No comp. in Coleman. 3) Other pottery — 2 small frags. of black glazed ware (6th - 5th c.?). 4) Other — tools of flint or chert. Scraper with bifacial working. Ovoid shape, cutting edges on 1/2 of circumference (0.048 × 0.035); point of a small stone tool, poss. a celt, highly polished gray-green stone with black and white inclusions; marble tool, frag. pyramidal section; pieces of shell and bone; 1 bone tool.

17.07. *Area between Paouras Otzias and Chalara.* Two small ravines to the E of Paouras descend from the SE to the NW. The easternmost ravine has a permanent water source near the shore. A small site is located on a crest (el. 140 m.) above this to the SE and just below the Otzias - Kastriani road. Sherd scatter is sparse and less than 20 m. radius. Amphora handles, Hellenistic; pithos frags.; flat roof tiles; body frags. of smaller vessels, some Hellenistic, others undiagnostic. Possibly the site of a farm house.

17.08. *Chalara.* Shrine of Ay. Ioannis above site 17.09 at el. 180 m. on the N side of the Otzias - Kastriani road. A modern farmhouse now used as a stable is located on the S side of the road. Large quantity of undiagnostic sherds, some modern. No decorated wares. Pithos frags., Archaic and Hellenistic.

17.09. *Chalara.* Church of Ay. Ioannis near the coast at the base of a ravine immediately below and NE of the SE summit of Paouras. Church is situated in the lee of a small rock. Steep drop to the N from the road. Limited arable area with a permanent water source on the E side of the church. The land around the church forms a small flat basin. Entire area, including the steep slope facing

N is terraced and shows traces of recent cultivation. LBA pithoi and coarse wares on slopes to the S of the Church. Archaic and Classical material closer to the church yard and the water source. A habitation site which must have included several structures. No beach or harbor here.

17.10. *Chalara*. To the E of Ay. Ioannis and site 17.09 on higher ground at el. 100 m. Rock outcroppings above the sea. Site concentrated on S side of crest near a plantation of wild olive trees. Dense sherd scatter approx. 50 m. in radius. Body sherds, poss. LN. Late MBA and early LBA. Sherds, some LH III, Geometric and late 5th c. LBA coarse wares dominant. Habitation site.

17.11. *Chalara, Sklavos area*. Between Ay. Ioannis and Kastriani, below the modern road. Small promontory delimited by valleys on either side. E part of valley has a substantial water flow during the winter. Steep descent to the sea. Limekilns of recent date above and below the road. At the highest and northernmost point is a rock outcropping which has served as a quarry. The foundations of a large building are visible just S of the quarry and below it. The building faces NE but is protected from the N wind by the quarry. The structure is built with large rectangular and regularly cut stones of blue-gray marble quarried on the spot: foundation stones pres. up to approx. 1 m. in places. The building is rectangular with an entry on the long E side. Threshold and jambs partially pres. The building was inhabited until relatively recent times as can be seen from traces of white wash and plaster on the lower courses of the interior walls. Stone work resembles that at sites 15.13 and 15.17 and may be Roman. Sparse sherd scatter around building and quarry. Location subject to weathering. Undiagnostic coarse ware, some modern. Roman combed ware. Misc. roman body sherds. 1 obsidian frag. This site may be Apezeftra where Psyllas locates the ruins of a Roman building (309, site 15). Just above the modern road and to the S there is a limekiln, partially destroyed by a drain for the road. The terrace walls in this area are very well built and are not modern. No diagnostic sherds here but many very worn fragments of coarse wares which are not modern. The hillside to the S has several limekilns.

17.12. *Chalara, Sklavos area*. Modern farmhouse, now used as a stable, located at a fork created by a cutting to the NE of the N end of the road leading to Soros and Koukouvayia, about 150 S of the Otzias - Kastriani road. About 200 m. to the NW of site 17.13. The farmhouse stands on a small rise. The walls of the house incorporate stones of much older structures. There are at least 10 stone mounds of various sizes located on all sides of the modern structure. The largest mound is located just below it to the S.

Very dense sherd scatter, approx. 40 m. radius around the house, thins out but continues for another 20 m. down the hill to the S. Sherds are early Archaic, late 6th c., 5th c. and early Roman. Large pithos frags. of Corinthian clay. 1 pyramidal loomweight, 1 hole in top, h. 0.053, w. at base 0.033, 5th c., 1 frag. round loomweight with 2 holes in top. 1 round loomweight, almost intact, 2 holes in top with 1 round stamp mark and 1 square stamp mark with rounded edges, both illegible, d. 0.078, th. 0.023, Classical.

The area has evenly spaced terraces and gentle slopes. A small valley and saddle, all cultivated, separate this site from the "acropolis,, site of Megalochori

(17.14) which was probably the local stronghold during the Archaic period. Site 17.12 is probably a small cluster of farmhouses, residences and dependent buildings, at least during the Archaic period.

17.13. *Chalara, Sklavos area*. On the S side of the Otzias - Kastriani road and on the E side of the road leading to the summit of Koukouvayia. Site located at 180 m. el. to the NW of a modern house on a hill overlooking the entire area. Rock outcropping and quarry on the summit of the hill at 200 m. el. Traces of a building, probably with rectangular foundation, located on a terraced platform NW of the house and at the same level. Sherd scatter is dense just below this and extends at least 75 m. down the hillside to a level just above the road. Much of the material is fragmented and very badly weathered. Sherds mostly Early Archaic, also 7th - 6th c., Hellenistic and Roman material. Function of the site cannot be determined, but it is synchronous with sites 17.12 and 17.14 in the same area.

17.14. (*Megalochori*), *N of Soros, overlooking the ravine of Kalamos*. Site occupies the mound and crest of a hill forming a natural acropolis to the NE of the modern road cutting leading to Koukouvayia, 200 m. S of site 17.12. and 500 m. from foot path branching off the road to the E towards Kastriani. Recent structures have partially obscured older foundations. Traces of at least four large structures. Retaining walls and possibly fortification walls reinforce the natural rock formation. Arable fields with terraces all around this area; some terrace walls and enclosures appear to be ancient. Sherd material (Archaic and Classical) is densely scattered all around the crest of the hill. Major site and point of refuge for the area, related physically and chronologically to sites 17.12 and 17.13. It may correspond to the site referred to by Psyllas as "Megalo Chorio,, in the region of "Kellia tou Kastriou,, with remains of a village and a tower (1920: 309, site 13) and by Welter as a tower site (1954; 88, ill. 24, tower 4). If it is a tower site, it does not appear to be Hellenistic. The fountain of Megalo Chorio, to the SE on the opposite slope must be the water source for this site.

17.15. *Koukouvayia, Exovouni*. See site 16.14 for general description. Terraces to the N and E of the plateau, below 300 m. el. No structures visible. Sparse sherd scatter along terraces. Frag. archaic pithos. Roman sherds. Obsidian.

REGION 18 (ills. 2, 4)

18.01. *Komi*. Ravine below Chora (Ioulis), at base of hill on NW side of the ancient acropolis. A very large dam and retaining wall, partially cut into the rock and partially built on either side of the ravine. Classical.

18.02. *Ioulis*¹.

18.03. *Fountain of Veniamin*. Promontory extending to the NW on the NE side of Chora. Overlooks Chora, Dasonari and Roukounas. Small site located on the flat crest. Retaining walls and possibly fortification walls in disrepair appear

1. Brönsted 1826 (supra n. 11) 28; Ross 1840 (supra n. 11) 129; Bursian 1868 (supra n. 11) 471; Savignoni 1898 (supra n. 11) 220 - 221; P. Graindor, *MB* 15 (1914) 62, and P. Graindor, *MB* 25 (1924) 84; Welter 69 - 78; Maier 1958 (supra n. 11) 6.

to be ancient. Traces of several structures on the crest. Undiagnostic pottery scattered on the N and S slopes. Classical. The fountain of Veniamin is the nearest water source.

18.04. *Dosonari*. S of Ay. Prokopios (site 15.26) and E of Ay. Triphon on the W side of the footpath. Base of a Hellenistic tower incorporated in the walls of a modern farmhouse with threshing floor. Modern cistern to the N. Many sherds on E side of the path in the same vicinity, mostly Hellenistic. May correspond to Welter's tower 6 (1954 : 88, ill. 24). Also see Psyllas (1920 : 309, site 11).

18.05. *Ay. Anna*. Church on hill NE of Chora overlooking site 18.06 with views to the N, W and S. Site of Doric temple of the late 6th - early 5th c. Architectural frags. incorporated in Byzantine church which is in the center of a small monastic community. Sherd material is dense and includes Classical, Hellenistic, Roman and Byzantine.

18.06. *Archaic sculpture of a lion*¹.

18.07. *Cemetery of Chora*. Foundations of an earlier wall, probably Classical, below the cemetery enclosure wall abutting the foot-path on the S side. This foundations is at least 10 m. long and may belong to a tower.

The path from Chora to the fountain of Veniamin follows the ancient road and must be Archaic, if not earlier.

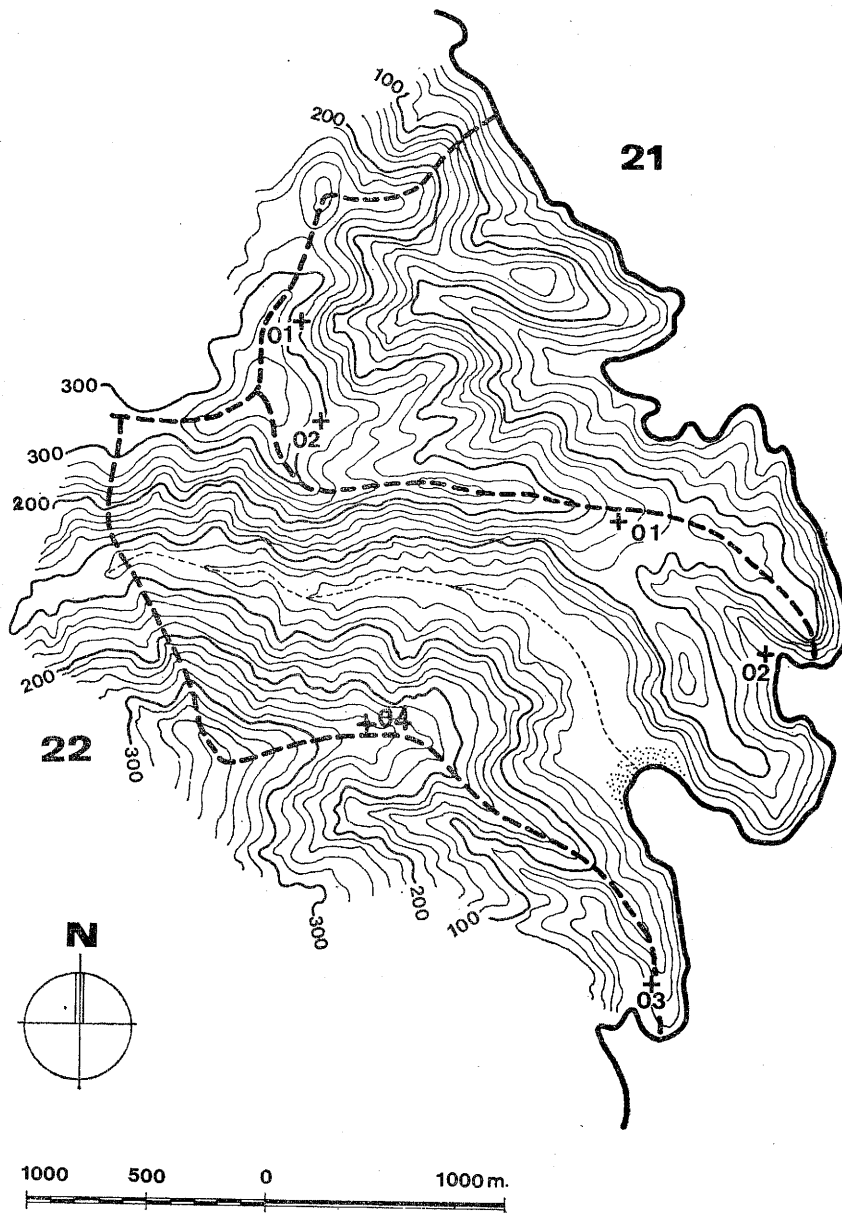
18.08. *Merovigli*. Hill NW of Chora. Temple terrace abutting SW side of Chora - Katomeria road. Massive construction of well dressed blocks of local schist. Sherds are Corinthian, Archaic and Classical. Corinthian roof-tiles. Byzantine chapel situated within rock-outcropping. Traces of other ancient structures in immediate vicinity. Dense sherd scatter over entire area, ca. 200 m. d. (Psyllas 1920 : 308, site 2).

REGION 21 (ills. 2, 8)

21.01. "*Patima tis Panagias*,". On the E side of the road leading to Soros and Koukouvayia, on terraces at 300 m. el. before the drop in the terrain to the E. Extensive site consisting of various buildings on an outcropping and crest overlooking the monastery of Kastriani and the bay of Kastri. Traces of three or four structures at least. Dense sherd scatter, approx. 20 m. radius, thins out on the N side and continues for at least another 10 m. Archaic and Classical pottery. Pyramidal loomweight. Probably a farm site exploiting the terraced fields to the N and S.

21.02. *Soros*. Large enclosure walls with modern structures, now in ruins and abandoned, to the E of the topographic marker at 351 m. el. and visible from the marker. Traces of at least four large structures within the enclosure walls. Dense sherd scatter around the modern structures and the stone heaps, sparser outside the enclosure walls in the fields, approx. 200 m. radius from the center of the enclosure. Mostly archaic coarse wares and some black glazed ware of the 6th c.,

1. Welter 78 - 85.

Ill. 8. Map of Regions 21 and 22. Contours are at 20 m. intervals

some possibly Geometric material. A farm site with several buildings. The fields around the structures are the best in the Soros region and continue to be cultivated with barley. The terraces are very broad and have low steps.

REGION 22 (*ills. 2, 8*)

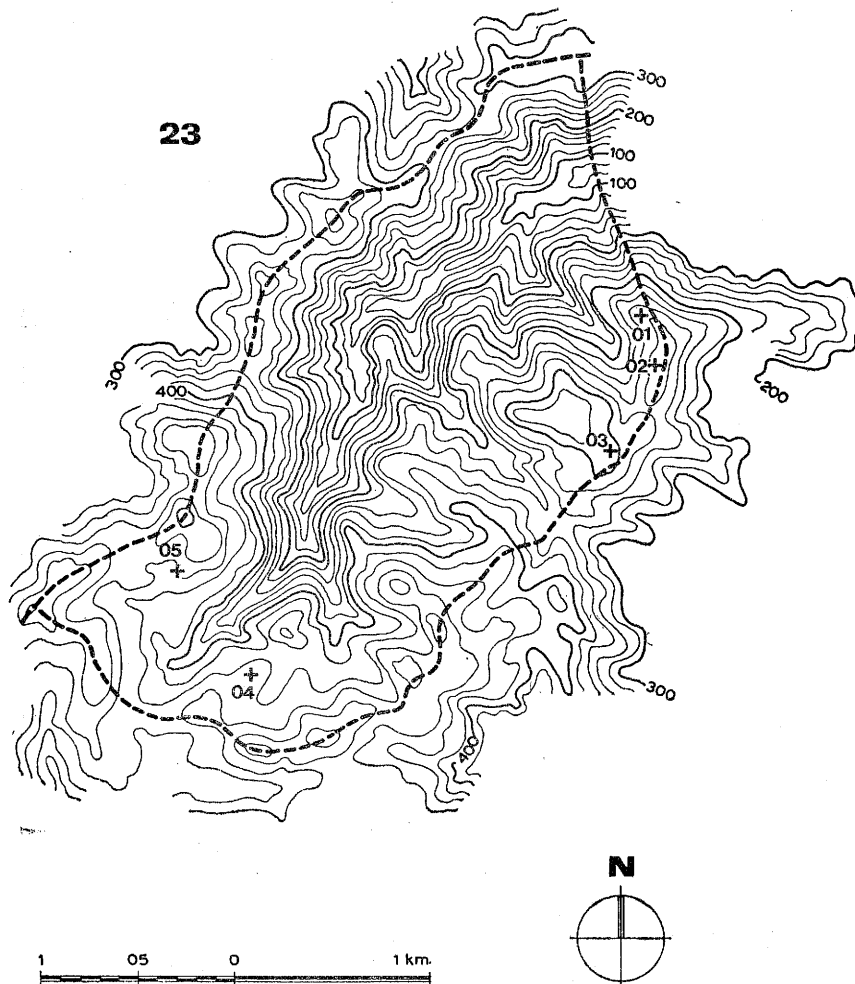
22.01. *Karavela/Marmaromandra*. Between summit of Soros and Karavela (300 - 200 m. el.) overlooking the valley of Spathi. Large quantities of undiagnostic, badly worn sherds concentrated near ruins of buildings and stables situated along the ridge. The slopes on the E are terraced and descend gradually.

The Marmaromandra plateau (between Soros and Sidhero bay at 120 - 140 m. el.) is scattered with obsidian blades and waste which appear to be Late Neolithic. See Psyllas 1920 : site 18 for possible identification.

22.02. *Sidhero Bay*. Small bay on the E side S of the bay of Kastri and N of the bay of Spathi. Exposed to the NE wind but otherwise protected. Traces of walls built directly on bedrock and pres. to max. h. 0.60 m. on the N and S sides of the beach. A ravine empties into the center of the bay and leads up to the Karavela area to the NW. Very few and worn sherds within the ravine. There is a modern well and a carved stone basin for watering animals close to the shore. Several caves on the flanks of the steeper N side of the bay contained very few and undiagnostic sherds. On the S side the land is flatter and terraced for agriculture. Iron mines and exposed veins located on the S promontory. Ores, minerals and crystals with metal-bearing quartz were noted. Sherds sparsely scattered and mostly prehistoric. Misc. coarse wares, some very poorly fired. Neolithic, EBA and LBA pottery, some Archaic or Classical. Obsidian blades comp. to Coleman's type 1 b. Neolithic. Obsidian waste. Site related to the exploitation of the mine. The walls on the shore (Neolithic or EBA) associated with LBA and a few later wares.

22.03. *Kalidonichi*. Large settlement situated on a rocky promontory with virtually no cultivable land, separating the bay of Spathi from the bay of Kalidonichi. Traces of occupation on the S side facing Kalidonichi and on the crest. Outcropping of blue-gray marble on the crest and several ridges below used as quarries from prehistoric times. Water gathers underneath rock ledges in hollowed-out portions of the ridge on the NW. On the Spathi side on the N side of the promontory is an abandoned mine. The lowest eastern terraces above the shore on the Kalidonichi side have an exceptionally dense sherd scatter. Most are coarse wares, probably washed down from the summit, and appear to be of various prehistoric periods. Settlement appears to have been densest on the SE tip of the promontory, just under the largest outcropping, which provides some shelter from the weather. On the top of the crest there is a structure with a square foundation, possibly a lookout similar to that at Troullos (site 15.03). Traces of walls of several other ancient structures on the crest. Many sherds on the summit but fewer than below. Sherd scatter continues around to the NE side of the promontory but is more sporadic there and to the W. Very few sherds in the valley; much of it must have been silted in since antiquity, when the water line must have been higher. Farther up the valley there are several mounds of stones which might indicate the existence of former structures. LH III coarse ware very common;

LBA wares, some possibly earlier; Archaic and 6th c. pottery. This site appears to have been an extensive settlement commanding the bays of Spathi and Kalidonichi and using both valleys for agriculture. The use of both bays for anchorage assures protection from most winds. This is probably the site referred to by

Ill. 9. Map of Region 23. Contours are at 20 m. intervals

Caskey (1972 : 358) and Coleman (1977 : 158) as Sykamia or «Akroterion Sykamias», since the identification cannot be confirmed at Sykamia. The site indicated on Coleman's map (pl. 1) corresponds with the southern promontory of the bay of Spathi which separates it from Kalidonichi. Also see Psyllas 1920 : 309, site 20.

22.04. *Parameria, above Kalidonichi ravine.* Two sites or one continuous large site. Large rectangular foundation built of large even blocks of schist stone under modern stable and house walls of more recent construction, now used as a stable. Ancient structure appears to have faced E - W, approx. 10 × 10 m. Sherds are sparsely scattered over an area of approx. 100 m. Some Classical, Archaic. Undiagnostic coarse wares. About 400 m. to the SE and below this structure, sherd material extends sparsely along the spur and ends below SE to W of another abandoned modern farm house. On the S side are a few intricate foundation walls made with small stones which may have belonged to earlier structures but are not datable. Much undiagnostic sherd material, very worn. Some obsidian flakes. Sherds are Hellenistic, Roman; no prehistoric observed. Habitation site.

REGION 23 (*ills. 2, 9*)

23.01. *Karia, Parameria.* Approx. 600 m. N of the church of Ay. Constantinos and at 370 m. el. Extensive site located on a spur overlooking the valley of Mantou, N of the source and fountain of Karia, which is a permanent water source. The site occupies the crest and the SE slope. Remains of walls and traces of at least three large buildings on the crest and the S slope. Retaining walls of ancient construction cover the slopes on the NW and the SW. Flat roof tiles, some incised. Dense sherd scatter. Most of the material is 6th - 5th cs., some MBA, 4th c. and early Roman. 1 small pyramidal loomweight, h. 0.043, base w. 0.031, late 5th c. 1 round loomweight with 2 holes, d. 0.069, Classical. Undiagnostic sherds, coarse wares of all periods except prehistoric.

23.02. *Karia, Parameria.* Approx. 100 m. N of church of Ay. Constantinos. Site on summit at 400 m. el. on N face of slope. Dense scatter of fine 6th and 5th c. sherds, radius approx. 15 m.

23.03. *Karia, Parameria.* S of the church of Ay. Constantinos, an old quarry site which has been built over with various farm buildings and complex enclosure walls for penning animals. One very weathered LBA pithos frag. with rope pattern decoration.

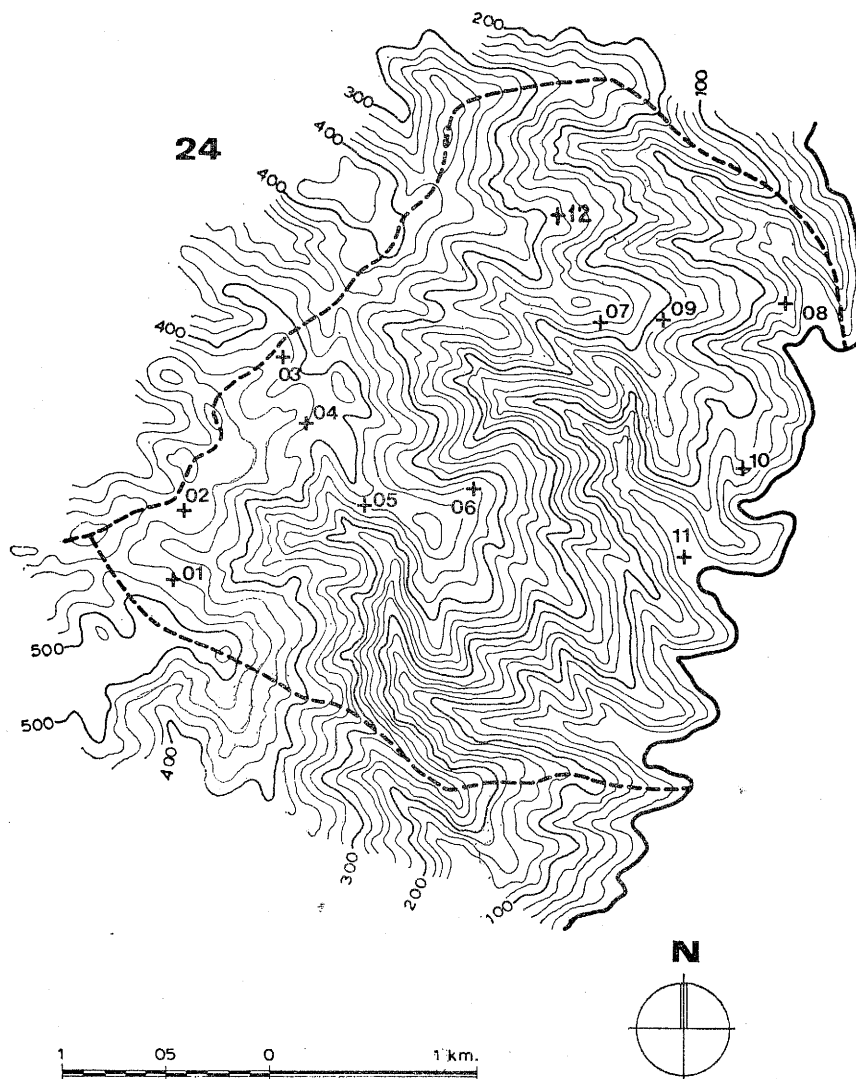
23.04. *Episkopi.* Small hill in the center of a basin situated S of Ay. Anna and SE of the hill of the windmills beyond Chora. Site of a Classical temple incorporated into a later church and monastery. Sherds are Classical, Hellenistic and late Roman. See Psyllas (1920 : 194 - 197 and 311).

23.05. *Area between Episkopi and Ay. Anna, E of Chora.* Church of Ay. Antonios, beyond the easternmost windmill and on the E side of the Chora - Kato-meria road. A foot-path leads to the SE and the Sotira area below the last windmill. Roman sherds near the foot-path below the church.

REGION 24 (*ills. 2, 10*)

24.01. *Kastanies.* Small spur E of the Parameria road and N of the road to Ellinika. Quarry at lowest point, below a spring, now dry. Above spring, an ancient wall can be traced for approx. 20 m.; the lower course is a retaining wall, and the upper forms the N wall of a building (probably a temple) of which

there are other traces. Dense scatter of sherds (Classical, Hellenistic and predominantly Roman). Traces of smaller walls. Roof tiles with slight curvature and bricks. Psyllas refers to "ruins of an ancient village, white Parian stone and elements of an ancient shrine,, at this site (Psyllas 1920 : 309, site 24). A temple and a small settlement site.

Ill. 10. Map of Region 24. Contours are at 20 m. intervals.

24.02. *Parameria*. At the beginning of the road to Parameria near a small wooded hill on the SE side. Sparse sherd scatter (Neolithic, Archaic—7th c.), some undiagnostic coarse wares.

24.03. *Ayios Nikolaos, Parameria*. Church located on the NE side of a ridge just below the watershed. In front of the church is a small marble base decorated with a cymation above and below, with the lower portion of a relief from the same piece of stone. Probably Roman. To the NW the rock is cut vertically and has a small niche of the type used for ancient votive offerings. Below is a sparse sherd scatter, including black glazed wares. A small country shrine.

24.04. *Parameria*. North of the house of I. Mesare and near the curve of a ridge turning from the N to the E. On the slope just below the crest and overlooking the ravine of Psathi. Walls of house include dressed stones from a Hellenistic fortification. This structure must have been located on the same site as the house.

Sparse sherd scatter of coarse wares, domestic wares and storage vessels. Hellenistic and possibly Classical. Frag. of the thigh of a marble statue, approx. life-size, possibly transported from elsewhere. This must have been a small fortification site serving the neighborhood, which is confirmed by a sporadic sherd scatter 300 - 400 m. along the S slope of the crest toward the E; coarse wares and domestic wares, Classical and possibly Hellenistic.

24.05. *Elliniko, Parameria*. On the same ridge to the E of the previous sites and below them on a very abrupt slope descending to the ravine and with a limited view is a building (ill. 13) pres. to the roof. It is built of very large stones, max. 1.3.50 m. This is an ancient structure which was altered for use as a goat stable. In front of the structure and below it, are Classical and Hellenistic sherds. Noteworthy is a black glazed frag. incised with the letters N Θ. A country shrine.

24.06. *Tria Maderika*. On the same crest is a fountain on the N side farther E. Near the fountain frag. of an early Archaic pithos with circle and line motif. Approx. 50 m. above is a limited but dense sherd scatter including Archaic, Classical and Hellenistic material and a frag. of an early Archaic pithos w. stamped decoration. Frag. of a crucible and frag. of iron or other metal. Over a wider area up to the watershed, sporadic coarse wares, Classical and Hellenistic, and possibly Archaic. Possibly traces of small buildings, which may indicate sparse habitation; the area with the denser sherd scatter may be the site of a metallurgical installation. Psyllas mentions "ruins of an ancient village,, at Tria Maderika (1920 : 311, site 42).

24.07. *Christos, Parameria*. Saddle to the S of a hill immediately below the summit covering an area of 1.5 - 2000 m². Dense sherd scatter. Considerable quantities of obsidian tools and waste. Traces of small structures. Frags. clay with straw imprints, possibly from prehistoric wattle and daub structures. Sherds include Neolithic (?), EBA (?), MBA and LBA. In a restricted area, some black glazed Classical sherds and a pyramidal loomweight. Some frags. of Hellenistic and Roman storage vessels. This site is located on the summit above one of the two ravines which join to form the ravine of Sykamia below. There is a water source on the N side at the base of the hill. On the crest of the hill and above the settlement are traces suggesting a prehistoric cemetery. This is a very important prehistoric settlement, while the black glazed sherds may indicate the presence of a later shrine. One or more houses must have been located here in the Hellenistic, Roman and possibly Classical periods,

24.08. *Psili Ammos*. Classical site on summit between bays of Kalidonichi and Psili Ammos. Sparse sherd scatter, black glazed sherds. Underwater at about 5 m. from the shore is the upper part of a large Classical amphora with a potter's mark or grafitto. Probably fallen from the summit; no traces of a shipwreck.

24.09. *Dardiza*. Slope of a spur N of a small ravine which ends at Psili Ammos. Location of an abandoned stable. Dense sherd scatter, mostly undiagnostic coarse wares, but some LBA. Possibly a small farming and animal breeding installation.

24.10. *Vatala*. S end of spur with low double summit. At the summit, ruins of a small circular tower, pseudo-isodomic (the side joins are not vertical). Ext. d. 7.40 m., max. pres. h. 1.30 m. Sherds include Classical and Hellenistic, and also some MBA and LBA. At the foot of the hill and relatively close to the shore is a well. In prehistoric times it was probably a small farm site and possibly a look-out site continuing in use up to recent times. Psyllas refers to the ruins of an ancient structure and a round tower (1920 : 309, site 24).

24.11. *Sykamia*. In the valley, relatively close to the shore. Some prehistoric sherds and an obsidian tool. Possibly washed down by the rain from site 24.07.

24.12. *Parameria, Church of Sts. George and John* (16th C.). Obsidian flakes on S side below church. No diagnostic sherds except late medieval glazed wares.

REGIONS 31, 33 (ills. 2, 11)

31.01. *Profitis Ilias area*. "*Chalasti ekklisia*,". Near the Chora - Katomeria road to the NE of the summit of Profitis Ilias. A shrine located near the road is dedicated to Ay. Ioannis Prodromos. To the NW of the shrine is the ruin of an apsidal church, partially below present ground level. The structure is corbel-vaulted and constructed in typically Byzantine style. Some of the stone ceiling beams (all intact) are dressed stones which appear to be looted from an ancient structure. The apse incorporates pieces of Parian marble. A stone with a dedication to Apollo is built into a niche on the N side of the apse. These stones must have come from a Classical temple on this site, since it is unlikely that they were brought down from the summit of Profitis Ilias. The fields around and to the S of the church on the other side of the foot-path are full of sherds, mostly undiagnostic coarse wares; some 5th and 4th c.

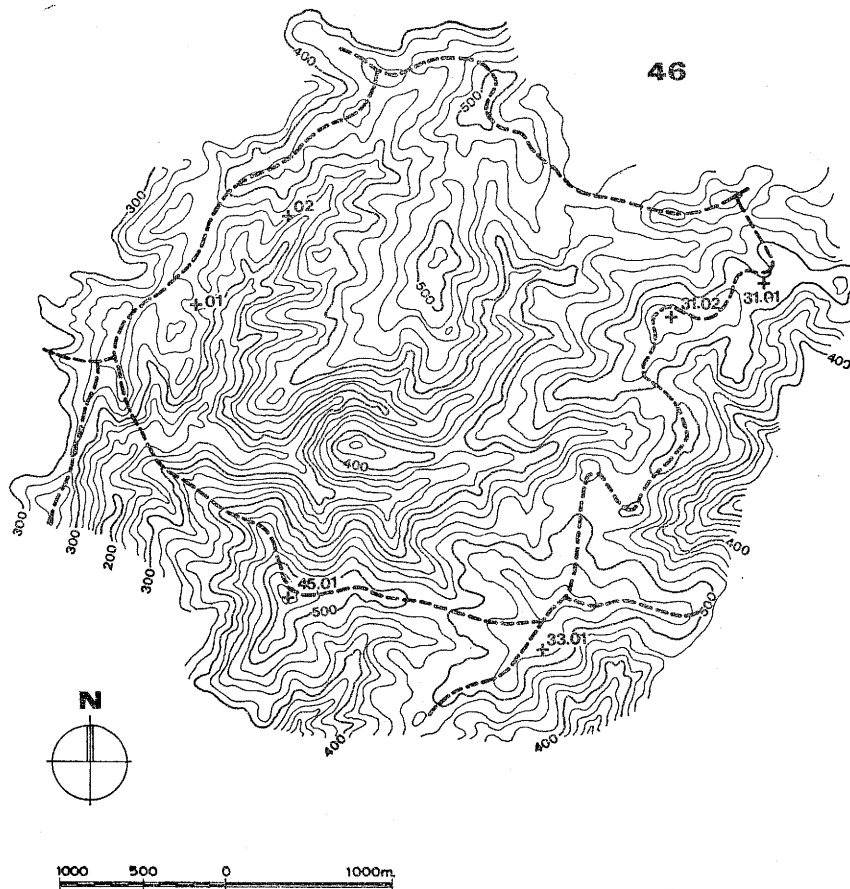
31.02. *Profitis Ilias, summit at 561 m. el.* Classical stones incorporated into church walls and dependent structures. Temple to Zeus. Great quantity of sherds in the church yard and surrounding areas of the summit, mostly Classical. Site covers the entire summit, which is the highest peak on the island.

33.01. *Ellinika*¹.

1. Welter 92 - 93.

REGION 44 (ills, 2, 12)

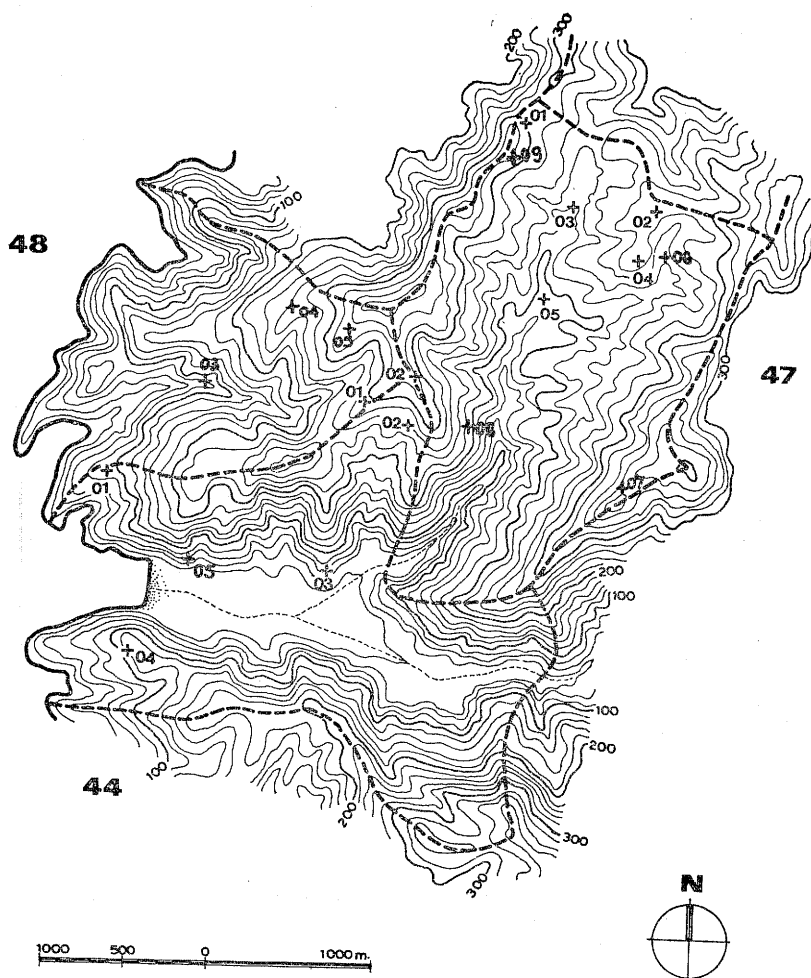
44.01. *Vroskopo, S side.* Crest of promontory on N side of Pisses bay, overlooking Pisses and Vroskopo. Traces of a tower. Few Classical sherds and obsidian waste. Possibly a lookout site. Psyllas mentions a tower and other structures at Pygania which may correspond to this site (1920 : 301).

Ill, 11. Map of Region 46 with parts of Regions 31, 33 and 45. Contours are at 20 m. intervals.

44.02. *Pisses, Psaropirgos, Tourkos area.* Slope between Ay. Marina and Pisses overlooking Vroskopo. The summit is called Tourkos. At the end of the road from Ay. Marina, a footpath leads to the NW. Midway between the road and the church of Ay. Giorgios on the crest of the hill to the NW are the remains of a Hellenistic tower. A modern house, now abandoned, and its dependent stru-

ctures, which are still used as stables is built over the base of the tower. Many of the stones of the tower are incorporated in the wall of the house. The stables and pig sties on the S side of the house are built directly into the S wall of the tower, which is partially preserved here. Sherd material all around this house and especially dense around houses with threshing floor on opposite side of foot-path SW of the tower. Hellenistic. Mentioned by Psyllas (1920 : 302, site 9) and Welter (1954 : 88, ill. 24, site 16).

Ill. 12. Map of Regions 44, 47 and 48. Contours are at 20 m. intervals.

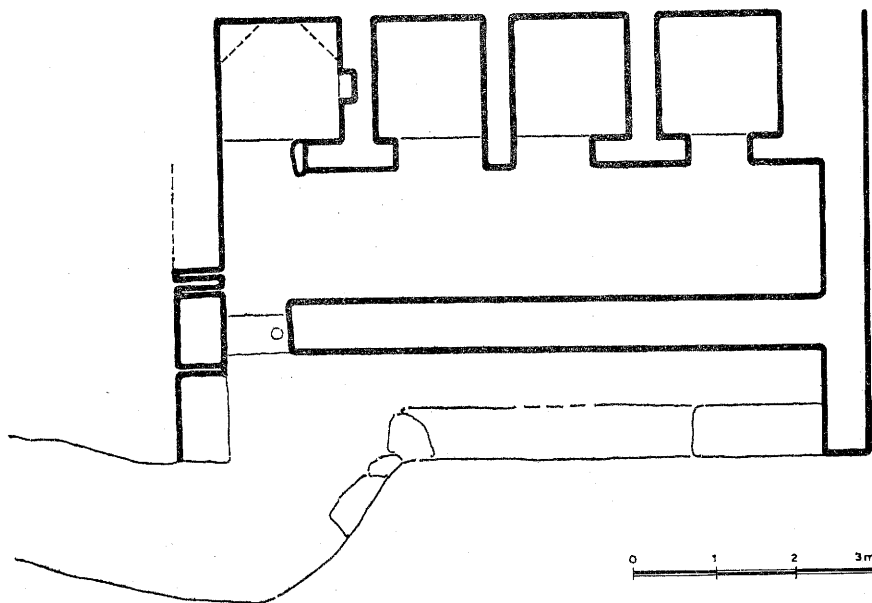
44.03. *Pisses Valley*. Low hill with rounded summit on N side of valley approx. 200 m. W of permanent water source and path leading to Ay. Marina to the N. Overlooks the valley of Pisses up to the ravine of Ay. Anargiroi on the E

and the bay on the W. Sherds (LBA, 5th c. and Roman) cover the entire hill. This is undoubtedly a small settlement site consisting of several buildings. Arable land in the Pisses valley and the slopes on the N side of the valley. Water source nearby to the E.

44.04. *Poissa, Acropolis*¹.

44.05. *Pisses*. N. side of bay approx. 100 m. from the beach and at el. 20 m. Well on valley floor and modern houses nearby. Hillside above well and ground well covered with dense sherd scatter. On the hillside, the bed-rock is carved out to form platforms for bases of structures. The site extends at least 30 m. up the hill and 40 m. horizontally. Classical, Hellenistic and Roman sherds.

ILL 13. BUILDING AT ELLINIKO, PARAMERIA : PLAN

REGION 45 (ills. 2, II)

45.01. *Ay. Panteleimon*. The highest summit of the island after Profitis Ilias at 547 m. el. The summit has a topographic marker and forms a round pla-

1. Brönsted (supra n. 11) 27; Ross (supra n. 11) 133; Bursian (supra n. 11) 473; Savignoni (supra n. 11) 221; P. Graindor, *MB* 7 (1903) 291; Graindor 1914 (supra n. 12) 62; Kirsten (supra n. 15) 1270 - 1276; Maier (supra n. 11) 11 - 13, 15 - 16.

teau approx. 200 m. d. To the SW is a lower summit, the site of the monastery of Ay. Panteleimon and a tower which may be Venetian. On the higher site are the ruins of a small church. The plateau is encircled by ruins of a fortification wall 1.40 - 1.70 m. thick. Max. pres. h. on the N side approx. 1.50 m. It is built mostly with small stones, but includes some much larger stones. It has two faces, which are not parallel. Several perpendicular stones join with both faces. Much of the material from the destruction of this wall has accumulated to the outside. The perimeter of the wall measures approx. 200 m. and includes straight as well as some curved portions and in some places is built directly on top of rocks which form a natural fortification. There is an entry on the SE side. At present a small footpath leads to this spot, following a small crest from the saddle joining this summit with the monastery. The left jamb of the entrance, viewed from the exterior, is significantly wider than the right. Also visible is a long stone which could have been a threshold or a step. To the E are the traces of a horseshoe-shaped tower, which is 1.20 m. x 2.00 m. wide at the point where it joins the wall. Other such towers may be located at the corners; probable traces of at least one more to the S of the first.

The ruined church is closer to the W side. On the S side of the church there seems to be a deliberate grading. Adjacent to the E side of the fortification wall on the interior and 4 - 5 m. N of the tower are traces of a circular structure, possibly a cistern. The rest of the area must have contained structures, as shown cuttings in the rock and small walls. Also visible N of the church are two sides of a four-sided storage bin of upright stones; there are ruins of what may have been a second bin.

Dense sherd scatter and frags. of obsidian throughout the enclosure. Outside the enclosure traces of one wall, very few sherds and frags. of an obsidian tool on the path leading to the entrance. Also on the exterior and to the S is a small semi-ruined structure which resembles a common type of Cycladic prehistoric built tomb, covered with stones and having a small "dromos". Traces of a second one next to it. The sherds are generally very worn: majority LBA, some MBA; few Classical and very few Roman.

REGION 46 (ills. 2, 11)

46.01. *Tou Photi*. On E side of road from Chora to Pisses and E of the church of Zoodochos Pigi. Base of a small Hellenistic tower partially pres. in the walls of a more recent structure now used as a stable. Hellenistic (Welter 1954: 88, ill. 24, tower 9; not located correctly on his map).

46.02. *Church of Ay. Apostoli*. S of Petrovouni on a small spur overlooking the upper reaches of the Kremmidi ravine. A foot-path leads to the church S from the hill of the windmills. The spur overlooks the valley leading to Ay. Anargirus Makrinous. Dense sherd scatter in the area around the church. Very worn sherds, undiagnostic for the most part, some late Roman. Flat roof tiles. May be the location of a shrine. Psyllas mentions architectural decorations belonging to a temple (1920: 311, site 44).

REGION 47 (ills. 2, 12)

47.01. *Ay. Nikolaos*. Church on the crestline overlooking Mavrambeli on the W and upper Milopotamos and Sklavonikola on the E. Remains of at least one structure in fields S of the church at 280 m. el. Sherds include some poss. LBA; mainly Classical and Hellenistic. May be a habitation or a tower site.

47.02. *To the NE of the tower (47.04)* are the remains of a 13th c. monastery (Psyllas 1920 : 198). One wall of a church with part of the curvature of the vault pres. In this area the sherds include late Roman combed ware, Byzantine and Medieval¹.

47.03. *Ay. Marina, Lakkos*. The stream bed between Ay. Marina and Flea serves as a foot-path between the two sites for some of its course. Approx. 600 m. N of Ay. Marina is a built well with a curved stairway on the E side of the path and the stream bed. This is a permanent water source. Looks like a LBA construction. No diagnostic sherds.

47.04. *Panachra*. Hellenistic tower situated on a spur at 100 m. el. N of Ay. Marina, SE of Ay. Nikolaos site (47.01) and S of the Sklavonikola region (47.04). Area of the tower is accessible by foot-paths from Chora and Ay. Marina along the crest. Large Hellenistic tower, approx. 12 × 12 m. at the base, lower courses in excellent condition; walls pres. to approx. 5 m. in some places. Entrance system pres. on S. Enclosed court on E. Exterior enclosure walls indicate that there were other, smaller structures associated with the tower. Modern structures on the W side built against the tower wall were once habitations, now used as stables. The tower commands a substantial area of arable land with gentle slopes, especially suited for vineyards and protected from the N wind. Dense sherd scatter around the tower. To the SE are many roof tiles in the field. To the W and N, sherds are mostly 4th c. and Hellenistic; terra sigillata of excellent quality, Roman, late 1st c.

47.05. *Ay. Marina*².

47.06. *Lakkos tis Panachras*. Spring and well in a small ravine below Panachra tower (47.04). Some Hellenistic and Byzantine sherds, badly worn and fragmented. Must have been a water source for the tower site and the later church and surroundings.

47.07. *Playia, Asprochorti*. Crest of ridge on the NE side of the valley of Pisses, of the abandoned mine, commanding views of Pisses to the SW Ay. Anargiros, Kaloyerado ravines to the SE. Site at el. 360 m. on a small saddle between two hillocks. A large, well, built rectangular foundation of dressed schist stones extends to the wall flanking the foot-path where it is preserved to approx. 1 m. h. Structure approx. 12 × 10 m., obscured by later building and fill. Traces of other foundations under and around a modern farmhouse on the site. Roof tiles. Sparse sherd scatter. Some Roman, Byzantine and medieval. One obsidian core.

1. Welter 92; E. Kirsten *RE* 21 (1951) Nachträge 1272; see Catalogue under sites 47.02, 47.04; Thomopoulos (supra n. 21) 128.

2. Brönsted (supra n. 11) 27; Ross (supra n. 11) 241; Koepf, *AA* (1890) 140; Savignoni (supra n. 11) 228 - 231; Welter 88 - 92.

The structure is most certainly ancient judging by the construction and the finishing of the stones (Psyllas 1920 : 302, site 10).

47.08. *Psaropirgos, Lakkos*. Spring and well with stairs descending into small underground cistern chamber. Located on the hillside at approx. 200 m. el. Sherds outside of well include Hellenistic amphora frags., badly worn.

47.09. *Ayia Marina - Ayios Nikolaos area, Pigadaki*. Near an abandoned farm house on the slope below Ayios Nikolaos at approx. 220 m. el. Spring and well in the side of the hill with stairs descending at an angle into a large, complex, dug out underground cistern chamber. A major water source for the area. Sherds outside of the well range from Hellenistic, Roman to modern.

REGION 48 (ills. 2, 12)

48.01. *Church of Ay. Giorgios, Psaropirgos*. Crest of the hill at 300 m. overlooking Pisses, Psaropirgos, Vroskopo. View to the NE as far as the summit of Paouras at Otzias. Dense scatter of sherds around the church and on the summit of a small hill to the SW. Traces of a structure on the hill. Frags. of Paleo-Christian columns near the church and on the hill. Sherds are Classical, some with black glaze. Poss. a habitation site and shrine.

48.02. *Crest of a hill, also at 300 m. el., SE of the church of Ay. Giorgios*. Views of Psaropirgos, Sklavonikola and Ayia Marina. Terraces and small plateaus of arable land in this region. The fields have regular slopes. Ancient terrace walls. Remains of a large rectangular foundation. Traces of smaller structures. Dense sherd scatter around the buildings, mostly Archaic. Frags. of 6th c. black glazed ware. Possibly a farm site of the Archaic period. May be related to site 48.01. Mounds of stones on the slope to the W of the foundation and due E above Psaropirgos tower (44.02). Traces of several ancient structures here near a modern cistern. Very dense sherd scatter over 50 m. d., mostly Classical and Hellenistic. Many amphora handles.

48.03. *Vroskopos, Perivolia*. On N side of the ravine, ca. 400 - 500 m. from the sea, permanent water source with a spring and cistern. To the W is a large wall, massive construction of blue-gray marble blocks; a foundation or a terrace wall but not a retaining wall running approx. 4 - 5 m. E to W along the face of a modern terrace wall. Very worn and fragmented sherds in area of wall, some Classical, mostly undiagnostic.

48.04. *Vroskopos*. Site 500 m. from Vroskopo bay at el. 260 m., NW of Ay. Giorgios (48.01). Three abandoned modern farm houses and outbuildings. Traces of earlier, more massive foundation walls around houses (not datable). Wine or olive press cut into bedrock, also undatable but unusual. Site is divided by the foot-path ascending from Vroskopo Perivolia and extends ca. 250 m. to the right and left of the path. Densest sherd scatter on the SE side. Sherds very fragmentary and worn. Classical, Hellenistic, Roman. Obsidian waste.

48.05. *Paouras*. Hilltop overlooking Vroskopo area at 300 m. el. on S side of Paouras, NW of Ay. Giorgios (48.01) near rock outcroppings (called Paouria). Very light sherd scatter on SE side of hill over a very small area, ca. 25 m. d. No traces of structures. A few undiagnostic BA coarse ware sherds, Obsidian waste. Frags. of Hellenistic and Roman combed ware.

TABLE INDICATING PERIODS OF OCCUPATION AT EACH SITE

SITE	NL	EBA	MBA	LBA	AR	CL	HEL	RO
11.01		?	?	?		x		
11.02	x			x				
11.03		?	?	?		x	x	
11.04							?	x
11.05						x	x	x
11.06		?	?	?				
12.01							x	
12.02		x		?		x	x	
12.03				x				
12.04							x	
12.05					x	x		
12.06				x				
12.07				?	x	x	x	x
12.08					?		x	
13.01						x		
13.02								
13.03								x
13.04							x	x
13.05								x
13.05				?		x	x	
13.07					x			x
14.01							x	
14.02						x	x	x
14.03						x	x	
14.04		x		?	x	x	x	x
14.05							x	
14.06						x	x	
14.07						?		x
14.08						x	x	x
14.09		?	?	?		x	x	
14.10		?	?	?		x	x	x
14.11		?	?	?		?	?	
14.12						?	?	
14.13				x	x		x	
14.14						x		
15.01			?	x			x	x
15.02		x	x	x	x	x		x
15.03		x	x	x				
15.04		?	x	?				
15.05	x							
15.06				x				
15.07				x	x	x		x
15.08								x
15.09				x		x		x

Ancient habitation patterns of Keos

261

SITE	NL	EBA	MBA	LBA	AR	CL	HEL	RO
15.10				x		x		
15.11		?	?	?				
15.12				x	x	x		
15.13				x	x	x	x	x
15.14		?	?	?		x		
15.15						x		
15.16		x						
15.17							x	x
15.18								x
15.19						x	x	
15.20						x		
15.21						x		
15.22				x		x	x	
15.23								x
15.24				x		x	x	x
15.25		?	?	?		x	x	
15.26							x	
15.27		?	?	?				
15.28					x	x		
16.01				x				x
16.02	x							x
16.03				x	x	x		
16.04				x				
16.05				x		x		x
16.06				x	x	x	x	x
16.07						x		x
16.08		?	?	?		x		
16.09					x	x		x
16.10					x			
16.11					?	x	?	x
16.12						x		
16.13						x		
16.14							?	x
16.15						x		
17.01								
17.02				x	x			
17.03						x	x	
17.04						x		
17.05	x					x		
17.06	x				x	x		
17.07							x	
17.08					x		x	
17.09				x	x	x		
17.10	?		x	x		x		
17.11		?	?	?				x
17.12					x	x		x

SITE	NL	EBA	MBA	LBA	AR	CL	HEL	RO
17.13					x		x	x
17.14					x	x		
17.15		?	?	?	x			x
18.01						x		
18.02					x	x	x	x
18.03								
18.04							x	
18.05					x	x	x	x
18.06					x			
18.07							x	
18.08					x	x		
21.01					x	x		
21.02					x			
22.01	x							
22.02	x			x	x	x		
22.03		x	x	x	x	x		
22.04		?	?	?	x	x	x	x
23.01			x		x	x	x	x
23.02					x	x		
23.03				x				
23.04						x	x	x
23.05								x
24.01					x	x	x	x
24.02	x				x			
24.03						x	x	x
24.04						x	x	
24.05						x	x	
24.06					x	x	x	
24.07	?	?	x	x		x	x	x
24.08						x		
24.09				x				
24.10			x	x		x	x	
24.11								
24.12		?	?	?				
31.01						x		
31.02						x		
33.01					x	x	x	
44.01		?	?	?		x		
44.02							x	
44.03				x		x		x
44.04					x	x	x	x
45.01			x	x		x		
46.01							x	
46.02								x
47.01				?		x	x	

SITE	NL	EBA	MBA	LBA	AR	CL	HEL	RO
47.02								x
47.03				?				
47.04							xx	
47.05								
47.06							x	
47.07								
47.08								
47.09								
48.01						x		
48.02					x	x	x	
48.03						x		x
48.04		?	?	?		x	x	
48.05		?	?	?			x	x

THE TABLE AND DIAGRAM (ill. 14)

The table summarizes the information contained in the catalogue; it presents the number of sites and the dates for which occupation is attested. Sites which cannot be securely dated are indicated with a question mark. If a site yielded obsidian but no diagnostic sherds, it is assigned to the Bronze Age as "probable". Obsidian may occur after the Bronze Age and may equally indicate Neolithic occupation, but our designation of "Neolithic" is based on the presence of identifiable Neolithic pottery. The Geometric period has been omitted from the Table and the Chronological Diagram (ill. 14) because only Geometric sites have been securely identified (cat. nos. 14.04, 15.07, 15.12, 16.05, 16.09, 17.10 and 21.02). We believe that other sites existed in the Geometric period, although we did not find incontrovertible proof for such dating, and therefore statements based on absolute numbers might be misleading.

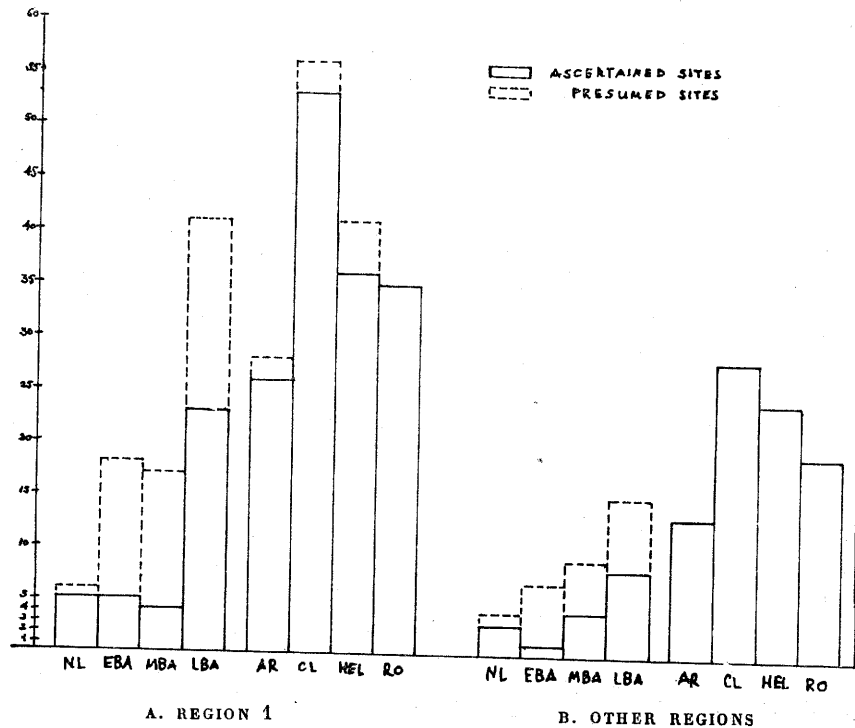
Each column of the table gives a synchronic picture of the occupation of the land, in terms of the sites known to us at present. It is certain that some of the sites assigned to one period did not exist completely contemporaneously, but the most reasonable diachronic summation which we can make without actually excavating can be derived from the comparison of a variety of synchronous aspects. Ill. 14 gives a numerical scale of the sites. On the left side are sites in region 1, ascertained and presumed, for each of the eight periods. Sites in other regions are plotted on the right side.

For the historical periods a comparison of the two diagrams suggests that the graph is valid; the profile is roughly the same for both. The quantitative sequence for these four periods in region 1 is 26 (28) - 53 (56) - 36 (41) - 35 (39) and for the other regions, 13 - 28 - 24 - 19. The major work in the other regions of the island remains to be done. But the similarity becomes clearer even by a conservative doubling of the figures of the second diagram, thus arriving at 26 - 56 - 48 - 38. We may therefore presume that the graph showing the relative number of sites during the four historical periods is correct.

CONCLUSIONS

Although the other regions are at present represented by fewer sites than is region 1, some correspondences are clear. The small number of Neolithic through Middle Bronze Age sites discourages statistical analysis. Taking into account the number of presumed sites (some on the basis simply of the presence of obsidian), the similarity

Ill. 14. CHRONOLOGICAL DIAGRAM OF KNOWN SITES

between the two diagrams lies in the significant increase of sites in the LBA. For the ascertained sites of region 1, the numerical relationship is 4 : 23, whereas it is 4 : 8 for the others. The diagrams approximate each other more if we include the presumed sites, thus yielding 18 : 41 and 9 : 15 respectively. For the three earlier periods comparison is virtually useless: the addition of just two more EBA sites would reverse the conclusions. The number of ascertained prehistoric sites remains about the same through the Neolithic, EBA and MBA periods and increases dramatically in the LBA. This change in at least the frequency of sites may be linked with increased trade among Crete, the islands, and the Greek mainland. If the significant increase in sites seen in region 1 during the LBA is not reflected in the other regions, then we may have an indication of the main commercial center of the island.

The statistics for historical periods can be explained by documentary sources. It is known that the island prospered in the Archaic times and suffered a decline in the Classical period¹. The greater number of Classical sites may, therefore, be indicative of a more dispersed pattern of settlement, one in which farmsteading and small-scale agriculture were the more characteristic economic patterns. A return to rural living may have been stimulated by the Athenian limitations on the export and commercial exploitation of iron oxide (*miltos*)², and by the relatively peaceful maritime situation brought about by the suppression of piracy.

The reduction in the number of sites in the Hellenistic period may well indicate a more unsettled environment. Instability is also reflected in the construction of a number of inland towers, of which only a few have a view of the coast, and which seem to have provided refuge for the surrounding inhabitants. A further reason for the decrease in sites at this time may be the general population drain in Greece, especially in poorer areas, as a result of increased possibilities for settlement and prosperity in the East. Thus, fewer Hellenistic sites may indicate a smaller population, yet the increase of sites in the Classical period does not in any way presuppose an increase in population. Political insecurity may account for the further reduction of sites in the Roman period. It is also probable that at least some of the farms of

1. For the history of the island see Bürchner (supra n. 1) 188 - 189.

2. *I. G.*, II. 546.

this period were inhabited by slaves. Small settlements of this sort are more difficult to identify because they leave fewer recognizable remains.

The major settlements were not initially in plains but on the slopes of the hills above; farmsteads and small communities follow this same pattern. Of prime importance is the fact that until very recent times arable land was not wasted. In fact, any surface that could have been used for cultivation was retraced and supported by retaining walls, representing a tremendous and continual investment of time and labour. Choice of location can vary from one period to another. For example, prehistoric sites at Akrotiri Otzias tend to be located on the southern slopes while sites of the historic periods are on the crest. Habitation sites are generally near water and on the slopes. Sites near ready building materials are obviously preferred, as are those in secure locations, usually high places with vistas. Heights offer other advantages. Shrines can be located on sites with spectacular views and geological formations which add to the dramatic setting; sometimes their location is determined by water sources or signs of earlier habitation. Fortified sites are often placed on peaks above or near arable land, with views of major approaches by land or sea.

It is premature to make any strict interpretations of the settlement patterns on Kea. The data accumulated so far raise many important questions, which will be more easily answered when our survey is complete.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΕ ΚΡΗΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1. ΑΠΟΚΟΠΟΣ

Ο Γ. Κεχαγιόγλου, σε πρόσφατη έργασία του, προτείνει, μεταξύ άλλων (ἀναλυτικῶν) παρατηρήσεων στὸν «Ἀπόκοπο» τοῦ Μπεργαδῆ, καὶ μιὰ διόρθωση στὸ στ. 180, ὅπου λέγεται γιὰ τὶς χῆρες :

ἐδιφορήσαν ἀπ' αὐτὲς κ' ἔκαμαν πάλιν γάλα.

Ὁ Κεχαγιόγλου ὑποθέτει ὅτι ἴσως πρέπει νὰ γραφεῖ *ἐδιφορήσαν καὶ αὐτὲς*.¹ Ὡστόσο τὸ χωρίο δὲν ἀφορᾷ σ' ὅλες τὶς χῆρες (πράγμα πὺ προφανῶς θὰ ἦταν παράλογο) ἀλλὰ σὲ ἓνα μέρος ἀπὸ αὐτὲς. «Ὅρισμένες χῆρες καρποφόρησαν πάλι γιὰ δευτέρα φορά, μετὰ τὸ θάνατο τῶν συζύγων τους, καὶ ἔκαμαν παράνομα παιδιὰ καὶ γάλα». Ἡ ἔκφραση αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ στὸ *μοῖραν ἀπ' αὐτὲς* τοῦ στ. 183, πὺ σημαίνει «ἓνα μέρος ἀπὸ αὐτὲς». Αὐτούσια τὴν ἔκφραση τοῦ στ. 180 τὴν ἔχομε στὸν «Ἐρωτόκριτο» Α 831 : *τό 'θελε δεῖ ἀπ' αὐτείνους*, καὶ Ε 887 : *κ' ἐσκότῳσα ἀπὸ κείνα*. Ἡ ἔννοια ἀντιστοίχως εἶναι : «ὅταν ἔβλεπε ὀρισμένους ἀπὸ αὐτούς», «σκοτῳσα ἓνα μέρος ἀπὸ τὰ θηρία ἐκεῖνα». Ἐπομένως τὸ χωρίο, στὴν παραδεδομένη μορφή του, ἔχει καλῶς καὶ δὲν χρειάζεται διόρθωση.

«Προβληματικὸ» θεωρεῖ ὁ ἴδιος καὶ τὸ «χαρακτηρισμὸ τῶν ζωντανῶν ὡς *πονεμένων*» στὸ στ. 487 καὶ ρωτᾷ πῶς συμβιβάζεται αὐτὸ «μὲ τὴν εἰκονοποιία καὶ τὴ θεματικὴ τοῦ ὑπόλοιπου κειμένου».² Ὡστόσο, ἡ φράση *εἰπέ τοὺς πονεμένους*, πὺ λένε οἱ νεκροὶ στὸν ἀφηγητὴ ὅταν ἐτοιμάζεται νὰ γυρίσει στὸν ἐπάνω κόσμο, δὲν ἀφορᾷ σὲ ὅλους τοὺς ζωντανούς, ὅπως νομίζει ὁ Κεχαγιόγλου. *Πονεμένοι* στὸ ἰδίωμα εἶναι «οἱ πενθοῦντες». Ὅπως εἶναι φυσικὸ, οἱ νεκροὶ στέλνουν μηνύματα στοὺς συγγενεῖς των, σ' αὐτούς πὺ ὑποτίθεται ὅτι τοὺς πενθοῦν. Ἔτσι καὶ στὸν «Ἐρωτόκριτο» Β 45 - 46, μετὰ τὸ φόνο δυὸ στρατιωτῶν ἀπὸ τὸν ἥρωα τοῦ ἔργου, διαβάζομε :

... ἀκόμη οἱ πονεμένοι

εἶναι θλιμμένοι, σκοτεινοί, καὶ μαυροφορεμένοι.

1. *Ἀντίφαση, Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Σταμάτη Καρατζά*, Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἄρχειο, Ἀθήνα, 1984, σ. 255, σημ. 7. Ἡ φράση *ἐδιφορήσασιν αὐτὲς*, πὺ μνημονεύει ὁ ἴδιος ὡς παράδειγμα, δὲν ὑπάρχει στὸ κείμενο (182).

2. *Ἄντ.*, σ. 246 - 247.

Ἡ ἐρμηνεία τῆς λ. *πονεμένος* δίδεται στὸ γλωσσάριο τοῦ «Ἀπόκοπου».

Τέλος, τὸ *ὑποκοιμήθην* τοῦ στ. 4, ποὺ θὰ προτιμοῦσε ὁ ἴδιος¹ ἀντὶ τοῦ *ἀποκοιμήθην*, ποὺ δέχθηκα, φαίνεται ἀταίριαστο γιὰ τὴν περίπτωσι, γιατί σημαίνει «κοιμήθηκα λίγο ἢ πολὺ ἐλαφρά», πράγμα προφανῶς ἀσυμβίβαστο μὲ τὸ μακρὸ καὶ πολὺπλοκο ὄνειρο ποὺ βλέπει ὁ ἀφηγητής. Γιὰ τὴ σωστὴ χρῆσι τοῦ *ὑποκοιμοῦμαι* παραπέμπω στὸ χωρίο τῶν Προδρομικῶν III 200 (ὑπόμνημα) : καὶ *ὑποκοιμᾶται ἡδέως* (γιὰ τὸν καλόγερο ποὺ ζαλιζεται ἀπὸ τὸ καλὸ κρασί καὶ τὸν μισοπαίρνει ὁ ὕπνος κατὰ τὸ γεῦμα).

2. ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ

Οἱ Ὀλλανδοὶ νεοελληνιστὲς W. Bakker καὶ A. van Gemert ἐδημοσίευσαν² μιὰ διεξοδικὴ βιβλιοκρισία γιὰ τὴ νέα ἐκδοσι τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» ποὺ ἐπιμελήθηκα.³ Στούς δύο φιλολόγους «φαίνεται πολὺ περισσότερο ἀξιόπιστο»⁴ τὸ κείμενο ποὺ παρέχει ἡ ἐκδοσή μου σὲ σχέση μὲ τὴν ἐκδοσι τοῦ Ξανθοῦδίδη,⁵ συμφωνοῦν γιὰ τὴν ἀπομάκρυνσι «τῶν φωνητικῶν ἐπεμβάσεων του, ποὺ παραμόρφωναν τὸ κείμενο»⁶ καὶ δέχονται μαζί μου ὅτι τὸ βενετικὸ ἔντυπο τοῦ 1713 (καὶ ὄχι τὸ ἐπτανησιακὸ χειρόγραφο) ἀποτελεῖ τὴν καλύτερη πηγή. Ὡστόσο διατύπωσαν ἐπιφυλάξεις γιὰ ἀρκετὰ ἐπὶ μέρους χωρία, συχνὰ μάλιστα σὲ ἀντίθεσι καὶ πρὸς τοὺς δύο ἐκδότες, τὸν Ξανθοῦδίδη καὶ ἐμένα, ὥστε τὸ δημοσίευσμά τους νὰ φαίνεται μᾶλλον μιὰ γενικὴ κριτικὴ μελέτη γιὰ τὸ ἔργο, παρὰ μιὰ κρίσι τῆς δικῆς μου ἐκδοσις. Νομίζω ὅτι, ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἀποψη, ἡ συζήτησι τῶν παρατηρήσεων αὐτῶν θὰ εἶναι καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους, καὶ γενικότερα, χρήσιμη.

Ἀντὶ τοῦ ιδιωματικῶ (A 59) :

ἐγένηκε τῆς ἡλικίας, παντόθες ἐγροικῆθη

ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ Ἀρετούσα ἀνήλικιώθη καὶ ἡ φήμη τῆς ἀκούστηκε παντοῦ» οἱ δύο Ὀλλανδοὶ προτιμοῦν τὴν ἀπλουστευτικὴ καὶ κοινότοπη γραφή τῆς πρώτης βενετικῆς ἐκδοσις (A)⁷ :

ἐγένηκε τόσο γλυκεῖα ποὺ πάντοθε ἐγροικῆθη.

1. *Αὐτ.*, σ. 255, σημ. 7.

2. *BZ* 77, 1984, σ. 293 κ.έ.

3. *Ἐρωτόκριτος*, κριτικὴ ἐκδοσι Στυλ. Ἀλεξίου, «Ἐρμῆς», Ἀθήνα, 1980.

4. *Ἐ.ἀ.*, σ. 296 : "Der Text selbst, wie er jetzt vorliegt, macht einen viel zuverlässigeren Eindruck als der von 1915".

5. *Βιτσέντζου Κορνάρου, Ἐρωτόκριτος*, ἐκδοσις κριτικὴ... ὑπὸ Στ. Α. Ξανθοῦδίδου, Ἡράκλειον, 1915.

6. *Ἐ.ἀ.*, σ. 293 : "Die phonetischen Eingriffe, die den Xanthudides-Text entstellten, sind verschwunden".

7. Παρέχω τίς γραφές μὲ τὴ σημερινὴ ὀρθογραφία.

‘Ὅστοςο ἡ φράση ἐγίνηκε τῆς ἡλικιᾶς ἀποτελεῖ προφανῶς τὴν “lectionem difficiliorem”. Ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ παράλληλο χωρίο νὰ τὸ κάμη τσ’ ἡλικιᾶς (Δ 270), πού ἀφορᾷ στὸ μεγάλωμα τοῦ τέκνου ἀπὸ τὸν πατέρα. Τὸ τόσο γλυκειὰ εἶναι παρανάγνωσμα ἢ παραδιόρθωση τῆς φράσης, πού στὰ γραμμένα μὲ ἰταλικούς χαρακτῆρες χειρόγραφα ἦταν *tissigliichias*, ὅπως ἔδειξε ἤδη ὁ Ξανθοῦδίδης.¹ Ὁρθὰ ὁ ἴδιος παρατηρεῖ: «Τὰ AB ἔχουσιν ἀνοήτως ἐγίνηκε τόσο γλυκειὰ». Πραγματικὰ μιὰ τέτοια φράση μπορεῖ νὰ βρεθῆ στὸ «Πάνθεον» ἢ στὸ «Ρομάντζο», ἀλλὰ εἶναι ξένη πρὸς τὸ ὕφος τοῦ Κορνάρου. Τὸ χωρίο στὴν Α εἶναι γιὰ ἕνα ἀκόμη λόγο ἐλαττωματικό: δίδει τὸν ἄγνωστο στὸν Κορνάρο τύπο πάντοθε, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ παντόθες, πού ἀπαντᾷ καὶ ἄλλοῦ στὸ ἔργο (B 596, Δ 874).²

Ἡ περίπτωση (πού καὶ μόνη θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ δείξει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴ διατύπωση κριτικῶν παρατηρήσεων στὴν ἔκταση στὴν ὁποία ἐπιχειρήθηκε) ἔχει γενικότερο μεθοδολογικὸ ἐνδιαφέρον: ἡ προσήλωση στὴν καλύτερη πηγὴ τοῦ κειμένου (πού ἀναμφισβήτητα εἶναι ἡ Α) δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπόλυτη καὶ μηχανική.³ Σημειῶνω ἐπίσης ἐδῶ ὅτι ἡ ἀπόρριψη γραφῶν πού προτιμήθηκαν καὶ ἀπὸ τοὺς δύο Κρητικούς ἐκδότες, τὸν Ξανθοῦδίδη καὶ ἐμένα, δείχνει κάποια ἀφέλεια: στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἡ πιθανότητα ὅτι σφάλαμε ἐμεῖς καὶ ὅτι τὸ σωστὸ βρέθηκε στὴν Ὀλλανδία εἶναι μηδαμινή.

Στους στ. Α 83 - 84, πού ἀφοροῦν στὰ χαρίσματα τοῦ Ρωτόκριτου:

καὶ ὄλες τσι χάρες πού οὐρανοὶ καὶ τ’ ἄστροι ἐγεννήσα
μ’ ὄλες τὸν ἐμοιράνασι, μ’ ὄλες τὸν ἐστολίσα

οἱ δύο Ὀλλανδοὶ προτιμοῦν τὴ γραφὴ τοῦ X οὐρανός καὶ πιστεύουν ὅτι οἱ οὐρανοὶ τῆς Α εἶναι “lectio facillior”. Τὸ σωστὸ βρίσκεται καὶ ἐδῶ στὸ ἀντίθετο σημεῖο. Ἡ κοινὴ ἔκφραση στὸν προφορικὸ λόγο εἶναι πάντα οὐρανός («ὁ οὐρανός συννέφιασε» κ.τ.λ.). Ὁ πληθυντικὸς οὐρανοί, μάλιστα γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κορνάρου, εἶναι ἡ λογία καὶ «ἐπιστημονικὴ» ἔκφραση, γιὰτὶ προϋποθέτει τὴ γνώση πολλῶν οὐρανῶν, δηλαδὴ τῶν οὐκῶ (κατὰ τὴν ἀρχαία

1. Ἐρωτόκριτος, 1915, σ. 381.

2. Τὸ λόγιον πάντοθεν βρίσκεται, ὅπως μὲ πληροφορεῖ ὁ κ. Ἐμμ. Κριαράς, στὸν Ἀχέλη, τὸν Διακρούση, τὸν Τζάνε, δηλαδὴ σέ γλωσσικῶς μικτὰ κείμενα. Προσθέτω ὅτι, κατὰ τὴ γνώμη τῶν Bakker καὶ van Gemert, ἡ γραφὴ ἐγίνηκε τῆς ἡλικιᾶς δὲν πρέπει νὰ γίνε δεκτὴ, γιὰτὶ αὐτὸ θὰ σήμαινε ὅτι ἡ Ἀρετούσα «ἐνηλικιώθηκε πολὺ γρήγορα»! (ἔ. ἀ., σ. 296: “Aretusa wäre sonst in diesem Passus viel zu früh erwachsen”).

3. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ἀπέναντι τῶν ἐπιλογῶν ἢ διορθώσεων τοῦ Ξανθοῦδίδη ἡ στάση μου ἦταν ἀνάλογη μὲ τὴν ἐκάστοτε φιλολογικὴ κρίση· ἄλλες ἀπὸ αὐτὲς ἔγιναν δεκτὲς, καὶ ἄλλες ὄχι. Περιέργως οἱ Bakker καὶ van Gemert θεωροῦν μειονέκτημα τὴν τακτικὴ αὐτὴ, πού τὴ χαρακτηρίζουν «διχασμένη» (ἔ. ἀ., σ. 294: “zwiespaltig”)!

καὶ μεσαιωνικὴ ἀστρονομία) διαφανῶν οὐρανίων σφαιρῶν, πάνω στὶς ὁποῖες εἶναι στερεωμένα τὰ ἄστρα.¹ Εἰδικὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπαιτεῖται ὁ πληθυντικός, γιατί οἱ οὐρανοὶ αὐτοὶ μὲ τὴν ἐκάστοτε θέσση τους ἐπιδροῦν, κατὰ τὴ γνωστὴ ἀστρολογικὴ ἀντίληψη, στὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα καὶ τῆς μοίρας τῶν ἀνθρώπων. Πβ. καὶ στὸν «Πιστικὸ Βοσκὸ» Α 216 οἱ οὐρανοὶ μᾶς δώκασι, ἐπίσης στὴν «Πανώρια» Α 324 ἐστέκασιν οἱ οὐρανοί, δηλαδὴ «σταματοῦσαν οἱ περιστρεφόμενες οὐράνιες σφαῖρες».²

Β 951 κ.έ.: Ὁ Καραμανίτης μιλεῖ στὸ ρήγμα ἀπαιτώντας νὰ μονομαχήσει μὲ τὸν Κρητικὸ γιὰ τὸ περίφημο σπαθί :

Ἀφέντη, γιὰ νὰ μὴ μοῦ πῆς τὸ πὼς περίσσα σφάνω,
μὰ βανα χέρι στ' ἄρματα γιὰ νὰ μὲ δοῦ ἴντα κάνω,
γιατὶ δὲ θέλω ἔτοιο σπαθί νὰ χαίρεται ὁ ἐχθρός μου,
γὴ δός μου το τὸ θέλημα γὴ παίρνω το ἀπατός μου.

Στὸ χωρίο αὐτὸ οἱ συγγραφεῖς τῆς βιβλιοκρισίας ὑποστηρίζουν μὲ παραδείγματα ἀπὸ ἄλλα κείμενα τῆ γραφῆ τῶν Α, Χ καὶ τοῦ Ξανθουδίδη γιὰ τὸ στ. 954 :

καὶ δός μου το τὸ θέλημα γὴ παίρνω το ἀπατός μου.³

Δὲν κατανόησαν γιὰ ποιὸ λόγο ἀμφισβητῶ τὸ καὶ αὐτό, ἀν καὶ ἔγινε σχετικὸς λόγος στὶς σημειώσεις. Τὸ ἀμφισβητῶ, γιατί προηγούνται δύο ἐξαρτημένες προτάσεις, μιὰ τελικὴ καὶ μιὰ αἰτιολογικὴ, ποὺ ἀπαιτοῦν μιὰ κυρία πρόταση. Ἡ πρόταση αὐτὴ εἶναι τὸ δός μου το τὸ θέλημα, ποὺ φυσικὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἰσάγεται μὲ τὸ καί, γιατί τότε θὰ ἔπρεπε νὰ προηγεῖται ἄλλο ἓνα κύριο ρῆμα. Ἡ διόρθωσή μου :

γὴ δός μου το τὸ θέλημα γὴ παίρνω το ἀπατός μου

μὲ τὴν καθ' ὅλα νόμιμη ἐπανάλληψη τοῦ διαζευκτικοῦ, ἀποκατέστησε τὴ λειτουργία τῆς κυρίας πρότασης καὶ τὴ συνέδεσε μὲ τὶς ἐξαρτημένες : «Γιὰ νὰ μὴν κατηγορηθῶ ὅτι προστρέχω στὰ ὅπλα μόνο ἀπὸ ἐπίδειξη· καὶ ἐπειδὴ δὲν θέλω νὰ ἔχει ὁ ἐχθρός μου ἓνα τέτοιο σπαθί· ἢ δῶσε μου τὴν ἄδεια νὰ χτυπηθῶ μαζί του ἢ θὰ τὴν πάρω μόνος μου». «Ὅτι ἔτσι εἶναι, τὸ δείχνει ἡ

1. Οἱ οὐράνιες σφαῖρες εἶναι : τοῦ Ἥλιου, τῆς Σελήνης, τῶν πέντε γνωστῶν τότε πλανητῶν καὶ τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων. (Βλ. Α. Wolf, *A History of Science, Technology and Philosophy in the 16 and 17 Cent.*, Ν. York, 1959, τόμ. Ι, σ. 124). Ὁ οὐρανὸς μνημονεύεται συχνὰ καὶ στὸν ἐνικό στὸν «Ἐρωτόκριτο» ὡς θεότητα (Α 45, Β 323, Γ 1723) καὶ στοὺς ὄρκους (Δ 1621). Φυσικὰ ὑπάρχει καὶ ἡ καθημερινὴ σημασία τοῦ ἐνικοῦ (Δ 1814).

2. Οἱ ἀποχρώσεις αὐτὲς θὰ ἰσοπεδώνονταν μὲ τὴ γενίκευση τοῦ ἐνικοῦ.

3. Ὁ Ξανθουδίδης ἐκδίδει δῶσ' (ἀν καὶ πρόκειται γιὰ τὸν ἀρχαῖο τύπο δός, πληθ. δότε) καὶ παίρνω τ' (ἀν καὶ ἡ ἐπαναληπτικὴ ἀντωνυμία στὴν περίπτωσή αὐτὴ δὲν ἐκθλίβεται).

ἀντίστοιχη δομὴ τῶν λεγομένων τοῦ ἀντιπάλου τοῦ Καραμανίτη, τοῦ Κρητικοῦ, λίγο πῶς κάτω (B 973 - 978) :

*Ρήγα, ἐπειδὴ κ' ἐβάλληκε τοῦτο τὸ παλληκάρι,
ὄσο πλιά γλήγορα μπορεῖ, τ' ἄρματα νὰ μοῦ πάρη,
... μ' ἀπέιτις κ' ἔτσι θέλει,*

ἄς δοῦμε τοῦτο τὸ σπαθὶ σήμερο τίνος μέλλει.

Προηγούνται καὶ ἐδῶ ἐξαρτημένες προτάσεις καὶ ἔπεται ἡ κυρία ἄς δοῦμε, ὄχι κι ἄς δοῦμε, ποὺ θὰ ἦταν ἀσύντακτο.

B 1201 : Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Καραμανίτη στὴ μονομαχία μὲ τὸν Κρητικό, ὁ βασιλιάς ἀναβάλλει τὸ κονταροκτύπημα γιὰ τὴν ἐπομένη μέρα, καὶ ὁ ποιητὴς προσθέτει :

*καλὰ κ' ἐπόμεσε πολλῶν ὁ στίχος πὼς ἀλλάσσει
καὶ χίλιοι χρόνοι φαίνονται ἢ νύχτα νὰ περάση,
πούρι τὸ θέλει ὁ βασιλιάς κ.τ.λ.*

Ἡ ἔννοια εἶναι : « Ἄν καὶ πολλοὶ στενοχωρήθηκαν γιὰ τὴν ἀναβολὴ καὶ ἀνυπομονοῦν νὰ περάσει ἡ νύχτα, ὥστόσο εἶναι ἀπόφαση τοῦ βασιλιά». Οἱ Bakker καὶ van Gemert δέχονται μιὰ ὑπόθεση τοῦ Ξανθουδίδη διατυπωμένη στὸ γλωσσάριό του (λ. στίχος), ὅπου ἐκφράζεται ἡ ἀποψη ὅτι εἰδικὰ ἐδῶ στίχος σημαίνει «σειρά, τάξις». Προτείνουν μάλιστα στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ γραφεῖ στίχος ἢ στοῖχος. Ὡστόσο εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανο ὅτι ὁ Κορνάρος χρησιμοποίησε τὴ λογία αὐτὴ λέξη, ποὺ δὲν ὑπάρχει σὲ ἄλλο χωρίο στὸν «Ἐρωτόκριτο» ἢ σὲ ἄλλο δόκιμο ἔργο τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας.¹ Δὲν νομίζω ἄλλωστε ὅτι στὰ ἑλληνικά μιὰ ἀναβολὴ μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς «ἀλλαγὴ στοῖχου»! Ἡ ἔκφραση αὐτὴ θὰ ἦταν ἐντελῶς κακόζηλη. Πρόκειται καὶ ἐδῶ, στὴν ἀποψη τοῦ Ξανθουδίδη καὶ τῶν Ὀλλανδῶν φίλων, γιὰ ἐφαρμογὴ τῆς στενῆς τυπικῆς λογικῆς. Ἡ ποιητικὴ ἔκφραση μπορεῖ βέβαια νὰ εἶναι λιγότερο «καθημερινή». Στὴ σχετικὴ σημείωσή μου ἐξήγησα διαφορετικά. «Ἀλλαγὴ στίχου» εἶναι ἀπλὰ ἡ ἀναγγελθεῖσα ἀναβολὴ τοῦ ἀγώνα, γιὰ τὴν ἀναγνώστη καὶ τὸν ἀκροατὴ καὶ τὸν ἀναγνώστη ἢ τὸν ἀκροατὴ) ταυτίζονται μὲ τὴν ἀφήγηση, μὲ τὸ ποίημα.² Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ παράλληλο χωρίο B 488, ὅπου λέγεται γιὰ τὸν Δρακόκαρδο :

γιὰ κείνο ἐγίνη ἔτσ' ἄγριος καθὼς ὁ στίχος γράφει.

1. Ὁ κ. Ἐμμ. Κριαρὰς μὲ πληροφορεῖ ὅτι τύπος στοῖχος δὲν βρέθηκε στὰ δελτία τοῦ Λεξικοῦ του.

2. Πιθανῶς ὑπάρχει ἐδῶ μιὰ λεπτὴ ἀπόχρωση εἰρωνίας (ποὺ μόνο ὁ M. Vitti τὴ διέγινε σὲ ἄλλα σημεία τοῦ ἔργου, *Storia della letteratura neogreca*, 1971, σσ. 95, 101) πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἀναγνώστη καὶ ἀκροατῆ, ποὺ ὁ ποιητὴς, βέβαιος γιὰ τὴν ἀφηγηματικὴ γοητεία ποὺ ἀσκεῖ πάνω του, τὸν πειράζει, γιὰ τὴν αὐτὸς (ὅπως ὁ παλιὸς θεατὴς τοῦ ἀγώνα) ἀνυπομονεῖ ν' ἀρχίσει τὸ κονταροκτύπημα.

Γ 151 κ.έ.: Ἡ νένα μιλεῖ στὴν Ἀρετούσα :

Ὅϊμέ, κι ἄς ἦτο μπορετὸ νὰ δῆς εἰς τ' ὄνειρό σου
σ' ἴντα γκρεμό, σ' ἴντα βυθὸ σὲ πάει τὸ ριζικό σου,
κι ἂν τύχη νὰ φοβήθηκες κι ὀπίσω νὰ γυρίσης.

Οἱ συγγραφεῖς τῆς βιβλιοκρισίας ἐκλαμβάνουν τὸ ἂν τύχη ὡς ὑποθετικὴ πρόταση, ἔπειτα ἀπὸ τὴν ὁποία θέτουν κόμμα. Ὡστόσο ἡ ἔκφραση ἂν τύχη εἶναι γνωστὴ καὶ σημαίνει «ἴσως, ἐνδεχομένως». «Ἄχ», λέει ἡ Νένα, «ἄς μπορούσες νὰ δεῖς ποῦ ὀδηγεῖσαι, σὲ ποιὰ καταστροφή, μ' αὐτὸ τὸν ἔρωτα, καὶ τότε ἐνδεχομένως θὰ αἰσθανόσουν φόβο καὶ θὰ ἔλλαζες δρόμο». Τὸ ἂν τύχη ὡς ὑποθετικὴ πρόταση, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι ἀσύντακτο, δὲν σημαίνει ἀπολύτως τίποτε· ἡ τύχη δὲν παίζει ἐδῶ κανένα ρόλο. Οἱ Ὁλλανδοὶ συνάδελφοι μποροῦν νὰ δοῦν παραδείγματα τοῦ ἂν τύχη (καὶ σὲ μὴ ἐρωτηματικὴς φράσεις) ἀπὸ τὸν «Καλλιμάχο», τὴν «Ἐρωφίλη» καὶ τὸν «Κατζοῦρμπο», στὸ Λεξικὸ Κριαῶ.¹

Γ 1724: Ὁ Ρωτόκριτος, φεύγοντας γιὰ τὴν ἐξορία, εὐχεται νὰ ρίξει φωτιὰ ὁ Οὐρανὸς στὴν Ἀθήνα :

κι ὄλοι ἄς λαβοῦ, κι ὄλοι ἄς καγοῦ, κ' ἡ Ἀρετὴ μὴ λάβη.

Οἱ συγγραφεῖς τῆς βιβλιοκρισίας σωστὰ ἀποροῦν γιὰ τὸν τονισμὸ λαβοῦ, παρέλειψαν ὅμως νὰ δοῦν ἢ νὰ ἀναφέρουν ὅτι τὸ χωρίο συζητεῖται στὴ σχετικὴ σημείωση, ὅπου προτείνεται ὁ τύπος λάβου καὶ μιὰ ἐναλλακτικὴ διόρθωση. Τοὺς διέφυγε ἐπίσης ἰδιαίτερη διαπραγμάτευση σὲ σχετικὸ ἄρθρο μου.² Προσθέτω ὅτι καὶ ἐδῶ ἡ γραφὴ ποὺ δέχθηκα συμπίπτει μὲ τὴ γραφὴ τῆς ἔκδοσης τοῦ Ξανθοῦδίδη, ποὺ ἐπίσης ἀπέφυγε διόρθωση τοῦ παρατολισμοῦ. Οὔτε καὶ ὁ Κριαρὰς εὐνοεῖ τὴ διόρθωση τοῦ τύπου,³ γι' αὐτὸ τὸν ἄφησα στὸ κείμενο.

Μιὰ ἀνάλογη περίπτωση ἐλλιποῦς διαβάσματος τοῦ κρινόμενου βιβλίου παρατηρεῖται στὰ σχετικὰ μὲ τὴν ὑποτιθέμενη παράλειψη ἐκ μέρους μου προσαγωγῆς παραδειγμάτων γιὰ τὴ χρονικὴ καὶ αἰτιολογικὴ χρῆση τοῦ ὀποῦ ὡς συνδέσμου. Σχετικὰ παραδείγματα μνημονεύονται στὸ γλωσσάριο, λ. ὀποῦ. Ἀντιθέτως, λείπει ἡ ἐπισήμανση τῆς ἐνδιαφέρουσας αὐτῆς χρήσης σὲ εἰδικὸ ἄρθρο γιὰ τὶς ἀναφορικὲς ἀντωνυμίες στὸν «Ἐρωτόκριτο», ποὺ ἔγραψε ὁ Bakker.⁴

1. Τόμ. Β', σ. 38. Ἡ L. Martini στὸν Στάθη Γ 237 (εἶναι ἡ σωστὴ παραπομπή, ποὺ εἶχε δοθῆ λανθασμένα ἀπὸ ἐμένα στὸν Ἐρωτόκριτο, σ. 424) ἐπίσης ἐξέλαβε τὸ ἂν τύχη ὡς ὑποθετικὴ πρόταση.

2. Κρητικὰ Χρονικά 23, 1971, σ. 203.

3. Κρητικὰ Χρονικά 25, 1973, σ. 10.

4. Κρητικὰ Χρονικά 23, 1971, σ. 309 κ.έ.

Στὸ χωρίο Δ 564 τῆς ἔκδοσής μου :

μὴν ὅτι πρέπει κ' εἰς ἐσὲ ἢ χέρα τούτη κάμη

οἱ συγγραφεῖς τῆς βιβλιοκρισίας νομίζουν ὅτι ὁ βασιλιάς ἀπειλεῖ μὲ θανατική ποινὴ (ποὺ μάλιστα θὰ τὴν ἐκτελέσει μὲ τὸ χέρι του) τὴν κόρη του καὶ τὴ νένα καὶ ἐμμένουν γι' αὐτὸ στὴν παραδεδομένη γραφὴ κ' εἰς ἐσᾶς.¹ Ὡστόσο, ἀπὸ τὰ ἀμέσως προηγούμενα καὶ ἐπόμενα (καταραμένη, ἡ θυγατέρα μου ἀπὸ σέ εἶναι δασκαλεμένη... μὴ μοῦ μιλήσῃ καὶ σώπασε... μέσα ἔμπα γλήγορα κ' ἐσύ) προκύπτει σαφῶς ὅτι ὁ ρήγας μιλεῖ κυρίως στὴ νένα καὶ τὴν ἀπειλεῖ ὅτι θὰ τὴ δαίρει («κι αὐτή»), ὅπως ἔδειρε ἤδη, μὲ τὸ χέρι του φυσικά, τὴν Ἀρετούσα. Ἄλλωστε ἂν ἐπρόκειτο πραγματικὰ γιὰ ὑπαινιγμὸ τῆς "Todesstrafe", τῆς θανατικῆς ποινῆς, ὅπως νομίζουν οἱ Ὀλλανδοὶ φίλοι, τότε γιατί ὁ ρήγας θὰ ἔλεγε κ' εἰς ἐσᾶς; Εἶχε ἐκτελέσει «καὶ ἄλλους» προηγουμένως; Ἡ σωστὴ κατανόηση ἐπιτυγχάνεται καὶ ἐδῶ μὲ τὴν ἐποπτεία τοῦ συνόλου, ὅχι βάσει μιᾶς μεμονωμένης φράσης.

Δ 1063 - 64 : Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ρωτόκριτου :

*παίρνει ψυχὴ καὶ δύναμη τὸ Ἀθήνας τὸ φουσάτο,
ποὺ τό ἔβρεν ὀλοσκόρπιστο κ.τ.λ.*

Ἐδῶ οἱ Bakker καὶ van Gemert προτιμοῦν τὴ γραφὴ ἤπερνε πὺ (γρ. ἤπαιρνε πῆ) τῆς Α. Οἱ τύποι αὗτοι εἶναι βέβαια κρητικοί, ὥστόσο στὴν ἔκδοσή μου, ὅπως καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ Ἐανθουδίδη, προτιμήθηκε, ὡς ἐμφατικότερος, ὁ ἐνεστώς, ποὺ ἀντιδιαστέλλει αὐτὸ ποὺ γίνεται μετὰ τὴν ἐμφάνιση καὶ ἐπέμβαση τοῦ Ρωτόκριτου ἀπὸ αὐτὸ ποὺ γινόταν προηγουμένως. Περιέργως τὴν ἀνάγκη τῆς ἀντιδιαστολῆς αὐτῆς τὴν εἶχε διαγνώσει ὁ ἴδιος ὁ Bakker.²

Δ 1461 : Προτιμήθηκε ὁ τύπος ἀντίπροχθες τῆς Α, γιατί ἡ ἀντίστοιχη γραφὴ τοῦ Χ ἐπροχτές εἶναι προφανῶς ἡ «εὐκολότερη» καὶ μὴ ἰδιωματική. Γι' αὐτὸ ὁ Ἐανθουδίδης, ποὺ τὴ δέχθηκε, ἀναγκάστηκε νὰ τὴν τρέψει στὸ κρητικὸ ὀπροχθές. Ἡ παρατήρηση ὅτι τὸ ἀντίπροχθες ἀποτελεῖ «ὑπερβολικὰ ἀκριβὴ προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου»³ δὲν εὐσταθεῖ, γιατί τέτοιες ἐκφράσεις σημαίνουν ἀπλὰ «πρὸ ἡμερῶν» καὶ δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνονται κατὰ γράμμα.

Στὴν προσπάθεια νὰ σώσουν γραφές προφανῶς χειρότερες καὶ ποὺ δίδει μόνο ἢ μιὰ πηγὴ τοῦ κειμένου, οἱ Bakker καὶ van Gemert ζητοῦν νὰ

1. Ἔτσι δίδει ἡ Α. Τὸ Χ παραλείπει τὸ στίχο. Ὁ Ἐανθουδίδης ἀφαιρεῖ τὸ κ' καὶ γράφει (μὲ χασμωδία) εἰς ἐσᾶς.

2. *Κρητικά Χρονικά* 23, 1971, σ. 320 : "contradistinction between *παίρνει ψυχὴ* and the fact that before the army was *ὀλοσκόρπιστο*". Ἡ ἀντιδιαστολὴ αὐτὴ γίνεται μὲ τὴ διάκριση τῶν χρόνων, ὅχι μὲ τὴ χρῆση τοῦ τύπου *ποὺ τό ἔβρεν* (ὅπως νομίζει ὁ Bakker) : τὸ ἐπαναληπτικὸ τό ἀπλῶς καθορίζει τὴν αἰτιατικὴ πτώση τοῦ *ποῦ*.

3. *Ε. ἀ.*, σ. 297 : "zu genaue Zeitbestimmung".

στηρίζουν τὴν προφανή ταυτολογία βάνω σ' τὰ μύσκους καὶ μοσκοφυλάσσω («φυλάσσω κάτι μαζί με τὸ ἄρωμα μύσχο, ὡς ἐξίσου πολύτιμο») στὸ δίστιχο A 979 - 980.¹ Τὸ ἴδιο κάνουν γιὰ τὴν κακόζηλη ἐπανάληψη τὰ δάκρυα... ἐβγαῖνα καὶ πάλι ἐβγαῖνα σὲ δυὸ συνεχόμενα δίστιχα (ἢ καλύτερα σὲ τετράστιχο μετὰ τετραπλῆς ρίμες).² Γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὶς γραφές αὐτές, ἀναφέρουν σειρές διστίχων, στὶς ὁποῖες κατὰ τὴ γνώμη τους ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἴδια λέξη. Τὸς διέφυγε ὅμως ὅτι στὰ χωρία αὐτὰ οἱ ἐπαναλαμβανόμενες λέξεις ἔχουν τὴ δεύτερη φορὰ ἐντελῶς διαφορετικὴ σημασία ἀπὸ τὴν πρώτη. Ἡ ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ λεπτομέρεια ἀποτελεῖ ἕνα ἀκόμη χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τοῦ ὑφολογικοῦ παιγνιδιοῦ τοῦ Κορνάρου. Ἔτσι, στὴ φράση ποὺ λέγεται γιὰ τὸν Καραμανίτη καὶ τὸς ἄλλους δὲ γυρεύγει (B 491) τὸ γυρεύω χρησιμοποιοῦται μετὰ τὴ γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλοῦ ἔννοια «δίδω σημασία», ἐπομένως διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸ προηγούμενο ὄλο μαλιῆς γυρεύγει, ὅπου ἡ λέξη σημαίνει «ἐπιδιώκει». Στὸ B 1367 κ.έ. τῆς γνώσης (ἢ) χάρη, «τὸ θεῖο χάρισμα τῆς φρόνησης», ποὺ ἔχουν οἱ τρεῖς πρωτόγεροι, εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴ χάρη (ἀπλῶς «παραχώρηση») ποὺ κάνουν οἱ ἴδιοι λίγο παρακάτω στὸν Ρωτόκριτο ἐπιτρέποντάς του νὰ πάρει μέρος στὸ κονταροκτύπημα. Στὸ B 1631 κ.έ. ἄλλο πράγμα εἶναι τὸ γέρνει ἀπάνω κάτω καὶ ἄλλο τὸ δώσει κάτω δηλαδὴ «πέσει». Οἱ περιπτώσεις αὐτές, ποὺ μποροῦν νὰ ἀξηθοῦν,³ δὲν εἶναι ἀνάλογες μετὰ τὴ μονοσήμαντη ἐπανάληψη τοῦ ἐβγαῖνα. Γι' αὐτὸ προτίμησα τὸ ἐκατεβαῖναν τοῦ X, ποὺ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ Γ 1490 : δάκρυα κατεβάζει.⁴

1. Στὸ A 980 τὸ X δίδει ἀντὶ τῆς ἐπανάληψης ἐμοσκοφύλασσά τα τὴν ἐπίσης κρητικὴ σύνταξη κάθε βράδν ἐβανά τα (γρ. βραδύ, πβ. Γ 994), ποὺ εἶναι ἀπίθανο ὅτι θὰ εἰσῆγετο ἀπὸ τὸν γραφέα τοῦ X.

2. Ἐρωτόκριτος, 1980, σ. πθ'.

3. Στὸ δίστιχο Δ 1735 - 36 ἐπαναλαμβάνεται ἡ λ. ἐκεῖνο, τὴν πρώτη φορὰ ὡς δεικτική, καὶ τὴ δεύτερη ὡς ἐπαναληπτικὴ ἀντωνυμία. Θὰ προτιμοῦσα τώρα καὶ στὸ E 1969 - 76 τὴ διάκριση πηαῖνα (ἀμβ.) — τὰ πηαῖνα (μβ.), ὅπως στὸ X καὶ στὸν Ξανθοῦδιδη.

4. Ἀπαντῶ ἐδῶ καὶ στὶς λοιπὲς παρατηρήσεις : ὁ στ. A 123, ποὺ θεωρεῖται ὡς "absolut korrekt" στὴν A, δὲν ὑπάρχει καθόλου στὸ κείμενο αὐτό! A 704 : τὸ χωρίο Χοῦμν. 2353 εἶναι στίαν ἀνακατωμένη στὰ MB. A 1305 : ὅτι τὸ ἄν καὶ σημαίνει «καὶ νὰ» εἶναι λαθασμένο. Ἡ γραφή τοῦ X προφανῶς ὑπερέχει. B 1454 : ὁ τύπος ἀπστάν δὲν πρέπει νὰ θυσιαστῆ, γιατί ἀπὸ αὐτὸν προῆλθε τὸ ἀπουστάν, ὅπως ἀπὸ τὸ ὄχθρος τὸ ὄχουθρός. Γ 426 : οἱ Bakker καὶ van Gemert πιστεύουν ὅτι ἡ χασμοδία γῆ ἔχω ν' ἀφορμίσω μπορεῖ νὰ μείνει, γιατί γίνεται μετὰ τὸν τόνισμένων φωνηέντων. Πβ. ὅμως ὁμορφος εἶναι γῆ ἄσκημος A 912, γῆ ἄφαντα καὶ ἄσκημα A 1008, ὅπου τὸ γῆ συνιζάνει. Γιὰ τὸ Γ 427 σημειώνω ὅτι στὸν Ἐρωτόκριτο τὸ ἀσύνδετο εἶναι πολὺ σπάνιο. Γ 1758 : στὴ μέση τῆς κνήμης μπορεῖ νὰ φτάνει καὶ τὸ ὑπόδημα καὶ τὸ φόρεμα· φορῶ ἄσπρα στὰ ἑλληνικά λέγεται μόνο γιὰ φόρεμα, ὄχι γιὰ καλύπτρα ("Umhang"), ὅπως ἐρμηνεύουν.

Σ' ἓνα ἔργο δέκα χιλιάδων στίχων, ὅπως ὁ «Ἐρωτόκριτος», θὰ ἦταν ἀσφαλῶς ἀφελῆς ὁ ἐκδότης ποὺ θὰ ἰσχυριζόταν ὅτι βρῆκε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα τὴν αὐθεντικὴ μορφή μὲ τὴν ὁποία ὅλοι οἱ στίχοι γράφθηκαν ἀπὸ τὸν ποιητὴ. Ἀφελῆς εἶναι φυσικὰ καὶ ὁ ἀναγνώστης ποὺ θὰ ἀπαιτοῦσε αὐτὴ τὴν αὐθεντικότητα. Εἶναι φανερό ὅτι, στὴν καλύτερη περίπτωση, ἀρκετὰ χωρία, εἴτε μὲ τὴ μιὰ εἴτε μὲ τὴν ἄλλη μορφή, εἶναι ἀπλῶς πιθανά. Ἀμφιβολίες ἐκφράζω ἐγὼ ὁ ἴδιος γιὰ ἀρκετοὺς στίχους καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι μειονέκτημα, ὅπως φαίνονται νὰ νομίζουν οἱ κριτές.¹ Σὲ ἄλλους, συγκεκριμένα στὸν Γ. Π. Σαββίδη, τὸ ἀνοιγμα αὐτὸ πρὸς διαφορετικὲς λύσεις φάνηκε (υπόδειγμα ἐπιστημονικοῦ ἤθους).

Ἄς δοῦμε τώρα ὀρισμένα γενικότερα θέματα. Ὅρθα οἱ Bakker καὶ van Gemert διέγνωσαν ὅτι οἱ γραφές *ἐθώρειε τη, σπίτι του, φίλο του* προτιμήθηκαν γιὰ νὰ ἀποτραπεῖ ἡ ἀνύπαρκτη στὸ ἰδίωμα καὶ ἐξαιρετικὰ ἀποκρουστικὴ γιὰ τοὺς Κρητικούς ἐκφορὰ *ἐθώρειεν δη, σπίτιν δου, φίλον δου*. Ἡ γραφή ποὺ ἀκολούθησα εἶναι πλησιέστερη πρὸς τὴν ἰδιωματικὴ προφορὰ καί, χωρὶς νὰ εἶναι ἰδανικὴ, ἀποτελεῖ τὴ μόνη δυνατὴ λύση. Ἀνέπτυξα ἄλλοῦ διεξοδικὰ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ ἐπιβάλλει ἡ χρῆση τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου στὴν ἀπόδοση τῆς φωνητικῆς. Εἶναι γνωστὸ ὅτι γιὰ τὸ λόγο αὐτόν, στίς λαογραφικὲς δημοσιεύσεις, καθιερώθηκε ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Χατζιδάκι ἡ χρῆση τῶν *b, d, g* — μιὰ λύση φυσικὰ ἀνεφάρμοστη γιὰ λογοτεχνικά κείμενα. Ἡ προειδοποίηση, ποὺ οἱ δύο Ὀλλανδοὶ θὰ ἤθελαν νὰ γίνεταί στὴν εἰσαγωγή, καὶ ποὺ ὑποτίθεται ὅτι θὰ ἐνημέρωνε τὸν ἀναγνώστη σχετικὰ μὲ τὴν ὀρθὴ ἐκφορὰ τοῦ *ντ*, δὲν θὰ εἶχε κανένα ἀπολύτως ἀποτέλεσμα, ὅπως δὲν εἶχε καὶ ἡ ἐνωτικὴ παύλα (*ν-τ*) τοῦ Ξανθοῦδίδη. Στὴν Ἑλλάδα ἡ σχολικὴ, πανεπιστημιακὴ καὶ θεατρικὴ πείρα πολλῶν ἐτῶν πείθει γιὰ τὸ οὐτοπικὸ καὶ μάταιο τῶν προσπαθειῶν αὐτῶν. Ἰδιαιτέρο βᾶρος ἀποκτᾷ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ μαρτυρία τοῦ Σπύρου Εὐαγγελάτου γιὰ τὴν ἀδυναμία τῶν ἠθοποιῶν νὰ ἀποφύγουν τὸ *-ν δου*.

Ὡστόσο οἱ δύο Ὀλλανδοὶ δὲν συμφωνοῦν μὲ τὴ γραφή *μλεῖ της - στήν κεφαλή της* (A 1611 - 12), ποὺ ἐπιβάλλει ἡ ρίμα, καὶ πιστεύουν ὅτι ὁ Κορνάρος «ἔγραφε *κεφαλὴν της*, ὅπως π.χ. ὁ Φόσκολος». ² Δὲν δίδεται ὅμως παραπομπὴ γιὰ τὴν ἀνύπαρκτη αὐτὴ γραφή. Ὅτι τὰ θέματα αὐτὰ δὲν εἶναι τόσο ἀπλὰ ὅσο πιστεύεται φαίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι ἀκόμη καὶ ὁ Ξανθοῦδίδης, ἂν καὶ ὑπέρμαχος τῆς συνεποῦς ἀποδόσεως τῆς ἰδιωματικῆς φωνητικῆς καὶ τοῦ ἡχηροῦ τύπου τῆς ἀντωνυμίας, ἀναγκάστηκε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις

1. "E. ä., σ. 296 : "Was will Al., emendieren oder nicht?"

2. "E. ä., σ. 294 : "während Kornaros womöglich *κεφαλὴν της* geschrieben hat, wie z. B. auch Foscolos". Ἀλλὰ προφανῶς καὶ οἱ δύο θὰ ἔγραφαν *chiefali ci ἢ tis ἢ dis* (πβ. *dos* Φορτ. Δ 149), ποτὲ μὲ *ni*.

νά παραβεῖ τὸ σύστημά του καὶ νὰ γράφει ὄχι φορεσάν της, ἀλλὰ φορεσά της (αἰτ.) γιὰ τὴ ρίμα πρὸς τὸ *μηῶ* της (E 439 - 440). Ὑπενθυμίζω ὅτι καὶ ὁ Alfred Vincent σημειώνει¹ ὅτι μετάνιωσε πού ἔγραψε στὸν «Φορτουνάτο» *γυναίκαν* του καὶ ὅτι θὰ προτιμοῦσε νὰ εἶχε γράψει *γυναίκα* ντου. (Νομίζει ὅτι ἔτσι θὰ ἀποδιδόταν καλύτερα ἢ ἰδιωματικὴ ἔκφορά, πράγμα ὅμως πού διαψεύδεται καθημερινὰ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο διαβάζονται ἢ ἀπαγγέλλονται τὰ ντου τοῦ Ξανθουδίδη).

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς προτίμησα τὶς γραφές πού ἀνέφερα (ἄλλωστε τὰ οὐδέτερα *σπίτι* του, *στόμα* του δίδονται κατὰ κανόνα ἔτσι στὴν παράδοση τοῦ κειμένου). Ἡ ἀποψη τῶν Ὀλλανδῶν φίλων ὅτι θὰ ἔπρεπε γιὰ χάρη τῆς συνέπειας νὰ παραλειφθεῖ τὸ -ν καὶ ἀπὸ τὰ ἄρθρα (τὸ *κόπο!*), ἀπὸ τὸ *ἄν*, τὸ *μὴν* κ.τ.λ. εἶναι ἀφελής. (Γιατί ὄχι τότε καὶ *ἀπισταθῶ* ἢ *ἀφέτης*;) Μιὰ τέτοια μηχανικὴ «συνέπεια», πού θὰ ἄλλαζε τὴν παραδοσιακὴ εἰκόνα τῆς γραφομένης, εἶναι ἀνεφικτὴ γιὰ τὰ νέα ἑλληνικά. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ λόγου, σὲ μιὰ ὄχι φωνητικὴ ἔκδοση, ἀποτελεῖ ἐξισορρόπηση ἀνάμεσα σὲ περισσότερες τῆς μιᾶς ἐπιστημονικὲς ἀπαιτήσεις.²

Θὰ ἤθελα νὰ ὑπενθυμίσω ἐδῶ ὅτι πολὺ πρὶν κυκλοφορήσει ἡ ἔκδοσή μου δημοσιεύθηκαν δύο ἐκτενῆ ἄρθρα μου, στὰ ὁποῖα ἐξέθεσα τὴ μέθοδο πού ἀκολουθοῦσα, ὥστε νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ὑπῆρχε ὁμοφωνία ἢ ὄχι ἐκ μέρους ἄλλων ἐπιστημόνων. Ἰδιαιτέρα διεξοδικὸ ἦταν τὸ κεφάλαιο τὸ σχετικὸ μὲ τὸ τελικὸ -ν. Χαίρω πού μοῦ δίδεται τώρα ἡ εὐκαιρία νὰ πῶ ὅτι σὲ λεπτομερεῖς ἐπιστολὲς οἱ Σ. Γ. Καψωμένος καὶ Λίνος Πολίτης συζήτησαν μαζί μου τὸ θέμα. Ὁ πρῶτος (πού ἦταν καὶ Κρητικὸς) σὲ ἐπιστολῇ τῆς 16.1.75 γράφει: «Συμμερίζομαι τὶς παρατηρήσεις σχετικά μὲ τὸ -ν καὶ τὴν ἐπίδρασή του στὶς ἐπόμενες ἀντωνυμίες ἢ λέξεις. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἢ συμβατικὴ ὀρθογραφία (πού ἔχει καθιερωθῆ καὶ στὰ ἀρχαῖα κείμενα κατὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση) εἶναι δικαιολογημένη, καὶ διορθώσεις πού θὰ ἀποκαταστήσουν τὴν προφορὰ τοῦ ἰδιώματος (μάλιστα τὴν σημερινὴ) εἶναι περιττές».

Ὁ Λίνος Πολίτης σὲ ἐπιστολῇ τῆς 17.1.75 γράφει: «Μᾶς ἀπαλλάσσετε ἀπὸ τὴν κακοδαιμονία τῆς ὀρθοδοξίας τοῦ Ξανθουδίδη, καὶ ἀνοίγετε δρόμους στὴν ἀποκατάσταση ὄχι μόνο τοῦ Ἐρωτόκριτου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων ἔργων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας μὲ τὶς ἀρχές πού βάζετε. Ἰδιαιτέρα

1. Μάρκου Ἀντωνίου Φόσκολου, *Φορτουνάτος*, Ἡράκλειο, 1980, σ. οδ' - οε'.

2. Γιὰ τὸ δύσκολο πρόβλημα τῆς προφορᾶς καὶ γραφῆς τοῦ -ν στὰ νέα ἑλληνικά, βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Τάσου Νικολαΐδη στὸ «Βῆμα» τῆς 18.5.1985. Οἱ ξένοι πρέπει νὰ λάβουν ἰδιαιτέρα ὑπ' ὄψιν ὀρισμένες δυσεξήγητες ἰδιοτυπίες τῆς προφορᾶς στὴν Κρήτη, ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀκούσει *ἤλαμβε*, *λάμυρα*, *μανδάτο*, *πάνδα*, *πένδε*, *σαράνδα*, μὲ τὸ ἔρρινο, ἀλλὰ ποτὲ *φίλον* του.

σημαντικά τὰ ὅσα παρατηρεῖτε γιὰ τὸ φόβο τῆς συνίζησης πού, φαίνεται, κατεῖχε τὸν Ξανθοῦδιδη, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ νόθευση τῆς γλώσσας μὲ τὸν ὑπερ-συγχρονισμό πού ἐπιχείρησε, ἰδίως στὴ συνεκφώνηση τοῦ τελικοῦ -νι, γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ «ἤχου» τοῦ ποιήματος, ὅπως πολὺ σωστὰ παρατηρεῖτε. . . Μποροῦμε νὰ διορθώσουμε τὰ διάφορα ἐνοχλητικὰ ντ, καθὼς καὶ τὶς ἀκόμα ἐνοχλητικότερες χασμωδίες».

Ἄς προστεθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ φωνητικὴ τῆς νέας ἐκδοσης δοκιμάστηκε ἤδη ἱκανοποιητικὰ στὴν παράσταση τῆς ὕπερας τοῦ Νίκου Μαμαγκάκη «Ἐρω-τόκριτος καὶ Ἀρετούσα» στὸ Ἑράκλειο, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1985. Γιὰ πρώτη φορὰ ἔλειψαν τώρα ἀπὸ τὶς παραστάσεις τοῦ ἔργου τὰ πράγματι ἐνοχλητικὰ κουνουνίσματα τοῦ ντ, πού διαλύουν τὸ χαρακτήρα τοῦ ιδιώματος. Θὰ εὐχό-μουν νὰ ἐγκαταλειφθεῖ γενικὰ, στὶς ἐκδόσεις κρητικῶν ἔργων τῆς ὠριμῆς περιόδου, ἡ οὐτοπικὴ προσπάθεια ἀποδόσεως τῆς ιδιωματικῆς φωνητικῆς μὲ τὴ συμβατικὴ ὀρθογραφία. Ἀντιλαμβάνομαι ὅμως ὅτι τὸ μέλλον δύσκολα ἐλέγχεται καὶ ὅτι πάντα θὰ ὑπάρχουν φιλόλογοι πού θὰ προβληματίζονται γιὰ νὰ βροῦν ἂν πρέπει νὰ γράφουν *ένα τσεκίνι ἢ ἕναν τσεκίνι ἢ ἕνα τζεκίνι* κ.ο.κ.

Μιὰ ἄλλη γενικὴ ἄποψη τῶν Bakker καὶ van Gemert, ὅτι ἡ αὐστηρὴ κρίση μου γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ Ξανθοῦδιδη ὀφείλεται σὲ «ψυχικὴ πίεση»,¹ δείχνει ἀπλῶς ὅτι δὲν ἔχει γίνει ἀκόμη ἀντιληπτὸ ποιὸς βιασμὸς πραγματοποιήθηκε στὴν ἐκδοση τοῦ 1915, ποιά ἀνατροπὴ τῶν κανόνων τῆς στιχουργίας (πού βασιζόνται στοὺς κανόνες τῆς γλώσσας), ποιά ἀλλοίωση τῆς μουσικότητας τοῦ ποιήματος. Ἔτσι στὸ E 453 διαβάζομε :

μέσ' ἡ καρδιά ντ' ἐσφάζετο, τὰ μέλη ντ' ὄλα τρέμα.

Τὰ νεώτερα ἡχηρὰ κτητικὰ ντου (τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας) σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἐκθλίψεις,² ὄχι μόνο μεταβάλλουν σὲ μεγάλη κλίμακα τὸν ἤχο (ὑπάρχουν χιλιάδες τέτοιες περιπτώσεις), ἀλλὰ δημιουργοῦν καὶ μιὰ νέα μορφή τῶν ἑλληνικῶν, ἄγνωστη καὶ ἀνύπαρκτη. Ἡ πρακτικὴ τῶν ἐκθλίψεων, πού ἐφαρμόστηκε κυριολεκτικὰ μὲ μονομανία, καὶ πού δὲν εἶχε ἄλλο λόγο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄγνοια τῆς ἑλληνικῆς στιχουργίας, δημιουργεῖ πολὺ συχνά, στὴν ἐκδοση τοῦ 1915, καὶ προβλήματα ἑρμηνείας. Ἔτσι, στὸ χωρίο B 1148 :

ζάλο δὲν κάν' ὀπίσω μπλιό, μ' ὄλο κι ὀμπρός σιμώνει

νοοῦμε *κάνω* καὶ *μὲ ὄλο*, ὄχι *κάνει* καὶ *μὰ ὄλο* πού λέει ὁ ποιητής.³ Ὡστόσο

1. "E. ä., σ. 294 : "einen nicht geringen psychischen Druck".

2. Στὴ μικρὴ ἐκδοση, τοῦ 1928, τὰ ντου αὐτὰ εἶναι χωρὶς ἐκθλίψη.

3. Στὴ μικρὴ ἐκδοση διορθώθηκε τὸ πρῶτο σὲ *κάνει*, ἀλλὰ τὸ μ' ὄλο ἔμεινε (ἡ πρόθεση μὲ ἐκθλίβεται, ὄχι ὁ σύνδεσμος μὰ). Γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἐκθλίψεων ἀκόμη καὶ στὸν αὐτόγραφο *Φορτουνάτο*, στὴν ἐκδοση τοῦ Ξανθοῦδιδη, βλ. Vincent, E. ä., σ. ξγ'.

οἱ δύο φίλοι στή διατύπωση τῆς γνώμης γιά προσωπική ἀντίθεσή μου πρὸς τὸν Ξανθοῦδιδη, δὲν πρόσεξαν ὅτι θεωρῶ ὑπεύθυνο γιά τὶς φωνητικὲς παραμορφώσεις, ἔχι τὸν ἴδιο τὸν Ξανθοῦδιδη, ἀλλὰ τὸν ἐρασιτέχνη χρηματοδότη του.¹

Σωστὴ εἶναι μιὰ ἄλλη παρατήρησή τους, ὅτι ἐλάχιστα λέγονται στὴν εἰσαγωγή μου γιά τὶς ἑλληνικὲς πηγές τοῦ «Ἐρωτοκρίτου». Ὁ λόγος εἶναι ὅτι καὶ ἡ ἐξάρτηση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς πηγές ἀποδείχθηκε ἐλάχιστη, σήμερα πού εἴμαστε πιὰ βέβαιοι ὅτι ὁ Κορνάρος ἀκολούθησε ἓνα δυτικὸ μυθιστόρημα, τὸ «Paris et Vienne» καὶ τὸν «Orlando Furioso» τοῦ Ariosto. Μήπως πρέπει νὰ ἐπιστρέψουμε στὶς ἀπόψεις τοῦ Ν. Πολίτη, ἢ τοῦ Hesselting καὶ τοῦ Pernot, ὅτι ὁ ποιητὴς ἐμπνεύσθηκε ἀπὸ τὸ παραμῦθι τοῦ Κασίδη;²

Ὅρισμένα ἄλλα θέματα πού θίγουν οἱ Ὀλλανδοὶ φίλοι, π.χ. τὸ ὑδατόσημο τοῦ χειρογράφου τοῦ Λονδίνου καὶ τὸ πόσα χρόνια χρειαζόταν ὁ Ἑπτανήσιος γραφέας γιά νὰ ἀντιγράψει καὶ εἰκονογραφήσει τὸν «Ἐρωτοκρίτο», καὶ ἂν τὸ 1710 εἶναι (ὅπως πιστεύεται ἀπὸ ὅλους) τὸ ἔτος ἐνάρξεως γραφῆς τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ ἢ ἐνὸς ἄλλου παλαιότερου,³ αὐτὰ ὅλα, καθὼς καὶ ὁ καταρτισμὸς «στέμματος» (ἀπὸ τὶς δύο πηγές τοῦ κειμένου!) μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο κάποιας χωριστῆς ἐργασίας, εἶναι ὅμως ἐλάχιστου ἐνδιαφέροντος καὶ πάντως ἄσχετα πρὸς τὸ δικό μου ἀντικείμενο, πού ἦταν ἡ ἔκδοση τοῦ ποιήματος τοῦ Κορνάρου. Ἀκόμη ἡ εἰσαγωγή, στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, γραφῶν ὀπωσδήποτε ἄχρηστων, ὅπως τὸ εἰσὲ ἀντρεῖες τοῦ X, πού βρῆκαν ὅτι παραλείφθηκε,⁴ μιὰ διεξοδικότερη ἐξέταση τοῦ προβλήματος τῶν «διπλῶν αὐθεντικῶν γραφῶν» (ὅπου κάθε προτίμηση μπορεῖ νὰ εἶναι ὑποκειμενική), ἢ ἓνα ἀναμάσσημα τοῦ παραμυθιοῦ γιά τὰ δῆθεν δύο στάδια συγγραφῆς τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», πού βασιζέται ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ξανθοῦ-

1. Ἐρωτόκριτος, 1980, σ. λ'.

2. Ἀντιστοιχῶς Λαογραφία 1, 1909, σ. 355 (πηγές τοῦ Ἐρωτοκρίτου «ἢ δημοτικὴ ποίησις»). Βλ. περίληψη τῶν ἀπόψεων τοῦ Hesselting στὴ μεγάλη ἔκδοση τοῦ Ξανθοῦδιδη, σ. CXXVIII. Τὸ ἄρθρο τοῦ H. Pernot, REG 28, 1915, σ. 167 κ.έ., περιέχει καὶ ἄλλες ἀκρισιές: χρονολόγηση τοῦ Ἐρωτοκρίτου στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰῶνα, ἡλιακὸς θεὸς ὁ ἦρωας, ἄγνωστος ὁ ποιητὴς, παλαιότερη μορφή τοῦ ἔργου κ.έ. Καὶ ὅλα αὐτὰ, ἐνῶ ξέρεϊ ἤδη τὴν ἔκδοση τοῦ 1915!

3. Δὲν ὑπάρχουν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, στὸ 18ο αἰῶνα, χειρόγραφα τόσο ἐκτεταμένων ἔργων, πού νὰ ἔγιναν ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἔντυπη ἔκδοση τῶν ἔργων καὶ πού νὰ κυκλοφοροῦσαν παράλληλα μὲ τὰ ἔντυπα, ὅπως γράφουν οἱ Bakker καὶ van Gemert, ἔ. ἀ., σ. 294.

4. Ὁ τύπος εἰσὲ χρησιμοποιεῖται μόνο πρὸ συμφώνου. Ἐπομένως ἡ γραφή εἰσὲ ἀντρεῖες τοῦ X (A 28) θὰ ἔπρεπε, κατὰ τὸν κανόνα πού θεσπίζουν οἱ συγγραφεῖς τῆς βιβλιοκρισίας (ἔ. ἀ., σ. 295), νὰ μνημονευθεῖ μόνο στὴν εἰσαγωγή ὡς δεῖγμα τῆς ποιότητος τοῦ χειρογράφου, ἔχι στὸ ὑπόμνημα, ὅπως ἀντιφάσκοντας ζητοῦν.

δίδη¹ στήν παιδαριώδη κατὰ γράμμα ἐρμηνεία τῶν τυπικῶν στίχων τῆς κατακλείδας (E 1539 κ.έ.), δὲν θὰ εἶχαν, νομίζω, θέση στήν ἔκδοση αὐτή, πού εἰσήγαγε, κατὰ τὸν Λίνο Πολίτη, στήν κρητολογία «νέες μεθόδους»² —καὶ πού προσπάθησε νὰ μείνει συστηματικά μακριὰ ἀπὸ τὴ μικροφιλολογία. Τὸ οὐσιῶδες εἶναι ὅτι ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὸ κείμενο στίχοι ὅπως αὐτός (Δ 1236) :

νὰ θάψουσι καὶ τσι νεκροὺς ὁπού'σα σκοτωμένοι!

Σοβαρότερο ἀλλὰ ἐντελῶς ἄκαιρο φαίνεται τὸ αἴτημα τῶν Ὀλλανδῶν φίλων γιὰ μελέτη τῆς «φωνολογίας, τῆς μορφολογίας καὶ τῆς σύνταξης» τῆς γλώσσας τοῦ «Ἐρωτοκρίτου». Τὸ μεγάλο αὐτὸ ἔργο (πού κανονικά θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεῖ γιὰ ὅλη τὴν ὥριμη φάση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ὄχι χωριστὰ κατὰ ποιητές) εἶναι προφανῶς ἄσχετο ἀπὸ μιὰ ἔκδοση, δὲν μπορεῖ νὰ γίνεταί μέσα στὰ πλαίσιά της, καὶ ἀνήκει σὲ ἄλλο τομέα τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης.

Μιὰ ἄλλη παρατήρηση τῶν Bakker καὶ van Gemert ἔχει ἐπίσης γενικότερο ἐνδιαφέρον. Νομίζουν ὅτι στήν ἐπιλογή τοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου τοῦ Κορνάρου δὲν ἔπαιξε τόσο ρόλο ἡ ἐπιθυμία ἀποφυγῆς τῆς ἀναμίξεως ἀρχαίων καὶ νέων στοιχείων, ὅπως εἶχε ὑποστηρίξει ὁ Γ. Χατζιδάκις.³ Κατὰ τὴ γνώμη τους, ὁ Κορνάρος «ἐπέλεξε τὴ γλώσσα ἐκείνη πού εἶχε ἐξελιχθῆ, στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων, πρὶν ἀπὸ αὐτόν, σὲ λογοτεχνικὸ ἐκφραστικὸ ὄργανο».⁴ Ἡ ἄποψη αὐτὴ δείχνει ὅτι δὲν ἔχει ἀκόμη κατανοηθῆ ἡ ἀπόσταση πού χωρίζει τὸ καθαρὸ καὶ πάγιο γλωσσικὸ ὄργανο τῆς ποίησης τοῦ 1600 (καὶ πού βασίζεται στὸ κρητικὸ ἰδίωμα) ἀπὸ τὴ μικτὴ καὶ κυμαινόμενη δημῶδη γλώσσα τῶν προηγουμένων κρητικῶν ἔργων. Ὁ Κορνάρος δὲν γράφει *ἐξαπορῶ, περιαναμένειν, ὠρέχθην*, ὅπως ὁ Μπεργαδῆς, οὔτε *εὐγενεστάτην, πανωραιοτάτην*, ὅπως ὁ Φαλιέρος, οὔτε *δημιουργός, ἐρμηνεία, ἐξαλείφει, προθυμία*,⁵ *συγγενεῖς*, ὅπως ὁ Χοῦμνος. Ἄλλη γλώσσα ἐπέλεξε λοιπὸν ὁ Κορνάρος, καὶ ἡ γλώσσα αὐτὴ ἦταν, γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ἔργο του καὶ στὸ ἔργο τοῦ Χορτάτση, τὸ κρητικὸ ἰδίωμα. Τὰ στοιχεῖα πού οἱ δύο αὐτοὶ ποιη-

1. Ἐρωτόκριτος, 1915, σσ. XL καὶ 456. Τὰ περὶ κακόγλωσσων ἐπικριτῶν κ.τ.λ. τοῦ Κορνάρου δὲν ἀποτελοῦν ἔνδειξη προηγούμενης διάδοσης τοῦ ἔργου, ἀλλὰ κοινὸ λογοτεχνικὸ τόπο, πβ. Pulci, *Morganite* 28, 144, 8 γιὰ τοὺς *detrattori*.

2. Ἐπίσημα πρακτικὰ τῆς συνεδρίας τοῦ ἐκλεκτορικοῦ σώματος τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, τῆς 14.6.1982, σ. 20.

3. *Γλωσσολογικαὶ ἔρευναι*, τόμ. 1, Ἀθήναι, 1934, σ. 367.

4. *E. d.*, σ. 296 : "Er wählte jene Sprache, die im Laufe der Jahrhunderte vor ihm sich zu einem literarischen Ausdrucksmittel entwickelt hatte".

5. Ἀντίθετα, ὁ Κορνάρος γράφει πάντα *ἀρμηνεία, πιβουλιά, προθυμιά, φιλιὰ* κ.ἄ.

τές δέχθηκαν ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ γραφομένη ἦταν ἐκεῖνα ποὺ συμφωνοῦσαν πρὸς τὸ ἰδίωμα.¹

Στὴ βιβλιοκρισία θίγονται καὶ ὀρισμένα ὀρθογραφικὰ θέματα ποὺ ἀφορρῶν γενικότερα στὰ νέα ἑλληνικά. Ἔτσι ἐρωτᾶται² «ποῦ θὰ βασιθεῖ ἡ διάκριση μεταξὺ γλυκειά (θηλ.) καὶ γλυκιά (οὐδ. καὶ ἐπίρ.)», τὴν ὁποία ἐγὼ ὑποστηρίζω καὶ ἐφαρμόζω στὴν ἐκδοση. Ἡ ἀπάντηση εἶναι ὅτι ἡ διάκριση τέτοιων ὁμόηχων ἀλλὰ διαφορετικῶν σὲ σημασία τύπων βασιίζεται στὸ λογικὸ περιεχόμενον τῶν φράσεων, ὅπως τὸ ἀντιλαμβάνεται ὁ κοινὸς νοῦς. Σὲ ἄρθρο μου, ποὺ δημοσιεύεται στὸν τιμητικὸ τόμο τοῦ Νίκου Σβορώνου, δείχνω γιὰ ποῖο λόγο ἡ ὀρθογραφικὴ αὐτὴ διάκριση εἶναι ἀπαραίτητη καὶ σὲ ποιῆς παρανοήσεις ὀδηγεῖ ἡ καθιέρωση τῆς ἐνιαίας γραφῆς ποὺ ἰσοπεδώνει διαφορετικὰ γένη καὶ διαφορετικὰ μέρη τοῦ λόγου. Βέβαια ἡ ἐνιαία γραφὴ καθιερώθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν Μανόλη Τριανταφυλλίδη, ποὺ ὅμως δὲν ἦταν ἀλάθητος. Πρόκειται ἄλλωστε καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτῆ, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες, γιὰ «ἀπλοποιήσεις» ποὺ εἶχαν ἐφαρμοσθῆ (πολὺ πρὶν καθιερωθῶν στὴ γραμματικὴ) ἐντελῶς παρορμητικὰ καὶ χωρὶς κανένα σκεπτικόν, ἀπὸ τὴ δημοσιογραφία.

Οἱ δύο φιλόλογοι θὰ προτιμοῦσαν ἐπίσης (ἀκολουθώντας καὶ ἐδῶ τὸν Τριανταφυλλίδη) τὴ γραφὴ *κι ἔχω, κι ἤμμον* κ.τ.λ. ἀντὶ τῶν *κ' ἔχω, κ' ἤμμον* ποὺ ἀκολούθησα. Ὑπενθυμίζω ἐδῶ ὅτι τὰ *κι ἔχω, κι ἤμμον* δὲν εἶναι παραδοσιακὰ γιὰ τὰ μεσαιωνικά καὶ νέα ἑλληνικά, ἀποτελοῦν νεωτερισμὸ κυρίως τῶν τελευταίων δεκαετιῶν. Ἀκόμη ὁ Καβάφης, ὁ Καζαντζάκης στὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ «Ζορμπᾶ», ὁ Πρεβελάκης καὶ σήμερον, γράφουν *κ' ἔχω, κ' ἤμμον*. Ὁ νεωτερισμὸς ξενίζει, ὅταν εἰσάγεται σὲ παλαιότερα κείμενα. Γι' αὐτὸ ἡ «Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη» εἶχε θεσπίσει στὸν τυπωμένον κανονισμό της τὸ «κ' πρὶν ἀπὸ τὰ ε καὶ ι». Ἔτσι ἐκδίδει στὴν «Πανώρια» ὁ Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶς, ἐπίσης πρόσφατα στὸν «Φιορεντίνου» οἱ Μανούσος Μανούσακας καὶ Walter Puchner. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐπιστημονικὴ ἀποψη δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ γράφεται ὁ ἡμίφθογγος ποὺ συνοδεύει παγίως στὰ νέα ἑλληνικά τὰ *κ, γ, χ* πρὸ τῶν *ε καὶ ι*. Γράφομε *γέρος, κεφάλι, κῆπος, χέρι* καὶ ὄχι *γιέρος, κιεφάλι, κηπος, χιέρι*. Ἐλειψε καὶ ἐδῶ, στὴ θέσπιση τοῦ σχετικοῦ κανόνα, ἡ αἴσθησις τῆς συνέπειας.

Ἀδικαιολόγητη φαίνεται καὶ ἡ ἐμμονὴ στὴ διπλὴ γραφὴ *σ' ὄλους, στὸν, 'ς τοῦτον*, ἀφοῦ καὶ τὰ τρία δείγματα προέρχονται ἀπὸ τὰ εἰς ὄλους, εἰς τὸν, εἰς τοῦτον, καὶ ἀφοῦ τὰ *σ καὶ ς* δὲν εἶναι δύο διαφορετικὰ γράμματα, ἀλλὰ

1. Βλ. Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, Ὁ χαρακτήρ τοῦ Ἐρωτοκρίτου, *Κρητικὰ Χρονικά* 6, 1952, σ. 400 κ.ἑ.

2. *E. ä.*, σ. 295: "...was den Unterschied zwischen γλυκειά (fem.) und γλυκιά (ntr. plur. u. adv.) begründen soll". Φυσικά καὶ τὸ θηλυκὸ τοῦ *πρικὸς* πρέπει νὰ γραφεῖ *πρικειά*.

ένα (τὸ τελικὸ ς εἰσήχθη στὴ γραφὴ μόνο γιὰ διευκόλυνση τοῦ διαβάσματος στὰ χειρόγραφα, στὰ ὁποῖα οἱ λέξεις δὲν ἀπεῖχαν μεταξύ τους). Σήμερα εἶναι φυσικὸ νὰ ἐπιδιωχθεῖ μιὰ ἐνοποίηση μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, καί, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ ἀπλούστερη λύση εἶναι αὐτὴ ποὺ εἰσήγαγε ὁ ἐπιμελητὴς τῆς πρώτης βενετικῆς ἐκδοσης τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» (σ³). Διαφορετικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ τηρηθοῦν καὶ τὰ τς καὶ τσί(!) τοῦ Ξανθουδίδη.

Ἐναντιθετως φαίνεται ἡ διπλοτυπία κτ - χτ, ποὺ ἀντικρούεται στὴ βιβλιοκρισία. Μποροῦμε νὰ γράφομε *νύκτα*, *νυκτογυριστής*, *τακτικός*, *ἐκτάσσονται* κ.τ.λ., ἀλλά, γιὰ ὅποιον ἔχει αἴσθησι τῶν νέων ἑλληνικῶν, οἱ «συνεπεῖς» πρὸς αὐτὰ γραφεῖς *λακτάρια* καὶ *κτῆκειὸ* εἶναι κωμικές. Ἦδη ὁ Γ. Χατζιδάκις ἐθεώρησε «ἄτοπο» τὸ κτ στὰ *δεκτῆ*, *σμηκτῆ*, *ρίκτου*, *μαζωκτῆ* κασι, *πετακτῆ*, *ἐρίκτα*,¹ ποὺ πρέπει νὰ γράφονται *δεχτῆ*, *ρίχτου* κ.τ.λ. Ἄν ὅμως ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, γιὰ τὴν ὁμοιομορφία πρὸς αὐτὰ, γραφεῖ *νύχτα*, *ταχτικός*, τότε ἀναρωτιέται κανεὶς ἂν πρέπει καὶ ἡ ἐκ νὰ γίνῃ στὰ κρητικὰ κείμενα, πρὸ τῶν ἄρθρων, *ἐχ*, ὅπως στὴν κατὰ τὰ ἄλλα λαμπρὴ ἐκδοση τοῦ «Φορτουνάτου» ἀπὸ τὸν Vincent. Ὅρισμένες ἀποκλίσεις εἶναι ἐγγενεῖς γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ὀρθογραφία. Οἱ ξένοι, συνηθισμένοι στὴν ὁμοιογενὴ ὀρθογραφία τῶν δικῶν τους γλωσσῶν, παραξενεύονται· ὥστόσο πρέπει νὰ μὴν ἐπιμείνουν γιὰ τὴν ἐπιβολή, στὰ παλιὰ κείμενά μας, μιᾶς ἀπόλυτα ρυθμισμένης ὀρθογραφίας, ποὺ φαίνεται ἀπὸ τὰ πράγματα ἀνεφάρμοστη.

Ἀπὸ τὸν δυσανάλογα μεγάλο φόρτο παρατηρήσεων τῶν Bakker καὶ van Gemert, δύο κυρίως παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον : ἡ παρατήρηση ὅτι τὸ *πατάσσω* (A 444) ζητᾶ ἕνα ἀντικείμενο, καθὼς καὶ ἡ σχετικὴ μὲ τὸ στ. E 1526. Γιὰ τὴν πρώτη περίπτωσι θὰ πρότεινα νὰ δεχθοῦμε τὴ γραφὴ τοῦ Ξανθουδίδη :

κουρφα κλεφτὰ τὴν πάτασσε τοῦ Ἐρωτα ἢ ὀδύνη.

Ἡ δυσκολία τὴν ὁποία δημιουργεῖ ἡ ἔλλειψη τῆς αὔξεσις (ποὺ εἶναι ὀργανικὴ γιὰ τὸ ἴδιωμα καὶ μόνο σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις μπορεῖ νὰ λείπει, ὅχι σ' αὐτὴ) αἶρεται ἀπὸ τὸ παράλληλο τοῦ «Φορτουνάτου» (A 148) :

καὶ πῶς δὲν τὴ συμμάζωξε τότε ὁ κακὸς τση χρόνος

ποὺ κανονικὰ θὰ ἦταν δὲν τὴν ἐσυμάζωξε. Ἡ ἄλλη λύσις ποὺ προτείνουν οἱ δύο Ὀλλανδοὶ *κουρφα κλεφτάτα ἐπάτησε* (κατὰ τὴν A), ποὺ καὶ ἐγὼ στὶς σημειώσεις δὲν τὴν εἶχα ἀποκλείσει, εἶναι λιγότερο πιθανή, καὶ θὰ πρέπει νὰ ἐνισχυθεῖ μὲ δείγματα ἀνάλογης χρήσις τοῦ *πατῶ* ἀπὸ ἄλλα κείμενα. Ὁ κ. Κριαρὰς δὲν τὴν εὐνοεῖ. Γιὰ τὴ διευκρίνισις τῶν δυσκολιῶν αὐτῶν θὰ εἶναι χρήσιμη ἢ ἀναζητήσιμη ὁμοίων μοτίβων στὴν ἀναγεννησιακὴ ἰταλικὴ

1. *ΕΕΦΣΠΘ* 1, 1927, σ. 27.

ποίηση (αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ χωρίο Γ 354). Σ' αὐτὸ κυρίως τὸν τομέα μποροῦν νὰ βοηθήσουν οἱ ξένοι.

Γιὰ τὴ δευτέρα παρατήρηση, προσθέτω στὶς ἐπιφυλάξεις τῶν Bakker καὶ van Gemert ὅτι στὸ στ. E 1526 :

ἄς συμπαθοῦν τὰ σφάλματα ἐκεῖνα πὸν γνωρίζου

(ὅπως τὸν δίδουν τὰ A, X) τὸ ἐκεῖνα φαίνεται, γιὰ τὸ ὕφος τοῦ Κορνάρου, πλεοναστικό. Ἀσφαλῶς ὑπερέχει ἡ διόρθωση τοῦ Ξανθοῦδιδου ἐκεῖνοι πὸν γνωρίζου. Τὴν ὀριστική λύση θὰ δώσουν καὶ ἐδῶ παράλληλα χωρία ἀπὸ ἀνάλογες τυπικὲς κατακλιθεῖδες ἄλλων ἔργων.

Ἐνα ἄλλο θετικὸ στοιχεῖο τῆς βιβλιοκρισίας εἶναι ἡ συνηγορία γιὰ διορθώσεις πὸν πρότευνα στοὺς στ. Γ 256 : *σὰ βρίζωμαι μακρά του*, Δ 72 : *ἄλο καὶ χαμηλώνει*, E 595 : *σ' ὅ,τι δὲ θέλω βιάζει με*. Οἱ βελτιώσεις αὐτὲς πρέπει νὰ εἰσαχθοῦν στὸ κείμενο.¹

Τελειώνοντας θὰ ἤθελα νὰ παρατηρήσω ἀκόμη ὅτι σὲ μιὰ τόσο ἐκτενὴ βιβλιοκρισία θὰ ἦταν φυσικὸ νὰ διατυπωθοῦν καὶ κρίσεις γιὰ τὸ γλωσσάριο τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», ὅπου προτείνονται ἀρκετὲς νέες ἐτυμολογήσεις. Δυστυχῶς δὲν ἔγινε αὐτό. Ἐπίσης οἱ συγγραφεῖς τῆς βιβλιοκρισίας ἀπέφυγαν νὰ ἐκφράσουν προσωπικὴ γνώμη γιὰ τὸ σημαντικὸ καὶ εὐρύτερου ἱστορικοῦ καὶ γραμματολογικοῦ ἐνδιαφέροντος θέμα τῆς ταυτότητας καὶ χρονικῆς τοποθέτησης τοῦ ποιητῆ, πὸν τόσο τὸ φώτισαν καὶ, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸ ἔλυσαν ὀριστικὰ οἱ ἔρευνες τοῦ N. M. Παναγιωτόκη στὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας.

1. Παραθέτω ἐδῶ μερικὲς δικές μου παρατηρήσεις. Στὴ σχετικὴ μὲ τὸ χωρίο A 2196 σημείωσή μου (σ. 417) ἐπανορθώσω ὅτι τὸ X δίδει μᾶλλον *πόρες*, ὅπως διάβασε ὁ Ξανθοῦδιδης, καὶ αὐτὸ σημαίνει «ἀπώρες». Στὸ B 674 ὁ τύπος *μουρμούρι*, πὸν εἰσήγαγα ἀκολουθώντας τὴν A, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν Σολωμό· βλ. Ἑλένη Τσαντσάνογλου, *Μιὰ λαθάνουσα ποιητικὴ σύνθεση τοῦ Σολωμοῦ*, Ἀθήνα, «Ἐρμῆς», 1982, σ. 193. Στὸ χωρίο Δ 1153 γρ. *τῆς μάχης τὸ σημάδι, χωρὶς κόμμα*, ὅπως στὸ Δ 1659, ὅπου ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος λογότυπος. Δεκτὴ πρέπει νὰ γίνῃ καὶ ἡ διόρθωση αὐτῆ ἢ ἀφούσα, πὸν πρότεινε γιὰ τὸ στ. A 1246 ὁ Θ. Δετοράκης, *Κρητολογία* 12/13, 1981, σ. 256.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ ΠΟΡΤΟΥ (1511 - 1525)*

Ὁ Κρητικὸς λόγιος Φραγκίσκος Πόρτος (22 Αὐγ. 1511 - 5 Ἰουν. 1581), μὲ τὴν πολυκύμαντὴ καὶ περιπετειώδη ζωὴ του καὶ τὸ μεγάλο σὲ ἔκταση καὶ σημασία φιλολογικὸ καὶ ἐκδοτικὸ ἔργο του, προσέλκυσε ἀπὸ νωρὶς ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον.¹ Ἦδη οἱ σύγχρονοὶ του, ποὺ ἔγραψαν γι' αὐτὸν καὶ ἀναφέρονται ἐγκωμιστικὰ στὴν ἑλληνομάθεια καὶ στὴ λατινομάθειά του, μᾶς ἔδωσαν καὶ τὶς πρῶτες γενικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ του. Τὰ τελευταῖα χρόνια, μὲ τὴν ἀναδίφηση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ κυρίως ὑλικοῦ, ἤρθαν σὲ φῶς νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση του στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ἑλβετία καὶ γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ ἡγεμόνες καὶ λογίους τῆς ἐποχῆς του. Οἱ διαφορὲς ἐνδείξεις καὶ ἀποσπασματικὲς εἰδήσεις ποὺ ὑπῆρχαν γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Πόρτου γιὰ τὴ Μεταρρυθμίση, ποὺ τότε συντάρασσε τὴν Εὐρώπη, διαφωτίστηκαν τώρα ἱκανοποιητικὰ μὲ τὴ δημοσίευση τῶν πρακτικῶν τῆς δίκης του ὡς αἰρετικοῦ ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Ἐξέταση τῆς Βενετίας (Σεπτ. - Ὀκτ. 1558). Ὁ Πόρτος, πνεῦμα ζητητικὸ καὶ ἀνήσυχο, ἀνῆκει στὴ μικρὴ ομάδα τῶν πρώτων Ἑλλήνων ποὺ προσελκύστηκαν ἀπὸ τὸ μεταρρυθμιστικὸ κίνημα καὶ ἔλαβαν ἐνεργὸ μέρος σ' αὐτό. Ἀποκορύφωση τῆς ὅλης δράσης του ἀποτελέσσε, χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ ἀπόφασή του νὰ φύγει ἀπὸ τὴ βενετικὴ ἐπικράτεια καὶ νὰ ἐγκατασταθεῖ ὀριστικὰ, ὕστερα ἀπὸ πολύμηνες περιπλανήσεις, στὴ Γενέβη τοῦ Καλβίνου, ἐπίκεντρο τῶν θρησκευτικῶν του προσανατολισμῶν.

Ἐνῶ γιὰ τὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν τὴν ἐγκατάστασή του στὴ Μόδενα

* Εὐχαριστῶ τὸν καθ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη γιὰ τὴν πολὺτιμη βοήθειά του στὴ συγγραφὴ τῆς μελέτης αὐτῆς.

1. Συγκεντρωμένη ὅλη τὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Φραγκίσκο Πόρτο βλ. στὴ μελέτη τῶν Μανούσου Ι. Μανούσακα - Νικολάου Μ. Παναγιωτάτη, Ἡ φιλομεταρρυθμιστικὴ δράση τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου στὴ Μόδενα καὶ στὴ Φερράρα καὶ ἡ δίκη του ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Ἐξέταση τῆς Βενετίας (1536 - 1559), *Θησαυρίσματα*, τόμ. 18 (1981), σσ. 7 - 118, εἰδικὰ σ. 8 σημ. 6. Βλ. ἀκόμα τὶς πρόσφατες μελέτες τῶν : Ν. Μ. Παναγιωτάκη, *Φραγκίσκου Πόρτου ἐπιγράμματα*, στὸν τόμο *Ἀντίχαρη*, *Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Σταμάτη Καρατζά*, Ἀθήνα 1984, σσ. 335 - 354, καὶ Ἡρακλῆ Ἐμμ. Καλλέργη, *Φραγκίσκου Πόρτου Ὑπόμνημα στὸν Αἰσχύλο*, *Ἀριάδνη*, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης*, τόμ. Β' (1984), σσ. 69 - 87.

(1536 κ.έξ.) οί πληροφορίες πού διαθέτουμε καί συνεχείς είναι καί από πολλές πλευρές διασταυρωμένες,¹ γιά τά πρώτα χρόνια τής ζωής του ελάχιστα πράγματα γνωρίζουμε, κι αὐτά ἀντιφατικά καί ἀόριστα. Ὅ,τι γνωρίζουμε τὸ ἀντλούμε ἀπὸ τὴν *Turcograecia* τοῦ γνωστοῦ ἑλληνοιστῆ καί φιλέλληνα Μαρτίνου Κρούσιου (1526 - 1607)² καί ἀπὸ τὸ βιογραφικὸ σημεῖωμα πού τοῦ ἀφιερώνει ὁ Κρητικὸς Ἰησουΐτης, καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας, Νικόλαος Κομνηνὸς Παπαδόπουλος (1651 - 1740).³ Οἱ μαρτυρίες τους, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν παρακάτω πίνακα, δὲν συμπίπτουν.

Κρούσιος⁴

Κομνηνὸς Παπαδόπουλος⁵

- 1) ἡ οἰκογένειά του καταγόταν ἀπὸ τὴ Vicenza τῆς Βόρειας Ἰταλίας καί ἦταν φτωχή.

1. Βλ. Μανούσακα - Παναγιωτάκη, Ἡ φιλομεταρρυθμιστικὴ δράση τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου, ὁ.π.

2. Γιά τὸν Μαρτίνο Κρούσιο βλ. Otto Kresten, *Das Patriarchat von Konstantinopel im ausgehenden 16. Jahrhundert. Der Bericht des Leontios Eustratios im Cod. Tyb. MB. 10 : Einleitung, Text, Übersetzung, Kommentar*, Wien 1970, ὅπου στή σ. 16 σημ. 14 ὑπάρχει συγκεντρωμένη ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Σέμνης Καρούζου, *Μαρτίνος Κρούσιος, ὁ πρῶτος φιλέλληνας*, Ἀθῆναι 1973.

3. Γιά τὸν Νικόλαο Κομνηνὸ Παπαδόπουλο βλ. Ἀριστείδη Π. Στεργέλλη, *Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τὸν 17ο καί 18ο αἰ.*, Ἀθῆναι 1970, σσ. 33 - 33, καί Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καί οἱ μαθητῆς του (1576 - 1700). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς μορφωτικῆς πολιτικῆς τοῦ Βατικανοῦ*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 630 - 633.

4. *Turcograeciae libri octo a Martino Crusio...*, Basileae, χ. χρ., σσ. 207, 520 καί 522. Ἀναδημοσιεύουμε τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα, γιὰτὶ θὰ ἀναφερόμαστε συχνὰ σ' αὐτά (σ. 207): *Rettimo: patria domini Francisci Porti apud Genevotus Graeci doctoris*. (σ. 520): *Dominus Gerlachius Joannem Zygomalam sibi Constantinopoli dixisse Franciscum Portum fuisse olim in Peloponneso suum condiscipulum* (ὁ Émile Legrand ἀναδημοσιεύει ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ *Tagenbuch* τοῦ Στεφάνου Gerlach, πού ἀναφέρεται στὸ ἴδιο ἀκριβῶς θέμα: βλ. *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, τόμ. I, Paris 1885, σ. CLXXIV, σημ. 1). (σ. 522): *Die 16 Junii huius anni [= 1581] mihi [= στὸν Κρούσιο] dominus Stuckius scripsit paucis diebus ante dominum Franciscum Portum hinc ad Dominum emigrasse septuagesimo aetatis suae anno pleuritide intra quattuor dies consumptum... Natus autem fuit (ut posterius cognovi) Franciscus Portus in Creta patre Theophillo die 22 Augusti 1511. Inde in Italiam circa 16 annorum venit ac tandem Mutinensi civitate donatus est.*

5. Βλ. Nicolai Comneni Papadopoli, *Historia Gymnasii Patavini*, τόμ. II, Venetiis 1726, σ. 238, ὅπου σημειώνει: *Franciscus Portus familia quidam nobili et oriunda Vicentiam, paupere tamen, in urbe Cretae Metropoli natus est, paren-*

- 2α) γεννήθηκε στὸ Ρέθυμνο στίς 22 Αὐγ. 1511· ὁ πατέρας του ὀνομαζόταν Θεόφιλος.
- 2β) γεννήθηκε (*in urbe Cretae Metropoli*), δηλ. στὸν Χάνδακα.
- 3) σὲ νεαρή ἡλικία ἔμεινε ὀρφανός· τὴν ἀνατροφή του ἀνέλαβαν ἀρχικὰ συγγενεῖς του.
- 4) σπούδασε στὴν Πελοπόννησο κοντὰ στὸν ἀρχιεπίσκοπο Μονεμβασίας Ἀρσένιο Ἀποστόλη· συμμαθητῆς του ἦταν ὁ Ἰωάννης Ζυγομαλάς.
- 5α) σὲ ἡλικία 16 χρονῶν περίπου ἔφυγε γιὰ τὴν Ἰταλία.
- 5β) «χάριν ἐλέους» ὁ εὐγενής Γεώργιος Καλλέργης τὸν πῆρε μαζί του στὴ Βενετία καὶ τὸν ἔστειλε μὲ δικά του ἔξοδα νὰ σπουδάσει στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας. Γιὰ 6 χρόνια περίπου σπούδασε (*primas litteras et humaniores atque etiam Philosophiam*).
- 6) τελικὰ κατέληξε στὴ Μόδενα, ὅπου δίδαξε γιὰ μερικὰ χρόνια ἑλληνικά.

Ἀπὸ τοὺς δύο πληροφοριοδότες μας ὁ Κρούσιος εἶναι σύγχρονος τοῦ Πόρτου· μάλιστα οἱ δύο ἄνδρες ἀλληλογραφοῦσαν (1570 - 1580), ὅπωςδῆποτε ὄχι συχνά,¹ δὲν εἶχαν ὅμως ποτὲ συναντηθεῖ. Ταυτόχρονα ἡ ὑπαρξὴ κοινῶν φίλων καὶ ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Κρουσίου μὲ τὸν γιὸ τοῦ Πόρτου Αἰμίλιος² ἔδωσαν τὴ δυνατότητα στὸν φιλοπερίεργο Γερμανὸ ἑλληνιστὴ νὰ συγκεντρώσει ἔγκυρες πληροφορίες γιὰ τὸν ἐξόριστο Κρητικὸ καθηγητὴ τῆς Γενέβης. Αὐτὸ τουλάχιστον φαίνεται νὰ ὑπονοεῖ ὁ Κρούσιος μὲ τὸ *aut posterius cognovit* ποὺ παρεμβάλλει στὸ κείμενό του. Ἡ ἡμερομηνία γέννησης τοῦ Πόρτου, ποὺ

tibus ex vita ereptis orphanus ab affinibus domum receptus pietate Georgii Calergii Venetias deductus est indeque Patavium dimissus hic primas litteras et humaniores atque etiam Philosophiam didicit per annos circiter sex, ut ex monumentis nationis Transmarinae licuit colligere.

1. Μᾶς εἶναι γνωστὲς πέντε συνολικὰ ἐπιστολές, ὅλες δημοσιευμένες ἀπὸ τὸν Κρούσιο (*Turcograeciae libri octo*, σσ. 516 - 522). Ἀπὸ αὐτὲς τρεῖς προέρχονται ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Κρουσίου μὲ ἡμερομηνία ἀντίστοιχα 2 Σεπτ. 1570, 10 Αὐγ. 1580 καὶ 23 Ἰαν. 1581, καὶ δύο εἶναι τοῦ Πόρτου, 15 Νοεμ. 1570 καὶ 6 Ὀκτ. 1580. Πιὸ γνωστὴ ἀπ' ὅλες καὶ πολλὰς φορὲς ἀναδημοσιευμένη εἶναι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πόρτου τῆς 15ης Νοεμ. 1570, ὅπου περιγράφει μὲ ἔντονα χρώματα τὴν πνευματικὴ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε τότε στὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα.

2. Βλ. ἐνδεικτικὰ Crusius, *Turcograeciae libri octo*, σ. 534.

ὁ Κρούσιος τὴν τοποθετεῖ στὶς 22 Αὐγούστου 1511, ἐπαληθεύεται καὶ ἀπὸ ἄλλες πλευρές: 1) Ὁ ἴδιος ὁ Πόρτος, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ στὶς 19 Σεπτεμβρίου 1558 ὀδηγήθηκε μπροστὰ στοὺς ἱεροεξεταστὲς γιὰ νὰ ἀνακριθεῖ, σὲ σχετικὴ ἐρώτηση ποῦ τοῦ ἔγινε ἀπάντησε ὅτι ἦταν 46 χρονῶν περίπου (*di eta de anni, come el disse, 46*).¹ 2) Στὴν ἐπίσημη πράξη θανάτου τοῦ Πόρτου, ποῦ εἶναι καταχωρισμένη στὸ βιβλίον νεκρῶν τῆς Γενέβης, σημειώνεται ὅτι ὁ θάνατός του συνέβη στὶς 5 Ἰουνίου 1581, ὅταν διάνυε τὸ ἑβδομηκοστὸ ἔτος τῆς ἡλικίας του.²

Τὸ ποῦ γεννήθηκε ὁ Πόρτος δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιοριστεῖ μὲ βεβαιότητα. Ὅποτε παρουσιάζεται ὁ ἴδιος στὰ ἔγγραφα, δηλώνεται ὡς καταγόμενος ἀπὸ τὴν Κρήτη (*de Candia*), χωρὶς ἄλλον ἀκριβέστερο προσδιορισμό.³ Μόνον ὁ Κρούσιος ἀναφέρει ρητὰ ὅτι γεννήθηκε στὸ Ρέθυμνο, ὅπου πράγματι γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχε οἰκογένεια Πόρτων, ποῦ εἶχε μάλιστα τὴν κρητικὴ εὐγένεια.⁴ Ὡστόσο εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι τόσο ὁ παπὸς του Φραγκίσκος, «*artium et medicinae doctor*», καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ παποῦ του Ἀνδρέας, «*Cancellarius Camerae Cretae*», γιοὶ τοῦ ποτε Γεωργίου, ὅσο καὶ ὁ πατέρας του Θεόφιλος, νόθος γιὸς τοῦ Φραγκίσκου, ζοῦσαν μόνιμα στὸ Χάνδακα, ὅπου εἶχαν ἀναπτύξει ἀξιόλογη ἐπαγγελματικὴ καὶ ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα. Ὁ Φραγκίσκος senior καὶ ὁ ἀδελφὸς του Ἀνδρέας ἦταν ἐκλεκτὰ μέλη τῆς κοινωνίας τοῦ Χάνδακα, καθολικοὶ στὸ θρήσκευμα, καὶ μὲ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα. Γιὰ τὸν Φραγκίσκο μάλιστα γνωρίζουμε ὅτι σπούδασε στὴ Φερράρα καὶ ὅτι ὑπῆρξε σύνδικος τῶν φοιτητῶν τοῦ ἐκεῖ Πανεπιστημίου. Εἶναι πιθανότατα ὁ συντάκτης μιᾶς ἀχρόνιστης ἐπιστολῆς ποῦ ἀπευθύνεται στὸν πάπα Λέοντα τὸν Γ' λίγο μετὰ τὴν ἀνάρρησή του (1513).⁵ Γιὰ τὸν Ἀνδρέα μαρτυ-

1. Βλ. Μανούσκα - Παναγιωτάκη, Ἡ φιλομεταρρυθμιστικὴ δράση τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου, ὁ.π., σσ. 85 καὶ 103.

2. Βλ. Ém. Legrand, *Bibliographie Hellénique... au XVII siècle*, τόμ. III, Paris 1895, σ. 123. Βλ. ἐπίσης ὅσα σημειώνει ὁ Κρούσιος, σ. 284 σημ. 4.

3. Τόσο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δίκης του τὸ 1558 ὅσο καὶ ἀργότερα στὰ ἔγγραφα ποῦ δημοσίευσε ὁ Legrand (βλ. προηγούμενη σημείωση, σ. 112 - 123) ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τῆς Γενέβης ὁ Πόρτος δηλώνεται ἀόριστα *de Candia, Candiotto, Cretensis*. βλ. ἀκόμη Andriano Franceschini, *Nuovi documenti relativi ai docenti dello Studio di Ferrara nel sec. XVI. Introduzione, trascrizione e indici*, Ferrara 1970, σ. 70, 74, 79, 86, 94, 105, 169. Ὁ ὅρος Candia ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νησι δῆλωνε, βέβαια, καὶ τὴν πόλη τοῦ Χάνδακα. Στὸ ἔγγραφο ποῦ δημοσιεύουμε στὸ τέλος τῆς μελέτης αὐτῆς (Παράρτημα, ἀρ. 1) ὁ Πόρτος δηλώνεται ὡς κάτοικος Burgi Candide.

4. Βλ. Ἐρρίκου Μοάτσου, Αἱ ἀρχοντικὰ οἰκογένειαι τοῦ Ρεθύμνου ἐπὶ Βενετοκρατίας, *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμος Β', ἐν Ἀθήναις 1974, σ. 217, ἀρ. 47: Πόρτσοι.

5. Στηρίζομαι σὲ πληροφορίες ποῦ μοῦ ἀνακοίνωσε ὁ καθ. Ν. Παναγιωτάκης. Βλ. καὶ Μανούσκα - Παναγιωτάκη, Ἡ φιλομεταρρυθμιστικὴ δράση τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου,

ρεῖται ὅτι ἦταν κάτοχος μιᾶς ἀρκετὰ πλούσιας βιβλιοθήκης, τὴν ὁποία κληροδότησε στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Σωτῆρος (San Salvator), σὲ περίπτωσὴ πού ὁ ἀνεψιός του, ἀπὸ τὴν κόρη του Μαρία, Νικόλαος Τριβιζάνος δὲν θὰ ἀκολουθοῦσε ἀνώτερες σπουδές.¹ Ὁ πατέρας τοῦ Φραγκίσκου Θεόφιλος συναντᾶται συχνὰ σὲ πλῆθος νοταριακῶν πράξεων εἴτε ὡς συμβαλλόμενος εἴτε ὡς ἀπλὸς μάρτυρας καὶ κάθε φορὰ δηλώνεται ὡς κάτοικος τοῦ Ἐξώπορτου (Burgo) τοῦ Χάνδακα.² Ἦταν ἀστὸς μὲ περιουσία, πού εἶχε ἐπενδύσει σὲ

δ.π., σ. 59 καὶ σημ. 188. Ὁ Φραγκίσκος senior συναντᾶται συχνὰ στὶς νοταριακὲς πράξεις τῆς ἐποχῆς του. Σὲ ἔγγραφο τῆς 2ας Μαΐου 1506 πληροφοροῦμαστε ὅτι ἦταν μαζί μὲ τοὺς Μάρκο Soldino τοῦ ποτε Νικολάου, Κυπριανὸ Rizo τοῦ ποτε Νικολάου καὶ Πέτρο Magidioti τοῦ ποτε Στεφάνου ἐπίτροπος (procurator) τῆς ὀρθόδοξης μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Περᾶτη· βλ. ASV, *Notai di Candia*, b. 177 (Michele Mellino), βιβλίο E (1503 - 1509), φ. 43^{r-v}. βλ. ἀκόμα ASV, *Notai di Candia*, b. 191 (Angelo Petrarubea), βιβλίο 1503 - 1504, φ. 260^{r-v} (2 Μαρτ. 1506), φ. 273^{r-v} (4 Ἀπρ. 1506), φ. 275^v - 276^r (5 Μαΐου 1506), φ. 278^v - 279^r (14 Μαΐου 1506), φ. 287^{r-v} (30 Μαΐου 1506) κ.ἄ. Στὶς 31 Ἰουλίου 1506 λύνει τὶς οἰκονομικὲς διαφορὰς πού εἶχε μὲ τὴν Calicia, χήρα τοῦ ποτε Κωνσταντίνου Princi· βλ. *αὐτόθι*, φ. 45^v - 47^r. Μετὰ τὸν θάνατο τῆς γυναίκας του Κατερίνας, ἀγνωστοῦ ἐπωνύμου, ὁ Φραγκίσκος, στὶς 12 Αὐγούστου 1508, ἐρχεται σὲ δευτέρου γάμο μὲ τὴν Agnese Princi, κόρη τῆς Calicia καὶ τοῦ ποτε Κωνσταντίνου, πού εἶδαμε παραπάνω, καὶ πῆρε προίκα ὕψους 3800 ὑπερπύρων· *αὐτόθι*, φ. 146^r - 149^r, ὅπου καταχωρίζεται τὸ προικοσύμφωνο. Τὴν ἴδια ἡμέρα ὁ Φραγκίσκος νυμφεύει τὸν νόθο γιό του Θεόφιλο (*ser Theophilum de Portu, filium meum naturalem*) μὲ τὴ Μαρία Δραμυτηνοῦ, κόρη τῆς Fundu καὶ τοῦ ποτε Ἰωάννη· *αὐτόθι*, φ. 150^r - 151^r, καταχωρίζεται τὸ προικοσύμφωνο, τὸ ὁποῖο καὶ δημοσιεύουμε στὸ Παράρτημα (ἀρ. 2).

1. Βλ. ASV, *Notai di Candia*, b. 18 (Pietro Bonasseri), Διαθήκες, φ. 161^{r-v} (1504 Δεκ. 24)· φ. 161^r: *Item volo quod immediate post obitum meum fiat inventarium autenticum de omnibus libris meis cuiusvis facundie et lingue, qui debeant consegnari dicto monasterio [= Sancti Salvatoris Burgi Candide fratrum Heremitarum Divi Augustini] per illud meum inventarium, ut fratres ipsius monasterii possint illis usi studiis suis infra dictum conventum, donec Nicolaus, nepos meus, filius predicti ser Aloysii [= Trivisani] et Marie, filiae meae, perveniet ad capacitatem studii et usus eorum, quo casu dictum monasterium teneatur restituere integraliter ipsos omnes libros eidem modo nepoti meo, nec alias vadant ad dictum monasterium, nisi cum hac ipsa obligatione ad restituendum ipsos. Verum si dictus Nicolaus nolet studiare et in effectu non veniret ad illam capacitatem, tunc dicti libri remaneant libenter dicto monasterio, onerans tamen conscientias prelatorum et fratrum, qui per tempora erunt in dicto monasterio, ne ipsos male prodent sed conserventur pro usu et comoditate fratrum, qui voluerunt super his studiare, et pro ornamento librariae ipsius conventi.* Σὲ ἔγγραφο μὲ ἡμερομηνία 10 Σεπτεμβρίου 1504, πού καταχωρίζει ὁ νοτᾶριος Angelo Petrarubea (ASV, *Notai di Candia*, b. 191, βιβλίο 1503 - 1504, φ. 177^r), ὁ Ἄνδρᾶς Πόρτος δηλώνεται *Cancellarius Camere Communis tanquam vardinus Hospitalis Sancti Antonii Burgi Candide*.

2. Σημειώνουμε, ἐνδεικτικὰ, μερικὲς ἀρχειακὲς ἐνδείξεις πού ἀφοροῦν τὸν Θεόφιλο καὶ πού ἐντοπίζονται στὶς πράξεις τοῦ νοταρίου Michele Geriti, b. 123, (28 Ἰουν. 1536)

καλλιέργειες και σέ ακίνητα στὸν Χάνδακα, ἐπενδύσεις ποῦ, χωρὶς ἀμφιβολία, τοῦ ἀπέφεραν ἓνα ἱκανοποιητικὸ ἐτήσιο εἰσόδημα. Ὁ ἴδιος ἀσκοῦσε παράλληλα τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐμπορομεσίτη (*sanserio*).¹ Νυμφεύτηκε τὴ Μαρία Δραμυτηνοῦ τοῦ Ἰωάννη καὶ τῆς Fundu καὶ πῆρε γιὰ προίκα 2.500 ὑπέρπυρα σὲ ρευστὸ καὶ ἀκίνητα, ὅπως φαίνεται στὸ προικοσύμφωνό τους μὲ ἡμερομηνία 12 Αὐγούστου 1508.² Ἀπὸ τὸ γάμο αὐτὸν γεννήθηκαν, πιθανότατα στὸ Χάνδακα, τουλάχιστον δύο παιδιά, ὁ Φραγκίσκος καὶ ἡ μητέρα τοῦ Ἰωάννη Κασσιμάτη.³

Οἱ γονεῖς τοῦ Πόρτου, ὁ Θεόφιλος καὶ ἡ Μαρία Δραμυτηνοῦ, δὲν πέθαναν καὶ οἱ δύο ὅσο αὐτὸς ἦταν ἀκόμα παιδί, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Κομνηνὸς Παπαδόπουλος. Ὁ πατέρας του Θεόφιλος πέθανε πολὺ ἀργότερα, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, πάντως πρὶν ἀπὸ τὶς 10 Δεκεμβρίου 1562, ὅποτε ἀναφέρεται ὡς μακαρίτης.⁴ Ἡ μητέρα του Μαρία θὰ εἶχε πεθάνει νωρίτερα, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ 1551, χρονιὰ ποῦ ὁ Θεόφιλος ταξίδεψε στὴν Ἰταλία μὲ τὴ δευτέρη γυναίκα του μὲ σκοπὸ νὰ περάσουν τὰ ὑπόλοιπα χρόνια τῆς ζωῆς τους κοντὰ στὸν γιό του Φραγκίσκο, στὴ Φερράρα.⁵

Γιὰ τὶς σπουδὲς τοῦ Πόρτου ὁ Στέφανος Gerlach πληροφόρησε τὸν Κρούσιο ὅτι, καθὼς εἶχε ἀκούσει ἀπὸ τὸν ἡλικιωμένο πιά τότε Ἰωάννη Ζυγομαλᾶ στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Πόρτος ὑπῆρξε μαθητῆς (στὰ ἑλληνικὰ) τοῦ ἀρχιεπισκόπου Μονεμβασίας Ἀρσενίου Ἀποστόλη⁶ καὶ συμμαθητῆς

φ. 79^{r-v}, (25 Ὀκτ. 1536) φ. 132^r, (9 Αὐγ. 1537) φ. 28^r, (30 Αὐγ. 1537) φ. 33^{r-v}, (12 Ὀκτ. 1537) φ. 43^{r-v}, (3 Ἰουλ. 1538) φ. 143^r, (20 Αὐγ. 1538) 153^r, (21 Μαρτ. 1539) φ. 16^v, (17 Μαΐου 1539) φ. 49^v, (12 Ἰουλ. 1539) φ. 72^r, (11 Δεκ. 1539) φ. 179^v - 180^r, (13 Μαΐου 1541) φ. 95^v, (6 Ὀκτ. 1541) φ. 183^v, (3 Ἀπρ. 1543) φ. 40^v. Βλ. τὴν αὐτόγραφη ὑπογραφή του, γραμμένη μὲ ἄνεση ποῦ δείχνει ἄνθρωπο ἀσκημένο στὴ γραφή, στὴ διαθήκη ἀρ. 170 (διαθήκη Γεωργίου Μουσοῦρου τῆς 8ης Σεπτ. 1530), συνταγμένη ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Γρηγορόπουλο (ASV, *Notai di Candia*, b. 122).

1. Βλ. π.χ. ASV, *Notai di Candia*, b. 281 (Zorzi Vasmulo), βιβλίον 3 (1531 - 1533) φ. 156^v (20 Δεκ. 1532): *ut patet sansaria facta manu ser Theophili de Portu, sansarii*. Τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ τὸ ἀσκοῦσε τουλάχιστον ὡς τὶς 28 Ἰουνίου 1536. Βλ. ASV, *Notai di Candia*, b. 123, φ. 79^{r-v}.

2. Βλ. Παράρτημα, ἔγγραφο ἀρ. 2.

3. Γιὸς τῆς ἀδελφῆς τοῦ Πόρτου, ἀπὸ τὸν γάμο της μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Κασσιμάτη, ἦταν ὁ γνωστὸς λόγιος Ἰωάννης Κασσιμάτης. Γι' αὐτὸν βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης καὶ τὸ Κρητικὸ Θέατρο, Ἀριάδνη, τ. 1 (1983), σσ. 86 - 102.

4. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique au XVII siècle*, σ. 115.

5. Βλ. Μανούσακα - Παναγιωτάκη, Ἡ φιλομεταρρυθμιστικὴ δράση τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου, ὁ.π., σσ. 46 σημ. 147, 51, 70, 84 - 85, 86 στίχοι 63 - 66 καὶ 103.

6. Τὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ἀρσένιο Ἀποστόλη βλ. στὴ μελέτη τῆς Ἀναστασίας Παπαδία, Ὁ Ἀρσένιος Μονεμβασίας ὁ Ἀποστόλης καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἀδελφότητα Βενετίας (1534 - 1535), *Θησαυρίσματα*, τόμ. 14 (1977), σσ. 110 - 126, εἰδικὰ σ. 110 σημ. 1.

τοῦ Ζυγομαλά στὴν Πελοπόννησο.¹ Ὡστόσο ἡ πληροφορία αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ εὐσταθεῖ, τουλάχιστον ὅπως διατυπώνεται, γιατί δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ὁ Gerlach (Ζυγομαλάς) ἀκριβολογεῖ ἀναφέροντας ὅτι ἡ μαθητεία τοῦ Πόρτου κοντὰ στὸν Ἀρσένιο Ἀποστόλη χρονολογεῖται στὴν περίοδο πού ὁ τελευταῖος ἦταν ταυτόχρονα καὶ ἀρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας. Ὁ Ἀρσένιος (Ἀριστόβουλος) Ἀποστόλης μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ ἀρχιεπισκόπου Μονεμβασίας συναντᾶται δύο φορές: ὡς ὀρθόδοξος ἀνάμεσα στὰ 1506 καὶ 1509 καὶ ὡς ρωμαιοκαθολικός ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1524 ὠς τὸ 1535, χρόνια πού πεθαίνει στὴ Βενετία.² Προφανῶς ἡ ὑποτιθέμενη μαθητεία τοῦ Πόρτου κοντὰ στὸν Ἀρσένιο Ἀποστόλη στὴ Μονεμβασία θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴ δεύτερη περίοδο, πράγμα πού φαίνεται ἐξαιρετικὰ ἀπίθανο. Ἄν πραγματικὰ ὁ Πόρτος ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ἀρσενίου, αὐτὸ πρέπει νὰ ἔγινε στὸν Χάνδακα καὶ ὄχι στὴ Μονεμβασία στὸ διάστημα ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 1522 ὠς τὰ τέλη τοῦ 1523, ὅποτε μαρτυρημένα ὁ τελευταῖος βρισκόταν στὴν κρητικὴ πρωτεύουσα. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ Ἰωάννης Ζυγομαλάς δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν συμμαθητὴς τοῦ Πόρτου, ἐκτὸς ἂν υποθέσουμε ὅτι σπούδασε καὶ αὐτὸς γιὰ ἓνα διάστημα στὴν Κρήτη, πράγμα πού δὲν μαρτυρεῖται, ἀλλὰ καὶ πού δὲν πρέπει ἴσως νὰ ἀποκλειστεῖ. Πιθανότατα ὁ Πόρτος διδάχτηκε τὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴ λατινικὴ γλῶσσα στὸν Χάνδακα, ἄγνωστο ὅμως κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθῆκες. Ἄλλωστε, καθὼς εἶδαμε, στὸ ἄμεσο οἰκογενειακὸ περιβάλλον του δὲν ἔλειψαν καὶ οἱ μορφωμένοι ἄνδρες: ὁ παπὸς του Φραγκίσκος, νομικὸς καὶ καλὸς χειριστὴς ὄχι μόνον τῆς λατινικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλῶσσας· ὁ ἀδελφὸς τοῦ παποῦ του Ἄνδρέας, κάτοχος βιβλιοθήκης μὲ βιβλία - χειρόγραφα «*cuiusvis facultiae et linguae*», ὅπως δηλώνει στὴ διαθήκη του.

Ὁ Νικόλαος Κομνηνὸς Παπαδόπουλος συνδέει τὴν παρουσία τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου στὴν Ἰταλία μὲ κάποιον εὐγενῆ ὀνόματι Γεώργιο Καλλέργη, ὁ ὁποῖος χάριν ἐλέους (*pietate*) τὸν πῆρε μαζί του στὴ Βενετία καὶ μερίμνησε γιὰ νὰ ἐγγραφεῖ καὶ νὰ σπουδάσει στὸ φημισμένο Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας. Προφανῶς ὁ Γεώργιος αὐτὸς ἔζησε στὰ τέλη τοῦ ΙΕ' αἰῶνα καὶ στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ ΙΣ' αἰῶνα καὶ θὰ ἀνῆκε σὲ κάποιον κλάδο τῆς γνωστότατης οἰκογένειας Καλλέργη τοῦ Χάνδακα, τοῦ Ρέθυμνου ἢ τῶν Χανίων. Ὡστόσο τέτοιο πρόσωπο πού νὰ συγκεντρώνει τὰ παραπάνω χαρακτηριστικὰ δὲν συναντᾶται στὰ ιδιαίτερα λεπτομερῆ γενεαλογικὰ δένδρα τοῦ κυριότερου καὶ πλουσιότερου κλάδου τῆς οἰκογένειας Καλλέργη, αὐτοῦ τοῦ Χάνδακα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ καταγόταν ὁ γενναϊόδωρος καὶ μεγαλόφυχος συμπολίτης τοῦ

1. Γι' αὐτὸν βλ. Ém. Legrand, *Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas*, Paris 1889.

2. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500, *Πελοποννησιακά*, τόμ. Γ' - Δ' (1958 - 1959), σσ. 123 - 128.

«ὄρφανοῦ» Πόρτου.¹ Παράλληλα, στὰ δημοσιευμένα στοιχεῖα γιὰ τοὺς σπουδαστὲς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 15' αἰώνα, ποὺ δυστυχῶς δὲν σώζονται πλήρη, τὸ ὄνομα τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου δὲν ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν σπουδαστῶν ἢ τῶν πτυχιούχων τοῦ Πανεπιστημίου αὐτοῦ.² Εἶναι συνεπῶς πιθανὸ νὰ βρισκόμαστε γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ μπροστὰ σὲ μύθευμα ποὺ ἐπλασε ὁ γνωστὸς γιὰ τὴν καλπάζουσα φαντασία του ἱστορικός τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας Νικόλαος Κομνηνὸς Παπαδόπουλος, θέλοντας ἴσως νὰ συνδέσει τὸν φημισμένο λόγιο μὲ τὸ ἐξίσου φημισμένο Πανεπιστήμιό του.³

Ὁ Κρούσιος, πιδ κοντὰ στὴν ἀλήθεια, ὀρίζει ὡς χρόνο ἀναχώρησης τοῦ Πόρτου γιὰ τὴν Ἰταλία τὸ δέκατο ἕκτο περίπου ἔτος τῆς ἡλικίας του, δηλ. γύρω στὰ 1527. Τὴν πληροφορία αὐτὴ ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει καὶ νὰ προσδιορίσει μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τὸ ἔγγραφο ποὺ δημοσιεύεται στὸ τέλος τῆς ἐργασίας αὐτῆς καὶ τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ τὰ κατάστιχα τοῦ νοταρίου τοῦ Χάνδακα Γεωργίου Βασμούλου. Σύμφωνα μὲ τὸ ἔγγραφο αὐτό, στίς 16 Νοεμβρίου 1525 μπροστὰ στοὺς μάρτυρες Ἰωάννη Τζαφούρη καὶ Μάρκο Ἀρμένη, νοτάριο, ὁ ἔμπορος Παῦλος Drapiera τοῦ ποτε Νικολάου, κάτοικος τοῦ Βούργου τοῦ Χάνδακα, ἐξουσιοδότησε τὸν συμπολίτη του Φραγκίσκο Πόρτο, γιὸ τοῦ Θεοφίλου, ὁ ὁποῖος μέσα στίς ἐπόμενες ἡμέρες ἐπρόκειτο νὰ ἀναχωρήσει γιὰ τὴν Βενετία (*Venetis quo ad praesens, Deo dante, es iturus*), νὰ παρουσιαστεῖ ἐνώπιον ὁποιοῦδήποτε βενετικῶν Ἀρχῶν καὶ κυρίως στὸ Συμβούλιο τῶν Παρακλητῶν (*Serenissimo Consilio Rogatorum*) καὶ νὰ υποστηρίξει τὴν ὑπόθεσή του, γιὰ τὴν ὁποία τὸν εἶχε ἐνημερώσει διεξοδικὰ μὲ

1. Ὁ Κομνηνὸς - Παπαδόπουλος ὀρίζει ὡς τόπο γέννησης τοῦ Πόρτου τὸν Χάνδακα, καὶ συνεπῶς εἶναι θεμιτὸ νὰ συνδέσουμε τὸν εὐγενὴ Γεώργιο Καλλέργη μὲ τὸν κλάδο τῆς ὁμώνυμης οἰκογένειας τοῦ Χάνδακα. Προφανῶς ὁ εὐγενὴς αὐτὸς Γεώργιος Καλλέργης δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὸν ἀστὸ Γεώργιο Καλλέργη, κάτοικο Βούργου Χάνδακα, πατέρα τοῦ Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος εἶχε πεθάνει πρὶν ἀπὸ τίς 22 Αὐγούστου 1530. Βλ. Μαρίας Γ. Κωνσταντουδάκη, *Οἱ ζωγράφοι τοῦ Χάνδακος κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος οἱ μαρτυρούμενοι ἐκ τῶν νοταριακῶν ἀρχείων, Θεσσαλισμάτα*, τόμ. 10 (1973), σσ. 316 - 317. Τὰ γενεαλογικὰ δένδρα τῆς οἰκογένειας Καλλέργη εἶναι συγκεντρωμένα σὲ ἰδιαίτερο τεῦχος: ἀρ. II, cod. 676c τῆς σειρᾶς Provenienze Diverse τοῦ Museo Civico Correr.

2. Βλ. Γ. Σ. Πλουμίδη, *Οἱ βενετοκρατούμενες ἐλληνικὲς χῶρες μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου τουρκοβενετικοῦ πολέμου (1503 - 1537)*, Ἰωάννινα 1974, σσ. 127 - 128. Λόγω τῶν κενῶν ποὺ παρουσιάζει γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τὸ Πανεπιστημιακὸ Ἀρχεῖο τῆς Πάδοβας δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐλεγχθεῖ ἡ ἀκρίβεια τῆς μαρτυρίας τοῦ Κομνηνοῦ Παπαδοπούλου (*aut ex monumentis nationis Transmarinae licuit colligere*).

3. Γιὰ τίς ἐπιφυλάξεις ποὺ διατυπώθηκαν γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τῆς *Historia Gymnasii Patavinii* τοῦ Νικολάου Κομνηνοῦ Παπαδοπούλου βλ. Ἀρ. Στεργέλη, *Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τῆς Πάδοβας*, σ. 33, καὶ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητὲς του*, σ. 633.

μνημόνιο (*per arecordium*), ποῦ τοῦ ἐνεχείρισε. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν τοῦ παραχωρεῖ πλήρη ἐξουσιοδότηση νὰ ἐνεργήσῃ ὥστε νὰ φέρῃ τὴν ὑπόθεσιν σὲ αἴσιο τέλος μὲ τὴν ἔκδοσιν σχετικῆς δογικῆς ἐπιστολῆς. Ὡς ἀμοιβὴ ὁ Drapiera ὑπόσχεται νὰ καταβάλλῃ στὸν Πόρτο 15 δουκάτα, μόλις διευθετηθεῖ ἡ ὑπόθεσί του.

Χωρὶς ἀμφιβολία, λοιπόν, στὶς ἀρχὲς τοῦ 1526 ὁ Φραγκίσκος Πόρτος εἶχε φτάσει στὴ Βενετία. Τοὺς λόγους τοῦ ταξιδιοῦ του αὐτοῦ δὲν τοὺς γνωρίζουμε, οὔτε καὶ εἶναι εὐκόλο νὰ τοὺς πιθανολογήσουμε. Ἡ ὑπόθεσις, βέβαια, τοῦ Παύλου Drapiera γιὰ τὴν ὁποίαν τὸν ἐξουσιοδότησε νὰ ἐνεργήσῃ θὰ βρισκόταν στὸ περιθώριον τῆς ὅλης δραστηριότητάς του στὴ Βενετία. Ἐπέστρεψε μὴπως στὸν Χάνδακα λίγο ἀργότερα, ἀπ' ὅπου σὲ κάποια ἄλλη στιγμή ἐπανῆλθε ὀριστικὰ πλεόν στὴν Βενετία ἢ μὴπως ὁ σκοπὸς τῆς τόσο πρώιμης παρουσίας του στὴν Ἰταλία σχετίζεται μὲ τὴν ἐπιθυμίαν του νὰ ἐπιδοθεῖ σὲ ἀνώτερες σπουδές; Ἄγνωστο.¹ Τὸ βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι ὁ Πόρτος ἔνα μεγάλο μέρος τοῦ λόγιου ἐξοπλισμοῦ του, γιὰ τὸν ὁποῖον τόσο πολὺ ἐπαινέθηκε ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του, τὸ ἀπέκτησε στὸν Χάνδακα, ὅπου τέτοιες δυνατότητες ὑπῆρχαν καὶ τοῦ ἦταν προσιτές. Μπροστὰ στὸν δεκαπεντάχρονον Φραγκίσκο, ποῦ ἄφηγε πίσω του τὸν Χάνδακα ξεκινώντας γιὰ τὴ Βενετία τὸν τελευταῖον μῆνα τοῦ 1525, ἀνοιγόταν ἕνας νέος κόσμος, πλούσιος σὲ ἐμπειρίες, γνώσεις καὶ ἀπροσδόκητες περιπέτειες.

1. Ἡ ἐπομένη πληροφορία ποῦ διαθέτουμε γιὰ τὸν Πόρτο σχετίζεται μὲ τὴν ἐγκατάστασίν του στὴν Μόδενα τὸ 1536. Ἀκριβῶς τὸ γεγονός ὅτι καὶ ὁ Κρούσιος, ποῦ ἀποδεικνύεται γενικὰ ἀκριβῆς πληροφοριοδότης, σιωπᾷ γιὰ τὶς κινήσεις τοῦ νεαροῦ Πόρτου στὸ διάστημα αὐτὸ (1526 - 1536), δείχνει, νομίζουμε, τὴν ἀστάθεια, τὴν ἀβεβαιότητα καὶ, προφανῶς, τὶς δυσκολίες ποῦ ἀντιμετώπισε στὰ πρῶτα χρόνια τῆς παραμονῆς του στὴν Ἰταλία.

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α

1.

Ο ΠΑΥΛΟΣ DRAPIERA ΕΞΟΥΣΙΟΔΟΤΕΙ ΤΟΝ
ΦΡΑΓΚΙΣΚΟ ΠΟΡΤΟ ΓΙΑ ΥΠΟΘΕΣΗ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΑ,
ΟΠΟΥ ΠΡΟΚΕΙΤΑΙ ΝΑ ΤΑΞΙΔΕΥΕΙ Ο ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ

A.S.V., *Notai di Candia*, b. 281 (Zorzi Vasmulo), libro 1523-1526, f. 398^r

Die. XVI. suprascripti [=Novembris 1525]

Comittens committo ego Paulus Drapiera quondam domini Nico-
lai,¹ habitator Burgi Candide, tibi ser Francisco de Portu, filio ser
Theophili, habitatori ibidem, praesenti et acceptanti, ut a modo
5 *in antea per me {meoque} nomineque meo plenam uirtutem et po-*
testatem habeas Uenetiis, quo ad praesens, Deo dante, es iturus,
ad comparandum quorum quocunque Juditio, Officio et Magis-
tratu, ubi magis oppus fuerit, et precipue coram Serenissimo Con-
10 *silio Rogatorum, ad petendum, requirendum et obtinendum id*
quod per arecordium meum tibi mandaueram et pro his agendi,
faciendi et percomplendi omnia et singula opportuna et necessaria
superinde, uti egomet personaliter interessem et facere potuissem
et, si opus fuerit, in anima mea jurandi, promittens cum heredibus
et successoribus meis tenere firmum et ratum quicquid per te fa-
15 *ctum et procuratum fuerit superinde pro pena infrascripta, et pro*
mercede huius laboris tui promitto et me obligo, postquam mihi
praesentaueris uel misseris litteras ducales, dare et soluere tibi du-
catos quindecim,² sicut per suprascriptum arecordium meum pa-
20 *tet; si igitur et caetera, pro pena liurarum. V. auri, contractu firmo*
manente.

Testes: ser Joannes Zafari et ser Marcus Armeni, notarius.³

Σ Χ Ο Λ Ι Α

1. Παῦλος Drapiera τοῦ ποτέ Νικολάου: ἔμπορος στὸ ἐπάγγελμα· στὶς 16 Μαΐου 1506 μαζί με τὸν συνεταῖρο του Γεώργιο Κατέλα τοῦ ποτέ Ἰωάννη ἔρχονται σὲ δικαιοπραξία με τὸν Ἄγγλο(;) ὁμόλογό τους ser Aloysio Jova de Bernardini. Ὑπόσχονται νὰ τοῦ δώσουν γιὰ διάφορες ποιότητες ὑφασμάτων ποὺ ἀγόρασαν ἀπὸ αὐτόν, συνολικῆς ἀξίας 471 ὑπερπύρων καὶ 9 σολδίων, τὸν Μάρτιο ἢ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ ἐπόμενου χρόνου (1507) ἴσης ἀξίας κρασί, τὸ ὁποῖο ὁ τελευταῖος θὰ διοχέτευε στὴ Φλάνδρα· βλ. ASV, *Notai di Candia*, b. 177 (Michele Mellino), βιβλίο E (1503 - 1509), φ. 37^r. Στὶς 6 Νοεμβρίου 1523 παρεμ-

βάλλεται γιὰ λογαριασμὸ τῆς Argentina, συζύγου τοῦ ser Francesco Muso καὶ ἀνεψιάς του ἀπὸ τῆ μητέρα τῆς, στὴ δικαστικὴ ὑπόθεση σὲ βάρος τῆς Fiorenza, συζύγου τοῦ Μάρκου Πλουσιαδηνοῦ, ὅταν αὐτὴ παρουσίασε «*una certa poliza testamentaria scripta de man del dito q. ser Marco*», μὲ σκοπὸ νὰ ἐπικυρώσει τὴν διαθήκη του. Ὁ Drapiera ὡς ἐκτελεστής τῆς διαθήκης καὶ τέως κηδεμόνας τῆς Argentina, κόρης τοῦ ποτὲ Νικολάου Πλουσιαδηνοῦ, συζύγου τῆς ἀδελφῆς του, ἀμφισβήτησε τὴν ἐγκυρότητα τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ: βλ. ASV, *Duca di Candia*, b. 15 bis (Bandi), βιβλίο 6 (1518 - 1526), φ. 109^v. Δὲν γνωρίζουμε ποιὰ ἦταν ἡ τελικὴ ἔκβαση τῆς ὑπόθεσης γιὰ τὴν ὁποίαν ἐξουσιοδότησε τὸν Φραγκίσκο Πόρτο. Συστηματικότερη ὁμως ἔρευνα, στὰ νοταριακὰ κυρίως κατὰστιχα τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 15' αἰῶνα, θὰ φωτίσει καλύτερα τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Παύλου Drapiera.

2. *solvere tibi ducatos quindecim*: δεδομένου ὅτι ἡ ἀμοιβὴ ποὺ περίμενε τὸν Πόρτο μετὰ τὸ αἴσιο τέλος τῆς ἀποστολῆς του δὲν ἦταν καθόλου εὐκαταφρόνητη, θὰ πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ ὑπόθεση ἦταν ἀρκετὰ σοβαρὴ γιὰ τὸν Drapiera. Στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἐκεῖνο ποὺ κάνει ἐντύπωση εἶναι ἡ ἐμπιστοσύνη ποὺ ἔδειξε ὁ Drapiera νὰ χρησιμοποιοῦσε τὸν δεκαπεντάχρονο Πόρτο ὡς ἀντιπρόσωπό του στὴ Βενετία, τὴ στιγμὴ ποὺ σίγουρα, καὶ λόγῳ ἐπαγγέλματος, εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιλέξει ἄλλη λύση. Γιὰ τὴν ἐγκυρότητα, λόγῳ τῆς νεαρῆς ἡλικίας τοῦ Πόρτου, τῆς ἐξουσιοδότησης, βλ. Marco Ferro, *Dizionario del diritto comune e veneto*, τομ. 5, Venetia MDCCLXXIX, σσ. 84 - 90.

3. Joannes Zafari: τὸ πρόσωπο αὐτὸ μᾶς εἶναι ἄγνωστο. Γιὰ τὸν ζωγράφου Νικόλαο Τζαφούρη βλ. Κωνσταντουδάκη, ὁ.π., σ. 300 - 301.

Marco Armeni: γνωστὸς νοτάριος τοῦ Χάνδακα. Ὑπογράφει σὲ πολυάριθμες πράξεις τοῦ Γεωργίου Βασμούλου ὡς μάρτυρας. Ἐνα μέρος τῶν καταστίχων του (1525 - 1543) μᾶς ἔχει σωθεῖ στὸν φάκελο 4 τῆς σειρᾶς *Notai di Candia* τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου Βενετίας.

2.

ΠΡΟΙΚΟΣΥΜΦΩΝΟ ΓΙΑ ΤΟ ΓΑΜΟ ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΠΟΡΤΟΥ
ΜΕ ΤΗ ΜΑΡΙΑ ΔΡΑΜΥΤΗΝΟΥ

A.S.V., *Notai di Candia*, b. 177 (Michele Mellino), libro
E (1503-1509), ff. 150^r-151^r

Die XII Augusti 1508

- Manifestum facimus nos Fundu, relicta ser Joannis Dramitino, ex una parte et Franciscus de Portu, doctor, ex altra, una pars alteri uicissim et e conuerso, cum nostris heredibus et successoribus, quia,*
- 5 *Christi benedicti nomine inuocato ad infrascripta pacta et conuentiones, deuenimus contrahentes et affirmantes matrimonium infrascriptum tali modo, uidelicet: nam ego dicta Fundu sum contenta et promitto facere et operari ita cum effectu, quod Maria, dilecta filia mea, accipiat in suum uirum et sponsum legitimum ser*
- 10 *Theophilum de Portu, filium meum naturalem. Et pro repromissa dictae sponsae et donis dicti sponsi dare eidem sponso promitto hyperpera duo mille et quingenta, id est hyperpera 2500, de quibus*

hyperpera quingenta sint et intellegantur pro donis sponsi pre-
dicti et reliqua hyperpera duo mille sint et remaneant pro repro-
 15 *missa sponsae prefatae, quae quidem hyperpera 2500 dare dicto*
sponso hoc modo promitto, uidelicet tantum auri, argenti, per-
larum et aliorum ornamentorum dictae sponsae quantum sit pro
amontare hyperperorum mille quingentorum; et per satisfactionem
 20 *reliquorum hyperperorum mille facere ei teneat inter stabilia, ui-*
delicet inter domos et hapothecas de jure quondam prefati uiri
mei per me intromissas, ut dico, uigore chartae dijudicatus mei,
sitas partim in Burgo et partim in ciuitate Candidae, || de quibus
dictus sponsus eligere uoluerit illas domos et hapothecas quae sibi
 25 *apparuerit, non intelligendo domos habitationis meae: et de*
ipsis stabilibus, quae eligere uoluerit, idem sponsus uendere pos-
sit et ualeat tantam partem quanta sit pro amontare hyperpero-
rum quingentorum (500), uidelicet 500, prout occasione satisfa-
 30 *ctionis donorum eius, et in hoc casu non teneatur ad aliquam se-*
curationem dotis sponsae prefatae, non obstante aliqua lege uel
consuetudine, quibus ex pacto firmetur inter nos intercedimus ex
nunc prout ex hinc quas res tam mobiles quam immobiles pro summa
prefatorum hyperperorum 2500, teneat tibi extimari facere per
 35 *amicos communes uel per deputatos Domini et tibi consignare*
stabilia hinc ad dies XV proximos uel antea, et mobilia diebus octo
ante disponsationem suam, quae fieri debeat hinc ad menses sex
proximos uel antea, hac lege et conditione hic pro expresso apposita,
quod in hoc numero predictorum hyperperorum 2500 includatur,
 40 *et pro incluso intelligatur, totum et quicquid dictae sponsae spe-*
ctat tam de jure paterno quam de jure quondam dominae Agnetis,
olim uxoris ser Joannis Borsela, amitae suae, quam aliter quomo-
dolibet. De qua re ipsa sponsa hic praesens fuit contenta et mihi
dictae Fundu || renunciauit totum et quicquid sibi spectat de di-
 45 *ctis rationibus, declarando quod, si quid de mobilibus deerit pro*
faciendo summam prefatorum hyperperorum 1500, assuplere ei
teneat in stabilibus modo superius expresso; uersa uice ego prefatus
Franciscus de Portu sum contentus de promissis et promitto facere
dictum ser Theophilum, hic praesentem et contentum, quod ac-
 50 *cipiat prefatam filiam tuam in eius uxorem et eam transducere*
cum repromissa, donis, modis et clausulis predictis; si quis igitur
nostrum et cetera pro pena ducatorum 100 et cetera.
Testes: prouidus uir ser Nicolaus Gradenigo, Cancellarius Camerae,
ser Georgius Basegio.

ΚΡΙΤΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΤΟΝ
«ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΑ» ΑΠΟ ΤΟ ΑΝΕΚΔΟΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ
ΤΟΥ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ ΠΟΡΤΟΥ ΣΤΟΝ ΑΙΣΧΥΛΟ

Σε πρόσφατο μελέτημά μου¹ προανήγγειλα τήν (ἐπικείμενη) ἔκδοση σπουδαίου ὑπομνήματος σὲ ὅλες τὶς τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου, ποῦ εἶχε ἐκπονήσει ὁ μέγας Ρεθύμιος φιλόλογος Φραγκίσκος Πόρτος (1511 - 1581)² καὶ σήμερα σώζεται στὸν κώδικα Β.Ρ.Λ. 180 τῆς πανεπιστημιακῆς βιβλιοθήκης τοῦ Λέιντεν.³ Στὸ ὑπόμνημα αὐτὸ περιλαμβάνονται καὶ πάμπολλες διορθώσεις⁴ στὸ κείμενο τοῦ Αἰσχύλου, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ περισσότερες εἶναι ἄγνωστες.⁵

1. Βλ. Ἑρακλῆ Ἑμμ. Καλλέργη, Φραγκίσκου Πόρτου, Ἑπόμνημα στὸν Αἰσχύλο, Ἀριάδη 2 (1984), σ. 70, 87.

2. Συγκεντρωμένη τῆ βιβλιογραφία γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του βλ. στὴ μελέτη τῶν Μ. Ἰ. Μανούσακα - Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ἡ φιλομεταρρυθμιστικὴ δραστηριότητα τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου στὴ Μόδενα καὶ στὴ Φερράρα καὶ ἡ δίκη του ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Ἐξέταση τῆς Βενετίας (1536 - 1559), Ἐθναυρίσματα 18 (1981), σ. 8, σημ. 6.

3. Βλ. περιγραφή του ἀπὸ τοὺς R. Lachmann καὶ F. E. Granz στὸν *Catalogus translationum et commentariorum: Mediaeval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*, τόμ. 2, Washington 1971, σ. 10. Βλ. ἐπίσης J. A. Gruys, *The Early Printed Editions (1518 - 1664) of Aeschylus*, Nieukoop B. de Graaf 1981, σ. 340, σημ. III, 3. Συμπληρωματικὰ στὴν περιγραφή τῶν Lachmann καὶ Granz καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησιν τοῦ κώδικα βλ. στοῦ Καλλέργη, ὁ. π., σσ. 70 - 75.

4. Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Πόρτου, ποῦ περιλαμβάνει τὶς παραδόσεις του γιὰ τὸν Αἰσχύλο στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Γενέβης (βλ. Καλλέργη, ὁ. π., σσ. 72 - 73), εἶναι κυρίως ἐρμηνευτικὸ, ἀλλὰ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν ἢ κριτικὴ τῶν κειμένων καὶ ἡ ἐρμηνεία τους, ἰδίως στὸ ἔργο τῶν Πανεπιστημίων, δὲν χωρίστηκαν ποτέ. Καὶ ἐφόσον ἡ κριτικὴ τῶν κειμένων βοήθησε τοὺς σπουδαστὲς νὰ προσεγγίσουν τὰ ἀρχαῖα κείμενα στὴν πρώτη, αὐθεντικὴ μορφή τους, ὑπηρετοῦσε —σὲ τελευταία ἀνάλυσιν— τὸ οὐμανιστικὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα, ποῦ εἶχε ὡς κύριον στόχον τὴν ἐπιστροφήν στὶς «καθαρές» πηγές τῆς σκέψης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Βλ. σχετικά *Der Kommentar in der Renaissance*. Herausgegeben von August Buck und Otto Herding. Kommission für Humanismusforschung, Mitteilung 1, σ. 16 καὶ passim.

5. Οἱ γνωστὲς στοὺς σημερινούς ἐκδότες τοῦ Αἰσχύλου διορθώσεις τοῦ Πόρτου δὲν ἔχουν ἀντιληθεῖ ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ Λέιντεν, ἀλλὰ ἀπὸ marginalia σὲ ἀντίτυπα τῆς ἐκδόσεως τοῦ Victorius. Τὰ ἀντίτυπα αὐτά, στὰ ὁποῖα ἔχουν καταχωριστεῖ καὶ διορ-

Ἐπειδὴ στὴν εἰσαγωγή τῆς ἔκδοσης δὲν συζητοῦνται οἱ γραφῆς ποὺ προτείνει ὁ Πόρτος¹ ἢ υἱοθετεῖ ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Victorius²—μὲ βάση τὴν ὁποία προχωρεῖ στὸν ὑπομνηματισμὸ του³—ἐκρίνα σκόπιμο⁴ νὰ ἀσχοληθῶ μὲ μερικές ἀπὸ αὐτὲς σὲ μιὰ σειρὰ αὐτοτελῶν μελετημάτων. Στὸ παρὸν μελέτημα ὁ λόγος θὰ στραφεῖ γύρω ἀπὸ κριτικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα τοῦ Ἀγαμέμνονα, ποὺ θίγει στὸ ὑπόμνημά του ὁ Ρεθύμιος φιλόλογος.

Τὸ πρῶτο σημεῖο ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει εἶναι τὸ ἐπίθετο ἀξιφύλλους τοῦ στ. 697. Παραθέτω ὅλη τὴ σχετικὴ στιχουργικὴ ἐνότητα (στ. 694 - 98) ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Page (Ἰξφόρδης): *πολύανδροί τε φεράσπιδες κυναγοί/ κατ' ἴχνος πλατᾶν ἄφαντον/ κ ἔ λ σ α ν τ ἄ ς⁵ Σιμόεντος ἀ/κτὰς ἐπ' ἀξιφύλλους/ δι' Ἔρω⁶ αἵματόεσσαν*. Τὸ ἀξιφύλλους ἀποτελεῖ διόρθωση—ἀπὸ τὸν Τρικλίνιο—τῆς γραφῆς ἀξιφύλλους τῶν κωδίκων. Ἡ διόρθωση αὕτη, μολονότι δὲν ἔγινε ὁμόφωνα ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς νεότερους φιλόλογους, υἱοθετήθηκε στίς γνωστότερες τουλάχιστο ἀπὸ τὶς σημερινὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἀγαμέμνονα.⁷ Ὁ τύπος ἀξιφύλλους ἀνήκει βέβαια στὰ ἀῆπαξ λε-

θώσεις τοῦ Auratus, βρίσκονται σήμερα στὸ Μουσεῖο Victoria and Albert τοῦ Λονδίνου, στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, στὸ Λέιντεν καὶ στὴ Βοδληϊανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἰξφόρδης (Monique Mund-Dopchie, *Histoire du texte d'Eschyle à la Renaissance: Mise au point préliminaire, L'Antiquité Classique*, τόμ. XLVI, 1977, σ. 176). Ἄν κρίνω ἀπὸ τὰ marginalia στὸ ἀντίτυπο τῆς Βοδληϊανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἰξφόρδης (βλ. σχετικὰ Gruys, *δ. π.*, σ. 192, καὶ Καλλέργη, *δ. π.*, σ. 81, σημ. 3), οἱ διορθώσεις τοῦ Πόρτου ποὺ ἔχουν καταχωριστεῖ στὰ ἀντίτυπα αὐτὰ πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύουν ἓνα μικρὸ μόνο τμήμα τῶν διορθώσεων ποὺ περιέχονται στὸν κώδικα τοῦ Λέιντεν.

1. Κάτι τέτοιο δὲν συνηθίζεται βέβαια σὲ ἐκδόσεις τοῦ εἴδους αὐτοῦ, ἀλλὰ στὴν περίπτωσή μας θὰ ἦταν καὶ τελείως ἀδύνατο, ἂν ληφθοῦν ὑπόψη ἡ μεγάλη ἔκταση τοῦ ὑπομνήματος (πάνω ἀπὸ 700 πυκνογραμμμένες σελίδες) καὶ ἡ πολυπλοκότητα ποὺ παρουσιάζουν τὰ ζητήματα αὐτά. Κατ' ἀνάγκη λοιπὸν στὴν εἰσαγωγή τῆς ἔκδοσης συζητοῦνται γενικότερα θέματα, ὅπως ἡ μέθοδος καὶ οἱ πηγές τοῦ σχολιασμοῦ, ἡ σχέση τοῦ ὑπομνήματος μὲ τὰ ἀρχαῖα σχόλια, ἡ ἐπίδραση τῆς *Ρητορικῆς* τοῦ Ἐρμογένη κ.ἄ.

2. Περιγραφή τῆς ἔκδοσης αὐτῆς (τοῦ ἔτους 1557) βλ. στοῦ Gruys, *δ. π.*, σσ. 77 - 78.

3. Βλ. σχετικὰ Καλλέργη, *δ. π.*, σ. 72 καὶ 73, σημ. 2.

4. Δεδομένου μάλιστα ὅτι ὁ Πόρτος σπάνια αἰτιολογεῖ νοηματικὰ ἢ παλαιογραφικὰ τὶς διορθώσεις του. Συνήθως τὶς παραθέτει σιωπηρὰ ἢ μαζὶ μὲ τὴ σημείωση: *sic pruto legendum, sic scribendum* κ.τ.ἄ. Εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ ὅτι στὰ μαθήματά του θὰ συζητοῦσε διεξοδικὰ τὰ προβλήματα τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ κειμένου, ἐπειδὴ, ὅπως ἤδη τονίσαμε (βλ. σ. 295, σημ. 4), ἡ κριτικὴ τῶν κειμένων κατεῖχε σπουδαία θέση στὸ οὐμανιστικὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα.

5. Σύμφωνα μὲ τὴ διόρθωση τοῦ Auratus. Ἄλλοι ἐκδότες προτιμοῦν τὸ *κελσάντων* τῶν κωδίκων (ποὺ εἶναι καὶ γραφὴ τῆς ἔκδοσης τοῦ Victorius).

6. Ὁ Page καὶ ἄλλοι ἐκδότες γράφουν τὸ οὐσιαστικὸ μὲ κεφαλαῖο, ἐπειδὴ πιστεύουν ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴ θεὰ Ἐριδα. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. σ. 299, σημ. 4.

7. Ἐνωῶ κυρίως τὶς ἐκδόσεις Λιψίας, Budé καὶ Ἰξφόρδης. Ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες ἐκδόσεις, ὅπως τοῦ Wecklein, τοῦ Klausen καὶ τοῦ Paley, ἔχει γίνεи δεκτὴ ἡ διόρθωση τοῦ Τρικλίνιου.

γόμενα», γραμματικά ὅμως εἶναι ἀπόλυτα κανονικός, ὅπως δείχνει καὶ μιὰ σειρὰ ἄλλων ἐπιθέτων — πού ἀσφαλῶς ὁ Τρικλίνιος θὰ εἶχε ὑπόψη του — μὲ πρῶτο συνθετικὸ ἐπίσης τὸ ἀέξω.¹ Ἀλλὰ παρὰ τὴν ἐτυμολογικὴ καὶ νοηματικὴ διαφάνεια τοῦ ἐπιθέτου, πού ὀπωσδήποτε δὲν διακρίνει τὸ ἀξιφύλλους τῶν κωδίκων², ἢ φράση *Σιμόεντος ἀκτὰς ἐπ' ἀξιφύλλους* καὶ ἡ σχέση της μὲ τὴν ἐπόμενη δι' ἔριν αἱματόεσσαν ἔχουν δημιουργήσει δυσεπίλυτα ἐρμηνευτικὰ προβλήματα, ὥστε δὲν εἶναι, πιστεύω, ἄσκοπη ἡ συζήτηση πού ἀκολουθεῖ.

Ὁ Πόρτος, μὲ τὸ ὄξυ φιλολογικὸ του αἰσθητήριον, διέγνωσε τὸ ἐσφαλμένο τῆς γραφῆς τῶν κωδίκων — πού ἦταν καὶ γραφὴ τῆς ἔκδοσης Victori-
us — ἀλλὰ δὲν ἀρκέστηκε στὴ διόρθωση τοῦ Τρικλινίου, πού πιθανότατα τὴ γνῶριζε.³ ἔστρεψε τὴν προσοχή του καὶ στὸ β' συνθετικὸ τοῦ ἐπιθέτου διορθώνοντας τελικὰ σὲ ἀξιφύλους. Τὸ σχετικὸ μὲ τὴ διόρθωσή του σχόλιο εἶναι τὸ ἐξῆς (φ. 137^r): ἴσως ἀξιφύλους: *quae tribus auxerunt, id est quae varias gentes et nationes accersiverunt*. Στὴ συνέχεια γράφει: δι' ἔριν αἱματόεσσαν: *belli causa*. Νομίζω ὅτι ἡ διόρθωση αὐτὴ, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ δι' ἔριν αἱματόεσσαν (= λόγῳ τοῦ πολέμου), ἀποδίδει τὸ βαθύτερο νόημα τῶν στ. 697 - 98.

Ἄς ἐξετάσουμε ὅμως τὸ ζήτημα λεπτομερέστερα. Θεωρῶ καίρια τὴν ἐπισημάνση τοῦ H. Keck: "Die Wortfolge verlangt durchaus, dass wir ἔριν αἱματόεσσαν mit ἀξιφύλλους verbinden".⁴ Παρὰ τὶς διαφορετικὰς ἀπόψεις πού ἔχουν ὡς τώρα ὑποστηριχθεῖ,⁵ εἶναι πράγματι πολὺ δύσκολο

1. Σύμφωνα μὲ τὸ λεξικὸ Liddell - Scott, τὰ ἐπίθετα αὐτὰ εἶναι τὰ ἐξῆς: ἀεξίβιος, ἀεξίγνιος, ἀεξίκακος, ἀεξίκερος, ἀεξίκοος, ἀεξίτοκος, ἀεξίτροφος καὶ ἀεξίφντος.

2. Δὲν ἀποκλείω ὅτι τὸ ἀξιφύλλους μπορεῖ νὰ ἔχει ὡς πρῶτο συνθετικὸ του τὸ ἄγνυμι, ὅπως ὑποστηρίζει στὰ σχόλιά του ὁ A. W. Verrall (*Αἰσχύλου Ἀγαμέμνονα. The "Agamemnon" of Aeschylus*, Λονδίνο 1904, σ. 90), πού διατηρεῖ τὴ γραφὴ τῶν κωδίκων. Πάντως, τὸ πρῶτο ρῆμα πού ἔρχεται στὸ νοῦ μας εἶναι ἀσφαλῶς τὸ ἄγω. Θεωρῶ πολὺ πιθανὸ ὅτι καὶ ὁ Τρικλίνιος ὑπέθεσε ὅτι πρῶτο συνθετικὸ τοῦ ἐπιθέτου εἶναι αὐτὸ τὸ ρῆμα. Ἐπειδὴ λοιπὸν τὸ ἀξιφύλλους (< ἄγω + φύλλον) δὲν ὀδηγεῖ σὲ κάποιο λογικὸ νόημα, διόρθωσε σὲ ἀξιφύλλους.

3. Γιὰ τὸ ὅτι ὁ Πόρτος εἶχε ὑπόψη του τὰ σχόλια τοῦ Τρικλινίου στὸν Αἰσχύλο βλ. στοῦ Καλλέργη, ὁ. π., σσ. 77 - 78.

4. H. Keck, Erklärung des zweiten Stasimon in Aeschylus Agamemnon (V. 659 - 748), *Zwanzigste Versammlung deutscher Philologen, Schulmänner und Orientalisten*, Φραγκφούρτη 1861, σ. 99.

5. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς σημερινούς σχολιαστὲς τοῦ Ἀγαμέμνονα ἀποσυνδέουν νοηματικὰ τὸ ἀξιφύλλους ἀπὸ τὸ ἐπόμενο δι' ἔριν αἱματόεσσαν. Θεωροῦν δηλαδὴ τὸ *Σιμόεντος ἀκτὰς ἐπ' ἀξιφύλλους* ἀπλῶς ὡς παρένθετη ποιητικὴ εἰκόνα. Ἔτσι, ἄλλοι ἀπὸ αὐτοὺς συνδέουν τὸ δι' ἔριν αἱματόεσσαν μὲ τὸ ἐννοούμενο στὸ στ. 694 ρῆμα ἔπλευσαν (ὅπως ὁ Schütz) ἢ ἔβαν (ὅπως ὁ Karsten), ἄλλοι μὲ τὸ κέλσαν (ὅπως οἱ Denniston

νὰ ἀγνοήσουμε τὴν (περίοπτη) θέση τοῦ ἐπίμαχου ἐπιθέτου στὸ τέλος τοῦ 697 στίχου. Ἔχω τὴν αἴσθησιν ὅτι ἡ θέση αὐτή, ἄσχετα ἀπὸ τὸν ἐνδεχόμενο λειτουργικὸ τῆς ρόλου στὸ μέτρο,¹ συνδέει συντακτικῶς πολὺ στενὰ τὸ ἐπίθετο μὲ τὸν ἀμέσως ἐπόμενον ἐμπρόθετο προσδιορισμὸ, πού εἶναι συνεπῶς προσδιορισμὸς τῆς αἰτίας.²

Ἄν κορυφαῖοι σχολιαστὲς τοῦ Αἰσχύλου — ὅπως ὁ Fraenkel, ὁ Mazon καὶ ἄλλοι — ἀποφεύγουν ἐπιμελῶς τὴ σύνδεσιν αὐτὴ εἶναι γιὰ τὸ ἀξιφύλλους, γραφὴ τὴν ὁποία θεωροῦν ἀναντικατάστατη, ὁδηγεῖ ἀναγκαῖα σὲ μετάφρασιν τοῦ Σιμόεντος ἀκτὰς ἐπ' ἀξιφύλλους δι' ἔριν αἱματόεσσαν, πού δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ εὐκόλα δεκτὴ: «στὶς ἀκτὲς τοῦ Σιμόεντα τὶς πολυφύλλες ἀπὸ τὴν αἱματηρὴ ἔριδα». Τὸ νόημα: Τὸ αἷμα, πού χύθηκε στὶς μάχες, πῶς τὶς ἀκτὲς τοῦ Σιμόεντα, τὶς ἔκαμε δηλαδὴ γόνιμες, καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἀπέκτησαν πλούσια βλάστηση. Ἔτσι τουλάχιστο ἐρμηνεύει τοὺς στ. 697 - 98 ὁ Γερμανὸς Wecklein,³ πού παραθέτει μάλιστα καὶ σχετικὸ χωρίο ἀπὸ τὸν Ὁράτιο: *quis non Latino sanguine pinguior campus*.⁴

Στὴν ἐρμηνεία αὐτὴ τοῦ Wecklein θὰ εἶχαμε καταρχὴν νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ νοηματικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ ἀξιφύλλους καὶ στὸν ἐμπρόθετο προσδιορισμὸ εἶναι ὅπως δὴποτε ἔ μ μ ε σ η. Τὸ αἱματόεσσαν δηλαδὴ εἶναι αὐτὸ πού μᾶς κάνει νὰ σκεφτοῦμε ὅτι χύθηκε αἷμα, μὲ τὸ ὁποῖο ποτίστηκαν οἱ ἀκτὲς τοῦ Σιμόεντα. Ὁ στίχος λοιπὸν τοῦ Ὁρατίου, πού συσχετίζει ἔ μ ε -

καὶ Page) καὶ ἄλλοι μὲ τὸ *κελσάντων* (ὅπως ὁ Fraenkel). Σύνοψη τῶν σχετικῶν συζητήσεων βλ. στὴ μνημειώδη ἔκδοσιν τοῦ Ed. Fraenkel, *Aeschylus: Agamemnon*, τόμ. 2, Ὁξφόρδη 1950, σσ. 333 - 334. Ἐπίσης βλ. ὅσα πολὺ περιεκτικὰ γράφει ὁ Pierre Judet de la Combe στὴν ἔκδοσιν τοῦ Κέντρου Φιλολογικῆς Ἑρευνας τοῦ Πανεπιστημίου III τῆς Lille, *L'Agamemnon d'Eschyle. Le texte et ses interprétations*, τόμ. 8 (= *Agamemnon 2*), 1982, σσ. 41 - 43.

1. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. Ulrich von Wilamowitz - Möllendorff, *Aeschylus: Interpretationen*, Βερολίνο 1914, σ. 196.

2. Πβ. H. Keck, *δ. π.* Ὅσοι συνδέουν τὸ δι' ἔριν αἱματόεσσαν μὲ τὸ στ. 694 (βλ. σ. 297, σημ. 5) τὸ ἐρμηνεύουν ὡς προσδιορισμὸ τοῦ σκοποῦ, ὅπως π.χ. ὁ Schneidewin (πβ. P. J. de la Combe, *δ. π.*, σ. 41). Τὴ σύνδεσιν αὐτὴ καὶ τὴ συνακόλουθη ἐρμηνεία ἀπορρίπτουν τόσο οἱ Denniston καὶ Page (*Aeschylus: Agamemnon*, Ὁξφόρδη 1957, σ. 132), ὅσο καὶ ὁ Fraenkel (*δ. π.*, σ. 333).

3. Βλ. τὴν ἔκδοσιν R. Wecklein - E. Ζωμαρίδου, *Αἰσχύλου δράματα σωζόμενα καὶ ἀπολωλότων ἀποσπάσματα*, τόμ. 3, ἐν Λειψία 1910, σ. 113, ὅπου σημειώνεται: «ἀξιφύλλους (πολυφύλλους γενησομένης, κατηγορούμενον) δι' ἔριν αἱματόεσσαν: ἐκ τοῦ αἵματι πιανθέντος ἐδάφους θὰ προέλθῃ ἄφθονος βλάστησις». Καὶ ὁ Γρηγόριος Βερναρδάκης, προφανῶς ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Wecklein, ἐρμηνεύει μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα γράφοντας (*Λεξικὸν ἐρμηνευτικὸν κλπ.*, τεύχ. 1 [ἔκδ. τῆς «Βιβλιοθήκης τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολόγου»), σ. 40): «ἀξιφυλλοὶ ἀκταί: ... ὧν τὰ φύλλα ἠῤῥέθησαν διὰ τὴν αἱματηρὰν ἔριδα (δηλαδὴ τὰ δέντρα ποτισθέντα ὑπὸ τοῦ αἵματος ἀνεπτύχθησαν καὶ ἐγέναν πολυφύλλα)».

4. *Carm.* II 1, 29.

σα τὴν εὐφορία τῶν κάμπων μὲ τὸ αἶμα τῶν Λατίνων, δὲν παρουσιάζει πλήρη νοηματικὴ ἀντιστοιχία μὲ τὸ χωρίο τοῦ Αἰσχύλου. Πιστεύω ἐξάλλου πὼς δὲν ἀποτελεῖ ἀπλή σύμπτωση ἢ ἀνυπαρξία ἄλλου χωρίου — πέρα ἀπὸ τὸ συζητούμενο — στὴν ἀρχαιοελληνικὴ λογοτεχνία, στὸ ὁποῖο νὰ συνδέεται ἡ γονιμότητα τοῦ ἐδάφους μὲ τὸ αἶμα ποῦ χύνεται στοὺς πολεμικοὺς ἀγῶνες,¹ πράγμα ποῦ δείχνει ὅτι ἡ νοηματικὴ αὐτὴ σύνδεση, μολονότι ποιητικὴ γιὰ τὰ δικά μας αἰσθητικὰ κριτήρια, πιθανότατα δὲν ὑπῆρξε οἰκεία στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη.²

Ὡστόσο, ὁ Γερμανὸς φιλόλογος διέκρινε κάτι πολὺ σημαντικό, ὅτι δηλαδή τὸ δι' ἔρωι αἱματόεσσαν πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἀμέσως προηγούμενες λέξεις καὶ ὄχι μὲ τὸ ἐννοούμενο στὸ στ. 694 ῥῆμα ἔπλευσαν, ὅπως ὑποστηρίζουν ἄλλοι σχολιαστὲς.³ Αὐτὸ τὸ ἀναγνωρίζει καὶ ὁ Fraenkel, παρὰ τὸ ὅτι ὁ ἴδιος προτιμᾷ νὰ συνδέσει τὸν ἐμπρόθετο προσδιορισμὸ μὲ τὸ κελσάντων καὶ νὰ δώσει ἔτσι ἐρμηνεῖα τελείως διαφορετικὴ.⁴

Ἐχω τὴ γνώμη ὅτι τὰ πράγματα ἀπλουστεύονται ἐξαιρετικὰ, ἐὰν υἱοθετήσουμε τὴν ὁμολογουμένως εὐφυστάτη διόρθωση τοῦ Πόρτου καὶ συμφωνήσουμε μαζί του ὅτι «ἔρις αἱματόεσσα» δὲν εἶναι ἡ θεὰ Ἔρις — ἀποψη ποῦ ὑποστηρίζει κυρίως ὁ Fraenkel⁵ — ἀλλὰ περίφραση τῆς λέξης «πόλεμος».

1. Ἄν ὑπῆρχε ἄλλο σχετικὸ χωρίο, θὰ τὸ εἶχε ἐκμεταλλεῦται ὁ ἱκανότατος Wecklein, γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἐρμηνεῖα του. Τὸ μοναδικὸ χωρίο ποῦ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ χρησιμεύσει στὸν Γερμανὸ φιλόλογο εἶναι ὁ στ. 587 (κατὰ τὴν ἐκδοση τοῦ Page) τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας, δηλαδή τὰ λόγια ποῦ ἀποδίδονται ἀπὸ τὸν ἄγγελο στὸν Ἀμφιάραο : ἔγωγε μὲν δὴ τήνδε πλανῶ χθόνα. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ πλανῶ ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Wecklein (δ. π., τόμ. 1, σσ. 416 - 417) μεταφορικὰ : «πλουσίαν καὶ ὀλβίαν καὶ λοιποῖς θησαυροῖς ὑπερήφανον καὶ χλιδῶσαν ποιήσω».

2. Ἴσως γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὁ Fraenkel (δ. π., σ. 333) χαρακτηρίζει «grotesque» τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ Wecklein, τὴν ὁποία ἐξάλλου ἀποκρούει καὶ ὁ Klausen (πβ. P. J. de la Combe, δ. π., σ. 41, σημ. 1).

3. Βλ. σ. 297, σημ. 5.

4. Ὁ Fraenkel θεωρεῖ τὸ κελσάντων — γραφὴ τῶν κωδίκων, ποῦ υἱοθετεῖ στὴν ἐκδόσή του — γενικὴ κτητικὴ στὸ πλατῶν ἢ ἴχνος καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἐξαρτᾶ τὸ δι' ἔρωι αἱματόεσσαν (δ. π., σ. 332). Ἐπίσης πιστεύει ὅτι τὸ οὐσιαστικὸ ἔρις δηλώνει ἐδῶ τὴ γνώστη θεὰ τῆς φιλονικίας. Ἡ Ἔρις, ποῦ στέκεται πίσω ἀπὸ τὴν ἀρπαγὴ τῆς Ἑλένης καὶ ὀδηγεῖ στὸν πόλεμο τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Τρῶες, διευκολύνει ἐπίσης τὴν ἀποβίβαση τοῦ Πάρη καὶ τῆς Ἑλένης στὴν Τρωάδα (δ. π., σ. 334). Συνεπῆς στὴν ἐρμηνεῖα του αὐτὴ ὁ Fraenkel, μεταφράζει τοὺς στ. 696 - 698 (κελσάντων . . . δι' ἔρωι αἱματόεσσαν) ὡς ἐξέης : «ἐκείνων (δηλαδή τοῦ Πάρη καὶ τῆς Ἑλένης) ποῦ εἶχαν ἀποβιβαστεῖ . . . μὲ τὴ θέληση τῆς αἱματηρῆς Ἐριδας» («of those who had landed . . . by the will of bloody Strife»).

5. Βλ. τὴν προηγούμενη σημείωση. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀπορρίπτει ὁ P. J. de la Combe (δ. π., σ. 42).

Ἄς δοῦμε τὴν ἐρμηνεία πού προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ τῆς γραφῆς ἀξιφύλους. Ὁ χορὸς στὸ δεύτερο στάσιμον τοῦ Ἀγαμέμνονα (στ. 681 - 809), ἀναπολώντας τὸ ὅλο δράμα τοῦ τραϊκοῦ πολέμου, κάνει στὴν ἀρχὴ λόγο γιὰ τὴν Ἑλένη, πού ὑπῆρξε ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ. Στὴν πρώτη λοιπὸν στροφῇ (στ. 681 - 98) λέει πῶς, ὅταν ἡ Ἑλένη ἐγκατέλειψε τὸ συζυγικὸ κοιτῶνα ἀκολουθώντας τὸν Πάρη, ἑλληνικὰ πλοῖα ἐπλευσαν πρὸς τὴν Τροία καταδιώκοντας τὸ (ἄφαντο) πλοῖο τῶν δύο ἐραστῶν. Ὁ χορὸς, πού στὸ στ. 694 εἶχε μιλήσει γιὰ τὸ πλῆθος τῶν πολεμιστῶν πού ἐπέβαιναν στὰ ἑλληνικὰ πλοῖα (πολύανδροι = πολλοὶ ὄντες¹), θέλησε ἐπίσης νὰ τονίσει στὴ συνέχεια ὅτι οἱ πολεμιστὲς αὐτοὶ ἀνῆκαν σὲ διάφορα ἑλληνικὰ φύλα (varias gentes et nationes, ὅπως γράφει ὁ Πόρτος). Ἡ ἐμπλοκὴ στὸν πόλεμον τῶν φύλων, γιὰ χάρη μιᾶς γυναίκας, εἶναι πού θλίβει βαθιὰ τὸ χορὸ, καὶ αὐτὸ, νομίζω, προσπάθησε νὰ ἐξάρει ὁ Αἰσχύλος, γιὰτὶ ἀποκαλύπτει τὸ πραγματικὸ μέγεθος τοῦ δράματος. Χαρακτήρισε λοιπὸν τὶς ἀκτὲς τοῦ Σιμόεντα ἀξιφύλους, χαρακτηρισμὸς πού, μαζὶ μὲ τὸ δι' ἔριν αἱματόεσσαν, δίνει ἀσφαλῶς ἓνα νόημα πολὺ λογικότερο ἀπ' ὅ,τι τὸ ἀξιφύλλους: ἀκτὲς πού λόγῳ τοῦ πολέμου δέχθηκαν πολλὰ ἑλληνικὰ φύλα.²

Τὸ ὅτι ἡ διόρθωση τοῦ Τρικλινίου δὲν ἰκανοποιεῖ ἀπόλυτα ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὶς διορθώσεις πού ἔχουν προταθεῖ,³ ἀπὸ τὶς ὁποῖες πλησιέστερες στὴ γραφῇ τοῦ Πόρτου εἶναι τοῦ H. L. Ahrens⁴ καὶ τοῦ E. S. Hoernle:⁵ «ὠλεσιφύλους» καὶ «ἀκτάς· αἶξε δὲ φύλα» ἀντίστοιχα. Πρόκειται γιὰ διορθώσεις πού, μολονότι εἶναι παλαιογραφικὰ ἀστήρικτες, ἐπισημαίνουν αὐτὸ πού ἤδη εἶχε ἐπισημάνει ὁ Πόρτος, ὅτι δηλαδὴ β' συνθετικὸ τοῦ ἐπίμαχου ἐπιθέτου εἶναι τὸ «φῦλον» καὶ ὄχι τὸ «φύλλον».

Ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ, γιὰ τὸ θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ, θεωρῶ τὴν παρατήρηση τοῦ Ahrens,⁶ ὅτι τὸ ἀξιφύλλους εἶναι ἀπίθανον νὰ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο, ἐπειδὴ στὸν Ὀμηρὸν, τὴν κύρια πηγὴ τῶν τραγικῶν ποιητῶν γιὰ θέματα πού ἔχουν σχέση μὲ τὸν τραϊκὸν πόλεμον, δὲν ὑπάρχει κανεὶς ὑπαινιγμὸς ὅτι οἱ ἀκτὲς τοῦ Σιμόεντα ἦταν δασωμένες. Γιὰ τὸ

1. Ed. Williger, *Sprachliche Untersuchungen zu den Komposita der griechischen Dichter der 5. Jahrhunderts*, Göttingen 1928, σ. 17.

2. Γίνεται φανερό ὅτι ἡ ἐρμηνεία πού δίνουμε στὸ ἀξιφύλους ὑπερβαίνει τὴ στενὴ γραμματικὴ του σημασία.

3. Βλ. σχετικὰ R. D. Dawe, *Repertory of Conjectures on Aeschylus*, Λέιντεν 1965, σ. 97, ὅπου οἱ κυριότερες ἀπὸ τὶς διορθώσεις στὸ ἀξιφύλλους.

4. Studien zum Agamemnon des Aeschylus, *Philologus*, suppl. 1, 1860, σ. 547.

5. Πβ. Dawe, ὁ. π.

6. Ὁ. π., σσ. 546 - 547.

λόγο αὐτὸν ὁ Ahrens χαρακτηρίζει τὸ ἀξιφύλλους τελείως περιττὸ κοσμητικὸ ἐπίθετο («ein sehr müssiges ἐπίθετον ornans»).

Αὐτό, ὑποθέτω, θὰ εἶχε στὸ μυαλό του καὶ ὁ Πόρτος, ὅταν πρότεινε τὴ διόρθωσή του, ποὺ ἀναμφίβολα ἐξομαλύνει τὸ νόημα, ἀφήνοντας ἀλώβητο τὸ μέτρο (ἀξιφύλλους = ἀξιφύλους), καὶ εἶναι παλαιογραφικὰ λογικότατη.

Εἶναι γεγονός ὅτι ὁ Πόρτος, παρὰ τὸ ὅτι ἔχει προτείνει πολλές καὶ ἀξιόλογες διορθώσεις στὸ αἰσχύλειο κείμενο τοῦ Victorius, δὲν εἶναι γενικὰ τολμηρός, ὅπως οἱ νεότεροι φιλόλογοι, στίς διορθώσεις καὶ ἀθετήσεις τῶν γραφῶν τῆς χειρόγραφης παράδοσης. Ἐξάλλου, ἄς μὴ λησμονοῦμε ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία ἔζησε (16ος αἰ.), παρὰ τὴν παρουσία μεγάλων φιλολογικῶν ἀναστημάτων,¹ ἡ φιλολογικὴ ἐπιστῆμη ἔκανε τὰ πρῶτα τῆς βήματα.² Διατηρεῖ λοιπὸν ὁ Πόρτος πολλές γραφές ποὺ ἡ νεότερη κριτικὴ ἔχει ἀντικαταστήσει μὲ ἄλλες. Αὐτὸ ὀφείλεται καὶ στὸ ὅτι ἔχει βαθιὰ συνείδηση τῆς ἰδιαιτερότητας καὶ τῶν προβλημάτων ποὺ παρουσιάζουν οἱ τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου, συνείδηση ποὺ τὸν κάνει νὰ εἶναι πολὺ προσεκτικὸς καὶ ἐλάχιστα δογματικὸς στίς ἀπόψεις του.³

Διαπιστώνουμε πάντως ὅτι, ἂν ὄχι πάντοτε, συχνὰ κατορθώνει νὰ ἑρμηνεύει πολὺ πειστικὰ γραφές ποὺ ἔχουν ἀπορρίψει οἱ σύγχρονοι φιλόλογοι. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, μὲ τὸ ὁποῖο θὰ ἀσχοληθῶ παρακάτω, ἀποτελεῖ ἡ ἑρμηνεία ποὺ δίνει στίς λέξεις ὄυσᾶς καὶ ὄρῶμενον τοῦ στ. 1408 τοῦ Ἀγαμέμνονα, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ πρώτη ἔχει ἀντικατασταθεῖ στίς νεότερες ἐκδόσεις ἀπὸ τὸ ὄντᾶς⁴ καὶ ἡ δεύτερη ἀπὸ τὸ ὄρῶμενον ἢ ὄρμενον.⁵ Παραθέτω ὅλη τὴ σχετικὴ στιχουργικὴ ἐνότητα (στ. 1407 - 8) ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ Page: *Τί κακόν, ὦ γύναι, / χθονοτρφεὲς ἔδανόν ἢ ποτόν / πασαμένα ὄντᾶς ἐξ ἄλῶς ὄρῶμενον / τόδ' ἐπέθου θύος...*

Οἱ παραπάνω στίχοι ἀποτελοῦν τμῆμα τῶν λόγων τοῦ χοροῦ (στ. 1407 - 11), ποὺ ἀπευθύνεται στὴν Κλυταιμνήστρα καὶ τὴ ρωτᾷ ποιὸ κακὸ βοτάνι τῆς γῆς ἢ ποτὸ ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὴ θάλασσα γεύτηκε, ὥστε νὰ παραφρονήσει καὶ νὰ διαπράξει τὸν ἀποτρόπαιο φόνο τοῦ Ἀγαμέμνονα, ποὺ θὰ ἔχει ὀλέθριες συνέπειες γι' αὐτήν.

1. Ὅπως ἦταν π.χ. ὁ Auratus, ὁ Robortello, ὁ H. Stephanus, ὁ Canter, ὁ Casaubon κ.ἄ.

2. Πβ. Κ. Γιαννακόπουλος, «Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν, μετάφρ. Χ. Πατρινέλη, Ἀθήναι 1965, σ. 139.

3. Γιὰ τὸ φιλολογικὸ ἦθος τοῦ Πόρτου βλ. στοῦ Καλλέργη, ὁ.π., σσ. 86 - 87.

4. Ἡ διόρθωση εἶναι τοῦ Stanley.

5. Τὸ πρῶτο ἀποτελεῖ διόρθωση τοῦ Canter, ἐνῶ τὸ δεύτερο τοῦ Abresch.

Τὸ *ῥυτᾶς* ἄλως τῶν σημερινῶν ἐκδόσεων εἶναι βέβαια δόκιμη ἔκφραση,¹ ἂν καὶ τὸ ἐπιθέτο μένει συνήθως ἀμετάφραστο, ἐφόσον δηλώνει μιὰ αὐτονόητη ἰδιότητα τῆς θάλασσας.

Ὁ Πόρτος δέχεται τῇ γραφῇ *ῥυτᾶς* τοῦ Victorius καὶ μεταφράζει (φ. 179^v): *rugosi* (ἐνν. maris), *id est asperi*; *aspera maria Virgilius*.² Νομίζω ὅτι ἡ ἀπόδοση τοῦ ἐπιθέτου μὲ τὸ *rugosi* (= ρυτιδωμένης) εἶναι πολὺ ἐπιτυχημένη, ἐπειδὴ φανερώνει μιὰ συνηθισμένη (γιὰ τὰ ἑλληνικὰ τουλάχιστο πελάγη) εἰκόνα τῆς θάλασσας, πού σπάνια ἢ ἐπιφάνειά της εἶναι λεία, ὥστε νὰ δικαιολογεῖται καὶ ἡ χρῆση τοῦ ἐπιθέτου *asperi* (= τραχιᾶς).

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Πόρτου, πού ἐνισχύεται μὲ τὴν παράθεση παράλληλου χωρίου ἀπὸ τὸν Βιργίλιο, δείχνει ὅτι ἴσως δὲν ἦταν ἀναγκαία ἡ ἀντικατάσταση τῆς γραφῆς τῶν χειρογράφων. Καὶ εἶναι τουλάχιστο ὑπερβολικός, γιὰ νὰ μὴν πῶ ἄδικος, ὁ Fraenkel, ὅταν γράφει: ³ «it seems strange that a critic of Canter's acumen was satisfied with *ῥυτᾶς*».

Ἀλλά, πρὶν ἀπὸ μένα, τὴν ὑπεράσπιση τοῦ Canter—καὶ ἐπομένως καὶ τοῦ Πόρτου—τὴν εἶχε ἀναλάβει, καὶ μάλιστα μὲ πολλὴ θέρμη, ὁ καθηγητῆς R. Y. Tyrrell. Σὲ βιβλιοκριτικὸ του σημείωμα γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Αἰσχύλου ἀπὸ τὸν Arthur Sidgwick ⁴ ἔγραφε, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὰ ἐξῆς: «Further, we do not see why in an edition which holds so closely by the Medicean *φοῖβος* in *Cho.* 32 (well defended by Verrall) and *ῥυτᾶς* in *Agam.* 1408 should be replaced by words so common as *φόβος* and *ῥυτᾶς*. As regards the latter, why should not Aeschylus call the sea "wrinkled" as Tennyson does, especially when he has used the more daring figure of *κυμάτων ἀνῆριθμον γέλασμα* in the *Prometheus*? The difference in quantity between *ῥυτᾶς* and *ῥυτᾶς* does not affect the question, a spondee being admissible as well as a trochee, and the epithet is full of poetry».

Γιὰ τὴν φράση *ἔξ ἄλως ὀρόμενον* ἔχουν γίνεи ἐπίσης πολλὲς συζητήσεις, πράγμα πού δείχνει ὅτι, παρὰ τὴν μετρικὴν τῆς ἀντιστοιχία μὲ τὸ *φρῆν ἐπιμαίνεται* τοῦ στ. 1427,⁵ τὸ νόημά της εἶναι προβληματικό.

Φαίνεται πιθανὸ ὅτι στοὺς στ. 1407-8 τὰ φάρμακα πού προκαλοῦν παραφροσύνη κατατάσσονται σὲ δύο κατηγορίες: σ' αὐτὰ πού προέρχονται

1. Πβ. π.χ. Τὰ ἀνάλογα *ῥυτῶς πόροις* (Αἰσχ. Εὐμ. 452) καὶ *ῥυτῶν ὕδατων* (Σοφ. Ο. Κ. 1598).

2. *Αἰνεῖς* VI 351.

3. *Ο. π.*, τόμ. 3, σ. 662.

4. Βλ. *The Classical Review*, τόμ. XIV, Λονδίνο 1900, σσ. 364-365.

5. *Ο. π.*, σ. 365. Οἱ ὑπογραμμίσεις στὸ κείμενο εἶναι δικές μου.

6. Πβ. Fraenkel, *δ. π.*

ἀπὸ τῆ γῆ καὶ σ' αὐτὰ ποὺ προέρχονται ἀπὸ τῆ θάλασσα.¹ Ὡστόσο, ὑπάρχουν καὶ διαφορετικὲς ἀπόψεις. Κατὰ τὸν Klausen, τὸ οὐσιαστικὸ ἄλὸς πρέπει νὰ νοηθεῖ μὲ τῆ σημασία τοῦ ὑγροῦ γενικὰ στοιχείου : «*mari dicto pro aqua omni*».² Ἀλλὰ ἡ ἑρμηνεία αὐτῆ δὲν νομίζω ὅτι ικανοποιεῖ, ἐπειδὴ παραβλέπει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐπιθέτου ῥυτᾶς (ἂν φυσικὰ εἶναι αὐτὸς ὁ τύπος ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Αἰσχύλος). Τὸ «*ρυτὸς*» δὲν σημαίνει μόνον τὸν ὑγρὸ, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν ποὺ ρέει, ποὺ κινεῖται ἐπομένως. Γι' αὐτὸ στὰ ἀρχαῖα κείμενα ἡ φράση ῥυτὸν ὕδωρ χρησιμοποιεῖται σὲ ἀντίθεση πρὸς ἀνάλογες φράσεις ποὺ δηλώνουν ἄλλες κατηγορίες νεροῦ : *στάσιμον ὕδωρ, πηκτὸν ὕδωρ, φρεατιαῖον ὕδωρ*.³

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς σχολιαστὲς συμφωνοῦν μὲ τὴν ἑρμηνεία ποὺ δίνει ὁ Paley, ὅτι δηλαδή ἡ θάλασσα ἀναφέρεται ὄχι ὡς πηγὴ τοῦ βλαβεροῦ φαρμάκου, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐπισημάνει τὸ εἶδος του : τὸ ὑγρὸ δηλαδή σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ στερεὸ («*liquid opposed to solid*»)⁴. Ἀλλὰ, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Fraenkel,⁵ μὲ τὴν ἑρμηνεία αὐτῆ δὲν φωτίζεται τὸ νόημα τῆς φράσης *ποτὸν ἐξ ἄλὸς ὀρόμενον*. Σύμφωνα μὲ τῆ σημασία τοῦ *ἐξ ἄλὸς ὀρόμενον*, σημειώνει ὁ ἴδιος, πρέπει νὰ ἐννοήσουμε ἓνα ποτὸ ἀποτελούμενο, τουλάχιστο ἐν μέρει, ἀπὸ θαλασσινὸ νερὸ. Τέτοιο ἕμωσ ποτὸ εἶναι ἄγνωστο. Ὁ Fraenkel, ποὺ νομίζει πὼς αὐτῆ εἶναι ἡ πιθανότερη ἑρμηνεία, δὲν μπόρεσε νὰ βρεῖ καμιά ἀρχαία μαρτυρία ὅτι τὸ θαλασσινὸ νερὸ προκαλεῖ παραφροσύνη, ἐνῶ γιὰ τὸ νερὸ τῆς ξηρᾶς ὑπάρχουν σχετικὲς μαρτυρίες.⁶ Τὸ πιθανότερο λοιπὸν εἶναι ὅτι μὲ τὴν ἐπίμαχη φράση ὑπονοεῖται κάποιον ὑγρὸ ποὺ παρασκευαζόταν ἀπὸ θαλάσσια φυτὰ. Ἀλλὰ στὴν περίπτωση αὐτῆ τὸ ὀρόμενον εἰσάγει στὸ κείμενο μιὰ ἀκυρολεξία, στὴν ὁποία δὲν θὰ κατέφευγε γιὰ κανένα λόγο ὁ Αἰσχύλος, ἐφόσον μάλιστα οἱ προγενέστεροί του ποιητὲς χρησιμοποιοῦν τὸ «*ὄρνυμαι*» προκειμένου γιὰ ὕλικὲς οὐσίες, μόνον ὅταν αὐτὲς ξεπηθοῦν ἄμεσα καὶ αὐτοῦσιες ἀπὸ κάπου. Παραδείγματα ὅπως τῶν *ὑπὸ ποσσὶ κονίσσαλος ὄρνυτ'* (Ἰλ. Γ 13), *φλόξ ὄρτο θεεῖον καιομένοιο* (Ἰλ. Θ 135), *ἀφρὸς ἀπ' ἀθανάτου χροὸς ὄρνυτο* (Ἡσ. Θεογ. 191) κ.ά. εἶναι πολὺ διδακτικὰ γιὰ τὴν περίπτωσή μας.

1. Βλ. Wecklein - Ζωμαρίδου, *δ. π.*, τόμ. 3, σ. 175.

2. Πβ. Fraenkel, *δ. π.*, σ. 663.

3. Βλ. τὸ λεξικὸ Liddell - Scott στὴ λέξη *ρυτὸς*, ὅπου οἱ σχετικὲς παραπομπὲς στὰ κείμενα.

4. Πβ. Fraenkel, *δ. π.*

5. *Ο. π.*

6. Π.χ. ὁ Πανσανίας (9, 8, 2) γράφει : *Δείκνται δὲ ἐν Ποτνιαῖς καὶ φρεατῶν τὰς δὲ ἵππους τὰς ἐπιχωρίους τοῦ ὕδατος πιούσας τοῦτου μανῆραι λέγουσιν*. Σχετικὴ εἶναι καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Διοδώρου (2, 14, 4) *Εἶναι γὰρ ἐν αὐτῇ φασὶ λίμνην τετραγώνον... τὸ δ' ὕδωρ... οὐκ ἀνόμοιον οἴνω παλαιῶ· δύναμιν δ' ἔχει παράδοξον· τὸν γὰρ πῖοντα φασὶν εἰς μανίαν ἐμπίπτειν*. Πβ. καὶ Ὁβιδίου *Μεταμ.* XV 320 κ.έ.

Ἄσχετα ἕμως ἀπὸ τὴν πραγματολογικὴ ἀνάλυση τῆς φράσης ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ, παραμένει ἀναπάντητο ἀπὸ τοὺς σχολιαστὰς τὸ ἐρώτημα : Γιατὶ ὁ Αἰσχύλος νὰ πεῖ ὅτι τὸ ποτὸ ξεπήδησε (ἄπαξ) ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἐνῶ γιὰ τὸ βοτάνι λέει ὅτι εἶναι *χθονοτροφές*, δηλαδή βοτάνι ποῦ τὸ τρέφει ἡ γῆ; Ἡ ἔλλειψη γραμματικῆς ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στὸ *δρόμενον* τοῦ β' μέλους τῆς διάζευξης καὶ στὸ *χθονοτροφές* τοῦ α' μέλους¹ γίνεται σαφέστερη, ἐὰν στοὺς στ. 1407 - 9 τοῦ Ἄγαμέμνονα ἀντιπαραθέσουμε τὸ γνωστὸ στίχο τοῦ Ἀπολλωνίου Ροδίου (3, 509) : *φάρμαχ' ὄσ' ἤπειρός τε φύει καὶ νήχυτον ὕδωρ*.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω βγαίνει, πιστεύω, ἀβίαστα τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ γραφὴ *δρόμενον*, ποῦ εἰσήγαγε ὁ Canter στὸ κείμενο σὲ ἀντικατάσταση τοῦ *δρώμενον* τῶν κωδικῶν, δημιουργεῖ ἄκρως δυσεπίλυτα ἐρμηνευτικὰ προβλήματα. Προσωπικὴ μου γνώμη εἶναι ὅτι ἡ ὑπαρξὴ του δὲν προσθέτει τίποτα στὸ νόημα, δεδομένου ὅτι ἡ προέλευση τοῦ ποτοῦ ἀπὸ τὴ θάλασσα δηλώνεται θαυμάσια καὶ μὲ μόνη τὴ φράση *ποτὸν ἐξ ἄλός*. Εἶναι ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ἐξεταστεῖ μήπως ἡ γραφὴ τῶν κωδικῶν παρέχει ἱκανοποιητικότερο νόημα.

Ὁ Πόρτος—γιὰ νὰ ἐπανέλθω σ' αὐτὸν—δὲν θεωρεῖ ὑποπτο τὸν τύπο *δρώμενον* τῆς ἐκδοσης Victorius, καὶ συνδέοντάς τον συντακτικὰ μὲ τὶς λέξεις *τόδε θύος ἐρμηνεύει* (φ. 180^Γ) : *δρώμενον τόδε θύος ἐπέθου : hostiam istam, quam cernimus, immolasti; hoc est caedem istam patrasti*. Καὶ συμπληρώνει : *Productum in scenam suspicor corpus Agamemnonis*. Πρόκειται γιὰ ἀποψη ποῦ τὴν ἐπαναλαμβάνει καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τῶν σχολίων του. Συγκεκριμένα, γιὰ τὸ λῆμμα *Κεῖσαι δ' ἀράχνης ἐν ὑφάσματι τῶδ'* (στ. 1492) σημειώνει (φ. 187^ν) : *Jaces autem involutus isto amiculo. Hinc possumus aperte colligere corpus Agamemnonis in scenam fuisse productum vel linteum vel amiculo ferali tectum; ὕφασμα ἀράχνης vocat vel linteum (= σεντόνι) vel amiculum (= ἱμάτιο) propter tenuitatem*.²

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τονίσω ἰδιαίτερα τὴν ὀρθότητα τοῦ συμπεράσματος τοῦ Πόρτου γιὰ τὴ μεταφορὰ τῆς σοροῦ τοῦ Ἄγαμέμνονα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ

1. Φαίνεται πὼς ὁ Blaydes ἀντιλήφθηκε τὴν ἀνωμαλία καὶ γι' αὐτὸ πρότεινε τὴ διόρθωση τοῦ *χθονοτροφές* σὲ *χθονατροφές* (Dawe, *δ. π.*, σ. 116). Φυσικὰ, οἱ δικές μας ἀντιρρήσεις γιὰ τὸ *δρόμενον* δὲν στηρίζονται μόνο στὴ στενὴ γραμματικὴ ἐξέταση τοῦ στ. 1408.

2. Σημειῶνω μὲ τὴν εὐκαιρία ὅτι ἡ φράση *ἀράχνης ἐν ὑφάσματι τῶδ'* ἐρμηνεύεται ἀπὸ τοὺς περισσότερους σχολιαστὰς μεταφορικὰ, δηλαδή σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὴν Κλυταιμνήστρα (ὅπως ἀπὸ τὸν Wecklein), ἢ μεταφράζεται κατὰ λέξη χωρὶς περαιτέρω ἀνάλυση (ὅπως ἀπὸ τὸν Mazon). Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Πόρτου ἴσως εἶναι πιὸ κοντὰ στὸ νόημα τοῦ κειμένου.

τοῦ ἀνακτόρου στὴ σκηνή — ἄσχετα ἀπὸ τὴν ἀμφιλεγόμενη χρῆση τοῦ ἐκκυκλήματος κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αἰσχύλου.¹ Ἐπισημαίνω μόνον ὅσα γράφει ὁ Lesky:² «...Ἀμέσως ἀντηγεῖ ἡ πονεμένη κραυγὴ τοῦ Ἀγαμέμνονα. Ἐνῶ ὁ χορὸς συζητᾷ ἀκόμη καὶ διστάζει, ἀνοίγεται ἡ μεγάλη κεντρικὴ πύλη, καὶ ἡ Κλυταιμνήστρα φαίνεται μὲ τὸ φονικὸ ὄπλο στὸ χέρι κ ο ν τ ἄ σ τ ἄ δ ὄ ο θ ὄ μ α τ ἄ τ η ς». Ἄς σταθοῦμε γιὰ λίγο στὴν εἰκόνα αὐτή. Ἡ Κλυταιμνήστρα μὲ τὸ ξίφος στὸ χέρι, ποὺ στάζει ἀκόμη αἷμα, μὲ τὰ δύο πτώματα δίπλα τῆς (τοῦ Ἀγαμέμνονα καὶ τῆς Κασσάνδρας)³ ἀρχίζει τὸν κυνικὸ μονόλογό τῆς (στ. 1371 - 98) καὶ ἐξιστορεῖ τὶς ἀνατριχιαστικὲς λεπτομέρειες τῆς δολοφονίας τοῦ συζύγου τῆς. Ὁ χορὸς νιώθει βέβαια συγκλονισμένος καὶ ἀπὸ τὴ διήγηση τῆς Κλυταιμνήστρας καὶ —κυρίως— ἀπὸ τὸ θέαμα ποὺ ἀντικρίζει. Εἶναι ἐπομένως ἀπόλυτα φυσικὸ τὸ νὰ πεῖ: «Τί εἶναι αὐτὸ ποὺ σὲ ὀδήγησε στὸ φονικὸ ποὺ βλέπομε μπροστὰ μας;».⁴ Ἡ γράφη λοιπὸν ὀρώμενον μᾶς ὀδηγεῖ σὲ ἓνα νόημα τοῦ στ. 1408 πολὺ λογικόν, ὥστε νὰ δικαιολογεῖται, νομίζω, ὁ Πόρτος ποὺ τὴ διατηρεῖ. Καὶ πρέπει ἐπίσης νὰ τονίσουμε ὅτι τὸ σχετικὸ σχόλιό του φωτίζει καὶ τὸ νόημα τῆς αἰνιγματικῆς φράσης τὸδ' ἐπέθου θύος, τὴν ὁποία κανεὶς ὡς τώρα δὲν κατόρθωσε νὰ ἐρμηνεύσει ἱκανοποιητικά.⁵

Ἄλλὰ, προκειμένου γιὰ ποιητικὰ κείμενα, τὸ νόημα πρέπει νὰ συνεξετάζεται μὲ τὸ μέτρο. Εἶναι λοιπὸν προφανές ὅτι τὸ μετρικὸ σχῆμα ποὺ προκύπτει μὲ τὸ ὀρώμενον, δηλαδὴ ἐξ ἄλλος ὀρώμενον (-υυυ-υ-), δὲν ἀνταποκρίνεται σὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς 32 γνωστὲς μορφὲς τοῦ δοχμίου (στὸν ὁποῖο εἶναι

1. Βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. στοῦ Albin Lesky, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας*, μετάφρ. Ἀγαπ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1972 (β' ἐκδ.), σ. 376, σημ. 1. Στὴ βιβλιογραφία ποὺ παραθέτει ὁ Lesky πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ ἐργασία τοῦ Τάκη Μουζενίδη, γραμμένη στὰ γερμανικά: Takis Musenides, *Aeschylus und sein Theater*, Βερολίνο 1937, σ. 51, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ Αἰσχύλος χρησιμοποίησε τὸ ἐκκύκλημα στὶς παραστάσεις τῶν τραγωδιῶν του.

2. Ὁ. π., σ. 376. Βλ. ἐπίσης ὅσα γράφει ὁ ἴδιος στὴ μονογραφία του: *Die griechische Tragödie*, Stuttgart: Kröner 1984 (5η ἐκδ.), σσ. 108 - 109.

3. Ὁ Πόρτος δὲν ἀναφέρει ὅτι στὴ σκηνὴ εἶχε μεταφερθεῖ καὶ τὸ πτώμα τῆς Κασσάνδρας. Εἶναι πάντως ἐντυπωσιακὸ ὅτι μὲ βάση μόνον γλωσσικὰ στοιχεῖα φτάνει σὲ συμπεράσματα σύμφωνα καὶ μὲ τὴ σύγχρονη ἔρευνα.

4. Βλ. ὅτι καὶ ὁ ἐκκλησιαστικὸς ὑμνωδός, σὲ αἶνο τῆς Μ. Παρασκευῆς, φέρνοντας στὸ νοῦ του τὴ συγκλονιστικὴ εἰκόνα τοῦ σταυρωμένου Θεανθρώπου, ἀναφωνεῖ: *Τί τὸ ὀρώμενον θέαμα*, ἔκφραση ποὺ ἀπὸ μιὰ ἄποψη εἶναι ἀνάλογη μὲ τὸ ὀρώμενον τὸδε θύος.

5. Βλ. τὶς σχετικὲς συζητήσεις στοῦ Fraenkel (ὀ. π.), ποὺ γράφει χαρακτηριστικά: "I have no real solution for these words. If they are right as they stand, no one yet has provided a satisfactory explanation". Ὁ Fraenkel νομίζει ὅτι εἶναι πολὺ πιθανὸν τὸ θύος νὰ ἔχει ἐδῶ τὴν ἔννοια τῆς θυσίας (ὁπότε φυσικὰ ὀδηγούμαστε στὴν ἐρμηνεία ποὺ δίνει ὁ Πόρτος).

γραμμένοι οἱ στίχοι 1407 - 11).¹ Ἐπιπλέον, καταστρέφεται ἡ ἀντιστοιχία μετὰ τὸ δόχμιον τοῦ στ. 1427 (τῆς ἀ' ἀντιστροφῆς) φρῆν ἐπιμαίνεται, (-υ-υ-), ποῦ εἶναι ὅμως ἐξασφαλισμένη μετὰ τῆ γραφῆ ὀρόμενον (-υυυυ-).²

Ἡ μετρικὴ αὐτὴ ἀνωμαλία εἶναι καταρχὴν ἀπαράδεκτη γιὰ κείμενον τοῦ Αἰσχύλου, ποῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι χρησιμοποίησε τοὺς δοχμιακοὺς ρυθμοὺς μετὰ τῆ μεγαλύτερη συνέπεια.³ Ὅμως στὴν περίπτωσή μας τὸ πρᾶγμα ἴσως ἔχει τὴν ἐξήγησίν του. Σύμφωνα μετὰ ὅσα ὑποστηρίζει ὁ Γερμανὸς Robert Böhmé σὲ πρόσφατη μονογραφία του, οἱ στιχουργικὲς ἐνότητες 1407 - 11 καὶ 1426 - 31 δὲν ἀνήκουν στὸν Ἀγαμέμνονα. Μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Αἰσχύλου, κάποιος ἄλλος ποιητὴς (πιθανῶς ἕνας ἀπὸ τοὺς γιούς του) ἢ συνέθεσε ἐξυπαρχῆς τοὺς στίχους αὐτοὺς καὶ τοὺς προσέθεσε, μαζί μετὰ ἄλλους, στὸν ἀρχικὸ κορμὸ τῆς τραγωδίας ἢ τοὺς μετέφερε στὴ θέση αὐτὴ ἀπὸ ἄλλη τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου, ἔπειτα ὅμως ἀπὸ σχετικὴ ἐπεξεργασία.⁴

Ἐὰν τὰ πρᾶγματα ἔχουν ἔτσι, ὁ διασκευαστὴς αὐτὸς τοῦ Ἀγαμέμνονα θὰ χρησιμοποίησε ad hoc τὸ ὀρόμενον—ποῦ ἐπομένως δὲν ἀποτελεῖ ἀντιγραφικὸ σφάλμα κάποιου ἀπὸ τοὺς γραφεῖς κωδίκων—μὴ ἔχοντας συνείδηση τῆς μετρικῆς ἀνωμαλίας ποῦ προέκυπτε, ἐπειδὴ εἶναι ἀπίθανον νὰ γνώριζε τόσο καλά, ὅσο ὁ Αἰσχύλος, τοὺς πολὺπλοκοὺς δοχμιακοὺς ρυθμοὺς. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ, εἶναι εὐεξήγητες οἱ νοηματικὲς δυσχέρειες ποῦ δημιουργεῖ τὸ ὀρόμενον τοῦ Canter, ἐφόσον δὲν εἶναι ἡ ἀύθεντικὴ γραφὴ ποῦ ὑπῆρχε στὸ κείμενον τοῦ διασκευαστῆ.

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὴν πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἄποψη τοῦ Γερμανοῦ ἐρευνητῆ, θὰ τολμοῦσα νὰ προτείνω—ἂν καὶ γνωρίζω πόσο εὐαίσθητοι πρέπει νὰ εἴμαστε στὰ ζητήματα τῆς μετρικῆς τῶν ἀρχαίων ποιητικῶν κειμένων—τὴν υἰοθέτηση τῆς γραφῆς ὀρόμενον, ἐπειδὴ μετὰ αὐτὴ βελτιώνε-

1. Γιὰ τίς μορφές αὐτὲς τοῦ δοχμίου καὶ τὴ συχνότητα μετὰ τὴν ὁποία ἐμφανίζονται βλ. N. C. Conomis, *The Dochmiacs of Greek Drama*, *Hermes* 92 (1964), σσ. 23 - 50. Βλ. ἐπίσης ὅσα πολὺ κατατοπιστικὰ γράφει γιὰ τοὺς δοχμιοὺς στὸν Αἰσχύλο ὁ Paul Maas, *Textkritisches zu Aeschylus I καὶ II*, *Jahresberichte des philologischen Vereins zu Berlin*, 41. Jahrgang (Βερολίνο 1915), σσ. 234 - 237 καὶ 312 - 314 ἀντιστοιχα.

2. Πβ. Fraenkel, *δ. π.*, σ. 662.

3. Πβ. Δημ. Δ. Λυπουρλή, *Ἀρχαία ἑλληνικὴ μετρικὴ*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 89.

4. Βλ. Robert Böhmé, *Aeschylus correctus*, Βέρνη καὶ Μόναχο 1977, σ. 49 καὶ 63. Ὁ Γερμανὸς ἐρευνητὴς, ἐξετάζοντας τὸν Ἀγαμέμνονα σὲ σχέση καὶ μετὰ τίς ἄλλες τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου καὶ μετὰ βάση τὸ λεξιλόγιον καὶ τὴ δομὴ του, καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι 580 - 612 στίχοι εἶναι νόθοι. Ἔτσι περιορίζει τὴν ἔκτασιν τοῦ ποιήματος ἀπὸ τοὺς 1673 στοὺς 1061 - 1093 στίχους, ὅσους δηλαδὴ ἔχουν περίπου καὶ τὰ δύο ἄλλα ἔργα τῆς τριλογίας ἀλλὰ καὶ οἱ λοιπὲς τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου, ἀπὸ τίς ὁποῖες καμιά δὲν φτάνει τοὺς 1100 στίχους.

ται αἰσθητὰ τὸ νόημα τοῦ στ. 1408. Ἐξάλλου, ἅς μὴ λησμονοῦμε ὅτι ὁ δόχμιος, ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ πολύπλοκα ἀρχαῖα μέτρα, δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστὸς σὲ ὅλες τὶς μορφές του, ἐφόσον γιὰ πολλοὺς στίχους τραγωδιῶν ποὺ θεωροῦνται δοχμιακοὶ ἢ μετρικὴ ἀνάλυση εἶναι ἢ ἀδύνατη ἢ ἐξαιρετικὰ δυσχερής.¹

1. Τελείως ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τοὺς στ. 915 τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας (δόμων μάλ' ἀχάεσσα), 1310 τῆς Ἀντιγόνης (δείλαιος ἐγώ, αἰαῖ) καὶ 983 τῶν Βακχῶν (ἢ σκόλοπος ὄφεται), γιὰ τοὺς ὁποίους βλ. ἀντίστοιχα : Wilamowitz (δ. π., σ. 235), Conomis (δ. π., σ. 25 (no 13)) καὶ Λυπουρλή (δ. π., σ. 90).

1. The purpose of this document is to provide a comprehensive overview of the current state of the project and to identify the key areas that require attention. The information presented here is based on the most recent data available and is intended to serve as a guide for decision-making.

2. The following table provides a summary of the key performance indicators (KPIs) for the project. The data shows a general upward trend in most areas, with some minor fluctuations in others. It is important to continue to monitor these metrics closely and to take corrective action where necessary.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 1984 - 1985

1. ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Α. ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καθηγητές

1. ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΘΑΝΑΣΑΚΗΣ (Κλασική Φιλολογία)
2. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΜΠΙΤΣΗΣ (Κλασική Φιλολογία)
3. ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗΣ (Κλασική Φιλολογία) (έαρινό εξάμηνο)

Λέκτορες

1. ΙΩΑΝΝΑ ΓΙΑΤΡΟΜΑΝΩΛΑΚΗ (Κλασική Φιλολογία)

Ειδικοί Έπιστήμονες

(Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/80)

1. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΙΑΛΟΥΚΑΣ (Κλασική Φιλολογία)
2. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ (Κλασική Φιλολογία)
3. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ (Κλασική Φιλολογία)
4. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΑΤΖΗΣΤΕΦΑΝΟΥ (Κλασική Φιλολογία)
5. ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ (Κλασική Φιλολογία)

Έπισκέπτες Καθηγητές

(Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/80)

1. ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ (Άρχαία Έλληνική Φιλολογία)
2. ΜΙΧΑΗΛ ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ (Λατινική Φιλολογία)
3. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ (Λατινική Φιλολογία)

Β. ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

1. ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ (Νεοελληνική Φιλολογία)

Ἀναπληρωτές Καθηγητές

1. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ (Νεοελληνική Φιλολογία)
2. ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ (Βυζαντινή Φιλολογία)

Ἐπίκουροι Καθηγητές

1. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ (Βυζαντινή Φιλολογία)

Λέκτορες

1. ΜΑΡΙΑΝΘΗ ΓΙΑΝΝΗ (Συγκριτική Φιλολογία)
2. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΛΤΑΜΠΙΑΝΟΣ (Νεοελληνική Φιλολογία)
3. ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΤΣΙΟΣ (Νεοελληνική Φιλολογία)
4. ΜΙΧΑΗΛ ΠΙΕΡΗΣ (Νεοελληνική Φιλολογία)

Ἐπισκέπτες Καθηγητές

(Διδάσκοντες τοῦ Π.Δ. 407/80)

1. ΕΛΕΝΗ ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ (Νεοελληνική Φιλολογία)

Εἰδικοί Ἐπιστήμονες

(Διδάσκοντες τοῦ Π.Δ. 407/80)

1. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΟΥΝΕΛΑΣ (Νεοελληνική Φιλολογία)

Γ. ΤΟΜΕΑΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

1. ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΛΑΙΡΗΣ (Γλωσσολογία) (έαρινό ἔξάμηνο)
2. ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΟΥΤΣΟΥΔΑΣ (Γλωσσολογία)

Ἀναπληρωτές Καθηγητές

1. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ (Γλωσσολογία)

Λέκτορες

1. ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΜΟΤΣΙΟΥ (Γλωσσολογία)

Ἐπισκέπτες Καθηγητές

(Διδάσκοντες τοῦ Π.Δ. 407/80)

1. ΕΙΡΗΝΗ ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ (Γλωσσολογία)

Εἰδικοί Ἐπιστήμονες

(Διδάσκοντες τοῦ Π.Δ. 407/80)

1. ΜΕΛΙΤΑ ΣΤΑΥΡΟΥ (Γλωσσολογία)

Δ. ΤΟΜΕΑΣ ΘΕΑΤΡΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

Ἀναπληρωτές Καθηγητές

1. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΜΑΡΓΙΑΝΑΚΗΣ (Μουσικολογία)
2. ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ (Θεατρολογία) (σέ άδεια)
3. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ (Θεατρολογία)

Είδικοί Ἐπιστήμονες

(Διδάσκοντες τοῦ Π.Δ. 407/80)

1. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΠΑΘΗΣ (Θεατρολογία)
2. ANNA ΔΕΛΒΕΡΟΥΔΗ (Θεατρολογία)

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**Α. ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

Καθηγητές

1. ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ (Ίστορία Μέσων Χρόνων)

Ἐπίκουροι Καθηγητές

1. ANNA ΑΒΡΑΜΕΑ (Βυζαντινή Ίστορία)

Ἐπισκέπτες Καθηγητές

1. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ Χ.Μ. (Βυζαντινή Ίστορία) (χειμερινό έξάμηνο)

Είδικοί Ἐπιστήμονες

(Διδάσκοντες τοῦ Π.Δ. 407/80)

1. ΠΑΡΙΣ ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ (Βυζαντινή Ίστορία) (χειμερινό έξάμηνο)
2. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ (Άρχαία Ίστορία)

Β. ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Καθηγητές

1. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ (Νεοελληνική Ίστορία)

Ἐπίκουροι Καθηγητές

1. ΧΑΓΚΕΝ ΦΛΑΪΣΕΡ (Νεότερη Ίστορία)

Λέκτορες

1. ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ (Νεοελληνική Ίστορία) (χειμερινό έξάμηνο)

Είδικοί Ἐπιστήμονες

(Διδάσκοντες τοῦ Π.Δ. 407/80)

1. ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗ-ΓΩΣΗΦ (Νεοελληνική 'Ιστορία)
2. ΠΡΟΚΟΠΗΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ ('Ιστορία 'Ελληνικού Κράτους)

Γ. ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Καθηγητές

1. † ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ (Κλασική 'Αρχαιολογία)*
2. ΚΑΝΤΩ ΦΑΤΟΥΡΟΥ - ΗΣΥΧΑΚΗ ('Ιστορία τῆς Τέχνης)
3. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ ('Ιστορία τῆς Τέχνης) (δὲν ἐδίδαξε)

'Αναπληρωτές Καθηγητές

1. ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ (Κλασική 'Αρχαιολογία)
2. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΛΠΑΞΗΣ (Κλασική 'Αρχαιολογία)
3. ΣΤΕΛΛΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ (Βυζαντινή 'Αρχαιολογία)

'Επίκουροι Καθηγητές

1. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΦΑΡΑΚΛΑΣ (Κλασική καὶ Προϊστορική 'Αρχαιολογία)

Λέκτορες

1. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ (Κλασική 'Αρχαιολογία)

Ειδικοὶ 'Επιστήμονες

(Διδάσκοντες τοῦ Π.Δ. 407/80)

1. ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΚΑΝΤΑ (Προϊστορική 'Αρχαιολογία)
2. ΝΙΚΗΤΑΣ ΛΙΑΝΕΡΗΣ (Προϊστορική 'Αρχαιολογία)
3. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΟΙΚΟΝΟΜΟΥ (Προϊστορική 'Αρχαιολογία)
4. ΚΛΑΙΡΗ ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ ('Ιστορία τῆς 'Ασιατικῆς Τέχνης)
5. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ (Βυζαντινή 'Αρχαιολογία)

Δ. ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καθηγητές

1. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΟΥΤΑΣ (σὲ ἄδεια) ('Ιστορία 'Αράβων)
2. ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ ('Αφρικανικὲς Σπουδὲς) (ἔαρινὸ ἐξάμηνο)

'Αναπληρωτές Καθηγητές

1. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ (Τουρκολογία)
2. ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ (Τουρκολογία) (ἔαρινὸ ἐξάμηνο)

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Α. ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Καθηγητές

1. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΑΡΚΗΣ (Φιλοσοφία)

* Ο Καθηγητὴς Δημήτριος Λαζαρίδης ἀπεβίωσε τὴν 4η Μαΐου 1985.

Ἀναπληρωτές Καθηγητές

1. ΜΥΡΤΩ ΔΡΑΓΩΝΑ - ΜΟΝΑΧΟΥ (Ίστορία τῆς Φιλοσοφίας) (σέ ἄδεια)
2. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΠΟΥΓΑΣ (Φιλοσοφία)

Ἐπίκουροι Καθηγητές

1. ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΖΑΒΑΡΑΣ (Φιλοσοφία)
2. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ (Φιλοσοφία)

Β. ΤΟΜΕΑΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Ἀναπληρωτές Καθηγητές

1. ΑΙΓΛΗ ΚΟΜΙΛΗ (Ψυχολογία)
2. ΟΛΓΑ ΜΑΡΑΤΟΥ (Ψυχολογία) (χειμερινό ἔξάμηνο)
3. ΠΑΝΤΑΖΗΣ ΤΕΡΛΕΞΗΣ (Κοινωνιολογία) (σέ ἄδεια)

Λέκτορες

1. ΚΟΡΙΝΝΑ ΚΟΥΦΑΚΟΥ (Ψυχολογία)

Εἰδικοὶ Ἐπιστήμονες

(Διδάσκοντες τοῦ Π.Δ. 407/80)

1. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΥΡΤΣΗΣ (Κοινωνιολογία)
2. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ (Κοινωνιολογία)
3. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΖΑΒΑΡΑΣ (Φιλοσοφία)

Γ. ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

Καθηγητές

1. ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΖΑΜΙΑΣ (Παιδαγωγική) (σέ ἄδεια)

Ἀναπληρωτές Καθηγητές

1. ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΣΣΩΤΑΚΗΣ (Παιδαγωγική)

Ἐπίκουροι Καθηγητές

1. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΦΛΟΥΡΗΣ (Παιδαγωγική) (χειμερινό ἔξάμηνο)

Λέκτορες

1. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΣ (Παιδαγωγική) (χειμερινό ἔξάμηνο)

Εἰδικοὶ Ἐπιστήμονες

(Διδάσκοντες τοῦ Π.Δ. 407/80)

1. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ (Παιδαγωγική)

2. Α Π Ο Φ Ο Ι Τ Ο Ι

ΜΑΡΤΙΟΣ 1985

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Λ ί α ν Κ α λ ῶ ς : Ἀποστολακοπούλου Λαμπρινή

ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Λ ί α ν Κ α λ ῶ ς : Ἀναγνώστου Λαμπρινή

Κ α λ ῶ ς : Καδῆ Ἀγγέλα.

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Ἀ ρ ι σ τ α : Βαρθαλίτου Πετρούλα.

Λ ί α ν Κ α λ ῶ ς : Γιοπάνου Ειρήνη.

ΙΟΥΛΙΟΣ 1985

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ἀ ρ ι σ τ α : Κάππαρης Κωνσταντῖνος, Χουρδάκης Ἀντώνιος

Λ ί α ν Κ α λ ῶ ς : Ἀναγνώστου Νικόλαος, Γιάνναρη Ἑλένη, Δράκου Μαρία,
Καπώνη Σπυριδούλα, Μαζοκοπάκη Εὐαγγελία, Παπαδάκη Ἀντωνία,
Πουρνάρης Γεώργιος.

ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ἀ ρ ι σ τ α : Κόκκορης Δημήτριος, Λεντάρη Σταματίνα, Πατραμάνη Μαρία,
Τσαντζαρίδου Ζωή.Λ ί α ν Κ α λ ῶ ς : Ἀλεξανδρῆ Χαρίκλεια, Ἀναγνώστου Εὐαγγελία, Γελα-
σάκη Ἑλένη, Ζαμπατέλη Σταματούλα, Καρακώστας Ἀστέριος, Κα-
τσαντᾶ Παρθενία, Λαγουδάκη Μαρία, Μιχοπούλου Χαραλαμπία, Μου-
ράτης Ἰωάννης, Ξεκαρδάκη Μαρία, Παναγιωτοπούλου Μαρία, Παππᾶ
Βασιλική, Σακουλᾶ Ἄννα, Σταυρακοπούλου Ἄννα, Τεριακῆ Θεσσαλία.

Κ α λ ῶ ς : Σιβρῆ Ἀναστασία.

ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Λ ί α ν Κ α λ ῶ ς : Ἀραπίδου Εὐθυμία, Βόσσος Διονύσιος, Γαλετάκη Σοφία,
Γεωργουδῆ Μαριγώ, Δημητρακοπούλου Χαραλαμπία, Μαρκέτου Ἑλένη,
Μελεμενῆ Ἀλεξάνδρα, Μιχαήλ Μιχαήλ, Μπαντιᾶ Αἰκατερίνη, Παπαδο-
πούλου Ἑλένη, Σπυροπούλου Ἀδαμαντία, Στράτου Ἀγγελική, Χατζη-
σάββα Παρασκευή.

Κ α λ ῶ ς : Γεωργίου Ἀνδρέας, Κανδηλιώτη Ὀλυμπία.

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Ἀ ρ ι σ τ α: Καβουλάκη Ἑλισάβετ.
Λ ί α ν Κ α λ ῶ ς: Κοκκώδη Ἑλένη.

ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Λ ί α ν Κ α λ ῶ ς: Κεφαλάς Λεωνίδα, Μασούρας Γεώργιος, Παπαδοπούλου Βασιλική, Σαραντάκου Παρασκευή.
Κ α λ ῶ ς: Παπαδάκη Σοφία.

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1985

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ἀ ρ ι σ τ α: Μαστοράκη Ἀμαλία.
Λ ί α ν Κ α λ ῶ ς: Ἀσημακοπούλου Δέσποινα, Βούιμτα Ἀλεξάνδρα, Καστανᾶ Ἀναστασία, Κερανίδης Ἰωάννης, Λασιθιωτάκη Καλλιόπη.

ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Λ ί α ν Κ α λ ῶ ς: Ἀποστολάκη Ἀλίκη, Κιζήλου Εὐαγγελία, Μίντζας Δημήτριος, Παπαδάκη Μαρία, Πατούρα Κωνσταντίνα, Τζαβαλιᾶς Λεωνίδα, Χαρμάνη Ἰωάννα.

ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Λ ί α ν Κ α λ ῶ ς: Κουσερῆ Γεωργία, Παπαδαντωνάκης Ἀνδρέας - Χρῆστος, Παπαστάμου Αἰμιλία.
Κ α λ ῶ ς: Σταυρινοῦ Ἑλένη, Στεφανίδου Νίκη.

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Λ ί α ν Κ α λ ῶ ς: Κολυβάκη - Περβολαράκη Αἰκατερίνη, Παπαδοπούλου Ἑλένη, Τσιλιγιάννη Καλλιόπη.

ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Λ ί α ν Κ α λ ῶ ς: Κοντογιάννη Σταματία.

ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

1984 - 1985

Άρθρο 1.

1. Τα μαθήματα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης κατανέμονται σὲ ὀκτὼ αὐτοτελῆ ἀκαδημαϊκὰ ἐξάμηνα.

Τὰ μαθήματα διδάσκονται τουλάχιστον δύο, κατὰ κανόνα ὅμως τρεῖς, ὥρες τὴν ἐβδομάδα καὶ ἔχουν διάρκεια ἑνὸς ἐξαμήνου, κατὰ τὴν ἔννοια τῆς ἐπόμενης παραγράφου.

2. Κάθε ἐξάμηνο ἀποτελεῖται τουλάχιστον ἀπὸ δεκαπέντε (15) ἐκπαιδευτικὲς ἐβδομάδες καὶ περιλαμβάνει τουλάχιστον δεκατρεῖς (13) πλήρεις ἐβδομάδες γιὰ διδασκαλία καὶ δύο γιὰ ἐξετάσεις. Ἄν γιὰ ὁποιοδήποτε λόγο ὁ ἀριθμὸς τῶν ὥρῶν διδασκαλίας ποὺ πραγματοποιήθηκαν σὲ ἕνα μάθημα εἶναι μικρότερος ἀπὸ τὰ $\frac{2}{3}$ τοῦ προβλεπομένου στὸ Πρόγραμμα γιὰ τὶς ἐργασίμες ἡμέρες τοῦ ἀντίστοιχου ἐξαμήνου, τὸ ἀντίστοιχο μάθημα θεωρεῖται ὅτι δὲν διδάχθηκε (ἄρθρο 25, παρ. 5 τοῦ Ν. 1268/82).

3. Τὸ ἐξάμηνο ποὺ περιλαμβάνει τὶς διακοπὲς τῶν Χριστουγέννων λέγεται χειμερινό. Τὸ ἐξάμηνο ποὺ περιλαμβάνει τὶς διακοπὲς τοῦ Πάσχα λέγεται ἐαρινό. Τὸ χειμερινό ἐξάμηνο ἀρχίζει τὸ δεῦτερο δεκαπενθήμερο τοῦ Σεπτεμβρίου.

Άρθρο 2.

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τοῦ χειμερινοῦ ἐξαμήνου κάθε Τμῆμα ὀρίζει δύο ἀκαδημαϊκοὺς συμβούλους. Ἔργο τῶν συμβούλων εἶναι νὰ πληροφοροῦν τοὺς φοιτητὲς τοῦ Τμήματος σχετικὰ μὲ κάθε ζήτημα ποὺ ἀφορᾷ τὶς σπουδὲς τους. Ἡ Σχολὴ καὶ τὰ Τμήματα καθορίζουν τὸν τρόπο ἐνημέρωσης καὶ πληροφόρησης τῶν φοιτητῶν.

Άρθρο 3.

1. Ὁ φοιτητὴς μὲ αἴτησή του, ποὺ ὑποβάλλεται τὸ ἀργότερο ὡς τὸ τέλος τῆς τρίτης ἐβδομάδος μετὰ τὴν ἑναρξὴ τοῦ ἐξαμήνου, ἐγγράφεται στὰ μαθήματα ποὺ θὰ παρακολουθήσει.

2. Ὁ φοιτητὴς, μὲ ἐγγραφή δῆλωσή του, ἔχει δικαίωμα νὰ ἀποσυρθεῖ ἀπὸ μάθημα στὸ ὅποιο ἔχει ἐγγραφεῖ, ἐφόσον τηρεῖται ἡ διάταξη τοῦ ἄρθρου

8, που προβλέπει ελάχιστον αριθμό μαθημάτων για κάθε εξάμηνο. Η δήλωση πρέπει να έχει κατατεθεί το αργότερο ως το τέλος της ενδέκατης εβδομάδας του αντίστοιχου εξαμήνου. Στην περίπτωση αυτή η έγγραφη του φοιτητή στο μάθημα από το οποίο αποσύρεται θεωρείται ότι δεν έχει γίνει.

Άρθρο 4.

1. Η εκτίμηση της επίδοσης των φοιτητών σε κάθε μάθημα γίνεται με γραπτή ή προφορική ή γραπτή και προφορική εξέταση, κατά την κρίση του διδάσκοντος.

Πρόσθετο κριτήριο στις παραδόσεις μπορεί να είναι ειδική εργασία σε θέμα που όρίζεται από τον διδάσκοντα. Η εκπόνηση γραπτής εργασίας είναι προαιρετική και μπορεί να επηρεάσει θετικά την τελική εκτίμηση της επίδοσης των φοιτητών. Στα σεμινάρια, η επίδοση του φοιτητή κρίνεται από την ποιότητα της γραπτής εργασίας και την ενεργό συμμετοχή του στο σεμινάριο. Τυχόν τελική εξέταση δεν αίρει την υποχρέωση συγγραφής σεμιναριακής εργασίας και συμμετοχής στις εργασίες του σεμιναρίου.

Άλλες τυχόν διαδικασίες (π.χ. ενδιάμεσες δοκιμασίες) μπορούν να καθορίζονται από τον Τομέα, ύστερα από εισήγηση του διδάσκοντος.

2. Το περιεχόμενο της διδασκαλίας κάθε μαθήματος ανακοινώνεται το αργότερο την πρώτη ημέρα της έναρξης του εξαμήνου. Μέσα στις δύο πρώτες εβδομάδες του εξαμήνου ανακοινώνονται ο τρόπος εκτίμησης της επίδοσης των φοιτητών και η βασική βιβλιογραφία του μαθήματος, ή οποία κατατίθεται στη Γραμματεία της Σχολής μαζί με διαγράμματα του περιεχομένου του μαθήματος.

Άρθρο 5.

1. Η βαθμολογία σε κάθε μάθημα εκφράζεται με την κλίμακα των ακεραίων αριθμών από μηδέν (1) έως δέκα (10). Βάση επίτυχίας είναι ο βαθμός πέντε (5).

2. Η βαθμολογία του πτυχίου συνάγεται από τον μέσο όρο των βαθμών σε όλα τα μαθήματα που απαιτούνται για την ολοκλήρωση των σπουδών. Βαθμός πτυχίου πάνω από 8,5 έως και 10 χαρακτηρίζεται ως «Άριστα», πάνω από 6,5 έως και 8,5 χαρακτηρίζεται ως «Λίαν Καλώς» και από 5 έως 6,5 χαρακτηρίζεται «Καλώς».

Άρθρο 6.

1. Τελικές εξετάσεις σε κάθε μάθημα διεξάγονται δύο φορές σε τρεις εξεταστικές περιόδους, που έχουν διάρκεια δύο εβδομάδων.

Ἡ πρώτη ἐξεταστικὴ περίοδος εἶναι στὸ πρῶτο δεκαπενθήμερο τοῦ Φεβρουαρίου, ἡ δεύτερη ἐξεταστικὴ περίοδος στὸ δεύτερο δεκαπενθήμερο τοῦ Ἰουνίου καὶ ἡ τρίτη ἐξεταστικὴ περίοδος μέσα στὸ μῆνα Σεπτέμβριο.

2. Φοιτητὴς πού ἀποτυγχάνει σὲ ἓνα μάθημα ἔχει δικαίωμα νὰ ἐπανεξετασθεῖ στὸ μάθημα αὐτὸ μόνο κατὰ τὴν περίοδο τῶν τελικῶν ἐξετάσεων τοῦ ἐπόμενου Σεπτεμβρίου. Ἀποτυχία καὶ στὴ δεύτερη τελικὴ ἐξέταση σημαίνει ὀριστικὴ ἀποτυχία στὸ μάθημα.* Σὲ περίπτωση ὀριστικῆς ἀποτυχίας, ὁ φοιτητὴς μπορεῖ νὰ ἐγγραφεῖ κατὰ τὸ ἐπόμενο (ἢ ἄλλο) ἐξάμηνο σὲ μάθημα πού ἀνήκει στὸ ἴδιο γνωστικὸ ἀντικείμενο ἢ, ἂν τὸ μάθημα εἶναι ἐπιλεγόμενο, σὲ μάθημα τοῦ ἴδιου ἢ ἄλλου γνωστικοῦ ἀντικειμένου.

3. Δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἐγγραφή σὲ μάθημα τοῦ ὁποίου ἡ ὕλη συμπίπτει ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει μὲ τὴν ὕλη μαθήματος πού ἔχει ἤδη περάσει ὁ φοιτητὴς, ἐκτὸς ἂν πρόκειται γιὰ μάθημα ὑψηλότερης βαθμίδας, κατὰ τὰ ὀριζόμενα στὸ ἄρθρο 10. Στὴν ἀρχὴ κάθε ἐξαμήνου τὸ Τμήμα ἀποφασίζει ποιά ἀπὸ τὰ προσφερόμενα μαθήματα ἐμπίπτουν στὴν κατηγορία αὐτή.

4. Ἡ βαθμολογία κάθε μαθήματος κατατίθεται στὴ Γραμματεία τῆς Σχολῆς μέσα σὲ δεκαπέντε μέρες μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐξεταστικῆς περιόδου.

Ἄ ρ θ ρ ο 7.

Τὰ Τμήματα μποροῦν, ἂν κρίνουν ὅτι ὑπάρχει ἀνάγκη, νὰ ἐπαναλάβουν τὴν προσφορὰ τοῦ ἴδιου μαθήματος σὲ συνεχόμενα ἐξάμηνα. Γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ μαθήματος αὐτοῦ ἰσχύει ὁ περιορισμὸς πού διατυπώνεται στὸ ἄρθρο 6, παρ. 3.

Ἄ ρ θ ρ ο 8.

Στὴ διάρκεια τῶν σπουδῶν του ὁ φοιτητὴς ὀφείλει νὰ ἐγγράφεται, καὶ νὰ ὑποβάλλεται στὶς ἀντίστοιχες ἐξετάσεις, σὲ ὄχι λιγότερα ἀπὸ τέσσερα (4) καὶ ὄχι περισσότερα ἀπὸ ὀκτὼ (8) μαθήματα σὲ κάθε ἐξάμηνο. Στὸ ἑβδομο καὶ στὸ ὄγδοο ἐξάμηνο σπουδῶν του ὁ φοιτητὴς μπορεῖ νὰ ἐγγράφεται σὲ ἐννέα μαθήματα. Κατὰ τὸ τέταρτο ἔτος τῶν σπουδῶν του ὁ φοιτητὴς ὀφείλει νὰ ἐγγραφεῖ καὶ νὰ ὑποβληθεῖ στὶς ἀντίστοιχες ἐξετάσεις σὲ τέσσερα (4) τουλάχιστον μαθήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δύο (2) τουλάχιστον κατὰ τὸ ὄγδοο ἐξάμηνο σπουδῶν.

Στοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς συνυπολογίζεται καὶ ἡ ξένη γλῶσσα, ἔστω καὶ ἂν ὁ φοιτητὴς ἔχει ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν παρακολούθησή της, κατὰ τὰ προβλεπόμενα στὸ ἄρθρο 10.

* Ἰσχύει μόνο γιὰ τοὺς πρωτοετεῖς 1982-3 καὶ παλαιότερους.

Άρθρο 9.

1. Οί μαθητές οφείλουν, ως τὸ τέλος τῶν σπουδῶν τους, νὰ ἔχουν μάθει τὴν ἀγγλικὴ ἢ τὴ γαλλικὴ ἢ τὴ γερμανικὴ ἢ τὴν ἰταλικὴ γλῶσσα, ἐφόσον προσφέρεται ἡ διδασκαλία τῶν γλωσσῶν αὐτῶν στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολή, σὲ βαθμὸ πού νὰ μποροῦν νὰ κατανοοῦν συγγράμματα τῆς ἐπιστήμης τους γραμμένα σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς γλῶσσες αὐτές.

Δὲν ἐπιδιώκεται ἡ ἐκμάθηση τῆς ξένης γλῶσσας ὡς ὄργανου ὁμιλίας, ἀλλὰ ἡ χρησιμοποίησή της γιὰ ἐρευνητικούς σκοπούς (χρησιμοποίηση τῆς ξένης βιβλιογραφίας, ἰδιαίτερα στὴν ἐκπόνηση σεμιναριακῶν ἐργασιῶν).

2. Τὰ μαθήματα τῶν ξένων γλωσσῶν διδάσκονται τρεῖς ὥρες τὴν ἐβδομάδα σὲ προοδευτικὴ σειρὰ τεσσάρων ἐξαμηνιαίων μαθημάτων, πού ἀντιστοιχοῦν στὶς παρακάτω βαθμίδες : Α, Β, Γ, Δ¹, Δ², Δ³, Δ⁴.

Οἱ βαθμίδες Δ¹, Δ², Δ³ καὶ Δ⁴ θὰ εἶναι τοῦ ἴδιου ἐπιπέδου ἀλλὰ μὲ διαφορετικὴ κάθε φορὰ ὕλη, ὥστε ἐκεῖνοι πού ἀρχίζουν μὲ τὸ Δ¹ νὰ μὴν ἔχουν σὲ κάθε ἐξάμηνο τὴν ἴδια ὕλη. Οἱ βαθμίδες αὐτές (Δ¹, Δ², Δ³, Δ⁴) θὰ εἶναι ἐναλλακτικὲς καὶ θὰ ὑπάρχει μόνο μία σὲ κάθε ἐξάμηνο.

3. Στὸ τέλος κάθε ἐξαμήνου διεξάγονται γραπτὲς ἐξετάσεις. Σὲ περίπτωσι ἀποτυχίας, ὁ φοιτητὴς μπορεῖ, ἂν τὸ κρίνει σκόπιμο, νὰ παρακολουθήσει τὸ μάθημα τοῦ ἐξαμήνου πού ἔχασε καὶ παράλληλα τὸ μάθημα τοῦ ἀμέσως ἐπόμενου ἐξαμήνου. Ὁ μέσος ὅρος τῶν βαθμῶν στὰ τέσσερα ἐξαμηνιαῖα μαθήματα συνυπολογίζεται ὡς ἓνας βαθμὸς γιὰ τὴν ἐξαγωγή τοῦ μέσου ὅρου τῆς βαθμολογίας τοῦ πτυχίου.

4. Ὅσοι φοιτητὲς δὲν ἔχουν καμία γνώση τῆς ξένης γλῶσσας πού ἐπιθυμοῦν νὰ ἐκμάθουν καὶ κατατάσσονται στὸ πρῶτο τμήμα (Α) θεωροῦνται ἀρχάριοι. Δὲν θεωροῦνται ἀρχάριοι ὅσοι ἔχουν λίγες γνώσεις τῆς ἀντιστοιχῆς ξένης γλῶσσας καὶ κατατάσσονται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα τμήματα ὕστερα ἀπὸ κατατακτῆρια δοκιμασία.

5. Ὁ πρωτοεισαγόμενος φοιτητὴς πού κατέχει μιὰν ἀπὸ τὶς γλῶσσες τῆς παρ. 1 ἐξετάζεται μὲ αἴτησή του στὴ γλῶσσα αὐτὴ ἀπὸ διμελῆ ἐπιτροπὴ, ἀποτελούμενη ἀπὸ ἓναν διδάσκαλο τῆς ἀντίστοιχῆς γλῶσσας καὶ ἓνα μέλος τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ εἰσηγηθεῖ στὴ Σχολὴ τὴν ἀπαλλαγὴ του ἀπὸ τὴν παρακολούθησι τῶν μαθημάτων τῆς ξένης γλῶσσας καὶ νὰ τὸν βαθμολογήσει στὴ γλῶσσα αὐτὴ, ἢ μπορεῖ νὰ τὸν ἐντάξει σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ προχωρημένα μαθήματα τῆς ἴδιας γλῶσσας.

Ἀπαλλάσσονται κατὰ κανόνα οἱ ἀπόφοιτοι ξένων σχολείων καὶ οἱ πτυχιούχοι ξένων Πανεπιστημίων τῆς ἀντίστοιχῆς ξένης γλῶσσας. Σὲ περίπτωσι ἀπαλλαγῆς δὲν ὑπάρχει βαθμὸς. Ὅσοι φοιτητὲς τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἐπιθυμοῦν νὰ πάρουν βαθμὸ γιὰ τὸ πτυχίον τους, θὰ πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν

ἀπὸ εἰδικῆ ἐπιτροπῆ σύμφωνα μὲ τὸν κανονισμό τῆς Σχολῆς. Ἡ ἐξέταση θὰ περιορίζεται σὲ ἐπιστημονικὰ κείμενα ποὺ ὑπάρχουν στὰ γνωστικὰ ἀντικείμενα τοῦ οἰκείου Τμήματος.

Ἄρθρο 10.

1. Ὅλα τὰ μαθήματα ποὺ διδάσκονται στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ ἐντάσσονται σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς ἐξῆς τρεῖς βαθμίδες: (α) Αὐτοτελεῖς ἀσκήσεις, (β) Παραδόσεις, καὶ (γ) Σεμινάρια. Καὶ στὶς τρεῖς βαθμίδες τὰ μαθήματα εἶναι τρίωρα.

2. (α) Αὐτοτελεῖς ἀσκήσεις ὀνομάζονται τὰ ἀνεξάρτητα μαθήματα ποὺ ἀποσκοποῦν στὴν παροχὴ ἢ ἐμπέδωση βασικῶν ἢ γενικῶν γνώσεων καὶ γίνονται, κατὰ τὸ δυνατό, σὲ μικρὲς ομάδες φοιτητῶν.

(β) Παραδόσεις ὀνομάζονται τὰ μαθήματα στὰ ὁποῖα παρουσιάζεται ἐποπτικὰ μία εὐρεῖα περιοχὴ ἐνὸς γνωστικοῦ ἀντικειμένου καὶ ὁ σχετικὸς μὲ αὐτὴν ἐπιστημονικὸς προβληματισμὸς, μέρος τῶν ὁποίων μπορεῖ νὰ εἶναι εἰδικὲς ἀσκήσεις.

(γ) Σεμινάρια ὀνομάζονται τὰ μαθήματα στὰ ὁποῖα οἱ διδασκόμενοι, μὲ τὶς ὁδηγίες τοῦ διδάσκοντος, ἐρευνοῦν ἓνα εἰδικὸ θέμα μὲ τὴ βοήθεια τῆς σχετικῆς ἐπιστημονικῆς βιβλιογραφίας.

3. Στὸν κατάλογο τῶν προσφερόμενων μαθημάτων τῶν Τμημάτων οἱ ἀσκήσεις ἀριθμοῦνται ἀπὸ τὸ 1 ὠς τὸ 99, οἱ παραδόσεις ἀπὸ τὸ 100 ὠς τὸ 299 καὶ τὰ σεμινάρια ἀπὸ τὸ 300 ὠς τὸ 399.

4. Τὰ μαθήματα τῶν ξένων γλωσσῶν ἐντάσσονται στὴν κατηγορία τῶν ἀσκήσεων.

Ἄρθρο 11.

1. Ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ ἀπονέμει τρία πτυχία, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ τρία Τμήματα τῆς Σχολῆς: (α) Φιλολογίας (β) Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας, καὶ (γ) Φιλοσοφικῶν καὶ Κοινωνικῶν Σπουδῶν.

2. Γιὰ τὴν ἀπόκτηση ὁποιοῦδήποτε πτυχίου ἀπαιτεῖται ἡ παρακολούθηση καὶ ἐπιτυχὴς ἐξέταση σὲ ὀρισμένο ἀριθμὸ ἐξαμηνιαίων μαθημάτων, ποὺ συμποσοῦνται σὲ ἑκατὸν πενήντα ἕξι (156) ὥρες ἐβδομαδιαίας διδασκαλίας. Κάθε ἐβδομαδιαία ὥρα διδασκαλίας ἰσοδυναμεῖ μὲ μία διδακτικὴ μονάδα (δ. μ.).

3. Δικαίωμα ἐγγραφῆς σὲ σεμινάριο ἔχει ὁ φοιτητὴς ποὺ ἔχει ἤδη παρακολουθήσει καὶ ἐξεταστεῖ ἐπιτυχῶς σὲ δύο τουλάχιστον παραδόσεις ἢ ἀσκήσεις τοῦ ἴδιου ἢ παρεμφεροῦς γνωστικοῦ ἀντικειμένου, πάντως ὄχι πρὶν ἀπὸ τὸ τρίτο ἐξάμηνο τῶν σπουδῶν του.

Ἡ προτεραιότητα ἐγγραφῆς καθορίζεται ἀπὸ τὸ ἐξάμηνο φοίτησης (π.χ. 8ο, 7ο, 6ο κ.ο.κ.) καὶ ἀπὸ τὸ Τμήμα στὸ ὁποῖο ἀνήκει ὁ φοιτητὴς.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν φοιτητῶν στὰ σεμινάρια δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνει τοὺς εἴκοσι πέντε (25). Ἄν ὑπάρχει ἀνάγκη, τὸ ἴδιο σεμινάριο ἐπαναλαμβάνεται στὸ ἐπόμενο ἐξάμηνο. Ὑστερα ἀπὸ τὴν πάροδο τριῶν ἐβδομάδων ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τοῦ σεμιναρίου ὁ φοιτητὴς δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ζητήσῃ θέμα γιὰ ἐργασία.

Περιορισμοὶ γιὰ τὴν ἐγγραφὴ σὲ παραδόσεις δὲν ὑπάρχουν.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΩΝ ΤΜΗΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Ι. ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

1. Από το ακαδημαϊκό έτος 1983 - 84 οι φοιτητές του Τμήματος Φιλολογίας έχουν το δικαίωμα να επιλέξουν και να ακολουθήσουν ένα από τα τρία Προγράμματα Σπουδών του Τμήματος (Πίν. 1).

2. (α) Το πρόγραμμα Α έχει αρχαιογνωστική κατεύθυνση και επιτρέπεται στο φοιτητή να οργανώσει έτσι τις σπουδές του ώστε τα μαθήματα που θα παρακολουθήσει να καλύπτουν ένα σχετικά ευρύ φάσμα γνωστικών αντικειμένων, χωρίς αυτό να οδηγεί σε μονομερώς αρχαιογνωστική κατάρτιση.

(β) Το Πρόγραμμα Β είναι προσανατολισμένο στη λογοτεχνία και γενικότερα τον πολιτισμό της Μεσαιωνικής και της Νεότερης Ελλάδας, παρέχει όμως τη δυνατότητα ο φοιτητής να καταρτιστεί επαρκώς και σε άλλα γνωστικά αντικείμενα, η εξοικείωση με τα οποία είναι χρήσιμη, αν όχι απαραίτητη, για το φιλόλογο.

(γ) Το Πρόγραμμα Γ αποτελεί συγκερασμό των Προγραμμάτων Α και Β. Ο συγκερασμός αυτός είναι ποιοτικός, όχι ποσοτικός, και επιτρέπει στο φοιτητή, αφού εξοικειωθεί με τα βασικά γνωστικά αντικείμενα του φιλολογικού χώρου, να εμβαθύνει σε ορισμένα από αυτά ή να διευρύνει το φάσμα των ενδιαφερόντων του.

3. Με δήλωσή του, που υποβάλλεται στη Γραμματεία κατά την έναρξη του τρίτου εξαμήνου σπουδών, ο φοιτητής ορίζει το Πρόγραμμα που θα ακολουθήσει ως το τέλος των σπουδών του.

4. Τα μαθήματα διακρίνονται σε υποχρεωτικά (Υ) και υποχρεωτικά επιλεγόμενα (ΥΕ). Τα μαθήματα Υ (Πίν. 2) είναι επτά (7) σε όλα τα Προγράμματα, χωρίς να υπολογίζεται η ξένη γλώσσα. Τα μαθήματα ΥΕ, στα οποία περιλαμβάνονται τα σεμινάρια, είναι σαρανταένα (41). Για τα υποχρεωτικά επιλεγόμενα Β (ΥΕΒ) βλ. παρακάτω παράγρ. 12.

5. Εφόσον το διδακτικό δυναμικό του Τμήματος το επιτρέπει, η διδασκαλία των μαθημάτων Υ επαναλαμβάνεται κάθε εξάμηνο. Κάθε μάθημα ΥΕ προσφέρεται το λιγότερο τρεις φορές ανά τετραετία.

6. Για τη συμμετοχή στα σεμινάρια ισχύουν οι διατάξεις του Κανονισμού Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής.

7. Δεν επιτρέπεται η εγγραφή σε λιγότερα από τέσσερα (4) και περισσότερα από οκτώ (8) μαθήματα κάθε εξάμηνο. Μετά το έκτο εξάμηνο σπου-

δών ο φοιτητής μπορεί να εγγραφεί το πολύ σε εννέα (9) μαθήματα κάθε εξάμηνο, προϋπόθεση όμως για την απόκτηση του πτυχίου είναι η επιτυχής παρακολούθηση δύο (2) τουλάχιστον μαθημάτων τόσο κατά το έβδομο όσο και κατά το όγδοο εξάμηνο σπουδών.

8. Κάθε εβδομαδιαία ώρα διδασκαλίας ανά εξάμηνο, ισοδυναμεί με μία (1) διδακτική μονάδα. Για την απόκτηση του πτυχίου απαιτείται ο φοιτητής να συγκεντρώσει 156 διδακτικές μονάδες, παρακολουθώντας τα μαθήματα του επιλεγέντος Προγράμματος (Πίν. 3, 4, 5) και υφιστάμενος με επιτυχία τις σχετικές εξετάσεις ή/και δοκιμασίες.

9. Όταν ο προβλεπόμενος αριθμός των ωρών διδασκαλίας ενός γνωστικού αντικείμενου είναι συνολικά μεγαλύτερος από δεκαπέντε (15), ο αριθμός αυτός επιδέχεται μείωση κατά τρεις (3) ώρες, με αντίστοιχη αύξηση των ωρών διδασκαλίας άλλου συναφούς γνωστικού αντικείμενου ή μαθήματος και με την προϋπόθεση ότι το σχετικό αίτημα θα εγκριθεί από την Επιτροπή Προγράμματος του Τμήματος.

(Παράδειγμα: Οι ώρες ΑΕΦ των Προγραμμάτων Α και Γ μπορεί να μειωθούν κατά τρεις, αν οι ώρες αυτές αναπληρωθούν με ισάριθμες ώρες παρακολούθησης συναφούς γνωστικού αντικείμενου (ΑΙ, ΚΑ, ΛΦ) ή συναφούς μαθήματος που τυχόν προσφέρεται (π.χ. «Ιστορία του Αρχαίου Θεάτρου (ΙΘ) ή «Τα έθιμα του γάμου στην Αρχαία, Μεσαιωνική και Νεότερη Ελλάδα (Λα) ή «Ερμηνεία διαλεκτικών επιγραφών» (Γλ)).

10. Δεν χωρεί μείωση των ωρών παρακολούθησης των μαθημάτων Υ (Πίν. 2).

11. Η κατανομή των ωρών διδασκαλίας στα Προγράμματα Σπουδών του Τμήματος είναι ενδεικτική. Συνιστάται η παρακολούθηση των μαθημάτων Υ όσο γίνεται πιο νωρίς μετά την έναρξη των σπουδών: έτσι ο φοιτητής θα αποκτήσει σύντομα τις βασικές γνώσεις που είναι απαραίτητες για την επιτυχή παρακολούθηση των ΥΕ μαθημάτων και την αποδοτική συμμετοχή στα σεμινάρια (Πίν. 8).

12. Τα ΥΕ μαθήματα (Πίν. 6, 7) κατανέμονται σε ενότητες, η κάθε μία από τις οποίες παρέχει δύο τουλάχιστον διαζευκτικές δυνατότητες. Τα μαθήματα ελεύθερης επιλογής (ΥΕΒ) επιλέγονται από τα Προγράμματα Σπουδών όλων των Τμημάτων της Σχολής, όμως τρία (3) τουλάχιστον μαθήματα της κατηγορίας αυτής πρέπει να είναι μαθήματα των Προγραμμάτων του Τμήματος Φιλολογίας.

13. Ένα (1) το πολύ μάθημα ΥΕ ανά γνωστικό αντικείμενο μπορεί να αντικατασταθεί με μάθημα ΥΕΒ του ίδιου γνωστικού αντικείμενου.

ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Οι φοιτητές που θ' ακολουθήσουν το Πρόγραμμα Β πρέπει να επιλέξουν

τα μαθήματα της Νεοελληνικής Φιλολογίας με τέτοιο τρόπο, ώστε ν' αποκτήσουν μιαν ευρεία εποπτεία της. Για το σκοπό αυτό η ύλη της Νεοελληνικής Φιλολογίας έχει κατανεμηθεί σε οκτώ ενότητες, όσες και τα εξάμηνα σπουδών, κάθε μία από τις οποίες καλύπτει ένα χρονικό ή ειδολογικό τμήμα της νεοελληνικής λογοτεχνίας (βλ. πίνακα παρακάτω). Μία ενότητα που είναι γενική αποτελεί το μάθημα της Εισαγωγής στη Νεοελληνική Φιλολογία, το οποίο είναι υποχρεωτικό. Οι φοιτητές είναι υποχρεωμένοι επίσης να επιλέξουν έτσι τα υπόλοιπα επτά μαθήματα Νεοελληνικής Φιλολογίας, ώστε να καλύψουν χρονικά το μεγαλύτερο μέρος της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Για το λόγο αυτό θα πρέπει να επιλέξουν ένα μάθημα από κάθε μία από τις επτά ενότητες των Υποχρεωτικών Επιλεγόμενων. Μπορούν εντούτοις να αντικαταστήσουν δύο μαθήματα από τα Υποχρεωτικά Επιλεγόμενα με δύο μαθήματα από τα Άλλα Προσφερόμενα, ή μ' ένα μάθημα από τα Άλλα Προσφερόμενα και ένα μάθημα μιας άλλης ενότητας από τα Υποχρεωτικά Επιλεγόμενα. Δηλαδή οι φοιτητές πρέπει να καλύψουν τουλάχιστον πέντε από τις επτά χρονικές και ειδολογικές περιόδους του παρατιθέμενου πίνακα (μέρος II).

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 1

		A	B	Γ
Αρχαία Ελληνική Φιλολογία	(ΑΕΦ)	30	15	21
Λατινική Φιλολογία	(ΛΦ)	21	9	12
Νεότερη Ελλην. Φιλολογία	(ΝΕΦ)	12	24	18
Βυζαντινή Φιλολογία	(ΒΦ)	6	9	6
Γλωσσολογία	(Γλ)	9	9	9
Παιδαγωγική	(Παι)	9	9	9
Φιλοσοφία	(Φ/ΙΦ)	9	6	9
Αρχαία / Βυζαντινή Ιστορία	(ΑΙ/ΒΙ)	6		
Αρχαιολογία	(ΠΑ/ΚΑ)	6		
Ιστορία	(ΑΙ/ΒΙ/ΙΜΧ/ΝΕΙ/ΙΕΚ/ΙΑρ)		12	12
Ιστορία Θεάτρου-Θεατρολογία	(Θ)		9	6
Λαογραφία/Μουσικολογία	(Λα/Μσ)		6	6
Ελεύθερη Επιλογή	(ΥΕΒ)	18	18	18
Σεμινάρια		18	18	18
Ξένη Γλώσσα		12	12	12

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 2

ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ

ΑΕΦ 10 Α	3	3	3
ΑΕΦ 10 Β	3	3	3
ΑΕΦ 101	3		
ΛΦ 10 Α	3	3	3
ΝΕΦ 101	3	3	3
ΒΦ 101/ΛΦ 10 Β	3	3	3
Γλ 101/102	3	3	3
Γλ 102/Θ 101/ΑΕΦ 101		3	3
Ξένη Γλώσσα (Ξ. Γ.)	12	12	12

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Α

ΠΙΝ. 3

ΜΑΘΗΜΑΤΑ	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ. ωρών
Αρχ. ελλ. φιλολογία (ΑΕΦ)	6	6	3	3	3	3	3	3	30
Λατινική φιλολογία (ΛΦ)	3	3	3	3	3	3	3		21
Νεότε. ελλ. φιλολογία (ΝΕΦ)	3	3					3	3	12
Βυζαντινή φιλολογία (ΒΦ)	3	3							6
Γλωσσολογία (Γλ)			3	3				3	9
Παιδαγωγική (Παι)						3	3	3	9
Φιλοσοφία (Φ/ΙΦ)					3		3	3	9
Αρχαία Ιστορία (ΑΙ) Βυζαντινή Ιστορία (ΒΙ)			3	3					6
Αρχαιολογία (ΠΑ/ΚΑ)					3	3			6
Υποχρ. Επιλεγ. Β (ΥΕΒ)	3	3	3	3	3	3			18
Φροντιστήρια (Φρ)			3	3	3	3	3	3	18
Ξένη Γλώσσα (Ξ.Γ.)	3	3	3	3					12
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Β

ΠΙΝ. 4

ΜΑΘΗΜΑΤΑ	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ. ωρών
Αρχ. ελλ. φιλολογία (ΑΕΦ)	6	3	3	3					15
Λατινική φιλολογία (ΛΦ)	3	3	3						9
Νεότ. ελλ. φιλολογία (ΝΕΦ)	3	3	3	3	3	3	3	3	24
Βυζαντινή φιλολογία (ΒΦ)	3	3					3		9
Γλωσσολογία (Γλ)			3	3				3	9
Παιδαγωγική (Παι)						3	3	3	9
Φιλοσοφία (Φ/ΙΦ)					3		3		6
Ιστορία (ΒΙ/ΙΜΧ/ΝΕΙ/ΑΙ/ ΙΕΚ/ΙΑρ/ΙΑφρ)		3		3	3	3			12
Ιστορία Θεάτρου (ΙΘ) Θεατρολογία							3		9
Λαογραφία (Λαο/Μσ) Μουσικολογία					3	3			6
Υποχρ. Επιλεγ. Β (ΥΕΒ)	3	3	3	3	3	3			18
Φροντιστήρια (Φρ)			3	3	3	3	3	3	18
Ξένη Γλώσσα (Ξ.Γ.)	3	3	3	3					12
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ · Γ

ΠΙΝ. 5

ΜΑΘΗΜΑΤΑ	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ. ωρών
Αρχ. ελλ. φιλολογία (ΑΕΦ)	6	3	3	3		3	3		21
Λατινική φιλολογία (ΛΦ)	3	3	3				3		12
Νεότ. ελλ. φιλολογία (ΝΕΦ)	3	3	3	3	3	3			18
Βυζαντινή φιλολογία (ΒΦ)	3	3							6
Γλωσσολογία (Γλ)			3	3				3	9
Παιδαγωγική (Παι)						3	3	3	9
Φιλοσοφία (Φ/ΙΦ)					3		3	3	9
Ιστορία (ΑΙ/ΒΙ/ΙΜΧ/ΝΕΙ/ ΙΕΚ/ΙΑρ/ΙΑφ)		3		3	3			3	12
Ιστορία θεάτρου (ΙΘ)							3	3	6
Λαογραφία (Λαο) Μουσικολογία (Μσ)					3	3			6
Υποχρ. Επιλεγ. Β (ΥΕΒ)	3	3	3	3	3	3			18
Φροντιστήρια (Φρ)			3	3	3	3	3	3	18
Ξένη Γλώσσα (Ξ.Γ.)	3	3	3	3					12
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 6

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

10	A - Δ	Αρχαία Ελληνική θεματογραφία
11		Επική γλώσσα και ιωνική διάλεκτος
12		Αρχαία Ελληνική μετρική
16		Παπυρολογία
100		Εισαγωγή στην Αρχαία Ελληνική Φιλολογία
102		Όμηρος
104		Ησίοδος
106		Λυρική ποίηση
108		Ηρόδοτος
110		Θουκυδίδης
112		Αισχύλος
114		Σοφοκλής
116		Ευριπίδης
118		Κωμωδία
120		Αττικοί ρήτορες
122		Πλάτων
124		Αριστοτέλης
126		Ελληνιστική ποίηση
128		Πεζογραφία όψιμης αρχαιότητας (Πλούταρχος, Λουκιανός κ.λπ.)
300 - 350		Σεμινάρια

ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

10	A - B	Λατινική θεματογραφία
100		Εισαγωγή στη Λατινική Φιλολογία
102		Λουκρήτιος
104		Βιργίλιος
106		Ρωμαϊκή ελεγεία
108		Ιστοριογραφία της «Χρυσής Εποχής»
110		Κικέρων και ρωμαϊκή ρητορική
112		Οράτιος
114		Κωμωδία
116		Πεζογραφία του «αργυρού αιώνα» (Σενέκας, Τάκιτος, Πλίνιος κ.λπ.)
300 - 320		Σεμινάρια

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 7

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ (Ν.Ε.Φ.)

I. ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΟ (100 - 109)

Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία

II. ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΑ ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

1. Από τις αρχές ως την πτώση της Κρήτης (110 - 129)
 - α) Δημώδης υστεροβυζαντινή λογοτεχνία
 - β) Τοπικές ιδιωματικές λογοτεχνίες στα πλαίσια της Φραγκοκρατίας
 - γ) Κρητική λογοτεχνία της ακμής
2. Από την πτώση της Κρήτης ως το 1821 (130 - 149)
 - α) Ελληνικός Διαφωτισμός
 - β) Οι Πρόδρομοι (Ρήγας - Βηλαράς - Χριστόπουλος)
 - γ) Προσολωμικοί
3. Επτανησιακή λογοτεχνία της ακμής (150 - 169)
 - α) Ο Σολωμός και η εποχή του
 - β) Ο Κάλβος και η εποχή του
 - γ) Βαλαωρίτης - Ελάσσονες Επτανήσιοι
4. Πεζογραφία του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα (170 - 189)
 - α) Αρχές της νεοελληνικής πεζογραφίας
 - β) Ιστορικό μυθιστόρημα
 - γ) Ηθογραφία
 - δ) Πεζογραφία του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα
5. Ποίηση του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα (190 - 209)
 - α) Ελληνικός Ρομαντισμός
 - β) Ο Παλαμάς και η εποχή του
 - γ) Ποίηση 1900 - 1930 (Σικελιανός - Βάρναλης - Καρυωτάκης κ.ά.)
 - δ) Ο Καβάφης και η εποχή του
6. Νεότερη πεζογραφία (210 - 229)
 - α) Η γενιά του '30
 - β) Μεταπολεμική πεζογραφία
7. Νεότερη ποίηση (230 - 249)
 - α) Ποίηση της γενιάς του '30 (Σεφέρης - Ελύτης - Ρίτσος - Υπερ-ρεαλισμός)
 - α) Μεταπολεμική ποίηση

III. ΑΛΛΑ ΠΡΟΣΦΕΡΟΜΕΝΑ

1. Δημοτικό τραγούδι (250 - 269)
2. Θεωρία λογοτεχνίας και Συγκριτική Φιλολογία (270 - 289)
3. Νεοελληνική κριτική και δοκίμιο (290 - 299)

ΣΕΜΙΝΑΡΙΑ

ΠΙΝ. 8

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	ΓΝΩΣΤΙΚΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ	ΩΡΕΣ
Α	ΑΕΦ	6/9
	ΛΦ	6/3
	ΝΕΦ	3
	Επιλεγόμενο	3
Β	ΝΕΦ	6/9
	ΒΦ	6/3
	ΑΕΦ / ΛΦ*	3
	Επιλεγόμενο	3
Γ	ΑΕΦ / ΛΦ	6
	ΝΕΦ	6
	Επιλεγόμενα	6

II. ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Για την απόκτηση πτυχίου του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας ο φοιτητής οφείλει να έχει ολοκληρώσει επιτυχώς τη σπουδή του σε ένα από τα τρία παρακάτω προγράμματα σπουδών. Από τα τρία προγράμματα τα δύο έχουν κατεύθυνση σπουδών Ιστορίας (Α) και το ένα Αρχαιολογίας (Β): από τα δύο προγράμματα Ιστορίας το ένα είναι προσανατολισμένο στη σπουδή της Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα (Α1), ενώ το δεύτερο στη σπουδή της νεότερης και της σύγχρονης εποχής (Α2).

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Α 1

1. Αρχαία Ελληνική Θεματογραφία και Αρχαία Ελληνική Φιλολογία (3 ώρες Θεματογραφία και 3 Φιλολογία υποχρεωτικώς)	12 ώρες
2. Λατινικά	6 »
3. Παιδαγωγικά (3 ώρες άσκηση υποχρεωτικώς)	9 »
4. Νεότερη Ελληνική Φιλολογία	6 »
5. Αρχαία Ιστορία	15 »
6. Βυζαντινή Ιστορία	9 »
7. Ιστορία Μέσων Χρόνων	9 »
8. Ιστορία Νεοτέρων Χρόνων και Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (3 ώρες από κάθε μια υποχρεωτικώς)	12 »
9. Αραβική Ιστορία ή/και Τουρκολογία	6 »
10. Οποιαδήποτε Ιστορία	6 »
11. Προϊστορική, Κλασική, Βυζαντινή Αρχαιολογία (όχι και οι 12 από την ίδια)	12 »
12. Ιστορία Τέχνης (οι 3 ώρες Ιστορία Τέχνης της Δύσης υποχρεωτικώς)	6 »
13. Ξένη Γλώσσα	12 »
14. Ελεύθερη Επιλογή	18 »
15. Σεμινάρια	18 »

ως εξής :

α) Τρία Αρχαία Ιστορία ή Βυζαντινή Ιστορία ή Ιστορία Μέσων Χρόνων (όχι και τα τρία από την ίδια)

β) Ένα Αρχαιολογία ή Αρχαία Φιλολογία

γ) Ένα οποιαδήποτε Ιστορία, και

δ) Ένα ελεύθερο

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Α 2

1. Αρχαία Ελληνική Θεματογραφία και Αρχαία Ελληνική Φιλολογία (3 ώρες θεματογραφία και 3 ώρες Φιλολογία υποχρεωτικώς)	12 ώρες
---	---------

2. Νεότερη Φιλολογία (οι 6 ώρες Νεότερη Ελληνική Φιλολογία υποχρεωτικώς)	12 ώρες
3. Παιδαγωγικά (3 ώρες άσκηση υποχρεωτικώς)	9 »
4. Αρχαία Ιστορία ή Βυζαντινή Ιστορία ή Ιστορία Μέσων Χρόνων (3 ώρες από καθεμιά υποχρεωτικώς)	15 »
5. Ιστορία Νεοτέρων Χρόνων - Ευρωπαϊκή Ιστορία (6 ώρες Νεότερη Ελληνική Ιστορία υποχρεωτικώς)	18 »
6. Ιστορία Ελληνικού Κράτους	6 »
7. Αφρικανολογία και Τουρκολογία (3 ώρες από κάθε μια υποχρεωτικώς)	9 »
8. Οποιαδήποτε Ιστορία	6 »
9. Προϊστορική ή Κλασική ή Βυζαντινή Αρχαιολογία	6 »
10. Ιστορία Τέχνης (6 ώρες Ιστορία Τέχνης της Δύσης υποχρεωτικώς)	9 »
11. Κοινωνιολογία ή/και Φιλοσοφία ή/και Λαογραφία	6 »
12. Ξένη Γλώσσα	12 »
13. Ελεύθερη Επιλογή	18 »
14. Σεμινάρια	18 »
ως εξής :	
α) Ένα Αρχαία Ιστορία ή Βυζαντινή Ιστορία ή Ιστορία Μέσων Χρόνων	
β) Τρία Ιστορία Νεοτέρων Χρόνων ή/και Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (όχι και τα τρία από την ίδια)	
γ) Ένα οποιαδήποτε Ιστορία	
δ) Ένα ελεύθερο	

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Β

1. Αρχαία Ελληνική Θεματογραφία (ΑΕΘ)	6 ώρες
2. Αρχαία Ελληνική/ή και Βυζαντινή Φιλολογία (ΑΕΦ/ΒΦ)	9 »
3. Λατινική Φιλολογία (ΛΦ)	6 »
4. Νεότερη Ελληνική Φιλολογία (ΝΕΦ)	6 »
5. Παιδαγωγικά (Παι)	6 » **
6. Αρχαία Ιστορία (ΑΙ)	6 »
7. Βυζαντινή Ιστορία/ή και Ιστορία Μέσων Χρόνων (ΒΙ/ΙΜΧ)	6 »
8. Ιστορία Νεοτέρων Χρόνων/Ευρωπαϊκή Ιστορία/ή και Ιστορία Ελληνικού Κράτους (ΙΝΧ/ΙΕΚ)	12 »
9. α) Προϊστορική, Κλασική και Βυζαντινή Αρχαιολογία (ΠΑ/ΚΑ/ΒΑ)	54 » ***
β) Ιστορία Τέχνης	18 » ****

10. Ελεύθερη Επιλογή	15 »
11. Ξένη Γλώσσα	12 »

ΣΥΝΟΛΟ

 156 »

- * Αρχαία Ελληνική/ή και Βυζαντινή Φιλολογία : Οι τρεις τουλάχιστον ώρες Αρχαία Ελληνική Φιλολογία
- ** Παιδαγωγικά : Όχι ασκήσεις
- *** Προϊστορική, Κλασική και Βυζαντινή Αρχαιολογία : Οι 54 ώρες της Αρχαιολογίας κατανέμονται ως εξής :
- α) 15 τουλάχιστον ώρες για κάθε μία από τις 3 Αρχαιολογίες. Απ' αυτές οι 9 είναι ώρες σεμιναρίων (3 για κάθε μάθημα)
- β) Ένα σεμινάριο Προϊστορική ή Βυζαντινή ή Κλασική Αρχαιολογία ή Ιστορία της Τέχνης και ένα σεμινάριο Ιστορία ή ένα σεμινάριο Αρχαιολογία (Οποιαδήποτε)
- **** Ιστορία Τέχνης : Οι 9 τουλάχιστον ώρες Ιστορία της Τέχνης της Δύσης, οι 6 Ιστορία Τέχνης και οι 3 σεμινάριο Ιστορία Τέχνης

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Α1

ΜΑΘΗΜΑΤΑ	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ. ωρών
Αρχ. ελλ. θεματ. (ΑΕΘ) και Αρχ. ελλ. φιλολογία (ΑΕΦ)	3	3	3	3					12
Λατινική φιλολογία (ΛΦ)	3	3							6
Παιδαγωγική (Παι)						3	3	3	9
Νεότε. ελλ. φιλολογία (ΝΕΦ)					3	3			6
Αρχαία Ιστορία (ΑΙ)	3	3		3	3		3		15
Βυζαντινή Ιστορία (ΒΙ)	3	3				3			9
Ιστορία μέσ. χρόνων (ΙΜΧ)			3	3			3		9
Ιστορ. νεοτ. χρόν. (ΙΝΧ) και Ιστ. του ελλ. κράτους (ΙΕΚ)					3	3	3	3	12
Αραβική Ιστορ. (ΙΑρ) ή και Τουρκολογία (ΤΡ)	3	3							6
Προϊστ. (ΠΑ), Κλασ. (ΚΑ), Βυζαντινή αρχαιολ. (ΒΑ)	3		3	3	3				12
Ιστορία Τέχνης (ΙΤ)				3	3				6
Οποιαδήποτε Ιστορία			3					3	6
Ελεύθερη επιλογή		3	3			3	3	6	18
Ξένη Γλώσσα	3	3	3	3					12
Σεμινάρια			3	3	3	3	3	3	18
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Α2

ΜΑΘΗΜΑΤΑ	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ. ωρών
Αρχ. ελλ. θεματ. (ΑΕΘ) και Αρχ. ελλ. φιλολογία (ΑΕΦ)	3	3	3	3					12
Νεότ. ελλ. φιλολογία (ΝΕΦ)			3	3	3	3			12
Παιδαγωγική (Παι)			3				3	3	9
Αρχ. ιστ. (ΑΙ) ή βυζ. ιστ. (ΒΙ) ή ιστ. μέσων χρόνων (ΙΜΧ)	3	3	3	3			3		15
Ιστορ. νεοτ. χρόνων (ΙΝΧ) - Ευρωπαϊκή ιστορία (ΕΙ)	3	3			3	3	3	3	18
Ιστορία ελλ. κράτους (ΙΕΚ)			3	3					6
(Αφρικανολογία (ΙΑφ) και Τουρκολογία (ΤΡ)	3	3						3	9
Οποιαδήποτε Ιστορία					3	3			6
Προϊστ. (ΠΑ) ή Κλασ. (ΚΑ) ή Βυζαντινή αρχαιολ. (ΒΑ)	3	3							6
Ιστορία Τέχνης					3	3	3		9
Κοινωνιολ. (Κοι) ή και φιλοσ. (Φ) ή και Λαογραφία (Λαο)				3	3				6
Ξένη Γλώσσα	3	3	3	3					12
Ελεύθερη επιλογή	3	3				3	3	6	18
Σεμινάρια			3	3	3	3	3	3	18
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Β'

ΜΑΘΗΜΑΤΑ	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ. ωρών
Αρχαία ελλ. θεματ. (ΑΕΘ)					3	3			6
Αρχαία ελλ. (ΑΕΦ) ή και Βυζαντινή φιλολογία (ΒΦ)	3	3	3						9
Λατινική φιλολογία (ΛΦ)	3	3							6
Νεότε. ελλ. φ.λολογία (ΝΕΦ)							3	3	6
Παιδαγωγική (Παι)					3	3			6
Αρχαία Ιστορία (ΑΙ)	3	3							6
Βυζαντινή Ιστ. (ΒΙ) ή και Ιστορία μέσ. χρόνων (ΙΜΧ)			3	3					6
Ιστορία νεοτ. χρόν. (ΙΝΧ) - Ευρωπαϊκή Ιστ. (ΕΙ) ή και Ιστ. του ελλ. κράτους (ΙΕΚ)				3	3	3	3		12
Προϊστ. (ΠΑ), Κλασ. (ΚΑ), Βυζαντινή αρχαιολ. (ΒΑ)	6	6	6	6	3	3	3	6	39
Ιστορία Τέχνης (ΙΤ)	3	3		3			3	3	15
Ελεύθερη επιλογή			3		3	3	3	3	15
Ξένη Γλώσσα	3	3	3	3					12
Σεμινάρια			3	3	3	3	3	3	18
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

III. ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

1. Για την απόκτηση του Πτυχίου Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών (Φιλοσοφία, Παιδαγωγική, Ψυχολογία, Κοινωνιολογία) ο φοιτητής οφείλει να παρακολουθήσει τις ώρες μαθημάτων που ορίζονται παρακάτω για κάθε γνωστικό αντικείμενο, ξένη γλώσσα και ελεύθερη επιλογή και να έχει υποστεί επιτυχώς τις σχετικές εξετάσεις ή άλλες δοκιμασίες.

2. Ο κάθε φοιτητής οφείλει να επιλέξει ως κύρια ειδίκευσή του έναν από τους τέσσερις κλάδους του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, δηλαδή: α) Φιλοσοφία, β) Παιδαγωγικές Σπουδές, γ) Ψυχολογία, και δ) Κοινωνιολογία (Προγράμματα Α' - Δ'). Στο μάθημα της κύριας ειδίκευσής του οφείλει να συμπληρώσει 27 ώρες και 15 ώρες στους υπόλοιπους τρεις.

3. Τρεις (3) από τις ώρες της Φιλοσοφίας, των Παιδαγωγικών Σπουδών, της Ψυχολογίας και της Κοινωνιολογίας είναι υποχρεωτικά ώρες σεμιναρίων (τέσσερα σεμινάρια). Έξι (6) από τις υπόλοιπες ώρες όλων των μαθημάτων είναι ώρες σεμιναρίων (δύο σεμινάρια). Ο φοιτητής έχει το δικαίωμα να επιλέξει τα δύο αυτά σεμινάρια από όλα τα γνωστικά αντικείμενα που περιλαμβάνονται στο πρόγραμμα του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών.

Τρεις (3) από τις ώρες Παιδαγωγικών Σπουδών είναι ώρες ασκήσεων στη διδακτική και είναι υποχρεωτικές για όλους τους φοιτητές. Στις ασκήσεις γίνονται κατά προτεραιότητα δεκτοί οι φοιτητές που διανύουν τα δύο τελευταία εξάμηνα των σπουδών τους.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Α' (ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ)

1. Φιλοσοφία	27 ώρες
2. Παιδαγωγικά	15 »
3. Ψυχολογία	15 »
4. Κοινωνιολογία	15 »
5. Αρχαία Ελληνική Φιλολογία	12 »
6. Νεοελληνική Φιλολογία	15 »
7. Γλωσσολογία	6 »
8. Ιστορία	9 »
9. Ξένη Γλώσσα	12 »
10. Ελεύθερη Επιλογή	30 »

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Β' (ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ)

1. Παιδαγωγικά	27 ώρες
2. Ψυχολογία	15 »
3. Φιλοσοφία	15 »

4. Κοινωνιολογία	15	»
5. Αρχαία Ελληνική Φιλολογία	12	»
6. Νεοελληνική Φιλολογία	15	»
7. Γλωσσολογία	6	»
8. Ιστορία	9	»
9. Ξένη Γλώσσα	12	»
10. Ελεύθερη Επιλογή	30	»

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Γ' (ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ)

1. Ψυχολογία	27	»
2. Παιδαγωγικά	15	»
3. Φιλοσοφία	15	»
4. Κοινωνιολογία	15	»
5. Αρχαία Ελληνική Φιλολογία	12	»
6. Νεοελληνική Φιλολογία	15	»
7. Γλωσσολογία	6	»
8. Ιστορία	9	»
9. Ξένη Γλώσσα	12	»
10. Ελεύθερη Επιλογή	30	»

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Δ' (ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ)

1. Κοινωνιολογία	27	ώρες
2. Παιδαγωγικά	15	»
3. Φιλοσοφία	15	»
4. Ψυχολογία	15	»
5. Αρχαία Ελληνική Φιλολογία	12	»
6. Νεοελληνική Φιλολογία	15	»
7. Γλωσσολογία	6	»
8. Ιστορία	9	»
9. Ξένη Γλώσσα	12	»
10. Ελεύθερη Επιλογή	30	»

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ : ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΜΑΘΗΜΑΤΑ	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ. ωρών
	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	
Φιλοσοφία	6	3	3	3	3	3	3	3	27
Παιδαγωγικά		3		3	3	3	3		15
Ψυχολογία	3	3	3	3		3			15
Κοινωνιολογία	3	3		3	3			3	15
Αρχαία Ελληνική Φιλολογία	3	3	3	3					12
Νεοελληνική Φιλολογία			3		3	3	3	3	15
Γλωσσολογία				3	3				6
Ιστορία			3				3	3	9
Ξένη Γλώσσα	3	3	3	3					12
Ελεύθερες Επιλογές	3	3	3		3	6	6	6	30
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ : ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ

ΜΑΘΗΜΑΤΑ	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ. ωρών
	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	
Παιδαγωγικά	6	3	3	3	3	3	3	3	27
Ψυχολογία		3		3	3	3	3		15
Φιλοσοφία	3	3	3	3		3			15
Κοινωνιολογία	3	3		3	3			3	15
Αρχαία Ελληνική Φιλολογία	3	3	3	3					12
Νεοελληνική Φιλολογία			3		3	3	3	3	15
Γλωσσολογία				3	3				6
Ιστορία			3				3	3	9
Ξένη Γλώσσα	3	3	3	3					12
Ελεύθερες Επιλογές	3	3	3		3	6	6	6	30
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΚΑΤΕΓΘΥΝΣΗ : ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

ΜΑΘΗΜΑΤΑ	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ. ωρών
	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	
Ψυχολογία	6	3	3	3	3	3	3	3	27
Παιδαγωγικά		3		3	3	3	3		15
Φιλοσοφία	3	3	3	3		3			15
Κοινωνιολογία	3	3		3	3			3	15
Αρχαία Ελληνική Φιλολογία	3	3	3	3					12
Νεοελληνική Φιλολογία			3		3	3	3	3	15
Γλωσσολογία				3	3				6
Ιστορία			3				3	3	9
Ξένη Γλώσσα	3	3	3	3					12
Ελεύθερες Επιλογές	3	3	3		3	6	6	6	30
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ : ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΜΑΘΗΜΑΤΑ	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ. ωρών
	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	
Κοινωνιολογία	6	3	3	3	3	3	3	3	27
Παιδαγωγικά		3		3	3	3	3		15
Φιλοσοφία	3	3	3	3		3			15
Ψυχολογία	3	3		3	3			3	15
Αρχαία Ελληνική Φιλολογία	3	3	3	3					12
Νεοελληνική Φιλολογία			3		3	3	3	3	15
Γλωσσολογία				3	3				6
Ιστορία			3				3	3	9
Ξένη Γλώσσα	3	3	3	3					12
Ελεύθερες Επιλογές	3	3	3		3	6	6	6	30
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

1. ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Αρχαία Ελληνική Φιλολογία

- 10 A - Δ Αρχαία Ελληνική Θεματογραφία
- 11 Επική γλώσσα και ιωνική διάλεκτος
- 12 Αρχαία Ελληνική μετρική
- 16 Παπυρολογία
- 100 Εισαγωγή στην Αρχαία Ελληνική Φιλολογία
- 102 Όμηρος
- 104 Ησίοδος
- 106 Λυρική Ποίηση
- 108 Ηρόδοτος
- 110 Θουκυδίδης
- 112 Αισχύλος
- 114 Σοφοκλής
- 116 Ευριπίδης
- 118 Κωμωδία
- 120 Αττικοί ρήτορες
- 122 Πλάτων
- 124 Αριστοτέλης
- 126 Ελληνιστική ποίηση
- 128 Πεζογραφία ύψιμης αρχαιότητας (Πλούταρχος, Λουκιανός κ.λπ.)
- 300 - 350 Σεμινάρια

Λατινική Φιλολογία

- 10 - A - B Λατινική θεματογραφία
- 100 Εισαγωγή στη Λατινική Φιλολογία
- 102 Λουκρήτιος
- 104 Βιργίλιος
- 106 Ρωμαϊκή ελεγεία
- 108 Ιστοριογραφία της «Χρυσής Εποχής»
- 110 Κικέρων και ρωμαϊκή ρητορική
- 112 Οράτιος
- 114 Κωμωδία

116 Πεζογραφία του «αργυρού αιώνα» (Σενέκας, Τάκιτος, Πλίνιος κ.λπ.)

300 - 320 Σεμινάρια

ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Βυζαντινή Φιλολογία

- 10 Παλαιογραφία και κωδικογραφία
- 100 Εισαγωγή στη Βυζαντινή Φιλολογία
- 102 Υμνογραφία και ποίηση
- 104 Ιστοριογραφία
- 106 Λόγια Κοσμική Φιλολογία
- 300 - 310 Σεμινάρια

Νεοελληνική Φιλολογία

- 100 - 109 Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία
- 110 - 129 Από τις αρχές ως την πτώση της Κρήτης
 - α) Δημώδης υστεροβυζαντινή λογοτεχνία
 - β) Τοπικές ιδιωματικές λογοτεχνίες στα πλαίσια της Φραγκοκρατίας
 - γ) Κρητική λογοτεχνία της ακμής
- 130 - 149 Από την πτώση της Κρήτης ως το 1821
 - α) Ελληνικός Διαφωτισμός
 - β) Οι πρόδρομοι (Ρήγας, Βηλαράς, Χριστόπουλος)
 - γ) Προσολωμικοί
- 150 - 169 Επτανησιακή λογοτεχνία της ακμής
 - α) Ο Σωλομός και η εποχή του
 - β) Ο Κάλβος και η εποχή του
 - γ) Βαλαωρίτης - Ελάσσονες Επτανήσιοι
- 170 - 189 Πεζογραφία του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα
 - α) Αρχές της νεοελληνικής πεζογραφίας
 - β) Ιστορικό μυθιστόρημα
 - γ) Ηθογραφία
 - δ) Πεζογραφία του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα
- 190 - 209 Ποίηση του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα
 - α) Ελληνικός Ρομαντισμός
 - β) Ο Παλαμάς και η εποχή του
 - γ) Ποίηση 1900 - 1930 (Σικελιανός, Βάρναλης, Καρυωτάκης κ. ά.)
 - δ) Ο Καβάφης και η εποχή του
- 210 - 229 Νεότερη πεζογραφία

- α) Η γενιά του '30
 β) Μεταπολεμική πεζογραφία
- 230 - 249 Νεότερη ποίηση
 α) Ποίηση της γενιάς του '30 (Σεφέρης, Ελύτης, Ρίτσος - Υπερρεαλισμός)
 β) Μεταπολεμική ποίηση
- 250 - 269 Δημοτικό τραγούδι
 270 - 289 Θεωρία λογοτεχνίας και Συγκριτική Φιλολογία
 290 - 299 Νεοελληνική κριτική και δοκίμιο
 300 - 400 Σεμινάρια

ΤΟΜΕΑΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ

- 100 Εισαγωγή στη θεωρητική γλωσσολογία
 102 Σύγχρονες τάσεις και σχολές της θεωρητικής γλωσσολογίας
 104 Υφολογία
 106 Ιστορία της ελληνικής γλώσσας
 108 Ιστορική Γραμματική της ελληνικής γλώσσας Α'
 110 Ιστορική Γραμματική της ελληνικής γλώσσας Β'
 300 - 320 Σεμινάρια

ΤΟΜΕΑΣ ΘΕΑΤΡΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΑΣ**Ιστορία του Θεάτρου**

- 100 Εισαγωγή στην Επιστήμη του Θεάτρου
 102 Στοιχεία από την παλαιότερη ιστορία του ευρωπαϊκού και νεοελληνικού θεάτρου.
 104 Στοιχεία από τη νεότερη ιστορία του ευρωπαϊκού και του νεοελληνικού θεάτρου.
 106 Ειδικά κεφάλαια της ιστορίας του θεάτρου και της ιστορίας της ευρωπαϊκής δραματουργίας
 300 - 320 Σεμινάρια

Μουσικολογία**2. ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ****ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ****Αρχαία Ιστορία**

- 100 Αρχαϊκή Ελλάδα
 102 Κλασική Ελλάδα
 104 Μακεδονία και ελληνιστικοί χρόνοι
 110 Αρχαϊκή και δημοκρατική Ρώμη
 112 Αυτοκρατορική Ρώμη
 300 - 315 Σεμινάρια

Βυζαντινή Ιστορία

- 100 Πρώιμη βυζαντινή περίοδος
- 102 Μέση βυζαντινή περίοδος
- 104 Όψιμη βυζαντινή περίοδος
- 300 - 315 Σεμινάρια

Ιστορία Μέσων Χρόνων

- 100 Πηγές και μεθοδολογία
- 102 Φεουδαρχική κοινωνία
- 104 Ιστορία της Βενετοκρατίας
- 300 - 315 Σεμινάρια

ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Ιστορία των Νεότερων Χρόνων

- 100 - 150 Παραδόσεις
- 300 - 320 Σεμινάρια

Νεότερη Ελληνική Ιστορία

- 100 Εισαγωγή στη μελέτη της νεότερης ελληνικής ιστορίας
- 102 Ο Ελληνισμός υπό την τουρκική εξουσία και η επανάσταση του 1821 Α΄
- 104 Ο Ελληνισμός υπό την τουρκική εξουσία και η επανάσταση του 1821 Β΄
- 300 - 310 Σεμινάρια

Ιστορία του Ελληνικού Κράτους

- 100 Εισαγωγή στη μελέτη της νεότερης ελληνικής ιστορίας
- 102 Η Ελλάδα του Όθωνα (1833 - 1862)
- 104 Το ελληνικό κράτος από το 1863 ως το 1909
- 106 Η Ελλάδα των βαλκανικών πολέμων και της Μικρασιατικής καταστροφής
- 108 Η Ελλάδα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου
- 110 Η επικράτηση των ολοκληρωτικών καθεστώτων στην Ευρώπη
- 112 Ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος και η μετέπειτα περίοδος
- 300 - 310 Σεμινάρια

ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ιστορία της Αφρικής

- 100 - 110 Παραδόσεις
- 300 - 310 Σεμινάρια

Ιστορία των Αράβων

- 100 - 110 Παραδόσεις
- 300 - 310 Σεμινάρια

Τουρκολογία

- 100 - 110 Παραδόσεις
300 - 310 Σεμινάρια

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ**Προϊστορική Αρχαιολογία**

- 100 Εποχή του λίθου
102 Πρώιμη και μέση εποχή του χαλκού. Ηπειρωτική Ελλάδα και νησιά
104 - 106 Πρώιμη και μέση εποχή του χαλκού, Μινωϊκή Κρήτη. Ακμή του μινωϊκού πολιτισμού.
108 - 109 Μυκηναϊκός πολιτισμός
300 - 320 Σεμινάρια

Κλασική Αρχαιολογία

- 100 Εισαγωγή στην Αρχαιολογία
102 Εισαγωγή στην ιστορία της αρχαίας ελληνικής τέχνης
104 Η τέχνη των αρχαϊκών χρόνων
106 Η τέχνη των γεωμετρικών χρόνων
108 Η τέχνη της κλασικής εποχής (πλαστική, αρχιτεκτονική, ζωγραφική, αγγειογραφία) Α'
110 Η τέχνη της κλασικής εποχής
112 Η τέχνη της ελληνιστικής εποχής (πλαστική, ζωγραφική, αρχιτεκτονική, μικροτεχνία)
114 Επιγραφική και νομισματική
116 Ρωμαϊκή τέχνη
300 - 350 Σεμινάρια

Βυζαντινή Αρχαιολογία

- 100 Παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή τέχνη
104 Μεσοβυζαντινή τέχνη
105 Η τέχνη της Μακεδονικής Αναγέννησης
106 Κομνήνεια τέχνη
108 Παλαιολόγειος τέχνη
110 Μνημειακή ζωγραφική
115 Μεταβυζαντινή τέχνη
120 Μικροτεχνία
130 Φορητές εικόνες
140 Εικονογραφημένα χειρόγραφα
150 Αρχιτεκτονική
300 - 330 Σεμινάρια

Ιστορία Τέχνης της Δύσεως

- 100 Εισαγωγή και διάγραμμα ευρωπαϊκής τέχνης από την Αναγέννηση και εξής. Σχολές, τάσεις, ρεύματα.
- 102 Ρωμανική Τέχνη
- 104 Γοτθική τέχνη
- 106 Νεότερη ευρωπαϊκή τέχνη
- 300 - 320 Σεμινάρια

Ιστορία της Ασιατικής Τέχνης

- 100 Εισαγωγή στην ιστορία της ασιατικής τέχνης
- 102 Γενική επισκόπηση της τέχνης της Ανατολικής Ασίας
- 104 Ιστορία της τέχνης σε επιμέρους Ασιατικές χώρες
- 300 - 310 Σεμινάρια

3. ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

- 10 Άσκηση (ανάλυση φιλοσοφικών κειμένων)
- 100 Εισαγωγή στη Φιλοσοφία
- 101 - 110 Ελληνική Φιλοσοφία
- 111 - 115 Λογική
- 116 - 120 Ιστορία της Φιλοσοφίας
- 121 - 130 Συστηματική Φιλοσοφία
- 131 - 150 Σύγχρονη Φιλοσοφία
- 300 - 305 Σεμινάρια

Από τα παραπάνω μαθήματα ως βασικά θεωρούνται τα: α) Εισαγωγή στη Φιλοσοφία, και β) Ελληνική Φιλοσοφία. Συνιστάται στους φοιητές να παρακολουθήσουν κατά προτεραιότητα τα μαθήματα αυτά.

ΤΟΜΕΑΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Ψυχολογία

- 100 - 101 Γενική Ψυχολογία
- 102 - 105 Πειραματική Ψυχολογία: Μάθηση, μνήμη
- 106 - 108 Μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας στην Ψυχολογία και Στατιστική
- 109 - 110 Κοινωνική Ψυχολογία
- 111 - 112 Αντίληψη
- 113 - 115 Ψυχολογία εργασίας
- 300 - 320 Σεμινάρια

Από τα παραπάνω μαθήματα, το μάθημα της Γενικής Ψυχολογίας θεωρείται βασικό για την παρακολούθηση και κατανόηση των υπολοίπων μαθημάτων Ψυχολογίας.

Κοινωνιολογία

- 100 Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία
 101 - 105 Συγκριτική Κοινωνιολογία
 106 - 108 Έρευνα και μεθοδολογικά προβλήματα στην Κοινωνιολογία
 109 - 115 Ιστορία Κοινωνιολογικών θεωριών
 116 - 120 Ελληνική Κοινωνία
 121 - 124 Πολιτική Κοινωνιολογία
 125 - 127 Κοινωνική αλλαγή
 128 - 130 Κοινωνικοποίηση
 131 - 135 Κοινωνικές τάξεις και κοινωνικά στρώματα
 300 - 320 Σεμινάρια

ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

- 10 Μέθοδοι διδασκαλίας ιστορικών μαθημάτων
 20 Μέθοδοι διδασκαλίας φιλολογικών μαθημάτων
 30 Μέθοδοι διδασκαλίας κοινωνικο - ψυχολογικών φιλοσοφικών μαθημάτων
 (Επιλογή ενός ανάλογα με το Τμήμα των φοιτητών)
 100 - 105 Σχολείο και Κοινωνία
 106 - 110 Συγκριτική Παιδαγωγική
 111 - 114 Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης
 115 - 120 Εκπαίδευση και ανάπτυξη
 121 - 125 Παιδαγωγική Ψυχολογία
 126 Ψυχολογία και ρόλοι του εκπαιδευτικού
 127 Ψυχοδυναμική των σχολικών τάξεων
 128 - 130 Εκπαιδευτική αξιολόγηση
 131 - 133 Σχολική οδηγητική
 134 - 135 Εκπαιδευτική έρευνα και Στατιστική
 136 - 140 Φιλοσοφία της Εκπαίδευσης
 141 - 145 Εξέλιξη των εκπαιδευτικών θεωριών και συστημάτων
 146 - 148 Σχολικό πρόγραμμα
 148 - 150 Θεωρία και Μεθοδολογία της διδασκαλίας
 300 - 302 Σεμινάρια

Από τα παραπάνω μαθήματα προτείνονται ως βασικά: α) Οι μέθοδοι διδασκαλίας στον τομέα της ειδικότητας του κάθε φοιτητή, και β) Η παιδαγωγική Ψυχολογία ή το μάθημα Σχολείο και Κοινωνία.

Σε περίπτωση που οι φοιτητές έχουν κύριο Τομέα την Παιδαγωγική αυτή προτείνεται να διδάσκεται 24 ώρες.

Τα παραπάνω μαθήματα θα προσφέρονται ανάλογα με τις δυνατότητες του Τομέα Παιδαγωγικών Σπουδών.

ΠΡΟΕΔΡΙΚΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 108/1983

Διαδικασία ένταξης καθηγητών, πλήρωση θέσεων Διδακτικού - Ερευνητικού Προσωπικού, διάρθρωση σε Σχολές Τμήματα και Τομείς και προϋποθέσεις για την αυτοδύναμη λειτουργία του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Έχοντας υπόψη:

1. Τις διατάξεις της παραγράφου 2 του άρθρου 44 του νόμου 1268/1982 «γιά τη δομή και λειτουργία των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων».
2. Γνώμη της Διοικούσας Επιτροπής του Πανεπιστημίου Κρήτης (συνεδριάσεις 306/10.8.1982 και 307/19/1982).
3. Τις διατάξεις των άρθρων 2 και 4 της υπ' αριθ. Η/5421/7.7.1982 κοινής αποφάσεως του Πρωθυπουργού και του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων «ανάθεση αρμοδιοτήτων στους Υφυπουργούς Παιδείας και Θρησκευμάτων» (ΦΕΚ/474/13.7.1982 τ. Β').
4. Την υπ' αριθ. 84/1983 γνωμοδότηση του Συμβουλίου της Επικρατείας, με πρόταση του Υφυπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, αποφασίζουμε.

Άρθρο 1.

Διαδικασία ένταξης σε θέσεις Διδακτικού - Ερευνητικού Προσωπικού (ΔΕΠ) των καθηγητών του Πανεπιστημίου Κρήτης, που μετακλήθηκαν ή εκλέχθηκαν μέχρι την ύπαρξη ισχύος του νόμου 1268/1982.

1. Οι καθηγητές που έχουν μετακληθεί ή εκλεγεί στο Πανεπιστήμιο Κρήτης ως την έναρξη της ισχύος του νόμου 1268/1982, εντάσσονται αυτοδίκαια σε θέσεις ΔΕΠ, σύμφωνα με τις διατάξεις του ανωτέρω νόμου και στις ακόλουθες, κατά περίπτωση, βαθμίδες:

α) Οι μετακληθέντες ή οι εκλεγέντες ως τακτικοί και ως μόνιμοι καθηγητές εντάσσονται στη βαθμίδα του Καθηγητή.

β) Οι εκλεγέντες ως έκτακτοι καθηγητές με τριετή θητεία εντάσσονται στη βαθμίδα του Αναπληρωτή Καθηγητή. Ως χρόνος υπηρεσίας στη βαθμίδα αυτή υπολογίζεται ο χρόνος από την ημερομηνία διορισμού τους στη θέση του Έκτακτου Καθηγητή.

Οι εκλεγέντες αυτοί έχουν το δικαίωμα να ζητήσουν κρίση για μονιμοποίηση μετά την πάροδο ενός έτους από την ένταξή τους. Μετά την πάροδο του ελαχίστου χρόνου παραμονής στη βαθμίδα του Αναπληρωτή Καθηγητή, κατά τις διατάξεις του εδαφίου (γ), της παρ. 2, του άρθρου 15, του Ν. 1268/82, και στη συνέχεια κάθε χρόνο, μέχρι να συμπληρώσουν το μέγιστο χρόνο παραμονής στη βαθμίδα αυτή κρίνονται για μονιμοποίηση και για εξέλιξη στη βαθμίδα του Καθηγητή. Αν δεν μονιμοποιηθούν, μπορούν μετά την τελευταία κρίση να ενταχθούν, με αίτησή τους ως μόνιμοι σε προσωποπαγείς θέσεις Επίκουρων Καθηγητών.

2. Οι έκτακτοι καθηγητές που εντάσσονται σύμφωνα με την προηγούμενη παράγραφο του άρθρου αυτού στη βαθμίδα του αναπληρωτή Καθηγητή μετέχουν, μέχρι να μονιμοποιηθούν, στο Σώμα Εκλεκτόρων για κρίσεις εκλογών και εξελίξεων μόνο στις βαθμίδες των Λεκτόρων και των Επίκουρων Καθηγητών.

3. Προκειμένου για καθηγητές που έχουν μετακληθεί ή εκλεγεί πριν από την έναρξη της ισχύος του Ν. 1288/82 αλλά δεν έχουν διοριστεί ως τη δημοσίευση του παρόντος Π.Δ., η ένταξή τους γίνεται αυτοδίκαια, σύμφωνα με τις διατάξεις των παραγράφων 1 και 2 του άρθρου 1 του παρόντος άρθρου, ταυτόχρονα με το διορισμό τους ως τακτικών, μόνιμων ή έκτακτων καθηγητών.

Άρθρο 2.

Μετονομασία Ιατρικής Σχολής

Η Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης, που ιδρύθηκε με την παράγραφο του άρθρου 1 του Π.Δ. 653/1976, μετονομάζεται σε Σχολή Επιστημών Υγείας.

Άρθρο 3.

Προκήρυξη θέσεων Δ.Ε.Π.

1. Μέσα σε τρεις μήνες από τη δημοσίευση του παρόντος Π.Δ. με απόφαση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων μετά από γνώμη της Διουκούςας Επιτροπής (Δ.Ε.) του Πανεπιστημίου Κρήτης (Π.Κ.) προκηρύσσονται μέχρι 100% των κενών θέσεων ΔΕΠ της Φιλοσοφικής και της Φυσικομαθητικής Σχολής. Στην προκήρυξη καθορίζονται η βαθμίδα, το Τμήμα και ο Τομέας, σύμφωνα με το άρθρο 11 του παρόντος Π.Δ.

Προκειμένου περί της Σχολής Επιστημών Υγείας, η προκήρυξη μέχρι 60% των θέσεων ΔΕΠ γίνεται μέσα σε τρεις μήνες από την ίδρυσή τους.

2. Η προκήρυξη δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και τουλάχιστον δύο φορές σε τρεις ημερήσιες εφημερίδες της Αθήνας, σε δύο της Θεσσαλονίκης και σε δύο των πόλεων του Ηρακλείου και του Ρεθύμνου

και κοινοποιείται στην Εθνική Ακαδημία Γραμμάτων και Επιστημών (Ε.Α. Γ.Ε.), αν έχει αρχίσει να λειτουργεί το Όργανο αυτό.

3. Μέσα σε αποκλειστική προθεσμία τριάντα ημερών από την ημέρα της τελευταίας δημοσίευσης στον ημερήσιο τύπο, υποβάλλονται στη Γραμματεία της Δ.Ε. οι αιτήσεις των υποψηφίων μαζί με όλα τα αναγκαία για την κρίση δικαιολογητικά.

Απολύτως απαραίτητα δικαιολογητικά για την κρίση θεωρούνται το βιογραφικό σημείωμα και αντίγραφα των πτυχίων και των τίτλων των σπουδών των υποψηφίων.

4. Μέλη του ΔΕΠ άλλων Ελληνικών ΑΕΙ δεν μπορούν να υποβάλουν υποψηφιότητα για κατάληψη θέσης ΔΕΠ της ίδιας βαθμίδας στο Π.Κ., αν δεν έχουν περάσει τρία χρόνια από το διορισμό τους στο ΑΕΙ όπου υπηρέτησαν.

Άρθρο 4.

Σώματα Εκλεκτόρων

1. Τα Σώματα Εκλεκτόρων μέχρι της κατά το άρθρο 12 του παρόντος αυτοδυνάμου λειτουργίας των Τμημάτων του Πανεπιστημίου Κρήτης, συγκροτούνται κατά Τμήμα με απόφαση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, ύστερα από γνώμη της Διοικούσας Επιτροπής του Πανεπιστημίου Κρήτης και περιλαμβάνουν:

α) Υποχρεωτικά όλα τα μέλη Δ.Ε.Π. του Τμήματος που έχουν διοριστεί μέχρι την ημερομηνία εκδόσεως της παραπάνω Υπουργικής Αποφάσεως.

β) Μέλη ΔΕΠ συγγενών Τμημάτων του Πανεπιστημίου Κρήτης.

γ) Διδάσκοντες ομοταγών ΑΕΙ της αλλοδαπής, εν ενεργεία ή μη, Έλληνες το γένος που διατηρούν την Ελληνική Ιθαγένεια.

δ) Μέλη του ΔΕΠ, καθώς και διατελέσαντες καθηγητές ΑΕΙ της ημεδαπής.

2. Σε κάθε Τμήμα μπορεί να συγκροτούνται περισσότερα από ένα Σώματα Εκλεκτόρων, με διακεκριμένες κατά Τομείς αρμοδιότητες.

3. Κάθε Σώμα Εκλεκτόρων περιλαμβάνει ένδεκα (11) τουλάχιστον μέλη οποιασδήποτε βαθμίδας. Τέσσερα (4) τουλάχιστον μέλη είναι Καθηγητές ή Αναπληρωτές Καθηγητές του Π.Κ.

4. Έξι ως οκτώ μέλη του σώματος προέρχονται από τις κατηγορίες (γ) και (δ) της παρ. 1 του παρόντος άρθρου.

5. Το Σώμα Εκλεκτόρων βρίσκεται σε απαρτία αν τα παρόντα μέλη του είναι περισσότερα από τα απόντα και εφόσον μετέχουν στη συνεδρία πέντε (5) τουλάχιστον εκλέκτορες για τη βαθμίδα για την οποία γίνεται η εκλογή.

6. Τα Σώματα Εκλεκτόρων της Σχολής Επιστημών Υγείας περιλαμβάνουν τουλάχιστον εννέα (9) μέλη οποιασδήποτε βαθμίδας, για την οποία δεν ισχύουν οι υπόλοιποι αριθμητικοί περιορισμοί των παραγράφων 3 και 5

του παρόντος άρθρου : Η αντιπροσώπευση του Π.Κ. στα Σώματα Εκλεκτόρων γίνεται από μέλη της Δ.Ε. ή από Καθηγητές ή Αναπληρωτές Καθηγητές συγγενών Τμημάτων της Φυσικομαθηματικής Σχολής.

Τα Μέλη της Δ.Ε. συνεχίζουν να μετέχουν στα Σώματα Εκλεκτόρων και στην περίπτωση που θα λήξει η θητεία της Δ.Ε. σύμφωνα με το άρθρο 12.

Άρθρο 5.

Εισηγητικές Επιτροπές

1. Για κάθε προκηρυσσόμενη θέση συγκροτείται μέσα σε τριάντα (30) ημέρες από την έκδοση της κατά το προηγούμενο άρθρο υπουργικής απόφασης, με απόφαση της Δ.Ε., τριμελής εισηγητική επιτροπή από τα μέλη του Σώματος Εκλεκτόρων που κατέχουν θέση της ίδιας ή ανώτερης βαθμίδας.

2. Ως προς τις εισηγητικές εκθέσεις, που υποβάλλονται στη Δ.Ε. μέσα σε προθεσμία δύο μηνών από τη συγκρότηση των εισηγητικών επιτροπών εφαρμόζονται κατά τα λοιπά οι διατάξεις των εδαφίων (β), (γ) και (δ) της παρ. 3 του άρθρου 15 του νόμου 1268/82.

Άρθρο 6.

Μέσα σε σαράντα ημέρες από τη λήξη της προθεσμίας για την υποβολή των εισηγητικών εκθέσεων ο Πρόεδρος της Δ.Ε. ή μέλος της Δ.Ε. που ορίζεται από αυτή συγκαλεί σε πρώτη συνεδρία τα μέλη του Σώματος Εκλεκτόρων, και προεδρεύει ως την εκλογή του Προέδρου του Σώματος. Ο Πρόεδρος εκλέγεται κατά την πρώτη συνεδρία με μυστική ψηφοφορία από όλα τα μέλη του Σώματος Εκλεκτόρων. Ως Πρόεδρος εκλέγεται μέλος της Δ.Ε. ή Καθηγητής του Π.Κ.

Άρθρο 7.

Σε όλες τις διαδικασίες δικαιούνται να παρευρίσκονται και να λαμβάνουν το λόγο όλα τα μέλη του Σώματος Εκλεκτόρων, ανεξάρτητα από βαθμίδα. Στις συνεδριάσεις του Σώματος Εκλεκτόρων μετέχουν επίσης τρεις (3) εκπρόσωποι των φοιτητών του οικείου Τμήματος, σύμφωνα με τις διατάξεις της παραγράφου 4 του άρθρου 15 του Ν. 1268/1982.

Άρθρο 8.

Θεωρείται εκλεγείς ο υποψήφιος που συγκεντρώνει υπέρ αυτού τα 2/3 του συνόλου των εκλεκτόρων που έχουν δικαίωμα ψήφου. Αν ένας υποψήφιος συγκέντρωσε πλειοψηφία απόλυτη, αλλά μικρότερη των 2/3, ο Πρόεδρος του Σώματος Εκλεκτόρων ερωτά το Σώμα αν αποδέχεται την πρόταση εκλογής. Στην ψηφοφορία για την πρόταση αυτή μετέχουν όλα τα μέλη του Σώματος, ανεξάρτητα από βαθμίδα, καθώς και οι εκπρόσωποι των φοιτητών. Αν η πρόταση γίνει αποδεκτή με απόλυτη πλειοψηφία, ο υποψήφιος θεωρείται εκλεγείς.

Άρθρο 9.

Είναι δυνατή η μετάκληση μελών ΔΕΠ βαθμίδας Καθηγητή άλλων ΑΕΙ της χώρας ή ομοταγών ΑΕΙ του εξωτερικού, Ελλήνων το γένος, που διατηρούν την Ελληνική Ιθαγένεια σε κενές και μη προκηρυχθείσες θέσεις ΔΕΠ του Τμήματος στη βαθμίδα του Καθηγητή. Τη σχετική πρόταση μπορούν να υποβάλουν το 1/4 τουλάχιστον των μελών του Σώματος Εκλεκτόρων του οικείου Τμήματος και η πρόταση γίνεται δεκτή, αν ψηφιστεί από τα 2/3 των μελών του Σώματος που είναι καθηγητές.

Άρθρο 10.

Μετακαλούμενα και εκλεγόμενα μέλη του ΔΕΠ του Π.Κ διορίζονται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 15 του Ν. 1268/1982.

Άρθρο 11.

Διάρθρωση του Πανεπιστημίου Κρήτης σε Σχολές, Τμήματα και Τομείς.

1. Το Πανεπιστήμιο Κρήτης περιλαμβάνει τις Σχολές:
 - α) Φιλοσοφική, β) Φυσικομαθηματική και γ) Επιστημών Υγείας. Νέες Σχολές και νέα Τμήματα ιδρύονται κατά τις κείμενες διατάξεις
2. Η Φιλοσοφική Σχολή διαιρείται στα εξής Τμήματα
 - α) Φιλολογίας, που διαιρείται στους εξής Τομείς:
 - Τομέα Κλασικών Σπουδών
 - Τομέα Μεσαιωνικής και Νοελληνικής Φιλολογίας
 - Τομέα Γλωσσολογίας
 - Τομέα Θεατρολογίας και Μουσικολογίας
 - β) Ιστορίας και Αρχαιολογίας, που διαιρείται στους εξής Τομείς:
 - Τομέα Αρχαίας και Μεσαιωνικής Ιστορίας
 - Τομέα Ιστορίας Νεωτέρων Χρόνων
 - Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης
 - Τομέα Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών
 - γ) Φιλοσοφικών και Ψυχολογικών Σπουδών, που διαιρείται στους εξής Τομείς:
 - Τομέα Φιλοσοφίας
 - Τομέα Ψυχολογίας και Κοινωνιολογίας
 - Τομέα Παιδαγωγικής
3. Η Φυσικομαθηματική Σχολή διαιρείται στα εξής Τμήματα:
 - α) Τμήμα Μαθηματικών, που διαιρείται στους εξής Τομείς:
 - Τομέα Ανάλυσης
 - Τομέα Γεωμετρίας και Άλγεβρας
 - Τομέα Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Στατιστικής

- β) Τμήμα Φυσικής, που διαιρείται στους εξής Τομείς:
- Τομέα Συμπυκνωμένης Ύλης
 - Τομέα Ατομικής και Μοριακής Φυσικής
 - Τομέα Πυρηνικής Φυσικής στοιχειωδών Σωματίων και Αστροφυσικής
 - Τομέα Εφαρμοσμένης Φυσικής
- γ) Τμήμα Βιολογίας, που διαιρείται στους εξής Τομείς:
- Τομέα Βιοχημείας, Μοριακής Βιολογίας και Βιολογίας Κυττάρου και Ανάπτυξης
 - Τομέα Βιολογίας Οργανισμών, Πληθυσμών και Περιβάλλοντος και Θαλάσσιας Βιολογίας
 - Τομέα Βιοτεχνολογίας και Εφαρμοσμένης Βιολογίας
- δ) Τμήμα Επιστημών των Υπολογιστών, που διαιρείται στους εξής Τομείς:
- Τομέα Αρχιτεκτονικής Συστημάτων
 - Τομέα Προγραμματισμού
 - Τομέα Εφαρμογών Πληροφορικής
 - Τομέα Θεωρίας Υπολογιστών και Υπολογισμών
- ε) Τμήμα Χημείας, που διαιρείται στους εξής Τομείς:
- Τομέα Ανόργανης Χημείας, Αναλυτικής Χημείας και Κλινικής Χημείας
 - Τομέα Οργανικής Χημείας και Χημείας Φυσικών Προϊόντων
 - Τομέα Φυσικοχημείας
 - Τομέα Χημικής Τεχνολογίας και Χημείας Περιβάλλοντος
- στ) Τμήμα Γεωλογίας.
4. Η Σχολή Επιστημών Υγείας, διαιρείται στα εξής Τμήματα:
- α) Τμήμα Ιατρικής, που διαιρείται στους εξής Τομείς:
- Τομέα Ακτινολογίας
 - Τομέα Βασικών Ιατρικών Επιστημών
 - Τομέα Εργαστηριακής Ιατρικής
 - Τομέα Κοινωνικής Ιατρικής
 - Τομέα Μητέρας - Παιδιού
 - Τομέα Μορφολογίας
 - Τομέα Νευρολογίας και Αισθητηρίων Οργάνων
 - Τομέα Παθολογίας
 - Τομέα Χειρουργικής
 - Τομέα Ψυχιατρικής και Επιστημών Συμπεριφοράς
- β) Τμήμα Οδοντιατρικής
- γ) Τμήμα Νοσηλευτικής και Ειδικοτήτων Υγείας.

Άρθρο 12.

*Αυτοδύναμη λειτουργία των Τμημάτων του
Πανεπιστημίου Κρήτης*

1. Αμέσως μετά την ύπαρξη 15 μελών ΔΕΠ σε ένα Τμήμα, στα οποία δεν υπολογίζονται εκείνα τα μέλη τα οποία θα προέλθουν από την κατά το άρθρο 44 παρ. 4 του Ν. 1268/82 ένταξη των ήδη διδασκόντων και από τα οποία 9 τουλάχιστον κατέχουν θέσεις της βαθμίδας του Καθηγητή ή του Αναπληρωτή Καθηγητή, και πάντως μετά την εισαγωγή των πρώτων φοιτητών στο Τμήμα, κινείται από τον Πρόεδρο της Δ.Ε. η διαδικασία εκλογής Προέδρου Τμήματος και σύγκλησης της αντίστοιχης Γενικής Συνέλευσης κατά τα προβλεπόμενα στο άρθρο 8 του Ν. 1268/82.

2. Μετά την αυτοδύναμη λειτουργία του Πανεπιστημίου Κρήτης, κατά τις διατάξεις του άρθρου 13 του παρόντος, προϋπόθεση για την αυτοδύναμη λειτουργία ενός Τμήματος είναι πλέον η ύπαρξη δέκα τουλάχιστον μελών ΔΕΠ οποιασδήποτε βαθμίδας.

3. Η πλήρωση των θέσεων ΔΕΠ που προκηρύσσονται μετά τη σύγκληση της Γενικής Συνέλευσης του Τμήματος γίνεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 15 του Ν. 1268/82.

Άρθρο 13.

Αυτοδύναμη λειτουργία του Πανεπιστημίου Κρήτης.

1. Αμέσως μετά την ολοκλήρωση της αυτοδύναμης λειτουργίας τριών τουλάχιστον Τμημάτων του Πανεπιστημίου Κρήτης κινείται από τον Πρόεδρο της Διοικούσας Επιτροπής η διαδικασία συγκρότησης της Συγκλήτου και η διαδικασία εκλογής Πρύτανη και Αντιπρυτάνεων, σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 11 του Ν. 1268/82.

2. Αμέσως μετά την ολοκλήρωση των διαδικασιών της προηγούμενης παραγράφου, παύει να λειτουργεί η Διοικούσα Επιτροπή. Μέχρι τότε συμμετέχουν στη Δ.Ε. οι Πρόεδροι όλων των Τμημάτων από τη στιγμή της εκλογής τους, όπως επίσης και ανά ένας εκπρόσωπος των φοιτητών κάθε Τμήματος που έχει αρχίσει να λειτουργεί αυτοδύναμο κατά το άρθρο 12 παρ. 1 του παρόντος.

Στον Υφυπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων αναθέτουμε τη δημοσίευση και εκτέλεση του παρόντος.

Αθήνα, 30 Μαρτίου 1983

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ

Ο ΥΦΥΠΟΥΡΓΟΣ ΕΘΝ. ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ - ΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΠΑΘΕΜΕΛΗΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίς
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΒΑΣ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Οί Πτολεμαῖοι καὶ ἡ Κρήτη	5 - 49
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Ἰάσων Δενόρες: Κύριος θεωρητικός τοῦ θεάτρου (c. 1510 - 1590)	50 - 87
DEMETRIOS TSOUGARAKIS, Some Remarks on the "Cretica" of Cristoforo Buondelmonti	88 - 108
ΘΕΟΧΑΡΗΣ Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Ἡ κατηχητική διδασκαλία τοῦ λατινοῦ ἐπισκόπου Σητείας Gaspare Viviani πρὸς τὸν ὀρθόδοξο κλῆρο τῆς Κρήτης	109 - 141
MARIANTHE YANNI - HATZOPOULOU, Doubles in Medieval Literature	142 - 152
π. ΜΑΡΚΟΣ ΦΩΣΚΟΛΟΣ, Κώδικας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου τῆς Λατινικῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κρήτης (1598 - 1609)	153 - 178
ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ, Ἐνα ἄγνωστο θεατρικὸ κείμενο τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰῶνα ἀπὸ τὴν Πάρο	179 - 190
ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ, Ἰησουϊτικὸ θέατρο στὸ Αἰγαῖο τοῦ 17ου αἰῶνα	191 - 206
HARA GEORGIU - NIKOLAS FARAKLAS, Ancient Habitation Patterns of Keos. Locations and Nature of Sites on the Northwest Part of the Island	207 - 266
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ, Συμπληρωματικὰ σὲ κρητικὰ κείμενα. 267 - 282	267 - 282
ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ε. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου (1511 - 1525)	283 - 294
ΗΡΑΚΛΗΣ ΕΜΜ. ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ, Κρητικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ στὸν «Ἀγαμέμνονα» ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο ὑπόμνημα τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου στὸν Αἰσχύλο	295 - 307
Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης. Ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1984 - 1985	309 - 315
Κανονισμὸς Σπουδῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς 1984 - 1985 ..	316 - 321
Προγράμματα Σπουδῶν τῶν Τμημάτων τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. 322 - 350	322 - 350
Προεδρικὸ διάταγμα ὑπ' ἀριθ. 108/1983	351 - 357

Τύποις: ΕΜΜΑΝ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ Δερβενίων 7 — Τηλ. 3631298 'Αθήναι